

ՏՈՐԹ. ԱՐՄԵՆԱԿ ԵՂՈՒՅԵԱՆ

ՄԵՍՐՈՊԵԱՆ ՏԱՌԵՐՈՒ
ԱԿՈՒՆՔՆԵՐԸ

ԱՆՔԻԼԻԱՍ

2005

(147.922)
8-38

Handwritten scribble

42) *Handwritten Armenian text*

ՏՈՔԹ. ԱՐՄԵՆԱԿ ԵՂԻԱՅԵԱՆ

Handwritten signature
Jan ...

Vertical handwritten mark

ՄԵՍՐՈՊԵԱՆ ՏԱՌԵՐՈՒ ԱԿՈՒՆՔՆԵՐԸ

ԱՆՊԻԼԻԱՍ

2005

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՀՆԱԳՐԱԿԱՆ ԸՆԴՀԱՆՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ7
 ՀՆԱԳՈՅՆ ԱՅԲՈՒԲԵՆՆԵՐ ԵՒ ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ11
 ԲՆԱԳՐԵՐ ԵՒ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ 38
 - Կորիւն 38
 - Խորեմագի41
 - Փարպեցի 43
 ՄԵՍՐՈՊԵԱՆ ԳԻՐԵՐ47
 Ներածութիւն 49
 Փոխառութիւն եւ փոխատու այբուրեններ 53
 Փոխառական պատկերացումներ եւ ծանօթութիւններ 62
 Փոխառական սկզբումբներ 82
 Հարաւային-սեմական վարկածը եւ Գեեզ 105
 Մեսրոպեան տառերու յօրինումը 121
 Գեեզը եւ հայ բանասիրութիւնը 185
 Եգիպտական աղբիւրներ 193
 Մեսրոպեան այբուրենի գրային եւ գրաբանական յատկութիւնները 199
 ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ ԳԻՐԵՐ 215
 Ներածութիւն 217
 Ո՞վ էր Դանիէլ 219
 Դանիէլի աղբիւրը իր ունեցած գիրերուն հետ 221
 Դանիէլեան գիրերու ծագումնաբանութիւնը226
 Մեսրոպի ցամաքորդութիւնը240
 Դանիէլեան գիրեր եւ մեսրոպեան գիրեր253
 ՕԳՏԱԳՈՐԾՈՒԱԾ ԱՂԲԻԿՐՆԵՐ264
 - Գրականութիւն264
 - Նկարներու ցանկ266
 - Նկարներու աղբիւրներ267

Սոյն հատորը կը հրատարակուի մեկնաստութեամբ
ԳԱԼՈՒՍՏ ԿԻԻԼՊԷՆԿԵԱՆ ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԵԱՆ
*The publication of this volume is made possible
 through a generous contribution from the*
CALOUSTE GULBENKIAN FOUNDATION

ՀՆԱԳՐԱԿԱՆ ԸՆԴՀԱՆՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Հնչիւնագիր այբուբենը, որ մարդկային մտքի ամենափայլուն իրագործումն է ասուրա-բաբելական սեպագրերէն ու եգիպտական մեհենագրերէն ետք, առաջին անգամ ձեւաւորուած ու կիրարկուած կը գտնենք աշխարհագրական այն տարածքին վրայ, որ կ'ընդգրկէ պատմական Պաղեստինն ու Փիւնիկէն եւ ծանօթ է աստուածաշնչական Քանանու երկիր տարտամ անունով:

Ժամանագրականօրէն ամենահինը կը հանդիսանան փիւնիկեանը, հիւն-երրայականն ու արամեականը՝ երեքն ալ սեմական (նկ. 1, 2, 3): Այս անունները կը բնորոշեն ոչ այնքան այդ այբուբեններուն ծնունդ տուող ժողովուրդները, որքան այն լեզուները, որոնք ԺԳ. դարէն սկսեալ Ք.Ա. գրուած են այդ այբուբեններով, ինչպէս նաեւ աշխարհագրական այն տարածքները, ուր այդ ժողովուրդները ապրած են պատմութեան վաղնջական դարերուն եւ ուրկէ երեւան հանուած են հնագրական համանուն գտածոները:

Այս երեքը շատ տարբեր չեն իրարմէ, այն աստիճան որ երբեմն դժուար է գանազանել անոնց ինքնութիւնն իսկ, այլ երեք մերձաւոր տարբերակները գրային այն նոյն աւանդոյթին, որուն արմատները կը հասնին մինչեւ ԺԸ. դարը եւ իբրեւ հաւանական կամ գէթ մասնակի օրրան ունին Սինայի անապատը, ուր ձեւաւորուած կը գտնուին Հնչիւնագիր առաջին տառերը՝ հետեւողութեամբ եգիպտական մեհենագրերու կարգ մը սկզբունքներուն եւ կարգ մը Հնչիւնագիր պատկերներու ուղղակի փոխառութեամբ¹:

Ասոնցմէ՝

ա) Փիւնիկեանը (նկ. 1) կը թուի ըլլալ ամենահինը: Զայն անընդմէջ կի-

¹ Հնչիւնագիր այբուբենի մը գաղափարի յառաջացման մէջ առաջնահերթութիւնը փիւնիկեանին տալու աւանդոյթը այնքան ալ տոկուն չէ, քանի գտնուած քան մէկ սեպագիր հնչիւնագիր այբուբեն՝ ուգարիտեանը, որ ժամանակակից է փիւնիկեանին:

Արդարեւ, 1929-էն սկսեալ պատմական Ուգարիտի, արդի Ռաս-Շամրայի մէջ, որ կը գտնուի Սուրիոյ արեւմուտքը, պատմական Փիւնիկէէն մօտ 100 քմ դէպի հիւսիս, ի յայտ եկած են բնւոագիր գտածոներ, որոնց ծագումը կը հասնի 1400-ական թուականները եւ որոնք կը հաստատեն գոյութիւնը հնչիւնագիր այբուբենի մը, որ կիրարկուած է առնուազն մինչեւ 1200-ական թուականները:

Փիւնիկէի սահմանակից այս շրջանին մէջ ծնունդ առած ու զարգացած հնչիւնագիր այբուբեն մը, որ կը քաղկանար 30 նշանագրերէ, ցոյց կու տայ, որ փիւնիկեանին կից, քայց անկէ բոլորովին անկախ, փորձուած է յառաջացնել ասուրա-բաբելական բնւոագրային քարդ համակարգին մէկ պարզացուած տարբերակը. եւ ինչպէս կ'երեւի, նման փորձ մը յաջողած է: Այլ հարց թէ այսպէս ստացուած այբուբեն մը չէր կրնար մրցիլ փիւնիկեանին վայելած պարզութեան ու դիրքութեան հետ, եւ բնաւ զարմանալի չէ, որ երկու դարու սահմանափակ կիրարկութենէ ետք ան դուրս եկած ըլլայ գործածութենէ:

րարկուած կը գտնենք ժԳ. (ըստ ոմանց՝ ժԵ.) դարէն մինչեւ Քրիստոսի առաջին դարերը բուն իսկ Փիլնիկէի, բայց նաեւ՝ Միջերկրականի աւագանին շուրջ սփռուած փիլնիկեան բազմաթիւ գաղութներու՝ Կարթագէնի, Հարաւային Գաղիոյ, Սարդինիոյ, Մալտայի, Կիպրոսի մէջ եւ այլուր:

Փիլնիկեանը կը հանդիսանայ նաեւ ամենահաւանական բնատիպը, որ մօտաւորապէս ժ. դարուն Ք.Ա. որդեգրուեցաւ յոյներու կողմէ, որոնք, կարգ մը պատշաճեցումներով ու լրացումներով, սեփականացուցին զայն եւ յօրինեցին առաջին ձայնաւորագիր այբուբենը (նկ. 4ա), մինչ սեմականները զուրկ էին ձայնաւորէ: Այս նոր այբուբենը իր կարգին մուտք գործեց Իտալիա, ուր ան ծնունդ տուաւ ետրուսկականիմ (անդ), որմէ ալ յառաջացաւ լատինականը (անդ): Նոյնպէս յունականին ամբողջական որդեգրումով Գ. դարուն Ք.Ե. վերջնականապէս ձեւաւորուեցաւ դպտական այբուբենը Եգիպտոսի մէջ (նկ. 5):

Մեսրոպի օրով ասոնցմէ կը շարունակէին վերապրիլ յունականը, լատինականն ու դպտականը:

բ) Հին-բերայական այբուբենով (նկ. 2) գրուած հնագոյն արձանագրութիւնները կը հասնին մինչեւ Թ. դարը Ք.Ա.: Պէտք է ենթադրել, որ եբրայեցիները շատ աւելի կանուխ ծանօթացած էին անոր, եւ Մովսէս այս գիրերով արձանագրած ըլլար տասնաբանեայ պատուիրանները ժԳ. դարուն: Հին-բերայականով գրուած են նաեւ Հին կտակարանի կարգ մը գիրքերը: Եբրայեցիք զայն անընդմէջ գործածեցին մինչեւ բաբելոնեան գերութիւնը: Անոնց վերադարձին՝ հին-բերայականը լքուեցաւ ու փոխարինուեցաւ արամէականով, որովհետեւ գերութեան տարիներուն եբրայեցիք մոռցեր էին թէ՛ իրենց լեզուն, թէ՛ գիրը: Այնուհետեւ հին-բերայականը մնաց սեփականութիւնը հագուազիւտ մասնագէտներու միայն: Անոր մէկ տարբերակը՝ սամարականը (նկ. 10) շարունակեց կիրակուիլ համանուն համայնքին, ինչպէս նա՝ գերութենէ գերծ մնացած հաւաքականութիւններու կողմէ:

Մեսրոպ դիւրաւ կրնար ճանչնալ սամարական այբուբենը, իսկ որոշ վերապահութեամբ՝ նաեւ հին-բերայականը:

գ) Արամէականը (նկ. 3) եղաւ ամենաբեղունը եւ ունեցաւ բազմաթիւ ճիւղաւորումներ, որոնք ծառայեցին արամէական զանազան բարբառներու. ան ոչ միայն հետզհետէ դուրս մղեց միւս երկուքը կամ սահմանափակեց անոնց կիրարկութիւնը Ասորիքի, Միջագետքի, Պաղեստինի ու Փիլնիկէի մէջ, այլեւ, նուաճելով ոչ-արամէական ժողովուրդներ ու տարածքներ, ինչպէս Ասորեստանն ու Պարսկաստանը, հասաւ մինչեւ Փոքր Ասիա, Եգիպտոս, Հնդկաստան եւ այլն: Այս արտասովոր տարածումին պատճառը հանդիսացան պարսիկները, որոնք, Զ. դարէն սկսեալ Ք.Ա., որդեգրեցին արամէերէն լեզուն ու գիրը իբրեւ հաղորդակցութեան պաշտօնական միջոց եւ արամէերէնով վարեցին իրենց յարաբերութիւնները պարսկական կայսրութեան սահմաններուն մէջ, որոնք

կը տարածուէին մինչեւ Եգիպտոս, Հնդկաստանի հիւսիսը, Փոքր Ասիա եւ այլն: Իսկ Աղեքսանդրի արշաւանքներէն ետք, Գ. դարուն Ք.Ա., վերջնականապէս լքեցին պարսկական սեպագրերը ու ստեղծեցին սեփական գիրեր՝ արամէերէնի հետեւողութեամբ. պարսկական այդ առաջին այբուբենը ծանօթ է արշակունեան անունով, որուն վրայ հետագային պիտի աւելնար սասանեանը. իսկ աւելի ուշ՝ նաեւ աւեստականը (նկ. 6 ա. եւ բ.):

Արամէականէն ծնունդ առաւ Ե. դարուն Ք.Ա. նոր-եբրայականը, որ ծանօթ է «քառակուսի գիր» անունով (նկ. 7), որ այնուհետեւ դարձաւ եբրայական պաշտօնական այբուբենը, որուն ուղիղ շարունակութիւնն է արդի եբրայականը (անդ):

Արամէականէն էր նմանապէս, որ ծնունդ առին պալմիրական ու նարատական այբուբենները:

Պալմիրան, որ կը գտնուի արդի Սուրիոյ արեւելքը եւ անուանի է իր հնութիւններով, Աղեքսանդրի արշաւանքներէն ետք ստեղծած էր յունա-սեմական ծաղկուն մշակոյթ մը, որուն գիրն էր արամէականի պալմիրական տարբերակը (նկ. 8): Քրիստոսի առաջին դարուն այստեղ հիմնուեցաւ թագաւորութիւն մըն ալ, որ գոյատեւեց մինչեւ 273 թուականը: Ան կործանեցաւ հռոմէացիներու ձեռքով, եւ այնուհետեւ շրջանառութենէ դադարեցաւ պալմիրական այբուբենը, որ վկայուած է բազմաթիւ արձանագրութիւններով:

Գալով նաբատացիներուն՝ ասոնք կը ներկայացնէին արաբական կամ նախաարաբական ցեղախումբ մը, որ հաստատուած էր մասնաւորաբար Արաբական անապատի հիւսիսը, արդի Յորդանանի սահմաններուն վրայ: Մօտաւորապէս 150 թուականին Ք.Ա. անոնք յաջողեցան հիմնել արաբական թագաւորութիւն մը՝ Պետրա մայրաքաղաքով, որուն աւերակները մինչեւ այսօր կը մնան Յորդանանի համանուն քաղաքին մէջ վիմագրական բազմաթիւ արձանագրութիւններով: Այս թագաւորութեան պաշտօնական գիրն էր նաբատերէնը (նկ. 9), որ իր կարգին անշքութեան մատնուեցաւ անոր կործանումով, որ տեղի ունեցաւ 106 թուին Ք.Ե. նոյնպէս հռոմէացիներու ձեռքով:

Պալմիրականէն էր, ենթադրաբար, որ Ա. դարուն Ք.Ե. ծնունդ առաւ ասորական այբուբենը, որ մինչեւ այսօր կը գոյատեւէ իր զանազան տարբերակներով (նկ. 8). իսկ նաբատականէն ծնունդ առաւ ու Մեսրոպէն քանի մը դար ետք ձեւաւորուեցաւ արաբական այբուբենը (նկ. 9):

Մեսրոպի օրով, ուրեմն, արամէական ծագումով այբուբեններէն կը շարունակէին վերապրիլ պարսկականը՝ իր տարբերակներով, ասորականն ու նոր-եբրայականը (առանց մոռնալու սամարականն ու, թերեւս նաեւ, հին-բերայականը, որոնց ակնարկեցինք բ. հատուածին մէջ):

*
* *

Այս երեք գլխաւոր այբուբենները՝ փիւնիկեանը, հին-եբրայականն ու արամէականը, ինչպէս նաեւ ասոնցմէ յառաջացած սեմական միւս տարբերակները՝ նոր-եբրայականը, պալմիրականը, նաբատականն ու ասորականը, կը կազմեն սեմական այբուբեններու հիւսիսային ճիւղը (տես համադրական ցանկը՝ նկ. 11), որուն կը յարին նաեւ ոչ-սեմականներէն յունականը, ետրուսկականը, լատինականը, ղպտականն ու պարսկականը: Ասոնք կը բնորոշուին իրենց տառերուն թիւով, որ 22 է, չհաշուած մանր-մունր պատշաճեցումները յատկապէս ոչ-սեմական լեզուներու պարագային, ինչպէս նաեւ իրենց այբուբենական կարգով՝ Ա, Բ, Գ, Դ... եւ պատկերային ուրոյն նկարագրով:

Աւելի անդին, սակայն, Արաբական թերակղզիի անսահման տարածքներուն վրայ, պատմութեան լուսարձակներէն հեռու, ուր հասած չէր արամէերէնը, կը գործէին այլ այբուբեններ՝ նոյնպէս սեմական, որոնք կը կազմեն սեմական գիրերու հարաւային ճիւղը՝ գրային զգալիօրէն աւելի ճոխ օժիտով մը՝ մօտաւորապէս 29 տառ, այբուբենական տարբեր կարգով ու պատկերային տարբեր ձեւաւորումով (նկ. 24 եւ էջ 93-ի համադրական տախտակը): այս վերջիններուն պիտի անդրադառնանք իրենց տեղին:

Այս հակիրճ տուեալներէն ի յայտ կու գայ, որ Ե. դարուն սկիզբը Մեսրոպի անմիջական շրջապատին մէջ քաղաքական լայն թափով կամ մշակութային մեծ տարողութեամբ կը գործէին՝

- ա) պարսկական, ասորական ու յունական այբուբենները,
 - բ) իսկ կարկինը քիչ մը աւելի լայն բանալու պարագային՝ նաեւ լատինական, ղպտական ու եբրայական այբուբենները,
- այսինքն՝ բոլորն ալ հիւսիսային-սեմական կամ ասոնց յարող գիրեր, որոնց բոլորին ալ Հայաստան ապրող ոեւէ ուսումնական կրնար դիւրաւ հաղորդ դառնալ:

Այս այբուբեններու ծիրէն ներս հետագային առաջ տարուած են բոլոր փնտռութիւնները՝ երեւան հանելու համար մեսրոպեան տառերու ակունքները: այս միակողմանի արեւելումն ալ կը կազմէ այդ փնտռութիւնները կատարող բանասէրներու մեթոտարանական մեծ թերութիւնը:

ՀՆԱԳՈՅՆ ԱՅԲՈՒԲԵՆՆԵՐ ԵՒ ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Phonetic value	Ahiram 13th c.	Yehimelek 12th c.	Meša 9th c.	Middle Phoenician 5th-3rd c.
'	𐤀	𐤁𐤀	𐤀	𐤀
b	𐤁	𐤁	𐤁	𐤁𐤂
g	𐤂	𐤂	𐤂	𐤂
d	𐤃	𐤃	𐤃	𐤃𐤄
h	𐤄	𐤄	𐤄	𐤄
w	𐤅𐤅	𐤅𐤅	𐤅	𐤅𐤆𐤇𐤈
z	𐤆	𐤆	𐤆𐤇	𐤆𐤈
h'	𐤇	𐤇	𐤇	𐤇𐤈𐤉
t	𐤈	𐤈	𐤈	𐤈
j	𐤉	𐤉	𐤉	𐤉𐤊𐤋
k	𐤊	𐤊	𐤊	𐤊𐤋𐤌
l	𐤋	𐤋	𐤋	𐤋𐤌
m	𐤌	𐤌	𐤌	𐤌𐤍𐤎
n	𐤍	𐤍	𐤍	𐤍𐤎
s	𐤎	𐤎	𐤎	𐤎𐤏
'	𐤏	𐤏	𐤏	𐤏𐤐
p	𐤐	𐤐	𐤐	𐤐
s'		𐤑	𐤑	𐤑𐤒𐤓
q		𐤒𐤒	𐤒	𐤒𐤓
r	𐤑	𐤑	𐤑	𐤑𐤒𐤓
š	𐤒	𐤒	𐤒	𐤒𐤓𐤔
t	𐤓𐤔	𐤔	𐤔	𐤓𐤔𐤕

Նկ. 1. Փիւնիկեան այբուբեն

Այս այբուբենը, որ առաջինը կը գլխաւորի հիւսիսային-սեմական բոլոր այբուբեններուն, ինչպէս նաեւ ասոց յարող ոչ-սեմական այբուբեններուն, փիւնիկեան կը կոչուի, որովհետեւ գտնուած է Փիւնիկէի մէջ եւ ասով կատարուած են փիւնիկերէն հնագոյն արձանագրութիւնները, որոնք կը հասնին մինչեւ ԺԳ. դարը Ք.Ա.: Անոր յօրհանումն մէջ փիւնիկեցիներու դերակատարութիւնը ծանօթ չէ. նոյնը պէտք է իմանալ հիւ-եբրայական ու արամէական այբուբեններուն համար եւս (նկ. 2 եւ 3): Տառերուն անունները (նկ. 4ա եւ 7), ինչպէս նաեւ այբուբենական կարգը հասարակաց են բոլոր հիւսիսային-սեմականներուն:

Pho- netic value	Gezer calendar 900	Seals, gems 9th-5th c.	Siloam inscription c. 700	Maccabee coins 2nd-1st c.
.	𐤀	𐤁𐤅	𐤁𐤅	𐤁𐤅𐤁
b		𐤁𐤄	𐤁	𐤁𐤄𐤄
g		𐤀	𐤀	𐤀𐤀𐤀
d		𐤁	𐤁	𐤁𐤁
h		𐤅	𐤅	𐤅𐤅𐤅
w	𐤅𐤄	𐤅𐤅𐤄	𐤅	𐤅𐤁𐤅𐤀
z	𐤆	𐤅𐤆	𐤅	
h	𐤅	𐤅𐤅𐤅	𐤅	𐤅𐤅
t				
i	𐤅	𐤅𐤅	𐤅𐤅	𐤅𐤅𐤅
k	𐤅	𐤅𐤅𐤄	𐤅	𐤅𐤅𐤅
l	𐤅	𐤅𐤅	𐤅	𐤅
m	𐤅	𐤅𐤅𐤄	𐤅	𐤅𐤅
n		𐤅𐤄	𐤅	𐤅𐤄
s	𐤅	𐤅𐤅		
.	𐤀	𐤀	𐤀	𐤀𐤀𐤀
p	𐤅	𐤅	𐤅	
q	𐤅	𐤅𐤅	𐤅	𐤅𐤅
q	𐤅𐤅	𐤅	𐤅	𐤅𐤅
r	𐤅	𐤅𐤄	𐤅	𐤅
s	𐤅	𐤅𐤄	𐤅	𐤅𐤅
t	𐤅	𐤅𐤅	𐤅	𐤅

Նկ. 2. Հին-եբրայական այբուբեն

Կը կոչուի նաև քանակական գիր. փոխադիր հնագոյն արձանագրութիւնները կը հասնին Թ. դարը Ք.Ա. ու կը տեսնեն մինչև Ե. դարը: Չայն կը գտնենք մակարայեցոց օրերուն հատուած դրամներու վրայ եւս, Բ. դարուն Ք.Ա.: Իսկ նոր-եբրայերէնով կատարուած արձանագրութեանց մէջ կարելի է երբեմն հանդիպիլ Եֆովայի անունին, որ նոյնպէս գրուած է հին-եբրայերէնով:

Pho- netic value	Kilamuwa 9th-8th c.	Bar- Rekub second half of 8th c.	Teima 5th-4th c.	Egyptian inscriptions 5th-3rd c.	Papyri from Aswan 5th c.
.	𐤁	𐤁	𐤁𐤁	𐤁𐤅𐤅	𐤁
b	𐤁𐤄	𐤁	𐤁𐤄	𐤁𐤅	𐤁𐤅
g	𐤀	𐤀	𐤀𐤀	𐤀𐤀	𐤀
d	𐤁	𐤁	𐤁𐤁	𐤁𐤅	𐤁
h	𐤅	𐤅	𐤅𐤀	𐤅𐤀𐤀	𐤅
w	𐤅𐤄	𐤅	𐤅𐤅	𐤅𐤅	𐤅
z	𐤆	𐤆	𐤆𐤆	𐤆𐤆	𐤆
h	𐤅	𐤅	𐤅𐤅	𐤅𐤅	𐤅
t		𐤀	𐤀	𐤀𐤀	𐤀
i	𐤅	𐤅	𐤅	𐤅𐤀	𐤅
k	𐤅𐤅	𐤅	𐤅𐤅	𐤅𐤅	𐤅
l	𐤅𐤅	𐤅	𐤅𐤅	𐤅𐤅	𐤅
m	𐤅	𐤅	𐤅𐤅	𐤅𐤅	𐤅𐤅
n	𐤅	𐤅	𐤅𐤅	𐤅𐤅	𐤅
s	𐤅𐤅	𐤅	𐤅	𐤅𐤅	𐤅
.	𐤀	𐤀	𐤀	𐤀	𐤀
p	𐤅𐤅	𐤅	𐤅	𐤅	𐤅
q	𐤅	𐤅	𐤅	𐤅	𐤅
r	𐤅	𐤅	𐤅	𐤅	𐤅
s	𐤅	𐤅	𐤅	𐤅	𐤅
t	𐤅	𐤅	𐤅	𐤅	𐤅

Նկ. 3. Արամեական այբուբեն

Սեմական բոլոր այբուբենները ծագումով բաղաձայնագիր են, այսինքն՝ անոնց տառերը կը նշեն միայն բաղաձայն հնչյուններ: Նոյնիսկ Ալֆեֆ տառը, որ կը գտնուի բառերու սկիզբը, բաղաձայն է եւ իր ձայնաւորումը՝ ա, ü, ու, օ, ի, է, կը պարտի իրեն ընկերացող ձայնանիշին: Ըստ այսմ սեմական որեւէ բառ ձայնաւորով չի սկսիր:

Այս չի նշանակեր, թէ սեմական լեզուները զուրկ են ձայնաւորէ. ընդհակառակը, անոնք օժտուած են կարճ ու երկար զուգահեռ ձայնաւորներով, որոնք կը նշանակուին գրադարձական հետեւեալ տառերով. կարճերը՝ a, ä, u, o, i, e. երկարները՝ ā, ǟ, ū, ō, ī, ē:

Ասոնցմէ ä կը նշէ քմային Ա. ձայնաւորը, որ յատուկ է սեմական լեզուներուն, օրինակ՝ արաբերէնին, նաեւ թրքերէնին եւ այլն. այս հնչյունը արեւմտահայերէնին մէջ սովորաբար կը նշուի Էա տառագոյգով, իսկ u կը նշէ Ու ձայնաւորը:

Սեմական արմատները, որոնք ընդհանրապէս եռաբաղաձայն են, խօսքի մէջ իրենց ձեւաբանական ու շարահիւսական իմաստաւորումը կը ստանան մասնաւորաբար ձայնաւորներու շնորհիւ, որոնք, սակայն, սկզբնապէս չէին գրուեր. ընթերցողը ինք է, որ իր կողմէ պէտք է աւելցնէր զանոնք՝ հիմնուելով բնագրի իմաստին վրայ: Այս կացութիւնը բաւական մեծ դժուարութիւններու կը մատնէր ոչ-մասնագէտները եւ կը պատճառէր մեկնաբանութեան անհամար շփոթներ:

Երբ արամէերէնը սկսաւ միջազգային տարածում գտնել, արամէացիք ալ եղան սեմական առաջին ժողովուրդը, որ մտածեց լուծում մը բերել այս կացութեան. առ այս՝ արամէական երեք բաղաձայններ՝ alef, waw, yod, սկսան բառերուն մէջը եւ վերջը կիրարկուիլ իբր երկար ձայնաւոր ā, ǟ, ū, ō, ī, ē, ընդ որում alef-ը կը նշէր ā, ǟ, ē ձայնաւորները հաւասարապէս, իսկ waw-ը կը նշէր ū եւ ō ձայնաւորները: Արամէացիներուն հետեւեցան եբրայեցիները, իսկ աւելի ուշ՝ ասորիները, որոնք արամէացիներուն ուղիղ ժառանգորդներն են:

Այս լուծումը, ինչպէս նկատելի է, ունէր մասնակի բնոյթ միայն, քանի կարճ ձայնաւորները, — որոնց յաճախականութիւնը շատ աւելի մեծ է, — նշելու որեւէ միջոց մտածուած չէր: Ե. դարու սկիզբը, երբ Մեսրոպ կը հնարէր մեր այբուբենը, սեմական ծանօթ լեզուները՝ ասորերէնն ու եբրայերէնը, կը գտնուէին այս կացութեան մէջ:

Այդ նոյն դարուն, հաւանաբար վերջերը միայն, ասորերէնը եղաւ առաջինը, որ փորձեց լուծում մը բերել նաեւ կարճ ձայնաւորներու բացակայութեան՝ ասոնց համար եւս ստեղծելով զանազան ձայնանիշեր. իրեն հետեւեցաւ եբրայերէնը, շատ աւելի ուշ՝ նաեւ արաբերէնը: Իւրաքանչիւրը իր այս ճիգին մէջ անցաւ այլազան փուլերէ ու տուաւ իր սեփական լուծումը. չենք անդրադարձնար ասոնց՝ ընթերցողը յիշելով համապատասխան ձեռնարկներու: Այսօր այս երեք լեզուները կը գործեն կատարեալ ձայնաւորումով՝ իւրաքանչիւր բառի համար օգտագործելով երբեմն մինչեւ 8-10 ձայնանիշեր, որոնց գործածութեան յաճախականութիւնը ուղիղ կախեալ է ընթերցողին տարիքէն ու լեզուական ծանօթութենէն:

ALPHABET

Phénicien	Grec ancien	Grec classique	Étrusque	Latin
𐤀 aleph	Α alpha	Α	𐌀	A
𐤁 bêt	Β bêta	Β	𐌁	B
𐤂 gimel	Γ gamma	Γ	𐌂	
𐤃 dalet	Δ delta	Δ	𐌃	D
𐤄 he	Ε epsilon	Ε	𐌄	E
𐤅 waw	Ϝ digamma		𐌅	F
𐤆 zain	Ζ dzêta	Ζ	𐌆	G
𐤇 het	Η hêta	Η	𐌇	H
𐤈 tet	Θ thêta	Θ	𐌈	
𐤉 yod	Ι iota	Ι	𐌉	I
𐤊 kaf	Κ kappa	Κ	𐌊	K
𐤋 lamed	Λ lambda	Λ	𐌋	L
𐤌 mem	Μ mu	Μ	𐌌	M
𐤍 nun	Ν nu	Ν	𐌍	N
𐤎 samek	Ξ xi	Ξ	𐌎	
𐤏 'ain	Ο omikron	Ο	𐌏	O
𐤐 pe	Π pi	Π	𐌐	P
𐤑 sade	Σ san		𐌑	
𐤒 qof	Ϟ qoppa		𐌒	Q
𐤓 resh	Ρ rho	Ρ	𐌓	R
𐤔 shin	Σ sigma	Σ	𐌔	S
𐤕 taw	Τ tau	Τ	𐌕	T
	Υ upsilon	Υ	𐌖	V
ϕ phi	Χ xi	Φ	𐌗	X
χ khi	ϕ phi	Χ	𐌘	Y
ψ psi	ϣ khi	Ψ	𐌙	Z
	Ω omega	Ω		

Նկ. 4ա. Փիւնիկեան, յունական, ետրուսկական եւ լատինական այբուբեններ

Այս ցանկի հնագոյն ներկայացուցիչը, ինչպէս գիտենք, փիւնիկեանն է, որ կը բաղկանայ 22 բաղաձայնանիշ տառերէ, որոնք ձախընթաց կը գրուին¹: Յոյները զայն որդեգրած պէտք է ըլլան Քրիստոսէ մտատորապէս հազարամեակ մը առաջ: Փիւնիկեանը սեմական ըլլալով՝ չէր կրնար լրիւ գոհացնել կարիքները յունարէնին, որ հնդեւրոպական լեզու մըն է: Հակառակ այս անպատեհութեան՝ օրին այս որդեգրումը եղած է, ինչպէս նկատելի է, գրեթէ ամբողջական. իրարու կը համապատասխանեն տառերու պատկերները, անունները, այբուբենական կարգը եւ, ըստ մեծի մասին, նաեւ հնչիւնական արժէքները:

Յունական հանճարը ժամանակի ընթացքին յաջողեցաւ այս անյարիր այբուբենը կատարելապէս պատշաճեցնել յունարէնի կարիքներուն ու դարձնել զայն մարդկութեան առաջին ձայնատրամիշ այբուբենը, որ հետագային իբրեւ տիպար ծառայեց ու որդեգրուեցաւ աշխարհի բազմատասնեակ ժողովուրդներու կողմէ:

Ըիշդ չենք գիտեր, թէ որդեգրման սկզբնական շրջանին յոյները ինչպէս տնտեսեցին այս այբուբենը. դասական շրջանին, Ե. դար Ք.Ա., արդէն բիրեղացած էր ան եւ գրեթէ նոյնութեամբ ի զօրու կը մնար Մետրոպի օրերուն: Այս բիրեղացումը կ'ենթադրէ հետեւեալ կէտերը.

- Ծառ վաղուց յոյները փիւնիկեանին վրայ անելուցած են արդէն չորս նոր տառեր, զորս կը գտնենք հին յունարէնի այբուբենին վերջը. անի ռշ, դասական շրջանին, անելուցած կը գտնենք հինգերորդ մըն ալ՝ Օմեգան, որ երկար Օ մըն է:

- Դուրս ձգուած են փիւնիկեան աա, շաճ, զօփ տառերը. ասոնցմէ առաջին երկուքը, իբրեւ հնչիւն, գոյութիւն չունին յունարէնի մէջ, իսկ զօփ-ին նշած հնչիւնը յունարէնի մէջ կ'արտայայտուի kappa տառով:

- Զայնատրաներով փոխարինուած են alef, he, het, yod, 'aïn տառերը, որոնք յունարէնի մէջ դարձած են A, E, H, I, O (Ա, Ե, Է, Ի, Ո):

- Բոլորովին այլ հնչիւններու յատկացուած են փիւնիկեան samek ու chin տառերը, որոնք դարձած են xi եւ sigma (Քս եւ Ս):

Մնացեալ 12 տառերէն չորսը վերարժեւորուած են հետեւեալ ձեւով.

- Փիւնիկեան tēt-ը խուլ է, ինչպէս մեր S-ը, մինչ յունական thet-ը շնչեղ է, ինչպէս մեր Թ-ն:

- Kaf-ը շնչեղ է, ինչպէս մեր Ք-ն, մինչ kappa-ն խուլ է, ինչպէս մեր Կ-ը. ըսինք արդէն, որ kappa-ով կը տառադարձուի փիւնիկեան զօփ-ը²:

- Pe-ն շնչեղ է, ինչպէս մեր Փ-ը, իսկ pi-ն խուլ է, ինչպէս մեր Պ-ն:

- Tau-ը շնչեղ է, ինչպէս մեր Թ-ն, իսկ tau-ը խուլ է, ինչպէս մեր Տ-ը³:

¹ Նախապէս յոյները իրենք եւս ձախընթաց կը գրէին ու անփոփոխ պահեցին փիւնիկեան տառերուն հայեացքները. հետագային երբ սկսան աշխարհը գրել, փոխեցին տառերուն հայեացքները եւս:

² Յոյները բոլորովին չիրաժարեցան զօփ-էն (նկ. 4բ). զայն պահեցին իրենց այբուբենին մէջ՝ նշելու համար 90 բուականը միայն:

³ Վերջին չորսին համար նկատի ունինք անոնց տառադարձական համապատասխանութիւնները, քան թէ մաքուր հնչիւնական արժէքները:

522/

Old Phoenician			Archaic (Thera, Melos, rightwd. forms)		Eastern alphabets			Western alphabets				Classical alphabet			Modern print	
Sign	Phon. val.	Num. val.	Sign	Phon. val.	B		A		Phon. val.	Boeotian	Laconian	Arcadian	Phon. val.	Sign		Phon. val.
					Athens (before 403)	Milesian alphabet	Corinthian	Boeotian							Laconian	
𐤀	a	1	𐤁	a	𐤂	b	𐤃	b	𐤄	b	𐤅	b	𐤆	b	1	Α
𐤁	b	2	𐤂	b	𐤃	b	𐤄	b	𐤅	b	𐤆	b	𐤇	b	2	Β
𐤂	g	3	𐤃	g	𐤄	g	𐤅	g	𐤆	g	𐤇	g	𐤈	g	3	Γ
𐤃	d	4	𐤄	d	𐤅	d	𐤆	d	𐤇	d	𐤈	d	𐤉	d	4	Δ
𐤄	e	5	𐤅	e	𐤆	e	𐤇	e	𐤈	e	𐤉	e	𐤊	e	5	Ε
𐤅	w	6	𐤆	see below	𐤇	see below	𐤈	see below	𐤉	see below	𐤊	see below	𐤋	see below	6	Ϝ
𐤆	z	7	𐤇	z	𐤈	z	𐤉	z	𐤊	z	𐤋	z	𐤌	z	7	Ζ
𐤇	h	8	𐤈	h, d	𐤉	h	𐤊	h	𐤋	h	𐤌	h	𐤍	h	8	Η
𐤈	t	9	𐤉	th	𐤊	th	𐤋	th	𐤌	th	𐤍	th	𐤎	th	9	Θ
𐤉	i	10	𐤊	i	𐤋	i	𐤌	i	𐤍	i	𐤎	i	𐤏	i	10	Ι
𐤊	k	20	𐤋	k	𐤌	k	𐤍	k	𐤎	k	𐤏	k	𐤐	k	20	Κ
𐤋	l	30	𐤌	l	𐤍	l	𐤎	l	𐤏	l	𐤐	l	𐤑	l	30	Λ
𐤌	m	40	𐤍	m	𐤎	m	𐤏	m	𐤐	m	𐤑	m	𐤒	m	40	Μ
𐤍	n	50	𐤎	n	𐤏	n	𐤐	n	𐤑	n	𐤒	n	𐤓	n	50	Ν
𐤎	s	60	𐤏	ks	𐤐	ks	𐤑	ks	𐤒	ks	𐤓	ks	𐤔	ks	60	Ξ
𐤏	o	70	𐤐	o	𐤑	o	𐤒	o	𐤓	o	𐤔	o	𐤕	o	70	Ο
𐤐	p	80	𐤑	p	𐤒	p	𐤓	p	𐤔	p	𐤕	p	𐤖	p	80	Π
𐤑	s	90	𐤒	s	𐤓	s	𐤔	s	𐤕	s	𐤖	s	𐤗	s	90	Ϟ
𐤒	q	100	𐤓	q	𐤔	(q)	𐤕	q	𐤖	q	𐤗	q	𐤘	q	100	Ϙ
𐤓	r	200	𐤔	r	𐤕	PRD	𐤖	r	𐤗	r	𐤘	r	𐤙	r	200	Ρ
𐤔	s	300	𐤕	s	𐤖	ΣΣ	𐤗	s	𐤘	s	𐤙	s	𐤚	s	300	Σ
𐤕	t	400	𐤖	t	𐤗	T	𐤘	t	𐤙	t	𐤚	t	𐤛	t	400	Τ
𐤖	u, u		𐤗	u, u	𐤘	VY	𐤙	u, u	𐤚	u, u	𐤛	u, u	𐤜	u, u	400	Υ
			𐤘	ph	𐤙	ΦΦ	𐤚	ph	𐤛	ph	𐤜	ph	𐤝	ph	500	Φ
			𐤙	kh	𐤚	X+	𐤛	kh	𐤜	kh	𐤝	kh	𐤞	kh	600	Χ
			𐤚	ps	𐤛	ΨΥ	𐤜	ps	𐤝	ps	𐤞	ps	𐤟	ps	700	Ψ
			𐤛	o	𐤜	Ω	𐤝	o	𐤞	o	𐤟	o	𐤠	o	800	Ω

Նկ. 4բ. Յունական հնագոյն այբուբեններ (մեծատառ)

Յունական այբուբենը ըստ էութեան նոյնը ըլլալով հանդերձ կը կրէր տեղական ու բարբառային կարգ մը տարբերութիւններ, որոնք ակներեւ են այս ցանկին վրայ: Ք.Ա. 402-3 թուականին հասարակաց համաձայնութեամբ մը որոշուեցաւ որդեգրել յունական կոչուած տարբերակը, որ տուաւ դասական յունարէնը (աջէն ա. սիւնակը) եւ մեծ կայունութեամբ գործեց այնուհետեւ: Մետրոպի օրով հանրօրէն ընդունուած յունական տառերու ցանկը կը գտնենք հայր Ակիմեանի համադրական տախտակին վրայ (նկ. 30):

Greek cursive script			Greek minuscule			Modern		Modern
2nd cent. B.C	2nd cent. A.D.	7th cent.	9th cent. A.D.	10th-11th cent.	12th-14th cent.	Capitals	small letters	letters in print
α δ	α δ	α ε	α	α	α δ	Α Α	α δ	α
β υ	β	β υ	υ	β υ	υ β ε ε	Β	β β	β
γ γ	γ γ	γ δ	γ	γ γ	γ γ υ	Γ	γ	γ
δ δ	δ ε	δ δ	δ	δ δ	δ δ	Δ	δ	δ
ε ε	ε ε	ε ε ε	ε	ε ε	ε ε ε	Ε	ε	ε
υ υ	υ υ	υ υ	υ	υ	υ υ	Υ	υ	υ
ζ	ζ ρ	ζ ρ ρ	ζ ρ	ζ ρ	ζ ρ ρ ρ	Ζ	ζ ρ ρ	ζ ρ
η	η	η ρ	η	η η η	η η η η	Η	η ρ	η
θ	θ ρ	θ ρ ρ	θ	θ ρ	θ ρ ρ	Θ	θ	θ θ
ι	ι	ι ρ	ι ρ	ι ρ	ι ρ	Ι	ι	ι
κ	κ ρ	κ ρ	κ	κ κ	κ ρ κ	Κ	κ ρ	κ
λ	λ	λ ρ	λ	λ λ	λ λ	Λ	λ ρ ρ	λ
μ υ	μ υ	μ υ	μ	μ μ	μ υ	Μ	μ	μ
ν	ν η	ν ρ	ν ρ	ν η	ν ρ γ υ	Ν	ν	ν
ξ ρ	ξ ρ	ξ ρ	ξ ρ	ξ ρ	ξ ρ ρ	Ξ	ξ ρ	ξ
ο	ο	ο	ο	ο	ο	Ο	ο	ο
π	π	π ρ	π ρ	π ρ	π ρ	Π	π ρ	π
ρ	ρ ρ ρ	ρ ρ	ρ	ρ ε ρ	ρ ε ρ ρ	Ρ	ρ	ρ
σ	σ	σ ρ	σ ρ	σ ρ	σ ρ ρ	Σ	σ ρ	σ ρ
τ γ	τ	τ τ	τ	τ τ	τ τ τ	Τ	τ ρ	τ ρ
φ	φ	φ	φ	φ φ	φ φ φ	Φ	φ ρ	φ
χ	χ	χ	χ	χ	χ	Χ	χ ρ	χ
ψ	ψ	ψ	ψ	ψ ρ	ψ	Ψ	ψ ρ	ψ
ω	ω	ω	ω	ω	ω	Ω	ω	ω

Նկ. 4գ. Յունական այբուբեններ (մանրատառ)

	Phénicien	Grec ancien	Grec classique
Ա	aleph	Α alpha	Α
Β	bêt	Β bêta	Β
Γ	gimel	Γ gamma	Γ
Δ	dalet	Δ delta	Δ
Ε	he	Ε epsilon	Ε
Ϝ	waw	Ϝ digamma	
Ζ	zain	Ζ dzêta	Ι
Η	het	Η hêta	Η
Θ	tet	Θ thêta	Θ
Ι	yod	Ι iota	Ι
Κ	kaf	Κ kappa	Κ
Λ	lamed	Λ lambda	Λ
Μ	mem	Μ mu	Μ
Ν	nun	Ν nu	Ν
Ξ	samek	Ξ xi	Ξ
Ο	'ain	Ο omikron	Ο
Π	pe	Π pi	Π
Ρ	sade	Ρ san	
Σ	qof	Σ qoppa	
Τ	resh	Τ rho	Ρ
Υ	shin	Υ sigma	Σ
Φ	taw	Φ tau	Τ
Χ	phi	Χ xi	Υ
Ψ	khi	Ψ phi	Χ
Ω	psi	Ω khi	Ψ
			Ω omega

Նկ. 4դ. Հիսիսային-սեմական ու յունական տառերուն դասական հայերեցի մէջ գտած տառադարձական արժեքները

Ստորև տեսնել հիսիսային-սեմական եւ յունական այբուբեններու հայերեցի մէջ գտած տառադարձական արժեքները: Առաջինէն իբրև անուշ ընտրած ենք փիւնիկեանը: Պէտք է ի մտի ունենալ, որ տառադարձական համապատասխան

նութիւնը հնչիւնական ամբողջական համապատասխանութիւն չ'ենթադրեր անպայման:

Ե. դարուն հիւսիսային-սեմական միակ լեզուն, որմէ փոխառութիւններ ու թարգմանութիւններ կատարած ենք հայերս, եղած է ասորերէնը. այստեղ դրած ենք փիւնիկեանը, քանի ասորական այբուբենը նուազ մատչելի է. ասորական տառերու անուններն ու հնչիւնական արժէքները գրեթէ կը նոյնանան փիւնիկեանին հետ: Նոյնը հասկնալ հիւսիսային-սեմական միւս բոլոր այբուբեններուն համար էս:

Ինչպէս նկատելի է, ասորական այբուբենի 22 տառերէն 21-ը ունին իրենց տառադարձական արժէքները հայերէնի մէջ. միայն 'Այն երախային հնչիւնն է, որ հետեւողականօրէն անտեսուած է: Կարգ մը տառեր, օրինակ՝ ր, ֆ, ւ, օ, քազմարժէք են հայերէնի մէջ. յատկապէս օ և ւ տառերը, որոնք ետարժէք են: Աւելցնենք, որ հիւսիսային-սեմական ք-ն, որուն դիմաց դրած ենք արաբական ֆ տառը, սկզբնապէս եղած է խուլ-զնչեղ պայթական մը, որ շատ ուշ ասորերէնի մէջ սկսաւ երկփեղկուիլ և ստանալ ֆ հնչիւնը էս. այս վերջինը ընդհանրապէս հայերէն տուած է Խ, քանի Ե. դարուն չունէինք ֆ հնչիւնը:

Փաշով ձայնատրներուն, ուշ-արամեական լեզուները, որոնցմէ նաեւ ասորերէնը, իբրեւ երկար ձայնատր կը կիրարկէին ֆ, օ, ւ՝ բաղաձայնները. ասոնք հայերէնի մէջ կանոնատրապէս տուած են Ա, ՈԻ, Ո, Ի:

*
**

Յունական այբուբենը, որքան ալ լիարժէք տառադարձուած ըլլայ, կը ներկայացնէ բազմաթիւ շեղումներ.

- hêta կամ êta տառը, որ երկար Ե մըն է, հայերէն ընդհանրապէս տուած է Է, բայց նաեւ Ե.
- lambda ընդհանրապէս տառադարձուած է Ղ, սակայն նաեւ Լ.
- xi կամ քսի ընդհանրապէս տուած է Քս, երբեմն նաեւ Կ և Գ.
- rho առհասարակ տուած էր Ր, բայց շատ յաճախական է Ռ տառադարձութիւնը էս. քիչ մը զարմանալի է, որ յունական այս տառին դիմաց մեր այբուբենին մէջ կը գտնենք Ռ և ոչ թէ Ր.
- upsilon-ը, իբրեւ երկբարբառի կիսաձայն, տուած է Ի, իսկ իբրեւ լիարժէք ձայնատր՝ տուած է Ի, Ի, Ու:
- omega-ն, որ երկար Ո մըն է, ընդհանրապէս տառադարձուած է ՈՎ, իսկ երբեմն ալ պարզապէս Ո:

Num. value	Phon. value	Name	Coptic	Greek uncial	Num. value	Phon. value	Name	Coptic	Greek uncial
1	a	alfa	Ⲁ	Α	50	n	ni	Ⲩ	Ν
2	b, v	vēda	Ⲃ	Β	60	ks	eksi	Ⲫ	Ξ
3	g	gamma	Ⲅ	Γ	70	ō	ou	Ⲑ	Ο
4	d	dalda	Ⲇ	Δ	80	p	bej	Ⲓ	Π
5	ē	ēje	Ⲉ	Ε	100	r	rou	Ⲕ	Ρ
6	—	sou	Ⲇ	Ϛ	200	s	samma	Ⲙ	Ϛ
7	z	zāda	Ⲛ	Ζ	300	i	daū	Ⲗ	Τ
8	ē	hāda	Ⲭ	Η	400	i	he	Ⲙ	Υ
9	t-h.	tutte	Ⲑ	Θ	500	p-h	fij	Ⲙ	Φ
10	j, i	jōda	Ⲓ	Ι	600	k-h	kij	Ⲙ	Χ
20	k	kaḅba	Ⲕ	Κ	700	ps	ebsi	Ⲙ	Υ
30	l	lōla	Ⲍ	Λ	800	ō	ō	Ⲙ	Ω
40	m	mēj	Ⲏ	Μ	900	—	—	Ⲙ	Ϟ

Numerical value	Phonetic value	Name	Coptic	Demotic	Hieroglyph
—	s	sāj	Ⲥ	Ⲥ	𐀓
90	f	fāj	Ⲧ	Ⲧ	𐀔
—	h	hāj	ⲧ	ⲧ	𐀕
—	h	hōri	Ⲩ	Ⲩ	𐀖
—	g	gānḡa	ⲩ	ⲩ	𐀗
—	(g, ḡ) s	sīma	Ⲫ	Ⲫ	𐀘
—	ti	dij	ⲫ	ⲫ	𐀙

Նկ. 5. Ղպտական այբուբեն

Կը բաղկանայ երկու շերտերէ. առաջինը յունական այբուբենն է նոյնութեամբ առնուած, չհաշուած աննշան փոփոխութիւնները, իսկ երկրորդը կը կազմեն դասական եգիպտերէնէ առնուած եօթը տառեր:

Ըստ Paul de Lagard-ի՝ մեր Հ, Զ, Ծ, Վ տառերը դպտական փոխառութիւններ են, որոնք իբրեւ նախատիպ ունին եգիպտական շերտի 4-րդ, 6-րդ, 5-րդ և 2-րդ տառերը: Բանասէրը կը մտածէ, թէ դպտական ծագում կարելի է վերագրել նաեւ Խ-ին և Ծ-ին՝ յանձինս նոյն շերտի 3-րդ և առաջին տառերուն: Այս

դատողութիւնը կ'ընէ Լագարդի հիմնուելով նաեւ այն «իրողութեան» վրայ, թէ «հայոց այբուբենի գտնողներն ուսել են յԱղեքսանդրիա» (տե՛ս Զարբհանայեան, էջ 68): Մնացեալ տառերուն համար Լագարդի պատկերացումը տես նկ. 19ա, աջէն գ. սիւնակը:

Առաջինը հնչյունական ամբողջական համապատասխանությունն չ'ենթադրելը անպայման:

Ե. դարուն հիւսիսային-սեմական միակ լեզուն, որմէ փոխառություններ ու թարգմանություններ կատարած ենք հայերս, եղած է ասորերէնը. այստեղ դրած ենք փինիկեանը, քանի ասորական այբուբենը նուազ մատչելի է. ասորական տառերու անուններն ու հնչյունական արժեքները գրեթէ կը նոյնանան փինիկեանին հետ: Նոյնը հասկնալ հիւսիսային-սեմական միւս բոլոր այբուբեններուն համար էս:

Ինչպէս նկատելի է, ասորական այբուբենի 22 տառերէն 21-ը ունին իրենց տառադարձական արժեքները հայերէնի մէջ. միայն 'Այն երախային հնչյունն է, որ հետեւողականօրէն անտեսուած է: Կարգ մը տառեր, օրինակ՝ ր, ֆ, լ, փ, օ բազմարժէք են հայերէնի մէջ. յատկապէս օ և փ տառերը, որոնք եռարժէք են: Աւելցնենք, որ հիւսիսային-սեմական քե-ն, որուն դիմաց դրած ենք արաբական ֆ տառը, սկզբնապէս եղած է խուլ-շնչեղ պայթական մը, որ շատ ուշ ասորերէնի մէջ սկսաւ երկփեղկուիլ և ստանալ ֆ հնչյունը էս. այս վերջինը ընդհանրապէս հայերէն տուած է Ի, քանի Ե. դարուն չունէինք ֆ հնչյունը:

Գալով ձայնատրներուն, ուշ-արամեական լեզուները, որոնցմէ նաեւ ասորերէնը, իբրև երկար ձայնատր կը կիրարկէին փ, օ, փ բաղաձայնները. ասոնք հայերէնի մէջ կանոնատրապէս տուած են Ա, ՈԻ, Ո, Ի:

*
**

Յունական այբուբենը, որքան ալ լիարժէք տառադարձուած ըլլայ, կը ներկայացնէ բազմաթիւ շեղումներ.

- hêta կամ êta տառը, որ երկար Ե մըն է, հայերէն ընդհանրապէս տուած է Է, բայց նաեւ Ե.
- lambda ընդհանրապէս տառադարձուած է Ղ, սակայն նաեւ Լ.
- xi կամ քսի ընդհանրապէս տուած է Քս, երբեմն նաեւ Կ և Գ.
- rho առհասարակ տուած էր Ր, բայց շատ յաճախական է Ռ տառադարձութիւնը էս. քիչ մը զարմանալի է, որ յունական այս տառին դիմաց մեր այբուբենին մէջ կը գտնենք Ռ և ոչ թէ Ր.
- upsilon-ը, իբրև երկարբառի կիսաձայն, տուած է Ի, իսկ իբրև լիարժէք ձայնատր՝ տուած է Իւ, Ի, Ու:
- omega-ն, որ երկար Ո մըն է, ընդհանրապէս տառադարձուած է Ով, իսկ երբեմն ալ պարզապէս Ո:

Num. value	Phon. value	Name	Coptic	Greek uncial	Num. value	Phon. value	Name	Coptic	Greek uncial
1	a	alfa	Ⲁ	Α	50	n	ni	Ⲩ	Ν
2	b, v	vêda	Ⲃ	Β	60	ks	eksi	Ⲅ	Ξ
3	g	gamma	Ⲅ	Γ	70	o	ou	Ⲇ	Ο
4	d	dalda	Ⲇ	Δ	80	p	bej	Ⲉ	Π
5	ê	êje	Ⲉ	Ε	100	r	rou	Ⲋ	Ρ
6	—	sou	Ⲋ	Σ	200	s	samma	Ⲍ	Σ
7	z	zâda	Ⲍ	Ζ	300	t	daû	Ⲏ	Τ
8	ê	hâda	Ⲏ	Η	400	i	he	Ⲑ	Υ
9	t-h	tutte	Ⲑ	Θ	500	p-h	fij	Ⲓ	Φ
10	j, i	jôda	Ⲓ	Ι	600	k-h	kij	Ⲕ	Χ
20	k	kabba	Ⲕ	Κ	700	ps	ebsi	Ⲗ	Υ
30	l	lôla	Ⲗ	Λ	800	o	o	Ⲙ	Ω
40	m	mêj	Ⲙ	Μ	900	—	—	Ⲛ	—

Numerical value	Phonetic value	Name	Coptic	Demotic	Hieroglyph
—	s	šâj	Ⲛ	ⲛ	𐀎
90	f	fâj	Ⲝ	ⲝ	𐀏
—	h	hâj	Ⲟ	ⲟ	𐀐
—	h	hôri	Ⲡ	ⲡ	𐀑
—	g	ganga	Ⲣ	ⲣ	𐀒
—	(g, t) s	šima	Ⲥ	ⲥ	𐀓
—	ti	dij	Ⲧ	ⲧ	𐀔

Նկ. 5. Ղպտական այբուբեն

Կը բաղկանայ երկու շերտերէ. առաջինը յունական այբուբենն է նոյնութեամբ առնուած, չհաշուած աննշան փոփոխութիւնները, իսկ երկրորդը կը կազմեն դասական եգիպտերէնէ առնուած եօթը տառեր:

Ըստ Paul de Lagard-ի՝ մեր շ, ք, ց, վ տառերը ղպտական փոխառություններ են, որոնք իբրև նախատիպ ունին եգիպտական շերտի 4-րդ, 6-րդ, 5-րդ և 2-րդ տառերը: Բանասէրը կը մտածէ, թէ ղպտական ծագում կարելի է վերագրել նաեւ Խ-ին և Ծ-ին՝ յանձինս նոյն շերտի 3-րդ և առաջին տառերուն: Այս

դատողութիւնը կ'ընէ Լագարդի հիմնուելով նաեւ այն «իրողութեան» վրայ, թէ «հայոց այբուբենի գտնողներն ուսել են յԱղեքսանդրիա» (տե՛ս Զարբհանալեան, էջ 68): Մնացեալ տառերուն համար Լագարդի պատկերացումը տես նկ. 19ա, աջէն գ. սիւնակը:

NO.	SYMBOL	PHON. VALUE	NO.	SYMBOL	PHON. VALUE
1	𐎠	a	22	𐎠𐎡	n(u)
2	𐎡	b(a)	23	𐎡𐎢	p(a)
3	𐎢	é(a)	24	𐎢𐎣	r(a)
4	𐎣	d(a)	25	𐎣𐎤	r(u)
5	𐎤	d(i)	26	𐎤𐎥	s(a)
6	𐎥	d(u)	27	𐎥𐎦	š(a)
7	𐎦	f(a)	28	𐎦𐎧	l(a)
8	𐎧	g(a)	29	𐎧𐎨	t(u)
9	𐎨	g(u)	30	𐎨𐎩	t(a)
10	𐎩	h(a)	31	𐎩𐎪	u
11	𐎪	h(a)	32	𐎪𐎫	v(a)
12	𐎫	i	33	𐎫𐎬	v(i)
13	𐎬	j(a)	34	𐎬𐎭	y(a)
14	𐎭	j(i)	35	𐎭𐎮	z(a)
15	𐎮	k(a)	36	𐎮𐎯	tr(a)
16	𐎯	k(u)	37	𐎮𐎰	hšāyavīa "king"
17	𐎰	l(a)	38	𐎮𐎱	dahyu "country" (two forms)
18	𐎱	m(a)	39	𐎮𐎲	Awra - Mazda (divine name)
19	𐎲	m(i)	40	𐎮𐎳	bumi "earth"
20	𐎳	m(u)	41	𐎮𐎴	word-divider
21	𐎴	n(a)			

Նկ. 6. Պարսկական բնեռագրեր

Պարսկական հնագույն արձանագրությունները, սկսած Զ. դարէն մինչև Գ. դարը Ք.Ա., կատարուած են բնեռագրերով, որոնք իրենց տեսակին մէջ կը յաջորդեն բաբելական ու ասորական բնեռագրերուն. մինչ այս վերջինները կը գործէին 400-600 նշանագրերով, պարսկականները թիւով ընդամենը 41 էին, ուրեմն զգալիօրէն պարզացուած ու մատչելի. ասոնց վերձանումով ալ, 19-րդ դարուն, ծնունդ առաւ բնեռագիտութիւնը:

Այս բնեռագրերը, որոնք կիրարկուած են Աքեմէնեան կայսրերու օրով միայն, զոհացում չէին կրնար տալ առօրեայ գրագրութեան, որ կը կատարուէր արամէերէնով ու առհասարակ արամէացի քարտուղարներու ձեռքով: Այս կացութիւնը պատճառ դարձաւ, որ արքունի լեզուն ու գիրը ըլլան արամէերէնը, ու պարսիկները զայն տարածեն իրենց գրուած բոլոր շրջաններուն մէջ՝ Եգիպտոսէն մինչև հիւսիսային Հնդկաստան ու Փոքր Ասիա եւ այլն: Արամէական գեղեցկագոյն ձեռագրերը՝ պապիրոսի վրայ, գրուած են պարսիկներու ձեռքով ու երեսն հանուած են... Եգիպտոսէն (Նկ. 3, աջէն երկու սիւնակները):

Աղէքսանդրի արշաւանքներէն ետք, որոնց յաջորդեց Սելեւկեան կարճատև տիրապետութիւնը, Պարսկաստան 248-ին Ք.Ա. մտաւ Արշակունի պարթևներու իշխանութեան տակ. արշակունիներու օրով ալ եւ Պարսկաստանի հիւսիսային, ուրեմն՝ Հայաստանի սահմանամերձ, մահանգներուն մէջ ծնունդ առաւ պարսկական առաջին հնչիւնագիր այբուբենը, որ ունի արամէական ծագում եւ ծանօթ է արշակունեան անունով (Նկ. 6ա, սիւնակներ 1 եւ 2): Այս գիրերը գիտութեան ծանօթ են դրամներու ու կարգ մը վիմային արձանագրութիւններու ճամբով:

Arsacid		Sassanid		Book Pahlavi	Phonetic value
Coins	Nisā inscriptions	Coins	Inscriptions 3rd cent. A.D.		
1.	2.	3.	4.	5.	6.
𐎠𐎡	𐎠	𐎠𐎡	𐎠	𐎠	𐎠
𐎡	𐎡	𐎡	𐎡	𐎡	b
𐎢	𐎢	𐎢	𐎢	𐎢	g
𐎣	𐎣	𐎣	𐎣	𐎣	d
𐎤	𐎤	𐎤	𐎤	𐎤	h
𐎥	𐎥	𐎥	𐎥	𐎥	w
𐎦	𐎦	𐎦	𐎦	𐎦	z
𐎧	𐎧	𐎧	𐎧	𐎧	h
𐎨	𐎨	𐎨	𐎨	𐎨	j
𐎩	𐎩	𐎩	𐎩	𐎩	k
𐎪	𐎪	𐎪	𐎪	𐎪	l, r
𐎫	𐎫	𐎫	𐎫	𐎫	m
𐎬	𐎬	𐎬	𐎬	𐎬	n
𐎭	𐎭	𐎭	𐎭	𐎭	s
𐎮	𐎮	𐎮	𐎮	𐎮	c
𐎯	𐎯	𐎯	𐎯	𐎯	f, p
𐎰	𐎰	𐎰	𐎰	𐎰	š, ḡ, ž
𐎱	𐎱	𐎱	𐎱	𐎱	g
𐎲	𐎲	𐎲	𐎲	𐎲	r
𐎳	𐎳	𐎳	𐎳	𐎳	š
𐎴	𐎴	𐎴	𐎴	𐎴	t

Նկ. 6ա. Պարսկական հնչիւնագիր այբուբեններ

Պարսկաստանի հարաւային մասերում մէջ արշակունեան այբուբենին գուգահեռ, շատ հաւանաբար նոյնքան ալ հին, կը գործէր հնչիւնագիր երկրորդ այբուբեն մը, որ ծանօթ է սասանեան անունով եւ ունի նոյնպէս արամեական ծագում (նկ. ճա, սիւնակներ 3 եւ 4): Պատմութիւնը ասոնք եւս կը ճանչնայ դրամներու ու վիմային արձանագրութիւններու ճամբով:

20-րդ դարու առաջին կէսին կատարուած պեղումներ երեւան հանեցին պարսկական հատուկեմտ ձեռագրեր՝ մագաղաթի վրայ, որոնց կիրարկած այբուբենը մէկ ուրոյն համադրումն է նախորդ երկուքին եւ ծանօթ է պահլաւական այբուբեն անունով (նկ. ճա, սիւնակ 5):

Ենթադրելի ու ակնկալելի է, որ Մեսրոպի օրով ունէ գրաճանաչ հայ ծանօթ ըլլար այս այբուբեններուն:

Միջին պարսկերէնը (ստորեւ տեսնել այս եզրը), որ կը կիրարկէր այս երեք այբուբենները, շատ քիչ գրուած լեզու էր. պարսիկները, պաշտօնական գրագրութենէ դուրս, հակամետութիւն ցոյց տուած ըլլալ չեն թուիր գիրի ու գրականութեան հանդէպ. ըստ այսմ ալ շատ սակաւաթիւ են գրատր յուշարձանները, իսկ մատենագրական կոթողները ընդմիջտ կը բացակային: Այս իրավիճակի գլխաւոր պատճառը պարսկական գիրի անբաւարարութիւնն էր. տաժանք էր պարսկերէն գրելն ու կարդալը:

Այս այբուբենները, որոնք, լուսազոյն պարագային, ունէին 21 տառ, շատ հեռու էին գոհացնել պահանջները պարսկերէնին, որ հնդեւրոպական լեզու մըն է եւ ունի իր ուրոյն հնչիւնները. իսկ պարսիկները իրենք, ի տարբերութիւն յոյներուն, որեւէ ճիգ չգործադրեցին զայն բարելաւելու ու պատշաճեցնելու իրենց լեզուին, այլ գոհացան եղածով, որ անկազմակերպ ձեռով ստացուած էր ու էապէս թերի ու անյարիր գիր մըն էր պարսկերէնին անկատմամբ:

Անոր թերութիւններէն թուենք հետեւեալները.

- Պարսկական գիրը, սեմական ծագում ունենալով, զուրկ էր ձայնաւորներէ կամ օժտուած էր ձայնաւորական շատ խոցելի դրութեամբ մը. արամեական Ալիեֆը այստեղ դարձած էր Ա, բայց պէտք է նշէր Է ձայնաւորը եւս. w բաղաձայնը, իր բնիկ կիրարկութենէն բացի, կը կատարէր նաեւ Ու եւ Օ ձայնաւորներու պաշտօնները. y բաղաձայնը, իր կարգին, կը կիրարկուէր իբրեւ Ի: Ը ձայնաւորի, ինչպէս նաեւ կարճ ձայնաւորներու նշումը առհասարակ մնացած էր պատահականութեան:

- Բազմաթիւ բաղաձայններ ծանրաբեռնուած էին ու կ'արտայայտէին մէկէ աւելի հնչիւններ. այսպէս՝ g տառը միաժամանակ Գ եւ Դ էր. l տառը՝ Լ եւ Լ, p տառը՝ Պ, Փ եւ Ֆ. t տառը՝ Դ, Դհ, եւ Թ. h տառը՝ Հ եւ Խ. š տառը՝ Շ եւ Ժ. w տառը, որ իր բնիկ հնչիւնէն բացի յատկացուած էր Ու եւ Օ ձայնաւորներուն, միաժամանակ կը նշէր Վ բաղաձայնը. իսկ արամեական Ծադէն հաւասարապէս կը նշէր Ծ, Զ, Ժ հնչիւնները (ցանկին վրայ՝ ճ, ճ, չ):

- Բազմաթիւ տառեր ժամանակի ընթացքին կորսնցուցեր էին իրենց վաղեմի

պատկերն ու առանձնայատկութիւնները ու կը շփոթուէին իրարու հետ. թէկուզ այքի առաջ ունենանք միայն պահլաւական այբուբենը (նկ. ճա, սիւնակ 5). այստեղ գրեթէ նոյնացած են Ալիեֆ եւ Կ. g, d եւ j. w, n եւ r: Նոյնպիսի բազմաթիւ նոյնացումներ ու շփոթներ պիտի գտնենք միւս երկուքին մէջ եւս:

- Վերոնշեալ թերութիւնները շատ սուր կը զգացուէին, երբ անկատի ունենանք, որ պարսկական գիրը կը հետեւէր կցական դրութեան, այսինքն՝ տառերը իրարու կցուած կը գրուէին ճիշդ արդի արաբերէնին պէս:

Պարսկական գիրը այնքան հեռացած էր կենդանի լեզուի թարգմանը ըլլալէ, որ ան,— ինչպէս անկատել կու տայ արդի լեզուաբան մը,— «աւելի պատմական արժէք ունէր, քան հնչիւնական» (Դիրիմզեր, Ա, 242):

«Այս լեզուի մէջ,— կը գրէ Աճառեան իր կարգին,— գրութիւնը այնպիսի խայտառակ վիճակի էր հասած, որ ընթերցումը կատարեալ չարշարանք էր: ... ոչ միայն չէին գրուած ձայնաւորները, ոչ միայն տառերը իրար կցուելով ձեւահան էին լինում, այլ եւ գրերը մաշուելով-մաշուելով այնպիսի վիճակի էին հասել, որ շատ տառեր իրար նման էին... Այս խառնակութիւնը այն աստիճանի հասաւ, որ պարսիկները իրենք էլ ձանձրացան եւ հնարեցին անոր... այբուբեն» (Աճ. 495):

Այդ անոր այբուբենը աւետականն էր:

	Sign	Phonetic value		Sign	Phonetic value		Sign	Phonetic value		Sign	Phonetic value		Sign	Phonetic value		Sign	Phonetic value
1	ا	a	10	آ	ā (nasal)	19	پ	p	28	و	w	37	ی	y	46	ه	h
2	ب	b	11	ب	i	20	ع	ʿ	29	و	w	38	و	w	47	ک	k
3	ب	e	12	پ	i	21	س	s	30	ز	z	39	ر	r	48	س	s
4	ب	e	13	پ	u	22	د	d	31	ش	š	40	و	w	49	ت	t
5	ع	o	14	پ	ā	23	ب	b	32	ن	n	41	س	s	50	س	s
6	ع	ə	15	گ	g	24	گ	g	33	م	m	42	و	w	51	س	s
7	و	o	16	ع	g	25	س	s	34	ف	f	43	ب	b	52	و	w
8	و	ə	17	ب	h	26	و	w	35	و	w	44	و	w	53	و	w
9	ع	ā	18	ب	y	27	و	w	36	و	w	45	و	w	54	و	w

Նկ. 6բ. Պարսկական աւետական այբուբեն

226 թուին Բ.Ե. պարսկական գահը արշակունիներէն անցաւ սասանեաններուն. այս յեղաշրջումին գլուխը կանգնած էր Արտաշիր Սասանեանը: Սա-

ա) Հին պարսկերէն

Այսպէս կը կոչուի այն հնդեւրոպական լեզուն, որ անյիշելի ժամանակներէ ի վեր կիրարկուած է Պարսկաստանի մէջ եւ գիտութեան ծանօթ է Աքեմէնեան կայսրերու կողմէ ձգուած արձանագրութիւններով, որոնք կ'ընդգրկեն Ք.Ա. 6-րդ դարէն մինչեւ 4-րդ դարու վերջերը, այսինքն՝ Աղեքսանդրի արշաւանքները:

բ) Միջին պարսկերէն կամ պահլաւերէն

Այս անունով կը ճանչցուի պարսկերէնի այն շրջանը, որ կ'երկարի Ք.Ա. 3-րդ դարէն, երբ Պարսկաստան մտաւ Արշակունի պարթեւներու իշխանութեան տակ, ու կը հասնի մինչեւ 7-րդ դարու վերջը Ք.Ե., երբ արաբները տիրեցին այս երկրին:

Պէտք չէ շփոթել պահլաւական եզրը, զոր յատկացուցինք միջին պարսկերէնի օգտագործած երեք այբուբեններէն միայն մէկին, եւ պահլաւերէն եզրը, որով կը բնորոշուի պարսկերէն լեզուն յիշեալ ամբողջ հազարամեակին:

Միջին պարսկերէնը կամ պահլաւերէնը իր կարգին ունի երկու բաժանումներ.

1. արշակունեան պարսկերէնը, որ կը կիրարկուէր արշակունիներու օրով.
2. սասանեան պարսկերէնը, որ կը կիրարկուէր երրորդ դարու առաջին կէսէն սկսեալ, Սասանեան հարստութեան իշխանութեան հաստատումով Պարսկաստանի մէջ:

գ) Նոր պարսկերէն

Այսպէս կը կոչուի պարսկերէնի այն փուլը, որ սկսաւ զարգանալ արաբական արշաւանքներէն ետք, ըսենք՝ 8-րդ դարուն, եւ հետզհետէ դարձաւ պարսիկներու գրական լեզուն, որ կը կիրարկուի մինչեւ մեր օրերը: Նոր պարսկերէնը, որ կը զուգահէտի նաեւ պարսկական նոր կրօնին՝ իսլամութեան, ինչպէս նաեւ նոր գիրին՝ արաբական այբուբենին, խորապէս ազդուած է արաբերէնէն, բայց նաեւ թրքերէնէն եւ այլ լեզուներէ:

*
* *

Հայ-պարսկական յարաբերութիւնները կը սկսին անյիշելի ժամանակներէ, իսկ 6-րդ դարուն, Ք.Ա., անոնք իրենց գրաւոր յիշատակումը կը գտնեն Աքեմէնեան կայսրերու արձանագրութեանց մէջ, ուր Հայաստան կը նշուի Պարսկաստանի նուաճած երկիրներու շարքին: Ու այնուհետեւ մեր ազգային ու քաղաքական կեանքը շատ սերտօրէն առնչուած կը մնայ Պարսկաստանին աւելի քան հազարամեակ մը. թէն այդ առնչութիւնները վերջ չգտան այնուհետեւ, սակայն այստեղ նկատի ունինք մինչեւ արաբական արշաւանքները երկարող ժամանակամիջոցը միայն:

Այս կապերը կը բնորոշուին այլազան երեսներով. Հայաստան ընդհանրապէս կախեալ է Պարսկաստանէն, երբեմն անկախ, իսկ երբեմն ալ կիսանկախ:

Այդ տիրակալութիւնը ընդհանրապէս մեղմ է, ինչպէս Աքեմէնեան կայսրերու օրով, երբեմն բոլորովին անուանական, ինչպէս արշակունիներու օրով, իսկ երբեմն ալ փոթորկոտ ու դաժան, ինչպէս սասանեաններու օրով: Բոլոր պարագաներու՝ ան արգելք չէ եղած, որ Հայաստան յաջողի վարել ազգային ու պետական բաւական ինքնուրոյն կեանք մը, ունենայ իր սեփական կրօնը, ստեղծէ իր գիրն ու դպրութիւնը եւ շրջակայ քոյր եկեղեցիներու ու բարեկամ պետութիւններու հետ պահէ իր ուրոյն կապերն ու պահպանէ իր սեփական դիմագիծը:

Այս յարաբերութեանց հանրագումարը կը ներկայանայ այնպէս մը, որ պարսիկները մեր հաւաքական գիտակցութեան ու յիշողութեան մէջ ընկալուին իբրեւ դրացի ժողովուրդ մը, որ անբուժելի ու անմոռանալի խոց չէ պատճառած մեզի: Եթէ այդ դրացնութիւնը օրհնութիւն մը չեղաւ, ապա աղէտ մըն ալ չեղաւ: Աւելի ընդգրկուն գնահատումի մը համար ընթերցողը յիշուով պատմագիտական համապատասխան աղբիւրներու՝ կանգ առնենք պահ մը այդ յարաբերութեանց, թերեւս աւելի ճիշդ եզրը պիտի ըլլար՝ կենակցութեան, լեզուական երեսին վրայ:

Ծատ մեծ է պարսկերէնի ազդեցութիւնը հայերէնի վրայ. այս ազդեցութեան ամէնէն ակնբախ ու ցայտուն շերտը փոխառեալ բառերն են, որոնց թիւը կը հասնի, ըստ Աճառեանի հաշիւմներուն, 1405-ի: Այս պատկառելի թիւը կարելի է բազմապատկել երեքով կամ չորսով, եթէ ոչ աւելի, եթէ ի մտի ունենանք անոնցմով կազմուած ածանցեալ ու բարդեալ բառերը եւս, որոնք կ'ընդգրկեն մեր կեանքի բոլոր ոլորտները անխտիր եւ կը կազմեն հայերէնի բառային հիմնական ֆոնտի մէկ կարեւոր մասը: Այս փոխառութիւնները կատարուած են առօրեայ շփումներու ընդմէջէն, եւ այս հանգամանքն է պատճառը անոնց արտասովոր կենսունակութեան:

Մէկ կողմէ ուղղակի փոխառեալ բառերու այսքան մեծ թիւը, միւս կողմէ հայերէնի ու պարսկերէնի միջեւ, իբրեւ երկու հնդեւրոպական լեզուներու, գոյութիւն ունեցող քերականական, յատկապէս ձեւաբանական մտանքութիւններն ու զուգահեռները պատճառ դարձած են, որ կարգ մը օտար լեզուաբաններ հայերէնը առաջին նուազ նկատեն պարսկական բարբառ մը: Այս թիրիմացութիւնը հետագային փարատած է, եւ հաստատուած է, որ այս երկու լեզուները հնդեւրոպական մայր լեզուի երկու ուրոյն ճիւղեր են:

Մեր կարգին եթէ պահ մը փորձենք, վերացական ճիգով մը, խօսիլ՝ գեղջելով պարսկական փոխառեալ բառերը, ապա պիտի նկատենք, որ հայերէնը պիտի դադրէր հաղորդակցութեան միջոց ըլլալէ. պարզապէս պիտի չկարենայինք խօսիլ ու հաղորդակցիլ:

Ահաւասիկ փունջ մը այդ փոխառութիւններէն՝ ազատ, ազգ, ախոռ, ամբոխ, անապատ, անդամ, աշակերտ, աշխարհ, ասպետ, արագ, առատ, աւարտ, բազուկ, բաժակ, բախտ, բարակ, բարձ, բժիշկ, գահ, գանձ, գոյն, դաշտ, դարման, մարդ եւ այլն: Կը գոհանանք այսքանով նախաճաշակ մը տալու համար, որովհետեւ շատ մեծ է ասոնց թիւը. աւելի ամբողջական գաղափար մը կազմելու

համար՝ ընթերցողը կրնայ դիմել Աճառեանի աշխատութեանց, յատկապէս «Հայոց լեզուի պատմութիւն»ի Բ. հատորին:

Այս փոխառութիւնները կատարուած են ընդհանրապէս ուղղակի տառադարձութեամբ, ինչպէս՝ azad-ազատ, azg-ազգ, anapat-անապատ, angam-անգամ, andam-անդամ, barz-բարձ, bižišk-բժիշկ, ganğ-գանձ, vanavšak-մանուշակ, paršti-pana-պաշտպան եւ այլն: Կարգ մը բառեր երկու տարբեր ժամանակներու մէջ փոխ առնուած են, նայած թէ օրին ինչպէս արտասանուած են անոնք պարսկերէնի մէջ. օրինակ՝ պաշտպան եւ փուշտիպան, գոհար եւ ջաւահիր եւ այլն:

*
**

Այս բոլոր առնչութիւններուն մէկ շատ բնական հետեւանքն էր, որ պարսկական գիրերը նկատի առնուելիս իբրեւ հաւանական բնորոշները մետրոպեան տառերուն, քանի պարսկերէնը շատ տարածուած էր Հայաստանի մէջ թէ՛ իբրեւ լեզու, թէ՛ իբրեւ գիր: Այս տրամադրութեան շուրջը թարգմանն է գերմանացի Հ. Եունկերը (նկ. 17), որ մեր տառերուն գրեթէ բոլորին տուած է պարսկական, մասնաւորաբար պահլաւական, ծագում: Ֆրանսացի բանասէր Saint Martin իր կարգին կը գրէ. «Հենց առաջին հայեացքով դիտելն է ճանաչել, որ հայոց տառերից շատերը մեծ նմանութիւն ունին անտաւական եւ պահլաւական տառերի հետ» (Իս. Յարութիւնեան, նշ. աշխ., էջ 294): Ch. Büthner իր կողմէ կ'ընէ հետեւեալ հաստատումը. «Այդ այբուբենի (իմա՝ մետրոպեան - Ա.Ե.) տառերի մեծամասնութեան հիմնագծերի մէջ կարելի է ճանաչել դորա պարսկական ծագումը» (անդ. 291): Ընթերցողը կը յղենք նաեւ Կոպպի ցանկին (նկ. 18), ուր նոյնպէս մեծ տուրք տրուած է պարսկերէնին, չհաշուած Աճառեանի, Մարկուարտի եւ այլոց յարաբերաբար աւելի համեմատ տուրքերը: Իսկ հայր Բարսեղ Սարգիսեան մետրոպեան 13 տառերու բնորոշները կը փնտռէ հաւասարապէս հին պարսկերէնի ու արաբատառ պարսկերէնի մէջ (նկ. 21). ըսենք այս առթիւ, որ արաբատառ պարսկերէնը առնուազն 7-րդ դարէն ետք, հաւանաբար 8-րդ դարուն, կատարուած փոխառութիւն է, ուստի գոյութիւն չունէր Մետրոպի օրով:

Կ. Պասմաճեան իր կողմէ չէ վարանած մետրոպեան տառերուն ետին տեսնելու պարսկական բեւեռագրերը (նկ. 20), որոնք շատ վաղուց արդէն անընթեռնելի դարձած էին:

Նկ. 7. Եբրայական այբուբեններ

Այս ցանկին երկրորդ շարքը հին-եբրայական այբուբենն է: Ըջգրիտ չենք գիտեր, թէ եբրայեցիք երբ ծանօթացան անոր: Իրենց թափառական կեանքը հաւանաբար կ'արգիլէր, որ հրեաները կոթողային արձանագրութիւններ ձգելիս իրենց ետին, իսկ այդպիսիներուն կը հանդիպինք հազիւ Թ. դարուն: Բարեշունեան գերութենէ վերադարձին, Չ. դարու վերջերը, հրեաները մոռցեր էին իրենց լեզուն ու որդեգրեր էին արամեերէնը թէ՛ իբրեւ լեզու, թէ՛ իբրեւ գիր: Որպէսզի համայնքային կեանքը բնական ընթանար, եւ անոնք կարենային տեղեակ մնալ իրենց պատմութեան ու անցեալին, Դ. դարու սկիզբը Ք.Ա., Եզրաս դպիրի ճիգերով վերջնականապէս որդեգրուեցաւ արամեերէնը. այնուհետեւ ամբողջ եբրայական գրականութիւնը թարգմանուեցաւ արամեերէնի, անշուշտ որդեգրուեցաւ նաեւ արամեական գիրը: Այս նոր գիրը, որ ծանօթ է քառակուսի գիր անունով, մեր ցանկի երրորդ շարքինն է: Նոր-եբրայերէնի՝ արամեերէնի հետ առնչութիւնը ճիշդ ըմբռնելու համար պէտք է աչքի առաջ ունենալ արամեերէնի այդ օրերու տարբերակը, որ կը գտնուի 3-րդ մկարի աջի երկու սիւնակներուն վրայ: Ինչ կը վերաբերի արդի եբրայերէնին, որ կիրարկութեան մէջ է ներկայիս, ան պարզապէս քառակուսի գիրին շարունակութիւնն է, քիչ մը տարբեր ռճատրումով (վերջին շարքը):

Մետրոպի օրով հրեայ գաղութներ հաստատուած էին քիչ մը ամէն կողմ, յատկապէս մեզի սահմանակից Ասորիքի, ինչու չէ՛ նաեւ Հայաստանի մէջ, եւ պէտք չէ տարակուսիլ, թէ Մետրոպ եւ իր շրջապատը ծանօթ ըլլային թէ՛ նոր-եբրայականին, թէ՛ հին-եբրայականի մէկ տարբերակին, որ սամարականն էր (նկ. 10): Գալով եբրայական լեզուի՝ հայերէնի վրայ ունեցած ազդեցութեան, ապա այս մէկը երբեւիցէ զգալի չէ, քանի Հայաստան կամ շրջակայքը հաստատուած հրեաները կը խօսէին արամեերէն, որ կը նշանակէ պարզապէս ասորերէն: Բուն եբրայերէնը, նոյնիսկ եթէ ան կը կիրարկուէր կրօնական հաստատութեանց մէջ, պարզ է որ պիտի չկարենար որեւէ ազդեցութիւն գործել կենդանի հայերէնին վրայ: Հատուկեմտ բառեր միայն յաջողած են թափանցել յունարէնի միջնորդութեամբ, ինչպէս՝ ամէն, բոսոր, գեհեն, եդեմ, յոբելեան եւ այլն:

Phonetic value				Syriac				
	Late Aramaic	Palmyrene	Palmyrene cursive	Zebed inscription (512)	Estrangelo	Nestorian	Jacobitic	Syro-Palestinian
'	𐤀 𐤁	𐤁	𐤁	ܐ	ܐ	ܐ	ܐ	ܐ
b	𐤂 𐤃 𐤄	𐤂	𐤂	ܒ	ܒ	ܒ	ܒ	ܒ
g	𐤅 𐤆	𐤅	𐤅	ܓ	ܓ	ܓ	ܓ	ܓ
d	𐤇 𐤈	𐤇	𐤇	ܕ	ܕ	ܕ	ܕ	ܕ
h	𐤉 𐤊	𐤉	𐤉	ܚ	ܚ	ܚ	ܚ	ܚ
w	𐤋 𐤌	𐤋	𐤋	ܘ	ܘ	ܘ	ܘ	ܘ
z	𐤍 𐤎 𐤏	𐤍	𐤍	ܙ	ܙ	ܙ	ܙ	ܙ
h	𐤐 𐤑	𐤐	𐤐	ܠ	ܠ	ܠ	ܠ	ܠ
t	𐤒	𐤒	𐤒	ܬ	ܬ	ܬ	ܬ	ܬ
j	𐤓 𐤔	𐤓	𐤓	ܝ	ܝ	ܝ	ܝ	ܝ
k	𐤕 𐤖 𐤗	𐤕	𐤕	ܟ	ܟ	ܟ	ܟ	ܟ
l	𐤘 𐤙	𐤘	𐤘	ܠ	ܠ	ܠ	ܠ	ܠ
m	𐤚 𐤛	𐤚	𐤚	ܡ	ܡ	ܡ	ܡ	ܡ
n	𐤜 𐤝	𐤜	𐤜	ܢ	ܢ	ܢ	ܢ	ܢ
s	𐤞 𐤟	𐤞	𐤞	ܣ	ܣ	ܣ	ܣ	ܣ
'	𐤠 𐤡 𐤢	𐤠	𐤠	ܥ	ܥ	ܥ	ܥ	ܥ
p,f	𐤣 𐤤	𐤣	𐤣	ܦ	ܦ	ܦ	ܦ	ܦ
ʒ	𐤥 𐤦	𐤥	𐤥	ܨ	ܨ	ܨ	ܨ	ܨ
q	𐤧 𐤨	𐤧	𐤧	ܩ	ܩ	ܩ	ܩ	ܩ
r	𐤩 𐤪	𐤩	𐤩	ܪ	ܪ	ܪ	ܪ	ܪ
ʒ	𐤬 𐤭	𐤬	𐤬	ܫ	ܫ	ܫ	ܫ	ܫ
t	𐤮 𐤯	𐤮	𐤮	ܬ	ܬ	ܬ	ܬ	ܬ

Նկ. 8. Ասորական այբուբեններ

Ասորիները արամեացի ցեղախումբեր էին, որոնք տարտղնուած էին Մերձատր Արեւելքի ամբողջ տարածքին: Անոնց մէկ թելը 132-ին Ք.Ա. յաջողեցաւ

հիմնել Եդեսիոյ թագաւորութիւնը, որ կը գտնուէր Հայաստանի հարաւը եւ որուն բնակչութեան մէկ կարեւոր տոկոսը բաղկացած էր հայերէ: Մերթ անկախ, մերթ կիսանկախ եւ ընդհանրապէս կոռախնձոր յունա-հռոմէական ու պարսկական տէրութեանց միջեւ, անոր թագաւորները, որոնցմէ մէկ քանին հայեր եղած են, կը կրէին Աբգար անունը:

Աբգար 9-րդի օրով, Բ. դարու վերջերը, ասորիները եղան քրիստոնէութիւնը ընդունող առաջին ժողովուրդը եւ նոյն տարիներուն ալ Աստուածաշունչը թարգմանեցին ասորերէնի: Այնուհետեւ Եդեսիան դարձաւ Արեւելքի քրիստոնէութեան իսկական օճախը, ուր շուտով հիմնուեցաւ աստուածաբանական համալսարան մը եւ հարուստ մատենադարան մը. իսկ ասորիները իրենք եղան քրիստոնէութեան եռանդուն ջահակիրներն ու տարածիչները. ասորի քարոզիչները հասած են մինչեւ Եթովպիա, Հնդկաստան ու Չինաստան:

216-363 Ք.Ե. Եդեսիա դարձաւ հռոմէական գաղութ, ապա մտաւ պարսկական տիրապետութեան տակ, ուր ան կը գտնուէր, երբ Մեսրոպ 404-406 թուականներուն եկաւ այստեղ ու հնարեց հայոց այբուբենը:

Պէտք չէ շփոթել ասորական թագաւորութիւն ու Ասորիք աշխարհագրական հասկացութիւնները. այս վերջինը, որ կը կոչուի նաեւ Արամ կամ Արամու երկիր, շատ ընդարձակ է ու կ'ընդգրկէ մօտաւորապէս արդի Սուրիան: Ասորիները որեւէ ատեն ամբողջ Ասորիքի տէր չեն եղած:

*
* *

Ասորական այբուբենը ձեւաւորուիլ սկսած է Եդեսիոյ թագաւորութեան զուգահեռ. ըստ ոմանց՝ արամեերէնի պալմիրական տարբերակէն, որուն հետ բաւական նմանութիւններ ունենալով հանդերձ՝ նաեւ զգալապէս կը տարբերի անկէ, իսկ ըստ ուրիշներու՝ արամեական այլ այբուբենէ մը, որ ծանօթ չէ գիտութեան եւ որմէ իր կարգին յառաջացած է պալմիրականը եւս: Ասորական վիմային արձանագրութիւնները կը հասնին Քրիստոսի Ա. դարը, իսկ ձեռագիր հնագոյն մագաղաթեայ մատենանը կը կրէ 411 թուականը. ան աշխարհի ամենահին ամբողջական գիրքն է եւ ներկայիս կը գտնուի Անգլիոյ թանգարանին մէջ:

Ասորիները ունեցած են բազմաթիւ այբուբեններ, որոնցմէ առաջինը եստրանգելոն է (տես նկարը), որ իբրեւ միակը գործած է մինչեւ 5-րդ դարու վերջը. ուրեմն Մեսրոպ միայն այս մէկը կրնար ճանչնալ: Աւելի ուշ, Է.-Ժ. դարերուն, յառաջացած են նեստորական ու յակոբիկեան տարբերակները համանուն աղանդներու ձեռքով: Չորրորդ մը՝ պաղեստինեանը, ձեւաւորուած է ԺԲ. դարուն եւ կը ծառայէ այլ աղանդի մը:

*
* *

Ասորիները եղած են այն միակ սեմական ժողովուրդը, որում հետ շատ սերտ շփումներ ունեցած ենք հայերս սկսած Բ. դարէն Ք.Ա. (թէ երբայեցիք բլորովին բացառուած չեն), եւ այնուհետեւ այդ կապերը գոյատեւած են մեր պատմութեան ողջ տեւողութեան. ոչ մէկ ընդհարում, ոչ մէկ գծտութիւն արատաւորած է զանոնք: Ասորերէնը իր կարգին կարեւոր դեր խաղացած է մեր լուսատրութեան մէջ, իսկ ասորական բնագրեր առաջին մէկ օրէն թարգմանուած են հայերէնի. մեր Աստուածաշունչի բնօրինակը ենթադրաբար ասորական էր:

Այս սերտ ու մնայուն կապերը պատճառ դարձած են, որ ասորերէնը իր հետքերը ձգէ հայերէնի վրայ. ասոնց ամէնէն շօշափելի փաստը ասորերէն այն մօտաւորապէս 200 բառերն են, որոնք մուտք գործած են մեր լեզուին մէջ, չհաշուած ասորական կարգ մը ոճերն ու դարձուածքները: Այս բառերում մէկ մասը խօսակցական ճամբով կատարուած փոխառութիւն է, միւս մասը՝ գրական ճամբով. թուենք անոնցմէ մէկ քանին՝ առնէտ, արսոր, գաղութ, գոյգ, ծոմ, ծրար, կացին, կաքաւ, հաշիւ, դէկ, մանգաղ, շուկայ եւ այլն. աւելի ամբողջական ցանկ մը կարելի է գտնել Աճառեանի «Հայոց լեզուի պատմութիւն»-ի Բ. հատորին մէջ:

Բազմաթիւ բանասերներ մտարոյեան տառերում մէջ կ'ուզեն տեսնել ասորական փոխառութիւններ եւս. այսպիսիներէն թուենք Մարկուարտը, հայր Ակիւնեանը, Աճառեանը, Աբրահամեանը եւ ուրիշներ: Խնդրոյ առարկայ են ընդհանրապէս Ա, Բ, Լ, Խ, Ծ, Կ, Մ, Տ, Բ, Ց եւ այլ տառեր, մասնաւորաբար՝ Լ, Խ, Ծ:

*
* *

Նոյն նկարին վրայ կը գտնենք նաեւ պալմիրական այբուբենը (ձախէն 2-րդ սիւնակը), որ, ինչպէս ըսած ենք, շրջանառութենէ դադարեցաւ («թաղուեցաւ, — եթէ կ'ուզէք) 273-ին, այսինքն՝ մեր գիրերու գիտէն մօտ դար մը առաջ: Այս մերձատրութիւնը մղած է կարգ մը բանասերներ, որոնցմէ՝ Պիտըրսը եւ Միւլլերը, — ենթադրելու, թէ դանիէլեան գիրերը, որոնք, Կորիւնի բառերով, «յայլոց դպրութեանց թաղեալք եւ յարուցեալք դիպեցան», նոյնինքն պալմիրական այբուբենն էր, զոր Դանիէլ պատահմամբ երեւան հանած էր եւ, հայերէն կարծելով, դրկած էր Հայաստան:

Phonetic value	Aramaic	Nabataean	Sinaitic	Mandaic	Arabic				Modern Neshi a b c d	
					Zebod inser.	Kufic	Magribic	Papyri c. 700 A.D.		
ʾ	𐤀 𐤁 𐤂 𐤃 𐤄 𐤅 𐤆 𐤇 𐤈 𐤉 𐤊 𐤋 𐤌 𐤍 𐤎 𐤏 𐤐 𐤑 𐤒 𐤓 𐤔 𐤕 𐤖 𐤗 𐤘 𐤙 𐤚 𐤛 𐤜 𐤝 𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩 𐤪 𐤫 𐤬 𐤭 𐤮 𐤯 𐤰 𐤱 𐤲 𐤳 𐤴 𐤵 𐤶 𐤷 𐤸 𐤹 𐤺 𐤻 𐤼 𐤽 𐤾 𐤿	𐤀 𐤁 𐤂 𐤃 𐤄 𐤅 𐤆 𐤇 𐤈 𐤉 𐤊 𐤋 𐤌 𐤍 𐤎 𐤏 𐤐 𐤑 𐤒 𐤓 𐤔 𐤕 𐤖 𐤗 𐤘 𐤙 𐤚 𐤛 𐤜 𐤝 𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩 𐤪 𐤫 𐤬 𐤭 𐤮 𐤯 𐤰 𐤱 𐤲 𐤳 𐤴 𐤵 𐤶 𐤷 𐤸 𐤹 𐤺 𐤻 𐤼 𐤽 𐤾 𐤿	𐤀 𐤁 𐤂 𐤃 𐤄 𐤅 𐤆 𐤇 𐤈 𐤉 𐤊 𐤋 𐤌 𐤍 𐤎 𐤏 𐤐 𐤑 𐤒 𐤓 𐤔 𐤕 𐤖 𐤗 𐤘 𐤙 𐤚 𐤛 𐤜 𐤝 𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩 𐤪 𐤫 𐤬 𐤭 𐤮 𐤯 𐤰 𐤱 𐤲 𐤳 𐤴 𐤵 𐤶 𐤷 𐤸 𐤹 𐤺 𐤻 𐤼 𐤽 𐤾 𐤿	𐤀 𐤁 𐤂 𐤃 𐤄 𐤅 𐤆 𐤇 𐤈 𐤉 𐤊 𐤋 𐤌 𐤍 𐤎 𐤏 𐤐 𐤑 𐤒 𐤓 𐤔 𐤕 𐤖 𐤗 𐤘 𐤙 𐤚 𐤛 𐤜 𐤝 𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩 𐤪 𐤫 𐤬 𐤭 𐤮 𐤯 𐤰 𐤱 𐤲 𐤳 𐤴 𐤵 𐤶 𐤷 𐤸 𐤹 𐤺 𐤻 𐤼 𐤽 𐤾 𐤿						
b	𐤁 𐤂 𐤃 𐤄 𐤅 𐤆 𐤇 𐤈 𐤉 𐤊 𐤋 𐤌 𐤍 𐤎 𐤏 𐤐 𐤑 𐤒 𐤓 𐤔 𐤕 𐤖 𐤗 𐤘 𐤙 𐤚 𐤛 𐤜 𐤝 𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩 𐤪 𐤫 𐤬 𐤭 𐤮 𐤯 𐤰 𐤱 𐤲 𐤳 𐤴 𐤵 𐤶 𐤷 𐤸 𐤹 𐤺 𐤻 𐤼 𐤽 𐤾 𐤿	𐤁 𐤂 𐤃 𐤄 𐤅 𐤆 𐤇 𐤈 𐤉 𐤊 𐤋 𐤌 𐤍 𐤎 𐤏 𐤐 𐤑 𐤒 𐤓 𐤔 𐤕 𐤖 𐤗 𐤘 𐤙 𐤚 𐤛 𐤜 𐤝 𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩 𐤪 𐤫 𐤬 𐤭 𐤮 𐤯 𐤰 𐤱 𐤲 𐤳 𐤴 𐤵 𐤶 𐤷 𐤸 𐤹 𐤺 𐤻 𐤼 𐤽 𐤾 𐤿	𐤁 𐤂 𐤃 𐤄 𐤅 𐤆 𐤇 𐤈 𐤉 𐤊 𐤋 𐤌 𐤍 𐤎 𐤏 𐤐 𐤑 𐤒 𐤓 𐤔 𐤕 𐤖 𐤗 𐤘 𐤙 𐤚 𐤛 𐤜 𐤝 𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩 𐤪 𐤫 𐤬 𐤭 𐤮 𐤯 𐤰 𐤱 𐤲 𐤳 𐤴 𐤵 𐤶 𐤷 𐤸 𐤹 𐤺 𐤻 𐤼 𐤽 𐤾 𐤿	𐤁 𐤂 𐤃 𐤄 𐤅 𐤆 𐤇 𐤈 𐤉 𐤊 𐤋 𐤌 𐤍 𐤎 𐤏 𐤐 𐤑 𐤒 𐤓 𐤔 𐤕 𐤖 𐤗 𐤘 𐤙 𐤚 𐤛 𐤜 𐤝 𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩 𐤪 𐤫 𐤬 𐤭 𐤮 𐤯 𐤰 𐤱 𐤲 𐤳 𐤴 𐤵 𐤶 𐤷 𐤸 𐤹 𐤺 𐤻 𐤼 𐤽 𐤾 𐤿	𐤁 𐤂 𐤃 𐤄 𐤅 𐤆 𐤇 𐤈 𐤉 𐤊 𐤋 𐤌 𐤍 𐤎 𐤏 𐤐 𐤑 𐤒 𐤓 𐤔 𐤕 𐤖 𐤗 𐤘 𐤙 𐤚 𐤛 𐤜 𐤝 𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩 𐤪 𐤫 𐤬 𐤭 𐤮 𐤯 𐤰 𐤱 𐤲 𐤳 𐤴 𐤵 𐤶 𐤷 𐤸 𐤹 𐤺 𐤻 𐤼 𐤽 𐤾 𐤿					
g, ġ (Arabic)	𐤁 𐤂 𐤃 𐤄 𐤅 𐤆 𐤇 𐤈 𐤉 𐤊 𐤋 𐤌 𐤍 𐤎 𐤏 𐤐 𐤑 𐤒 𐤓 𐤔 𐤕 𐤖 𐤗 𐤘 𐤙 𐤚 𐤛 𐤜 𐤝 𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩 𐤪 𐤫 𐤬 𐤭 𐤮 𐤯 𐤰 𐤱 𐤲 𐤳 𐤴 𐤵 𐤶 𐤷 𐤸 𐤹 𐤺 𐤻 𐤼 𐤽 𐤾 𐤿	𐤁 𐤂 𐤃 𐤄 𐤅 𐤆 𐤇 𐤈 𐤉 𐤊 𐤋 𐤌 𐤍 𐤎 𐤏 𐤐 𐤑 𐤒 𐤓 𐤔 𐤕 𐤖 𐤗 𐤘 𐤙 𐤚 𐤛 𐤜 𐤝 𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩 𐤪 𐤫 𐤬 𐤭 𐤮 𐤯 𐤰 𐤱 𐤲 𐤳 𐤴 𐤵 𐤶 𐤷 𐤸 𐤹 𐤺 𐤻 𐤼 𐤽 𐤾 𐤿	𐤁 𐤂 𐤃 𐤄 𐤅 𐤆 𐤇 𐤈 𐤉 𐤊 𐤋 𐤌 𐤍 𐤎 𐤏 𐤐 𐤑 𐤒 𐤓 𐤔 𐤕 𐤖 𐤗 𐤘 𐤙 𐤚 𐤛 𐤜 𐤝 𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩 𐤪 𐤫 𐤬 𐤭 𐤮 𐤯 𐤰 𐤱 𐤲 𐤳 𐤴 𐤵 𐤶 𐤷 𐤸 𐤹 𐤺 𐤻 𐤼 𐤽 𐤾 𐤿	𐤁 𐤂 𐤃 𐤄 𐤅 𐤆 𐤇 𐤈 𐤉 𐤊 𐤋 𐤌 𐤍 𐤎 𐤏 𐤐 𐤑 𐤒 𐤓 𐤔 𐤕 𐤖 𐤗 𐤘 𐤙 𐤚 𐤛 𐤜 𐤝 𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩 𐤪 𐤫 𐤬 𐤭 𐤮 𐤯 𐤰 𐤱 𐤲 𐤳 𐤴 𐤵 𐤶 𐤷 𐤸 𐤹 𐤺 𐤻 𐤼 𐤽 𐤾 𐤿	𐤁 𐤂 𐤃 𐤄 𐤅 𐤆 𐤇 𐤈 𐤉 𐤊 𐤋 𐤌 𐤍 𐤎 𐤏 𐤐 𐤑 𐤒 𐤓 𐤔 𐤕 𐤖 𐤗 𐤘 𐤙 𐤚 𐤛 𐤜 𐤝 𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩 𐤪 𐤫 𐤬 𐤭 𐤮 𐤯 𐤰 𐤱 𐤲 𐤳 𐤴 𐤵 𐤶 𐤷 𐤸 𐤹 𐤺 𐤻 𐤼 𐤽 𐤾 𐤿					
d	𐤁 𐤂 𐤃 𐤄 𐤅 𐤆 𐤇 𐤈 𐤉 𐤊 𐤋 𐤌 𐤍 𐤎 𐤏 𐤐 𐤑 𐤒 𐤓 𐤔 𐤕 𐤖 𐤗 𐤘 𐤙 𐤚 𐤛 𐤜 𐤝 𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩 𐤪 𐤫 𐤬 𐤭 𐤮 𐤯 𐤰 𐤱 𐤲 𐤳 𐤴 𐤵 𐤶 𐤷 𐤸 𐤹 𐤺 𐤻 𐤼 𐤽 𐤾 𐤿	𐤁 𐤂 𐤃 𐤄 𐤅 𐤆 𐤇 𐤈 𐤉 𐤊 𐤋 𐤌 𐤍 𐤎 𐤏 𐤐 𐤑 𐤒 𐤓 𐤔 𐤕 𐤖 𐤗 𐤘 𐤙 𐤚 𐤛 𐤜 𐤝 𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩 𐤪 𐤫 𐤬 𐤭 𐤮 𐤯 𐤰 𐤱 𐤲 𐤳 𐤴 𐤵 𐤶 𐤷 𐤸 𐤹 𐤺 𐤻 𐤼 𐤽 𐤾 𐤿	𐤁 𐤂 𐤃 𐤄 𐤅 𐤆 𐤇 𐤈 𐤉 𐤊 𐤋 𐤌 𐤍 𐤎 𐤏 𐤐 𐤑 𐤒 𐤓 𐤔 𐤕 𐤖 𐤗 𐤘 𐤙 𐤚 𐤛 𐤜 𐤝 𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩 𐤪 𐤫 𐤬 𐤭 𐤮 𐤯 𐤰 𐤱 𐤲 𐤳 𐤴 𐤵 𐤶 𐤷 𐤸 𐤹 𐤺 𐤻 𐤼 𐤽 𐤾 𐤿	𐤁 𐤂 𐤃 𐤄 𐤅 𐤆 𐤇 𐤈 𐤉 𐤊 𐤋 𐤌 𐤍 𐤎 𐤏 𐤐 𐤑 𐤒 𐤓 𐤔 𐤕 𐤖 𐤗 𐤘 𐤙 𐤚 𐤛 𐤜 𐤝 𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩 𐤪 𐤫 𐤬 𐤭 𐤮 𐤯 𐤰 𐤱 𐤲 𐤳 𐤴 𐤵 𐤶 𐤷 𐤸 𐤹 𐤺 𐤻 𐤼 𐤽 𐤾 𐤿	𐤁 𐤂 𐤃 𐤄 𐤅 𐤆 𐤇 𐤈 𐤉 𐤊 𐤋 𐤌 𐤍 𐤎 𐤏 𐤐 𐤑 𐤒 𐤓 𐤔 𐤕 𐤖 𐤗 𐤘 𐤙 𐤚 𐤛 𐤜 𐤝 𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩 𐤪 𐤫 𐤬 𐤭 𐤮 𐤯 𐤰 𐤱 𐤲 𐤳 𐤴 𐤵 𐤶 𐤷 𐤸 𐤹 𐤺 𐤻 𐤼 𐤽 𐤾 𐤿					
h	𐤁 𐤂 𐤃 𐤄 𐤅 𐤆 𐤇 𐤈 𐤉 𐤊 𐤋 𐤌 𐤍 𐤎 𐤏 𐤐 𐤑 𐤒 𐤓 𐤔 𐤕 𐤖 𐤗 𐤘 𐤙 𐤚 𐤛 𐤜 𐤝 𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩 𐤪 𐤫 𐤬 𐤭 𐤮 𐤯 𐤰 𐤱 𐤲 𐤳 𐤴 𐤵 𐤶 𐤷 𐤸 𐤹 𐤺 𐤻 𐤼 𐤽 𐤾 𐤿	𐤁 𐤂 𐤃 𐤄 𐤅 𐤆 𐤇 𐤈 𐤉 𐤊 𐤋 𐤌 𐤍 𐤎 𐤏 𐤐 𐤑 𐤒 𐤓 𐤔 𐤕 𐤖 𐤗 𐤘 𐤙 𐤚 𐤛 𐤜 𐤝 𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩 𐤪 𐤫 𐤬 𐤭 𐤮 𐤯 𐤰 𐤱 𐤲 𐤳 𐤴 𐤵 𐤶 𐤷 𐤸 𐤹 𐤺 𐤻 𐤼 𐤽 𐤾 𐤿	𐤁 𐤂 𐤃 𐤄 𐤅 𐤆 𐤇 𐤈 𐤉 𐤊 𐤋 𐤌 𐤍 𐤎 𐤏 𐤐 𐤑 𐤒 𐤓 𐤔 𐤕 𐤖 𐤗 𐤘 𐤙 𐤚 𐤛 𐤜 𐤝 𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩 𐤪 𐤫 𐤬 𐤭 𐤮 𐤯 𐤰 𐤱 𐤲 𐤳 𐤴 𐤵 𐤶 𐤷 𐤸 𐤹 𐤺 𐤻 𐤼 𐤽 𐤾 𐤿	𐤁 𐤂 𐤃 𐤄 𐤅 𐤆 𐤇 𐤈 𐤉 𐤊 𐤋 𐤌 𐤍 𐤎 𐤏 𐤐 𐤑 𐤒 𐤓 𐤔 𐤕 𐤖 𐤗 𐤘 𐤙 𐤚 𐤛 𐤜 𐤝 𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩 𐤪 𐤫 𐤬 𐤭 𐤮 𐤯 𐤰 𐤱 𐤲 𐤳 𐤴 𐤵 𐤶 𐤷 𐤸 𐤹 𐤺 𐤻 𐤼 𐤽 𐤾 𐤿	𐤁 𐤂 𐤃 𐤄 𐤅 𐤆 𐤇 𐤈 𐤉 𐤊 𐤋 𐤌 𐤍 𐤎 𐤏 𐤐 𐤑 𐤒 𐤓 𐤔 𐤕 𐤖 𐤗 𐤘 𐤙 𐤚 𐤛 𐤜 𐤝 𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩 𐤪 𐤫 𐤬 𐤭 𐤮 𐤯 𐤰 𐤱 𐤲 𐤳 𐤴 𐤵 𐤶 𐤷 𐤸 𐤹 𐤺 𐤻 𐤼 𐤽 𐤾 𐤿					
w	𐤁 𐤂 𐤃 𐤄 𐤅 𐤆 𐤇 𐤈 𐤉 𐤊 𐤋 𐤌 𐤍 𐤎 𐤏 𐤐 𐤑 𐤒 𐤓 𐤔 𐤕 𐤖 𐤗 𐤘 𐤙 𐤚 𐤛 𐤜 𐤝 𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩 𐤪 𐤫 𐤬 𐤭 𐤮 𐤯 𐤰 𐤱 𐤲 𐤳 𐤴 𐤵 𐤶 𐤷 𐤸 𐤹 𐤺 𐤻 𐤼 𐤽 𐤾 𐤿	𐤁 𐤂 𐤃 𐤄 𐤅 𐤆 𐤇 𐤈 𐤉 𐤊 𐤋 𐤌 𐤍 𐤎 𐤏 𐤐 𐤑 𐤒 𐤓 𐤔 𐤕 𐤖 𐤗 𐤘 𐤙 𐤚 𐤛 𐤜 𐤝 𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩 𐤪 𐤫 𐤬 𐤭 𐤮 𐤯 𐤰 𐤱 𐤲 𐤳 𐤴 𐤵 𐤶 𐤷 𐤸 𐤹 𐤺 𐤻 𐤼 𐤽 𐤾 𐤿	𐤁 𐤂 𐤃 𐤄 𐤅 𐤆 𐤇 𐤈 𐤉 𐤊 𐤋 𐤌 𐤍 𐤎 𐤏 𐤐 𐤑 𐤒 𐤓 𐤔 𐤕 𐤖 𐤗 𐤘 𐤙 𐤚 𐤛 𐤜 𐤝 𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩 𐤪 𐤫 𐤬 𐤭 𐤮 𐤯 𐤰 𐤱 𐤲 𐤳 𐤴 𐤵 𐤶 𐤷 𐤸 𐤹 𐤺 𐤻 𐤼 𐤽 𐤾 𐤿	𐤁 𐤂 𐤃 𐤄 𐤅 𐤆 𐤇 𐤈 𐤉 𐤊 𐤋 𐤌 𐤍 𐤎 𐤏 𐤐 𐤑 𐤒 𐤓 𐤔 𐤕 𐤖 𐤗 𐤘 𐤙 𐤚 𐤛 𐤜 𐤝 𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩 𐤪 𐤫 𐤬 𐤭 𐤮 𐤯 𐤰 𐤱 𐤲 𐤳 𐤴 𐤵 𐤶 𐤷 𐤸 𐤹 𐤺 𐤻 𐤼 𐤽 𐤾 𐤿	𐤁 𐤂 𐤃 𐤄 𐤅 𐤆 𐤇 𐤈 𐤉 𐤊 𐤋 𐤌 𐤍 𐤎 𐤏 𐤐 𐤑 𐤒 𐤓 𐤔 𐤕 𐤖 𐤗 𐤘 𐤙 𐤚 𐤛 𐤜 𐤝 𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩 𐤪 𐤫 𐤬 𐤭 𐤮 𐤯 𐤰 𐤱 𐤲 𐤳 𐤴 𐤵 𐤶 𐤷 𐤸 𐤹 𐤺 𐤻 𐤼 𐤽 𐤾 𐤿					
z	𐤁 𐤂 𐤃 𐤄 𐤅 𐤆 𐤇 𐤈 𐤉 𐤊 𐤋 𐤌 𐤍 𐤎 𐤏 𐤐 𐤑 𐤒 𐤓 𐤔 𐤕 𐤖 𐤗 𐤘 𐤙 𐤚 𐤛 𐤜 𐤝 𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩 𐤪 𐤫 𐤬 𐤭 𐤮 𐤯 𐤰 𐤱 𐤲 𐤳 𐤴 𐤵 𐤶 𐤷 𐤸 𐤹 𐤺 𐤻 𐤼 𐤽 𐤾 𐤿	𐤁 𐤂 𐤃 𐤄 𐤅 𐤆 𐤇 𐤈 𐤉 𐤊 𐤋 𐤌 𐤍 𐤎 𐤏 𐤐 𐤑 𐤒 𐤓 𐤔 𐤕 𐤖 𐤗 𐤘 𐤙 𐤚 𐤛 𐤜 𐤝 𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩 𐤪 𐤫 𐤬 𐤭 𐤮 𐤯 𐤰 𐤱 𐤲 𐤳 𐤴 𐤵 𐤶 𐤷 𐤸 𐤹 𐤺 𐤻 𐤼 𐤽 𐤾 𐤿	𐤁 𐤂 𐤃 𐤄 𐤅 𐤆 𐤇 𐤈 𐤉 𐤊 𐤋 𐤌 𐤍 𐤎 𐤏 𐤐 𐤑 𐤒 𐤓 𐤔 𐤕 𐤖 𐤗 𐤘 𐤙 𐤚 𐤛 𐤜 𐤝 𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩 𐤪 𐤫 𐤬 𐤭 𐤮 𐤯 𐤰 𐤱 𐤲 𐤳 𐤴 𐤵 𐤶 𐤷 𐤸 𐤹 𐤺 𐤻 𐤼 𐤽 𐤾 𐤿	𐤁 𐤂 𐤃 𐤄 𐤅 𐤆 𐤇 𐤈 𐤉 𐤊 𐤋 𐤌 𐤍 𐤎 𐤏 𐤐 𐤑 𐤒 𐤓 𐤔 𐤕 𐤖 𐤗 𐤘 𐤙 𐤚 𐤛 𐤜 𐤝 𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦						

Samaritan			Pho- netic value
Stone inscriptions 4th-6th cents. A.D.	Book script (MSS. of the Bible)	Cursive	
Ⲫ ⲫ	Ⲛ	ⲙ	ʾ
Ⲓ	ⲑ	ⲓ	b
	ⲓ	ⲓⲛ	g
ⲒⲀ	ⲑ	ⲥ	d
Ⲫ	Ⲫ	Ⲫ	h
Ⲫ Ⲫ Ⲭ	Ⲫ	ⲥ	w
Ⲫ	Ⲫ	ⲙ	z
Ⲫ	Ⲫ	Ⲫ Ⲫ	h
Ⲓ	Ⲓ	Ⲓ	t
Ⲫ	ⲙ	ⲙ	j
Ⲓ Ⲓ	Ⲓ	Ⲓ	k
Ⲓ Ⲓ	Ⲓ	Ⲓ	l
Ⲓ Ⲓ	Ⲓ	Ⲓ	m
Ⲓ Ⲓ	Ⲓ	Ⲓ Ⲓ	n
Ⲓ Ⲓ	Ⲓ	Ⲓ Ⲓ	s
Ⲓ Ⲓ	Ⲓ	Ⲓ	ʿ
Ⲓ	Ⲓ	Ⲓ	p
Ⲓ	Ⲓ	Ⲓ	s
Ⲓ	Ⲓ	Ⲓ	q
Ⲓ	Ⲓ	Ⲓ	r
Ⲓ Ⲓ	Ⲓ	Ⲓ	š
Ⲓ Ⲓ	Ⲓ	Ⲓ	t

Նկ. 10

Սամարական այբուբեն

	Sertā	Estrangela	Nestorian
ʾ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ
b	ⲁ	ⲁ	ⲁ
g	Ⲃ	Ⲃ	Ⲃ
d	ⲃ	ⲃ	ⲃ
h	Ⲅ	Ⲅ	Ⲅ
w	ⲅ	ⲅ	ⲅ
z	Ⲇ	Ⲇ	Ⲇ
h	ⲇ	ⲇ	ⲇ
t	Ⲉ	Ⲉ	Ⲉ
j	ⲉ	ⲉ	ⲉ
k	Ⲋ	Ⲋ	Ⲋ
l	ⲋ	ⲋ	ⲋ
m	Ⲍ	Ⲍ	Ⲍ
n	ⲍ	ⲍ	ⲍ
s	Ⲏ	Ⲏ	Ⲏ
ʿ	ⲏ	ⲏ	ⲏ
p	Ⲑ	Ⲑ	Ⲑ
s	ⲑ	ⲑ	ⲑ
q	Ⲓ	Ⲓ	Ⲓ
r	ⲓ	ⲓ	ⲓ
š	Ⲕ	Ⲕ	Ⲕ
t	ⲕ	ⲕ	ⲕ

Ասորական այբուբեններ

	Early Phoenician	Moabite	Hebrew Ostraca (sixth century BC)	Early Aramaic	Late Aramaic Papyri	Palmyrene Aramaic	Monumental Nabataean Aramaic	'Square' Jewish/ Hebrew Printed
ʾ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ
b	ⲁ	ⲁ	ⲁ	ⲁ	ⲁ	ⲁ	ⲁ	ⲁ
g	Ⲃ	Ⲃ	Ⲃ	Ⲃ	Ⲃ	Ⲃ	Ⲃ	Ⲃ
d	ⲃ	ⲃ	ⲃ	ⲃ	ⲃ	ⲃ	ⲃ	ⲃ
h	Ⲅ	Ⲅ	Ⲅ	Ⲅ	Ⲅ	Ⲅ	Ⲅ	Ⲅ
w	ⲅ	ⲅ	ⲅ	ⲅ	ⲅ	ⲅ	ⲅ	ⲅ
z	Ⲇ	Ⲇ	Ⲇ	Ⲇ	Ⲇ	Ⲇ	Ⲇ	Ⲇ
h	ⲇ	ⲇ	ⲇ	ⲇ	ⲇ	ⲇ	ⲇ	ⲇ
t	Ⲉ	Ⲉ	Ⲉ	Ⲉ	Ⲉ	Ⲉ	Ⲉ	Ⲉ
y	ⲉ	ⲉ	ⲉ	ⲉ	ⲉ	ⲉ	ⲉ	ⲉ
k	Ⲋ	Ⲋ	Ⲋ	Ⲋ	Ⲋ	Ⲋ	Ⲋ	Ⲋ
l	ⲋ	ⲋ	ⲋ	ⲋ	ⲋ	ⲋ	ⲋ	ⲋ
m	Ⲍ	Ⲍ	Ⲍ	Ⲍ	Ⲍ	Ⲍ	Ⲍ	Ⲍ
n	ⲍ	ⲍ	ⲍ	ⲍ	ⲍ	ⲍ	ⲍ	ⲍ
s	Ⲏ	Ⲏ	Ⲏ	Ⲏ	Ⲏ	Ⲏ	Ⲏ	Ⲏ
ʿ	ⲏ	ⲏ	ⲏ	ⲏ	ⲏ	ⲏ	ⲏ	ⲏ
p	Ⲑ	Ⲑ	Ⲑ	Ⲑ	Ⲑ	Ⲑ	Ⲑ	Ⲑ
s	ⲑ	ⲑ	ⲑ	ⲑ	ⲑ	ⲑ	ⲑ	ⲑ
q	Ⲓ	Ⲓ	Ⲓ	Ⲓ	Ⲓ	Ⲓ	Ⲓ	Ⲓ
r	ⲓ	ⲓ	ⲓ	ⲓ	ⲓ	ⲓ	ⲓ	ⲓ
š	Ⲕ	Ⲕ	Ⲕ	Ⲕ	Ⲕ	Ⲕ	Ⲕ	Ⲕ
t	ⲕ	ⲕ	ⲕ	ⲕ	ⲕ	ⲕ	ⲕ	ⲕ

Նկ. 11. Հիսիսային-սեմական այբուբեններ

ԲՆԱԳՐԵՐ ԵՒ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ստորեւ կը մէջբերենք գիրերու գիւտին՝ Ե. դարու երեք մատենագիրներու կողմէ տրուած մեկնաբանութիւնը թարգմանութիւններով հանդերձ, որ պէսզի ընթերցողը աւելի դիւրին հետեւի այս աշխատութեան մանրամասնութիւններուն: Կ'ընտրենք նիւթին առնչուող հատուածները միայն:

ԿՈՐԻԻՆ (380 - 450)

Եւ իբրեւ առուրս բազումս անդէն ի նմին դեգերէր, յարուցեալ այնուհետեւ հասանէր առ սուրբ կաթողիկոսն Հայոց Մեծաց, որոյ անունն ճանաչէր Սահակ, զոր պատրաստական գտանէր նմին փութոյ հաւանեալ: Եւ միանգամայն յօժարութեամբ գումարեալ հանդերձ աղօթիւք մեծաւք առ Աստուած կանխէին, վասն ամենայն ոգւոց քրիստոսաբեր փրկութեան հասանելոյ: Եւ զայն առնէին առուրս բազումս:

Ապա ելանէր նոցա պարգեւական յամենաբարին Աստուծոյ ժողովել զաշխարհահոգ խորհուրդն երանելի միաբանելոցն, եւ ի գիւտ նշանագրաց Հայաստան ազգին հասանել:

Բազում հարցափորձի եւ քննութեան զանձինս պարապեցուցեալ եւ բազում աշխատութեանց համբերեալ, ազդ առնէին ապա զկանխագոյն խնդրելին իւրեանց թագաւորին Հայոց, որոյ անունն կոչէր Վռամշապուհ:

Յայնժամ պատմէր նոցա արքայն վասն առն ուրումն ասորւոյ եպիսկոպոսի ազնուականի՝ Դանիէլ անունն կոչեցելոյ, որոյ յանկարծ ուրեմն գտեալ նշանագիրս աղփաբետաց հայերէն լեզուի: Եւ իբրեւ պատմեցաւ նոցա յարքայէ վասն գտելոյն ի Դանիէլէ, յօժարեցին զարքայ՝ փոյթ առնել վասն պիտոյիցն այնոցիկ: Եւ նա առաքէր զոմն Վահրիճ անունն հրովարտակօք առ այր մի երէց, որոյ անունն Հաբէլ կոչէին, որ էր մերձաւոր Դանիէլի ասորւոյ եպիսկոպոսի:

Իսկ Հաբէլին զայն լուեալ, փութանակի հասանէր առ Դանիէլն, եւ նախ ինքն տեղեկանայր ի Դանիէլէ նշանագրացն, եւ ապա առեալ ի նմանէ առաքէր առ արքայն յերկիրն Հայոց: Ի հինգերորդի ամի թագաւորութեան նորա ի նա հասուցանէր: Իսկ արքային հանդերձ միաբան սրբովքն Սահակաւ եւ Մաշթոցիւ՝ ընկալեալ զնշանագիրսն ի Հաբէլէն, ուրախ լինէին:

Ապա առեալ երանելի հոգաբարձուացն զյանկարծագիւտ խնդրելին, հայցէին եւս յարքայէ մանկունս մատաղս, որով զնշանագիրսն արծարծել մարթասցեն: Եւ յորժամ բազումք ի նոցանէ տեղեկանային, ապա հրաման տայր

ամենայն ուրեք նովին կրթել. որով եւ յաստիճան իսկ վարդապետութեան գեղեցիկ՝ երանելին հասանէր, եւ իբրեւ ամս երկու կարգեալ զվարդապետութիւն իւր, եւ նովին նշանագրովք տանէր¹:

Իսկ իբրեւ ի վերայ հասեալ, թէ չեն բաւական նշանագիրքն՝ ողջ ածել զսիւղոբայս-զկապս հայերէն լեզուոյն, մանաւանդ զի նշանագիրքն իսկ յայոց դպրութեանց թաղեալք եւ յարուցեալք դիպեցան, յետ այնորիկ կրկին անգամ ի նոյն հոգս դառնային, եւ նմին ելս խնդրէին ժամանակս ինչ:

Վասն որոյ առեալ երանելոյն Մաշթոցի դաս մի մանկոտյ հրամանաւ արքայի եւ միաբանութեամբ սրբոյն Սահակայ, եւ հրաժարեալք ի միմեանց համբուրիւ սրբութեանն՝ խաղայր զնայր ի հինգերորդ ամի Վռամշապուհոյ արքային Հայոց, եւ երթեալ հասանէր ի կողմանս Արամի՝ ի քաղաքս երկուս Ասորոց. որոց առաջինն Եղեսիա կոչի, եւ երկրորդին Ամիդ անունն: Ընդդէմ լինէր սուրբ եպիսկոպոսացն, որոց առաջնոյն Բաբելաս անունն եւ երկրորդին Ակակիոս. հանդերձ կղերականօքն եւ իշխանօքն քաղաքաց պատահեալ, եւ բազում մեծարանս ցուցեալ հասելոցն՝ ընդունէին հոգաբարձութեամբ ըստ Քրիստոսի անուանելոցն կարգի:

Եւ նորա իւրովք հաւասարօք զսովորականն առաջի եղեալ զաղօթս եւ զտքնութիւնս եւ զպաղատանս արտասուալից, զխստամբերութիւնս, զհոգս զաշխարհահեծս, յիշելով զասացեալսն մարգարէին, եթէ՝ «Յորժամ հեծեծեսցես, յայնժամ կեցցես»:

Եւ այնպէս բազում աշխատութեանց համբերեալ վասն իւրոյ ազգին բարեաց ինչ օճան գտանելոյ: Որում պարգեւէր իսկ վիճակ յամենաշնորհոյն Աստուծոյ. հայրական չափուն ծնեալ ծնունդս նորոգ եւ սքանչելի՝ սուրբ աջովն իւրով, նշանագիրս հայերէն լեզուին: Եւ անդ վաղվաղակի նշանակեալ, անուանեալ եւ կարգեալ, յօրինէր սիւղոբայիւք-կապօք:

¹ Ըստ Հայր Ներսէս Ակիմեանի (Հանդէս ամսօրեայ, 1935, էջ 456...) այս պարբերութիւնը, որ կը համապատասխանէ Արեղեանի կազմած բնագրի Զ. հատուածի վերջաւորութեան, տեղափոխուած է եւ պէտք է կազմէ Թ. հատուածի ուղիղ շարունակութիւնը. այլ խօսքով՝ ան կը պատմէ ոչ թէ դանիէլեան նշանագրերու երկամեայ կիրառութիւնը (եւ, ուրեմն, «յանկարծագիրս խնդրելին» դանիէլեան նշանագրերը չեն), այլ Մեսրոպի հմարած տառերու կիրառութիւնը (եւ, ուրեմն, «յանկարծագիրս խնդրելին» մեսրոպեան տառերն են): Այս առաջարկուած դասաւորումով ալ, հանդերձ այլ վերանայումներով, 1952-ին ան հրատարակեց Կորիւնի երկը: Մ. Արեղեան, ինչպէս նկատելի է, ուշադրութեամբ չէ առած Ակիմեանի յօդուածը: Այդ տեղափոխութեան դէմ բողոքեց Հ. Անտոնեանը (Հայոց գրերը, 1984, էջ 32...): Հարցը 1900-ական թուականներուն ձեռք առաւ Արտաշէս Մաթեոսեանը եւ, հետեւելով Ակիմեանի ցուցումներուն, ինչպէս նաեւ բաղդատիւ կորիւնի եւ Ագաթանգեղոսի բնագրերուն համապատասխան հատուածները, համոզիչ փաստերով ապացուցեց Ակիմեանի դատողութեան նշարտացիութիւնը: Ուստի, 1994-ին ան վերահրատարակեց Արեղեանի բնագիրը նոր դասաւորումով՝ անոր կցելով իր մանրամասն ուսումնասիրութիւնը (տե՛ս Ա. Մաթեոսեան, «Կորիւն», Հայաստանի հրատարակչութիւն, Երևան, էջ 148...): Մաթեոսեանի վերականգնած բնագիրը այնուհետեւ արժանացաւ բանասերներու հաւանութեան եւ վերահրատարակուեցաւ երկրորդ անգամ (տե՛ս Մատենագիրք Հայոց, Ա. հատոր, Անթիլիաս-Լիբանան, 2003):

Մ. Արեղեանի քարգմանութիւնը

Եւ շատ օրեր հենց այնտեղ նոյն խնդրով զբաղուելուց յետոյ՝ վեր կացաւ այնուհետեւ, եկաւ-հասաւ Մեծ Հայաստանի սուրբ կաթողիկոսի մօտ, որի անունը Սահակ էր, որին եւ պատրաստ ու հաւան գտաւ նոյն հոգսի վերաբերմամբ: Եւ նրանք միասին սիրով մէկտեղ գալով՝ առաւօտը կանուխ մեծ աղօթքներով Աստուծոն էին դիմում, որպէսզի բոլոր մարդկանց հասնի քրիստոսաբեր փրկութիւնը: Եւ այդ անում էին շատ օրեր:

Ապա ամենաբարի Աստուծոց պարգեւուեց նրանց՝ երանելի միաբանեալների աշխարհահոգ խորհուրդը ժողովել եւ հայ ազգի համար նշանագրեր գտնել:

Շատ հարցուփորձով ու որոնումով պարապեցին եւ շատ նեղութիւններ կրեցին. յետոյ եւ իրենց առաջուց ուզած բանի մասին իմաց տուին Հայոց թագաւորին, որի անունը Վռամշապուհ էր կոչուում:

Այն ժամանակ արքան պատմեց նրանց մի մարդու, Դանիէլ անունով մի ազնուական ասորի եպիսկոպոսի մասին, որ յանկարծ գտել է հայերէն լեզուի արիւթեաներ-նշանագրեր: Եւ երբ արքան պատմեց նրանց Դանիէլի գտածի մասին, արքային յօժարեցրին, որ հոգ տանի այն պիտոյքի համար: Նա էլ Վահրիճ անունով մէկին հրովարտակներով ուղարկեց Հաբէլ անունով մի երէց մարդու մօտ, որ ասորի եպիսկոպոս Դանիէլի մերձաւորն էր:

Իսկ Հաբէլն այդ որ լսեց, շտապով հասաւ Դանիէլի մօտ եւ նախ ինքը Դանիէլից տեղեկացաւ նշանագրերին եւ յետոյ նրանից առաւ, ուղարկեց արքային Հայոց երկիրը: Նրա թագաւորութեան հինգերորդ տարում հասցրեց նրան նշանագրերը: Իսկ արքան՝ սուրբ Սահակի եւ Մաշթոցի հետ միասին՝ նշանագրերն ստանալով Հաբէլից՝ ուրախացան:

Ապա երանելի հոգաբարձուներն իրենց յանկարծագիւտ ուզածն առնելով՝ էլի խնդրեցին արքայից մատաղահաս մանուկներ, որոնց միջոցով կարողանային նշանագրերը գործադրել: Եւ երբ նրանցից շատերը սովորեցին, ապա թագաւորը հրամայեց ամէն տեղ նոյն նշանագրերով կրթել. որով եւ երանելին հասաւ նոյն իսկ վարդապետական գեղեցիկ աստիճանին, եւ մօտ երկու տարի իր ուսուցչութիւնն արեց ու նոյն նշանագրերով տարաւ:

Իսկ երբ հասկացան, որ այդ նշանագրերը բաւական չեն հայերէն լեզուի սիղոբաները - կապերն ամբողջութեամբ արտայայտելու համար, - մանաւանդ որ նշանագրերն էլ իսկապէս ուրիշ դպրութիւններից թաղուած եւ յարութիւն առած հանդիպեցին, - ապա դարձեալ երկրորդ անգամ նոյն հոգսի մէջ ընկան եւ մի քանի ժամանակ մի ելք էին փնտրում դրան:

Դրա համար երանելի Մաշթոցը՝ արքայի հրամանով եւ սուրբ Սահակի համաձայնութեամբ՝ մի խումբ մանուկներ առաւ հետը եւ, սուրբ համբոյրով միմեանց հրաժեշտ տալուց յետոյ, ճանապարհ ինկաւ, զնաց Հայոց արքայ Վռամշապուհի հինգերորդ տարում. եւ զնաց-հասաւ Արամի կողմերը, Ասորոց երկու քաղաքները, որոնց առաջինը Եղեսիա է կոչուում եւ երկրորդի անունն է Ամիդ: Ներկայացաւ սուրբ եպիսկոպոսներին, որոնց առաջինի անունը Բաբելլաս էր եւ երկրորդինը՝ Ակակիոս: Նրանք կղերականների եւ քաղաքների իշ-

խանների հետ միասին հանդիպեցին եւ շատ մեծարանքներ ցոյց տալով հասնողներին՝ ընդունեցին հոգ տանելով նրանց համար քրիստոնեաների կարգի համաձայն:

Եւ նա իր ընկերների հետ սկսեց սովորական աղօթքներն ու տքնութիւնները եւ արտասուլից պաղատանքները, խստամբերութիւնները, աշխարհահեծ հոգսերը, յիշելով մարգարէի ասածը, թէ՛ «Երբ որ հեծեծես, այն ժամանակ կ'ապրես»:

Եւ այսպէս նա շատ նեղութիւններ քաշեց իր ազգին մի բարի օգնութիւն գտնելու համար: Ամէն բան շնորհող Աստուծոց խկապէս պարգեւուեց նրան այդ բախտը. նա իր սուրբ աջով հայրաբար ծնեց նոր եւ սքանչելի ծնունդներ-հայերէն լեզուի նշանագրեր: Եւ այնտեղ շուտով նշանակեց, անուանեց եւ դասաւորեց, յօրինեց սիղոբաներով-կապերով:

*
* *

Մ. ԽՈՐԵՆԱՅԻ (410—մահացած՝ Ե. դարու վերջերը)

[Մերոպ, որ նախապէս Վռամշապուհի քարտուղարն էր, հոգեւոր կոչում կը զգայ եւ կը լքէ պաշտօնը: Վռամշապուհ, Միջագետք արշաւանքի մը առթիւ, մեծ նեղութիւն կը կրէ, քանի Մերոպը փոխարինող ճարտար քարտուղար չի գտներ]:

Ձի մինչեւ գնաց Մերոպ յարքունական դրանէն՝ ոչ զոք ի ճարտարաց գտանէր անդ ի դպրաց, քանզի պարսկականաւն վարէին գրով. վասն որոյ մատուցեալ առ արքայն քահանայի ուրումն՝ Հաբէլ անուն կոչեցեալ, խոստանայր հայկականաց լեզուաց առնել նշանագիր, յարմարեալ ի Դանիէլէ եպիսկոպոսէ՝ յիւրմէ մերձաւորէ: Չորով անփոյթ արարեալ արքային, եւ եկեալ ի Հայս, գտանէ ժողովեալ առ մեծն Սահակ եւ Մերոպ զամենայն եպիսկոպոսունս՝ հոգալ զգիւտ դպրութեան Հայոց, զոր զգացուցին արքային. եւ նա պատմեաց նոցա զասացեալսն վանականին: Չոր իբրեւ լուան, թախանձէին զնա՝ փոյթ զայնպիսեացն առնել պիտոյից:

Վասն որոյ յաշխարհէս մերոյ առաքեաց հրեշտակութեամբ զայր մի պատուական եւ հաւատարիմ իւր, Խաղունի ազգաւ՝ Վահրիճ անուն, յոյժ փափագող նորին գործոյ, առ Հաբէլն այն: Չոր առեալ, եւ երթեալ նովաւ հանդերձ, քաջ հմտացեալ ի Դանիէլէ, կարգեալ ըստ ձեւոյ օրինակի յունականին զվաղնջուց գտեալ՝ նշանագիր տառից, եկեալ ետուն ցմեծն Սահակ եւ Մերոպ:

¹ Ընթերցողին ուշադրութեան կը յանձնեմք բնագրային «գտեալ» բառին փոխարէն Մայիսանի քարգմանութեան «գրուած» բառը:

Որոց ուսեալ, եւ թեւածելով ընդ նոսա տղայոց զամս սակաւս, տեղեկացեալ գիտացին՝ ոչ լինել բաւական այնու նշանագրօք ստոյգ հոլովել զհեգեանայ բառից հայկականաց հագներգարար՝ մուրացածոյիւն այնուիկ գծագրութեամբ:

Ջկնի այսորիկ ինքնին Մեսրոպ իջեալ ի Միջագետս՝ հանդերձ աշակերտօք առ նոյն Դանիէլ, եւ ոչ աւելի ինչ գտեալ քան զառաջինն, անցանէ եւ յԵգիպտոս, առ Պղատոն ոմն ճարտասան հեթանոս՝ իշխան դիւանին: Եւ նորա խնդութեամբ ընկալեալ, եւ զոր ինչ միանգամ ի միտ առնոյր բան հայերէն յինքն առեալ, եւ շատ ջանացեալ եւ ոչ օգտեալ, զտգիտութիւն խոստովանեաց հռետորն:

[Մեսրոպ այնուհետեւ կը շարունակէ դեգերումներն ու հանդիպումները]:

Եւ յայսմ եւս անշահ մնացեալ՝ յաղօթս ապաւինի, եւ տեսանէ ոչ ի քուն երագ եւ ոչ յարթութեան տեսիլ, այլ ի սրտին գործարանի երեւութացեալ հոգւոյն աչաց թաթ ձեռին աջոյ՝ գրելով ի վերայ վիմի... զի որպէս ի ձեան վերջք գծին կուտեալ ունէր քարն: Եւ ոչ միայն երեւութացաւ, այլ եւ հանգամանք ամենայնին որպէս յաման ինչ ի միտս նորա հաւաքեցաւ: Եւ յարուցեալ յաղօթիցն, եստեղծ զնշանագիրս մեր...:

Ս. Մալխասեանի թարգմանութիւնը

Որովհետեւ այն օրից, որ Մեսրոպն արքունական դռնից հեռացաւ, նա ոչ մի ճարտար դպիր գտնել չէր կարողանում, որովհետեւ պարսկական գիր էին գործածում: Այս առիթով նրան ներկայացաւ Հարէլ անունով մի քահանայ եւ խոստացաւ հայերէն լեզուի տառեր ստեղծել՝ որ յարմարեցրել էր Դանիէլ եպիսկոպոսը՝ իր մերձաւորը: Թագաւորն անփոյթ գտնուեց, եւ Հայաստան գալով տեսաւ, որ բոլոր եպիսկոպոսները հաւաքուել են մեծ Սահակի եւ Մեսրոպի մօտ, հայերէն գրերի գիւտին մասին հոգալու: Երբ թագաւորին իմաց տուին այս մասին, նա նրանց պատմեց ինչ որ վանականն ասել էր: Երբ այս լսեցին, նրան սկսեցին թախանձել, որ այդ կարեւոր բանին հոգ տանի:

Ուստի նա Խաղունի ցեղից Վահրիճ անունով մի մարդու, որ յարգուած էր Հայաստանում, իրեն հաւատարիմ էր եւ շատ փափագում էր այդ գործին, պատգամաւոր ուղարկեց յիջեալ Հարէլի մօտ: Նրան հետն առած՝ միասին գնացին եւ Դանիէլից լաւ հմտացան վաղուց գրուած¹ տառերի շարքին, որ դասաւորուած էր յունարէնի օրինակով, բերին մատուցեցին մեծ Սահակին ու Մեսրոպին, որոնք սովորելով ու երեխաների էլ վարժեցնելով քիչ տարիներ, համոզուեցին, որ այդ նշանագրերը, այդ մուրացուած գծագրութիւնը, ընդունակ չէր վանկ առ վանկ ճիշդ արտայայտելու հայերէն բառերի հնչիւնները:

Սրանից յետոյ ինքը Մեսրոպը աշակերտներով իջնում է Միջագետք նոյն Դանիէլի մօտ, եւ նախկինից աւելի բան չգտնելով՝ անցնում է Եգիպտոս, Պղատոն անունով մի հեթանոս ճարտասանի մօտ, որ դիւանի պետն էր: Նա ուրա-

¹ Տեսնել նախորդ էջի ծանօթութիւնը:

խութեամբ ընդունեց, եւ ինչքան որ հայերէն խօսքեր միտքը բերում էր՝ հաւաքելով եւ շատ ջանք թափելով օգուտ չունեցաւ հռետորը, եւ խոստովանեց իր տգիտութիւնը:

Սրանից էլ շահ չգտնելով՝ ապաւինում է աղօթքի: Եւ տեսնում է ոչ երագ քնի մէջ, ոչ տեսիլք արթնութեան մէջ, այլ սրտի գործարանում նրա հոգու աչքերին երեւում է աջ ձեռքի թաթ՝ քարի վրայ գրելիս, այնպէս, որ քարը գծերի հետքը պահում էր, ինչպէս ձիւնի վրայ: Եւ ոչ միայն երեւաց, այլ բոլոր գրերի հանգամանքները նրա մտքում հաւաքուեցին ինչպէս մի ամանում: Եւ աղօթքից վեր կենալով ստեղծեց մեր նշանագրերը...:

*
* *

Ղ. ՓԱՐՊԵՅԻ (442—մահացած՝ 2. դարու սկիզբները)

Եւ զայս թէ կամիցի ոք գիտել հաւաստեալ՝ ի պատմութենէ գրոց առն ցանկալի կորեան, աշակերտի նորին երանելուոյն Մաշտոցի, կարդացեալ տեղեկասցի զվարս կենաց նորա եւ զիւր հայերէն նշանագրացն, թէ ե՛րբ կամ ո՛ւր եւ կամ յո՛յր ուրուք ձեռն գտանէ, թագաւորին Հայոց Վուստիպատի ջերմեռանդն խնդրելով. զոր կարգեաց գրելով ճշմարտապէս յառաջադրեալ այրն հոգեւոր կորիւն. ուստի եւ մեր բազում անգամ կարդալով տեղեկացեալ հաւաստեալ:

Եւ յայսպէս բազմաթամանակեայ մտածութիւնն երանելուոյ առն Մաշտոցի ընկալեալ յամենախնամ մարդասիրէն Աստուծոյ՝ զօրացոյց զնա հոգևով ողորմութեան իւրոյ: Քանզի հոգացեալ յարածամ տրտմէր երանելի այրն Մաշտոց, տեսանելով զմեծ ջանն եւ զառաւելապէս ծախս մանկանցն Հայաստան աշխարհիս. որք բազում թոշակօք եւ հեռագնաց ճանապարհօք եւ բազմաթամանակեայ դեգերմամբք մաշէին զաւուրս իւրեանց ի դպրոցս ասորի գիտութեան: Քանզի պաշտօն եկեղեցւոյ եւ կարդացմունք գրոց ասորի ուսմամբ վարէին ի վանորայս եւ յեկեղեցիս հայաստան ժողովրդոցս. յորմէ ոչ ինչ էին կարող լսել եւ օգտել ժողովուրդքն այսպիսի մեծ աշխարհի, եւ լինէր պաշտօնէիցն աշխատութիւն եւ ժողովրդոցն անշահութիւն յանլրութենէ լեզուին ասորւոյ: Չայս ի բազում ժամանակս զմտաւ ածեալ երանելի առն Մաշտոցի, եւ փղձկացեալ յանձն իւր, մանաւանդ թէ գոն նշանագիրք հայերէն լեզուոյս, որով հնար է՝ ինքեան ձայնիւ, եւ ոչ մուրացածոյ բարբառով, շահել զոգիս արանց եւ կանանց առ հասարակ յամենայն եկեղեցիս բազմութեանն: Չօրացեալ ի սուրբ Հոգւոյն յորդորմամբ եւ եկեալ առ սուրբ կաթողիկոսն Հայոց Սահակ՝ զեկուցանէր նմա զիւրոյ բազմաթամանակեայ մտածութեան զխնդիրն, եւ ընկալեալ ի նմանէ քաջալերութեան աւետիս, թէ «Չօրացեալ պի՛նդ կաց, առեալ ընդ քեզ եւ այլ արս օգնականս ի քահանայից՝ զոր ես պատուիրեմ. եւ ուր տկարանայք

ի կարգել զհեգեհնայսն՝ բերեալ առ իս ուղղեմ զայն. քանզի յոյժ դիւրին է գիւտ իրացդ զոր հայցես: Բայց նախ արժան է մեզ զգացուցանել թագաւորին զպէտս այսպիսի մեծ եւ կարեւոր խնդրոյ. վասն որոյ եւ քան զաւուրս ինչ յառաջ ոչ բազումս, առեալ բանք յեկեղեցւոյ յաղագս կարօտութեան այդպիսի պիտոյից՝ ասացեալ է ուրումն ցարքայ, թէ տեսի նշանագիրս հայերէն առ ումեմն եպիսկոպոսի ի գեօղ միում, եւ թագաւորն յիշէր զասացեալսն, քանզի եւ ինձ նա պատմեաց»:

Եւ մտեալ սրբոյ կաթողիկոսին Հայոց Սահակայ հանդերձ երանելեան Մաշտոցիւ առ թագաւորն Վռամշապուհ եւ իմացուցեալ նմա զպէտս իրացն՝ յիշեաց եւ ինքն թագաւորն զխօսեցեալսն վանականին վասն նորին իրացն ընդ նմա, զոր եւ նորա պատմեալ ուրախացոյց: Եւ նոցա լուեալ զայս ի թագաւորէն՝ փութացուցանէին զնա...

Վաղվաղակի ստիպով առաքեալ դեսպան զՎահրիճ ոմն անուն կոչեցեալ ի ծնողաց իւրոց հանդերձ հրովարտակաւ առ այր մի երէց Հաբէլ անուն, որոյ ասացեալ էր յառաջագոյն ցարքայ, որ եւ մերձաւոր էր առն բարեպաշտի Դանիէլի եպիսկոպոսի, առ որում նշանագիրքն հայերէն կային: Եւ երանելոյն Հաբէլի ընկալեալ զհրովարտակն ի Վահրիճէ եւ լուեալ զիրոսն՝ փութանակի հասանէր առ սքանչելի եպիսկոպոսն Դանիէլ: Եւ նախ անդէն ի նմին Դանիէլէ ինքն տեղեկանայր զկարգ նշանագրացն, եւ ապա առեալ ի նմանէ առ թագաւորն եւ առ սուրբ հայրապետն Հայոց Սահակ եւ առ երանելին Մաշտոց հասուցանէր: Իսկ արքայն Հայոց սուրբ կաթողիկոսաւն Սահակաւ եւ երանելեան Մաշտոցիւ ընկալեալ զնշանագիրսն ի Հաբէլէ՝ ուրախ լինէին...

Եւ այսպէս դիպեալ գիւտի նշանագրացն՝ ձեռն ի գործ արկանէր երանելին Մաշտոց, յերկրելով զնա սուրբ հայրապետին Հայոց Սահակայ, դիւրահնար ճանապարհ ցուցանելով կարգադրութեան գրեւոյս եւ հեգեհնային ուղղաձայնութեան. տալով նմա օգնականս եւ այլ արս բանիբունս եւ մտացիս ի քահանայիցն Հայոց, որք էին առ սակաւ մի որպէս երանելին Մաշտոց, մերձաւորեալք ի յունարէն հեգեհնայսն... Որոց օգնելովն զօրէր երանելի Մաշտոց, հանդիպեցուցանէր զհայերէն աթուրթայսն ըստ կարգման սիլովբայիցն յունաց, ստէպ հարցմամբ եւ ուսանելով ի սուրբ կաթողիկոսէն Սահակայ զաթուրթայիցն գաղափար, ըստ անսայթաքութեան յունին: Վասն զի ոչ լինէին բաւական ի վճարել անսխալ ուղղակի, առանց առաջնորդելոյ նոցա սրբոյ հայրապետին Սահակայ:

Բ. Ուլուրաբեանի թարգմանութիւնը

Թէ որեւէ մէկը ցանկանայ այս մասին աւելի հաւաստի իմանալ, այսինքն՝ նրա կենսագրութեան, իր հայերէն նշանագրերի մասին, թէ երբ կամ ուր եւ կամ ում ձեռքով են ստեղծուել՝ հայոց թագաւոր Վռամշապուհի ջերմեռանդ խնդրանքով, — կարող է կարգաւ ու տեղեկանալ նոյն երանելի Մաշտոցի սիրելի աշակերտ Կորիւնի գրքի պատմութիւնից: Հոգեւոր այր Կորիւնն էր, որ առա-

ջին անգամ ճշմարտապէս գրեց այս բոլորը: Որտեղից եւ մենք ստուգապէս տեղեկացանք՝ բազում անգամ կարգաւով:

Եւ այսպէս, ամենախնամ մարդասէր Աստուածն ընդունեց երանելի այր Մաշտոցի բազմաժամանակեայ մտածութիւնը եւ իր ողորմութեան հոգով զօրացրեց նրան: Որովհետեւ երանելի Մաշտոցն անվերջ հոգալով տրտմում էր՝ տեսնելով Հայաստան աշխարհիս մանկանց ջանքերը, առաւել եւս՝ ծախսերը, երբ նրանք անպատմելի ծախսերով, հեռագնաց ճանապարհներով եւ բազմաժամանակեայ դեգերումներով իրենց օրերն էին մաշում ասորական գիտութեան դպրոցներում: Եկեղեցական արարողութիւնները եւ սուրբ գրքի ընթերցանութիւնները Հայաստանի վանքերում ու եկեղեցիներում կատարւում էին ասորերէն, որից էլ ոչինչ չէին հասկանում կամ օգտւում այսպիսի մեծ երկրի բնակիչները: Եւ ասորերէն լեզուն չհասկանալուց՝ եկեղեցական պաշտօնեաների աշխատանքն ու ժողովրդի ջանքերն ապարդիւն էին դառնում: Եւ երանելի այր Մաշտոցն այս մասին երկար ժամանակ խորհում էր ու լալիս իր ներսում. չէ՞ որ կային հայերէն լեզուի նշանագրեր, որոնցմով հնարաւոր էր սեփական ձայնով ու ոչ մուրացածոյ լեզուով, եկեղեցիներում շահել տղամարդկանց ու կանանց եւ առհասարակ ամբողջ բազմութեան սրտերը: Սուրբ հոգու յորդորանքով զօրացած՝ գալով հայոց սուրբ կաթողիկոս Սահակի մօտ, Մաշտոցը նրան զեկուցեց իր բազմաժամանակեայ մտածութեան խնդիրը եւ նրանից ստացաւ քաջալերանքի աւետիս, թէ «Չօրացի՛ր եւ պի՛նդ կաց: Ա՛ռ քեզ հետ եւ ուրիշ օգնական քահանաներից, որոնք ես ինքս կ'ընտրեմ: Եւ ուր որ կը դժուարանաք վանկերը կարգաւորելիս, բերէք ես ուղղեմ, քանի որ շատ է դիւրին այդ փնտուածդ խնդրի լուծումը: Սակայն նախ անհրաժեշտ է, որ մենք թագաւորին յայտնենք այսպիսի մեծ խնդրի կարեւորութիւնը: Քանի որ ոչ այնքան շատ օրեր առաջ եկեղեցւում խօսք եղաւ այդպիսի նշանագրերի պահանջի մասին, մէկը թագաւորին ասաց, թէ հայերէն նշանագրեր է տեսել մի գիւղում, ինչ որ եպիսկոպոսի մօտ: Եւ թագաւորը յիշեց այս ասածը, քանզի ինձ էլ նա է պատմել»:

Եւ հայոց սուրբ կաթողիկոսը, երանելի Մաշտոցի հետ միասին, մտնելով Վռամշապուհ թագաւորի մօտ, նրան բացատրեց գործի կարեւորութիւնը: Թագաւորն ինք էլ յիշեց այդ խնդրի մասին վանականի խօսածն իր հետ եւ պատմելով ուրախացրեց: Եւ նրանք այս լսելով թագաւորից՝ նրան փութացրին...

Ապա շտապով մէկին, որ իր ծնողների կողմից Վահրիճ անուն էր ստացել, դեսպան ուղարկեց Հաբէլ անունով մի քահանայի մօտ, որ առաջներում արքային ասել էր, թէ Դանիէլ եպիսկոպոսի մօտ հայերէն գրեր կան ու ինքն էլ բարեպաշտ այդ Դանիէլի մերձաւոր մարդ էր: Իսկ երանելի Հաբէլը Վահրիճից ընդունելով հրովարտակը եւ իմանալով իրողութիւնը, ճանապարհուեց եւ շատ շուտով հասաւ սքանչելի եպիսկոպոս Դանիէլի մօտ: Եւ այնտեղ նա ինքը Դանիէլից տեղեկացաւ նշանագրերի կարգի մասին, ապա նշանագրերն առ-

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

«Գրերի ուսումնասիրութեան մէջ ամենագլխաւոր խնդիրը գրերի ձեւն է» (ԱՃ. 500):

Հին աշխարհը, — նկատի ունինք Միջերկրականի արեւելեան ափերը եզերող երկիրները, ներառեալ Ասորիքն ու Պարսկաստանը, — սկսած աւելի քան 1500 տարի Մեսրոպէն առաջ, ունեցած է տասնեակ մը հնչիւնագիր գրահամակարգեր, որոնց մէկ մասը՝ փիւնիկեանը, հին-եբրայականը, արամէականը, պալմիրականն ու նաբատականը, արդէն դադրած էր գործելէ Ե. դարու սկիզբը, մինչ ուրիշներ՝ ասորականն ու նոր-եբրայականը՝ սեմականներէն, յունականը, պարսկականը, լատինականն ու ղպտականը՝ ոչ-սեմականներէն, կը շարունակէին գործել Մեսրոպի օրերուն: Այս բոլորին ծննդաբանութիւնն ու որդեգրման հանգամանքները պատմող ոչ մէկ գրաւոր յուշարձան աւանդ ձգուած է հետագայ սերունդներուն ու պատմութեան: Եւ միայն մեսրոպեան այբուբենն է, որ ունեցած է ծանօթ ծննդաբանութիւն մը ու զայն պատմող ժամանակակից մատենագիր մը, ճիշդը՝ երեք մատենագիրներ. ասով հանդերձ ան առարկայ է եղած այլազան վերաբերումներու, մեկնաբանութիւններու, տարակարծութիւններու ու վէճերու:

Բոլոր հետազոտողներն ալ կ'ընդունին, որ մեր գիրերու գիւտի ետին կանգնած է մասնաւորաբար ինքը՝ Մեսրոպ Մաշտոցը, սակայն ճիշդ ի՞նչ ըրաւ ան ու ինչպէ՞ս ըրաւ ան — ահա հարցումներ, որոնք դարերու ընթացքին կ'ուղղուին ու կը ստանան պատասխաններ, որոնք մերթ կը մօտենան իրարու ու կը լրացնեն զիրար, մերթ այնքան կը տարբերին իրարմէ ու կը հակադրուին իրարու: Անբաւարարութեան զգացումը կը պարուրէ տրուած բոլոր պատասխանները, ու մինչեւ այսօր ալ հանրօրէն ընդունուած ու գոհացուցիչ լուծում մը չեն գտած այս եզակի գիւտին յարուցած հարցականները:

Մեսրոպեան գիրերու գիւտին պատմութիւնը կը պարտինք Մեսրոպի աշակերտներէն ու գործակիցներէն կորիւնին, որ փոքրիկ հատոր մը նուիրած է իր ուսուցչին անձին ու գործունէութեան եւ որ, սակայն, շատ քիչ բան կ'ըսէ անոր գիւտի իսկական ու առարկայական հանգամանքներուն մասին. անոր «Վարք Մաշտոցի» աշխատութենէն կ'իմանանք, որ Ե. դարու սկիզբը սեփական գիր ու ղպրութիւն հիմնելու տազնապ մը վարակած է Հայաստանի ընտրանին՝ Մեսրոպը, Սահակ կաթողիկոսը, Վռամշապուհ արքան եւ ուրիշներ: Այդ նոյն օրերուն Դանիէլ անունով ասորի եպիսկոպոս մը Հայաստան ղրկած է

«Հայերէն» կարծուած գիրերու ցանկ մը: Ի յայտ եկած է, որ այդ գիրերով կարելի չէր ճիշդ կազմել հայերէնի վանկերը: «Չեն բաւական նշանագիրքն՝ ողջ ածել զսիւղորայս-զկապս հայերէն լեզուոյն»: Մանաւանդ, միւս կողմէ, ի յայտ եկած է, որ այդ գիրերը հայերէն ալ չէին, այլ՝ «յայտոց դպրութեանց թաղեալք¹ եւ յարուցեալք», այսինքն՝ պատկանած էին այլ ժողովուրդի մը, այլ դպրութեան մը, որ թաղած կամ թողած, այլ խօսքով՝ լքած էր զանոնք, եւ որոնք սխալմամբ հայկական կարծուելով՝ բերուած էին Հայաստան: Ուստի Մեսրոպ կը ստիպուի խափանել անոնց ուսուցումը, ապա անձամբ կ'երթայ Միջագետքի Եդեսիա քաղաքը, որ մտքի ու դպրութեան ճառագայթող կեդրոն մըն էր այդ օրերուն, եւ հոն, «բազում աշխատութեանց համբերեալ վասն իւրոյ ազգին օրերուն, եւ հոն, «բազում աշխատութեանց համբերեալ վասն իւրոյ ազգին բարեաց օճան ինչ գտանելոյ», կը յաջողի հայրաբար ստեղծել նոր գիրեր «սուրբ աջովն իւրով»: Այս վերջինը պիտի ըլլար մեսրոպեան այբուբենը, այն, որ անշեղ գործած է այնուհետեւ ու կը գործէ մինչեւ մեր օրերը: Կորիւն շատ գունագեղ կը նկարագրէ Մեսրոպի տազնապանները ու շատ դիպուկ կը շեշտէ, որ նոր էին անոր յօրինած ու Հայաստան բերած տառերը, այսինքն՝ տարբեր էին դանիէլեան գիրերէն, սակայն շատ լակոնական է անոր պատումը այդ տառերու բուն իսկ յօրինումի հանգամանքներուն առնչութեամբ: Իբրեւ հատարեալ կրօնական՝ ան կը մէջբերէ աստուածային օգնութիւնը ու հայրաբար բառով ալ կը բնորոշէ անոնց ծնունդին մէջ Մեսրոպի ունեցած դերակատարութեան տարողութիւնը: Բայց այսչափ միայն: Նոր բառը կորիւնի գրիչին տակ ունի ուրոյն ու եզակի հնչեղութիւն մը, քանի ան միակ ժամանակակից մատենագիրն է, որ սեփական աչքերով տեսած պէտք է ըլլայ դանիէլեան գիրերը, հետեւաբար իրեն պէս մէկուն համար բնաւ ալ դժուար պիտի չըլլար հաստատել, որ Մեսրոպի բերած տառերը նոր էին: Սակայն կորիւն բացակայ էր նոր գիրերու յօրինումի աշխատանքներէն, այդ պատճառով ալ շատ հպանցիկ կը գրէ անոնց ծննդեան պարագաներուն մասին, որոնց միայն լսովի տեղեակ էր:

Մեսրոպի միւս ժամանակակիցը Խորենացին էր, որ ծնած է գիրերու գիւտէն 5-6 տարի ետք. սակայն ան հասուն երիտասարդ էր այն օրերուն, երբ իր ուսուցիչը ողջ էր տակաւին, հետեւաբար իր պատումին մանրամասնութիւնները պէտք է լսած ըլլար բուն իսկ աղբիւրէն՝ Մեսրոպէն, չհաշուած տակաւին այն միաբանակիցները, որոնք ընկերացան այս վերջինին Եդեսիա ճամբորդութեան ընթացքին ու անոր կողքին էին գիրերու յօրինումի ողջ գործընթացի տեղողութեան. իսկ աւելի ուշ՝ Խորենացի կրնար ընթերցած ըլլալ կորիւնի գիրքը եւս, թէեւ այս ուղղութեամբ որեւէ ակնարկութիւն չենք գտներ պատմահօր երկին մէջ: Յամենայն դէպս ըստ էութեան մասնաւոր տարբերութիւն

¹ Կորիւնի բնագրի հրատարակութեանց մէջ բառս *թաղեալք* է. կարգ մը բանասէրներ, որոնցմէ՝ Աճառեան, կ'առաջարկեն գայն կարդալ *թողեալք*: Մեր հետազոտութեան սահմաններուն մէջ այս երկուքը համահունչ են, ուստի ամփոփոխ կը պահենք բնագիրը:

նկատելի չէ այս երկու ժամանակակիցներու վկայութեանց միջեւ, ինչ կը վերաբերի դանիէլեան գիրերու բնոյթին ու արժեւորումին եւ մեսրոպեան գիրերու գիւտին. ընդհակառակը անոնք կը լրացնեն գիրար: Խորենացի քիչ մը աւելի վառ ու մանրամասն կը պատմէ ուսուցիչին դեգերումներն ու պրպտումները եւ, իբրեւ ջերմեռանդ հաւատացեալ, բուն գիւտը կը դիտէ տեսիլքի մը ընդմէջէն, ուր աստուածային աջը Մեսրոպին կը թելադրէ հայերէն գիրերը: Այլ խօսքով՝ բուն գիւտի առարկայական պատումի տեսակէտէն՝ Խորենացի նոյնքան ժլատ է, որքան իր նախորդը՝ Կորիւնը:

Չուգադրելով այս երկու ժամանակակիցներու վկայութիւններէն բխող անորոշութիւնը՝ արդեօք կարելի չէ՞ ենթադրել, թէ Մեսրոպ յատուկ ճիգ մը թափած ըլլայ քողարկելու իր յօրինած տառերու իսկական ծագումն ու հանգամանքները, միւս կողմէ՝ աստուածային պարգեւի մը խորհուրդով պարուրած ըլլայ զանոնք, խորհուրդ, որուն շատ դիւրաւ պիտի հաւատային իր ժամանակակիցները, յատկապէս իր անմիջական շրջապատը ու մասնաւորաբար այս երկու ձեռնասուն աշակերտները՝ Կորիւնը եւ Խորենացին, որոնք կը պաշտէին իրեն ուսուցիչը:

Մենք ունինք գիրերու գիւտի պատմութիւնը կատարող երրորդ մատենագիր մը եւս՝ Ղազար Փարպեցին, որ ծնած է Մեսրոպի մահէն քանի մը տարի ետք. ան կը շրջէ բազմաթիւ տուեալներ, չըսելու համար՝ կը խանգարէ գանոնք: Ըստ այս վերջինին՝ Մեսրոպ ոչ Միջագետք գնաց, ոչ ալ նոր գիրեր հնարեց այնտեղ, այլ գոհացաւ Դանիէլի դրկած գիրերով, որոնց հայեցիութեան շատ աւելի կը հաւատայ ինք, քան նախորդները: «Մանաւանդ թէ գոն նշանագիրք հայերէն լեզուոյն»,— կը գրէ Փարպեցի դանիէլեան գիրերուն առթիւ՝ անոնց Հայաստան հասնելէն առաջ իսկ. եւ պարզ է, որ այս համոզումը ունեցող մը չէր կրնար անգամ մըն ալ, ետ դառնալով, վերստին Մեսրոպը Միջագետք կամ Եդեսիա դրկել, որպէսզի այնտեղ ուրիշ գիրեր հնարէր ան: Ուրեմն, ըստ Փարպեցիի, Մեսրոպ այդ գիրերով ալ գոհացաւ ու անոնցմով կերտեց հայերէնի այբուբենը՝ որոշ պատշաճեցումներով, որոնց բնոյթը շատ ալ յստակ չի բանաձեւեր պատմագիրը. եւ դեռ այսքանն ալ Մեսրոպ առանձինն չկատարեց, այլ օգնութեամբ քանի մը միաբանակիցներու, զորս իրեն տրամադրած էր Սահակ կաթողիկոսը, որուն առաջնորդութեամբ գլուխ կը բերուէր պատշաճեցումի այդ աշխատանքը. որովհետեւ, կ'ըսէ ան, Մեսրոպ եւ անոր օգնականները հայերէնի այբուբենը կը կարգաւորէին ըստ յունականի օրինակին, սակայն անոնք քաջածանօթ չէին յունարէնին, հազիւ կ'մկմալով կը կարգային գայն, մինչ Սահակ վարժ յունագէտ մըն էր ու կը հսկէր անոնց աշխատանքի անսպաթաթութեան ու կ'առաջնորդէր անոնց քայլերը: Ակներեւ է, որ Փարպեցի զգալիօրէն կը նսեմացնէ Մեսրոպի յունագիտութիւնը ու մանաւանդ անոր դերը, իբրեւ հայերէնի այբուբենի գլխաւոր հիմնադիրի. միւս կողմէ՝ ան կը հաստատէ մեր գիրերու գիւտը բացատրող բոլորովին նոր աւանդոյթ մը, որ անսպասելիօրէն եղաւ շատ կենսունակ եւ ունեցաւ բազմաթիւ ունկնդիրներ:

Արդարեւ, միջնադարեան գրեթէ բոլոր պատմիչները, ինչպէս նաեւ արդի բանասէրներու, հայ թէ օտար, բացարձակ մեծամասնութիւնը իրենց կարգին կ'ընդունին, թէ Մեսրոպ իբրեւ մեկնակէտ առաւ դանիէլեան այբուբենը: Այս բոլորին մէջ զարմանալին այն է, չըսելու համար առեղծուածայինը, որ Փարպեցի կը յաւակնի ու կը շեշտէ, թէ իր բոլոր տեղեկութիւնները քաղած է Կորիւնէն՝ բազմաթիւ անգամներ կարդացած ըլլալով զայն. «Ուստի եւ մեր բազում անգամ կարդալով տեղեկացեալ հաւաստեալ»¹. ու չի վարանիր ընթերցողն ալ յղելու նոյն աղբիւրին յաւելեալ տեղեկութեան համար. «Եւ զայս թէ կամիցի ոք գիտել հաւաստեալ՝ ի պատմութենէ գրոց առն ցանկալի Կորեան, աշակերտի նորին երանելոյն Մաշտոցի, կարդացեալ տեղեկասցի զվարս կենաց նորա եւ զիւր հայերէն նշանագրացն»². Իսկ մենք տեսանք, որ Կորիւն բոլորովին ուրիշ բան կը պատմէ:

Բնագրային այս ընդհանուր խորապատկերին վրայ է, ահա, որ հետագային ձեւաւորուած են մեսրոպեան գիրերու գիւտը պատկերացնող տարբեր մօտեցումները. ըստ այսմ մշակուած ստուար գրականութիւնը՝ միջնադարեան հայ պատմիչներու, ինչպէս նաեւ արդի հայ թէ օտար բանասէրներու կողմէ, կը փորձէ պատասխանել հետեւեալ հարցումներուն.

ա) Մեսրոպ դանիէլեան գիրերէն անկա՞խ յօրինեց մեր այբուբենը, թէ՞ գոհացաւ միայն լրացնելով զանոնք ու պատշաճեցնելով հայերէնին.

բ) Ի՞նչ ծագում ունին մեր տառերը, թէ՛ կողմ զանոնք առաքողը Դանիէլը ըլլայ կամ թէ Մեսրոպ անձամբ յօրինած ըլլայ զանոնք:

*
* *

Թէեւ այս աշխատութեան հիմնական առարկան մեր տառերու ակունքներն են՝ անկախ անկէ, թէ անոնց յօրինումին մէջ ինչպէս կը բաշխուին Դանիէլի ու Մեսրոպի դերերը, այսուհանդերձ այս շարադրանքը պիտի հիմնենք գիրերու գիւտի կորիւնեան աւանդովին վրայ՝ աշխատութեանս աւարտին միայն, աւելի սեղմ էջերու մէջ, անդրադառնալու համար դանիէլեան գիրերուն՝ մերովսանն փորձելով լուծել այս վերջիններուն ու մեսրոպեան գիրերուն միջեւ գոյուլթիւն ունեցող շփման եզրերու յարուցած առեղծուածը:

ՓՈԽԱՌՈՒԹԻՒՆ ՈՒ ՓՈԽԱՏՈՒ ԱՅԲՈՒԲԵՆՆԵՐ

Իր իսկ ուղղած այն հարցումին, թէ՛ «ինչպէ՞ս հնարեց Մեսրոպը հայերէն 36 գրերի պատկերը», Աճառեան կը պատասխանէ սա ձեւով. «Ամէնից բնական ու տրամաբանական բանը, որ կարելի է ենթադրել եւ որ աշխարհիս բոլոր այբուբենների ծագման տիեզերական պատմութիւնից հետեւում է, ա՛յն է, թէ Մեսրոպը օգտուել է իր ժամանակակից եւ շրջակայ ազգերի այբուբեններից. սրանք են՝ արեւելքից պարսիկները, հարաւից՝ ասորիները եւ արեւմուտքից՝ յոյները. հիւսիսը անգրագէտ էր դեռ» (Աճ. 510): Այս մէջբերումին մէջ ընդգծելի է այն միտքը, թէ Մեսրոպ օգտուած է օտար այբուբեններէն, ինչ որ ցաւցնող է թերեւս անոնց համար, որոնք կը շարունակեն հաւատալ այն գեղեցիկ տեսիլին, ուր աստուածային աջը վէմին վրայ արձանագրեց մեր տառերը, կամ թէ անոնց համար, որոնք տառացի կ'ընդունին Կորիւնի այն արտայայտութիւնը, թէ Մեսրոպ հայրաբար ու նոր տառեր ստեղծեց. որովհետեւ փոխառութեան գաղափարը միշտ եւ ամէնուր իշխող եղած է՝ սկսած միջնադարեան հայ պատմիչներէն մինչեւ արդի՝ հայ թէ օտար աւելի քան այն յիսուն բանասէրները, որոնք սերտած են մեսրոպեան տառերու ծնունդը: Այս պահուս կը յիշենք ընդամէնը երեք անուններ՝ Հիներէն հայր Միքայէլ Չամչեանը, իսկ նորերէն դոկտ. պրոֆ. Լեւոն Խաչերեանը եւ Արտաշէս Մաթեւոսեանը, որոնք կը մերժեն փոխառութեան յետին հետքն իսկ տեսնել մեսրոպեան տառերուն մէջ:

Աճառեանի տեսակէտը բառացի կը պաշտպանէ իր աշակերտներէն էդիկ Աղայեանը. «Որ Մեսրոպը, իրօք, որեւէ այբուբենով պէտք է առաջնորդուէր, դա միանգամայն անխուսափելի էր, որովհետեւ անմտութիւն կը լինէր... ձեռնարկել այբուբենի ստեղծման այնպէս, իբրեւ թէ առհասարակ ոչ գիր կայ, ոչ էլ որեւէ այբուբեն, եւ ինքը չեղած տեղից պէտք է ստեղծի աշխարհում առաջին այբուբենը՝ հայերի համար» (Աղ. 253): Մանուկ Աբեղեան ընդհանրապէս չէ զբաղած մեր տառերու ծագումնաբանութեան հարցերով. խոր ծերութեան տարիներուն միայն ու պարագայբար գրուած փոքրիկ աշխատութեան մը մէջ ան շատ անցողակի կ'ակնարկէ. «Նոր այբբեն յօրինողն, անշուշտ, պիտի օգտուէր իրեն ծանօթ նշանագրերից» (Մես. Ա. 283): Չանց կ'ընենք թուումը այլ յարգելի անուններու, — շատ մեծ է անոնց թիւը, — որոնց տեսակէտը կը նոյնանայ յիշեալ երեքի տեսակէտներուն հետ¹:

Անգամ մը որ ընդունուած էր, թէ Մեսրոպ, յօրինելու համար իր տառերը, պէտք է օգտուած ըլլար այլ գրահամակարգերէ, կը մնար որոշել, թէ որո՞նք էին այդ փոխատու այբուբենները, եւ որո՞նք՝ փոխառեալ տառերը. եւ մեր գիրերու գիւտին նուիրուած ընդարձակ գրականութեան մէջ շատ լայն տեղ կը

¹ Աճառեան, Աղայեան եւ Աբեղեան կը հետեւին Կորիւնի աւանդոյթին, ըստ որուն՝ Մեսրոպ դանիէլեան գիրերէն անկախ հնարեց մեր տառերը: Իսկ մենք գիտեմք, որ բանասէրներու մեծամասնութիւնը կը հաւատայ, թէ Մեսրոպ դանիէլեան գիրերու ամբողջացումով յօրինեց մեր այբուբենը: Այս երկու տարբեր տեսակէտները խորքին մէջ փոխառութեան գաղափարը չեն հերքեր, այլ անոր՝ ծագումնաբանութիւնը միայն կը բնորոշեն:

գրաւեն այն փնտուտուքները, բաղդատուծիւններն ու ենթադրուծիւնները, որոնք կը միտին օտար գրահամակարգերուն մէջ որոշելու այն բնորոշները կամ բնատիպերը, որոնք կը հանդիսանան հայկական տառերու մայրերը եւ որոնց հետեւողութեամբ ալ Մեսրոպ (Թէկուզ՝ Դանիէլ) ձեւած պէտք է ըլլար իր տառերը. այսպէս կը վարուին Թէ՛ կորիւնեան աւանդոյթին, Թէ՛ փարպեցիական աւանդոյթին հետեւող բանասէրները հաւասարապէս:

Առ այս առաջին ակնարկները ուղղուած են, ինչպէս կը պատկերացնէ Աճառեան, «ժամանակակից ու շրջակայ այբուբենները», այսինքն՝ յունարէնը, պարսկերէնն ու ասորերէնը (նկ. 4, 6, 8), որոնք երեքն ալ ամբօրէն հաստատուած էին Հայաստանի մէջ. յունարէնն ու ասորերէնը իբրեւ մշակութային ու եկեղեցական լեզու, իսկ պարսկերէնը՝ իբրեւ իշխող պետութեան պաշտօնական գիրն ու լեզուն: Այս երեքին մէջ, այսուհանդերձ, մասնաւորաբար յունարէնն է, որ զօրեղ մագնիսի մը պէս իր վրայ կը կեդրոնացնէ բանասէրներու մեծամասնութեան ուշադրութիւնը. «Հելլենական դպրութեան կարողութիւնն ու տարողութիւնը ծանօթ էր Մեսրոպին անդստին ի մանկութեան տիոց, — կը գրէ հայր Ներսէս Ակինեան, — անով սնած ու դաստիարակուած էր իր միտքը: Այս պատճառով ալ երկար քննութեան պէտք չեղաւ որոշման գալու համար, Թէ խնդրելի նշանագրերու համար գաղափար օրինակ առնելու է հելլենական աղփաբետը» (Ակն. 304): Ան իր յօդուածին կը կցէ տախտակ մը (նկ. 12), ուր կը տեսնենք հայերէնի 25 տառերը, որոնք կը յառաջանան յունական համապատասխան տառերէն. երբեմն յունական նոյն տառէն, օրինակ՝ Կ-էն, ան կը յառաջացնէ հայերէն երեք տառեր: Այսպէսով, ըստ Ակինեանի, Մեսրոպ իր 33 տառերը յօրինած է յունարէնի Թեկուզիանքով, իսկ երեք տառեր ալ՝ Լ, Խ, Մ, ասորական համապատասխան տառերու հետեւողութեամբ. ան ոչ մէկ տուրք կու տայ պարսկերէնին: Մեր տառերու, գէթ ասոնց մեծամասնութեան, յունական ծագումին ջերմ պաշտպանն է նաեւ Աշոտ Գ. Աբրահամեանը. «Հնագրական մեր ուսումնասիրութիւնները մեզ բերել են այն կարծիքին, որ հայկական 36 տառերից 20-ի մայրերը վերցուած են յունարէնից» (Աբր. 49). եւ իր աշխատութեան մէջ, կից սիւնակներու վրայ, ան շարած է այդ քսան մայրերը, — որոնք ընդհանրապէս կը հետեւին Ակինեանի համապատասխան մայրերուն, — ու անոնցմէ հլու-հնազանդ յառաջացող հայերէն տառերը (նկ. 13): Մնացեալները, ըստ նոյն բանասէրին, կը յառաջանան արամէական այբուբենէն, ասորականէն, կամ ալ Մեսրոպի հնարածներն են հայկական այլ տառերու հետեւողութեամբ: Օտարներէն առաջինը Յր. Լեպսիուսն էր, — անուանի եգիպտագէտ ու հայրը՝ ծանօթ հայասէր Իոհան Լեպսիուսի, — որ մեսրոպեան տառերուն վերագրեց յունական ծագում. իսկ աւելի ուշ Գարդհաուզէնը, նոյնպէս գերմանացի, որ մեր տառերէն գոնէ 22-ի ետին կը գտնէ յունական բնատիպեր (նկ. 14): Այս վերջինին քայլ առ քայլ կը հետեւի հայր Գարբիէլ Մենելիշեանը, որուն պատրաստած ցանկը (նկ. 15) կը փորձէ կէտ առ կէտ ցոյց տալ յունականէն հայկականին անցումի բոլոր միջանկեալ ձեւերը, Թէեւ՝ բոլորն ալ Թէական. Աճառեան շատ զնահատած է Մենելիշեանի այս փորձը. «Հայերէն գրերի

մասին մինչեւ այժմ եղած բոլոր համեմատական ուսումնասիրութեանց մէջ, — կը գրէ ան, — ամէնից կատարեալն ու միակ լաւագոյնն է» (Աճ. 514): Աճառեան իր կարգին, իր մանրագնին ուսումնասիրութեան մէջ (տես «Հայոց գրերը», էջեր 500-555), համադրել է ետք մօտաւորապէս 40 բանասէրներու տեսակէտները, կ'եզրակացնէ. «Ըստ այսմ հայերէն գրերը մեծագոյն մասամբ կը ծագին յունարէնէ, քանի մը հատը իրանեանէն, փոքր բան մը ասորական (Մ, Խ, Կ, Ձ), քանի մը հատ ալ հայերէնի մէջ ձեւացած են այլանմանութեան օրէնքով (Է, Ղ, Ձ, Ձ, Ց, Ց)» (նկ. 16): Աղայեան հարցը կը լուծէ գրեթէ նոյն սահմաններուն մէջ եւ ուսուցիչին հետեւողութեամբ. «Մեսրոպը իր այբուբենը յօրինելիս իբրեւ առաջնորդ կամ ուղեցոյց աչքի առաջ է ունեցել յունարէնը: Սրանով էլ կ'արդարանայ այն կարծիքը, ըստ որի մեսրոպեան այբուբենի 18, 20 կամ 24 տառերը իրենց հեռաւոր կամ ելակէտային նախատիպարներն ունեն յունական այբուբենում» (Աղ. 253). ինք եւս մնացեալները կը բաշխէ պարսկերէնի ու ասորերէնի վրայ, իսկ այս երեքին մէջ չգտնող տառերը կը նկատէ Մեսրոպի ձեւակերտը: Գալով գերմանացի Իոսէֆ Մարկուարտին, որ Փարպեցիի հետեւորդ մըն է եւ համոզուած է, որ Մեսրոպ գոհացաւ Դանիէլի ղրկած գիրերով, ան մեր տառերուն մեծամասնութեան ետին կը տեսնէ պարսկական ու ասորական բնորոշներ, միայն Թ, Փ, Ք, Ե, Ի, Ի տառերը նկատելով յունական փոխառութիւն. այստեղ ալ յստակ չէ, Թէ այդ տառերու հայկական փոփոխակները Մեսրոպ ի՞նք ձեւաւորեց, Թէ՞ Դանիէլ անձամբ արդէն զբաղած էր այդ գործով (աւելի մանրամասն տես Մես. Ա., էջեր 117-180): Այլ լեզուաբաններ, յարաբերաբար աւելի սակաւաթիւ, յունարէնը կը փոխարինեն պարսկերէնով. օրինակ՝ գերմանացի Հ. Եռնկեր մեր բոլոր տառերը յառաջացած կը սեպէ պարսկերէնէն, յատկապէս արշակունեան տարբերակէն (նկ. 17), նոյնը, բայց նուազ տարողութեամբ, կ'ընէ անոր հայրենակիցը՝ Կոպպը (նկ. 18), ինչպէս նաեւ ուրիշներ: Կարգ մը այլ բանասէրներ չեն վարանիր մեսրոպեան տառերուն բնորոշները փնտուտու սեմական արդէն շրջանառութենէ դուրս եկած գրահամակարգերու մէջ (նկ. 19): Ուրիշ մը կը հասնի մինչեւ պարսկական սեպագրերը (նկ. 20): Բացառուած չեն նոյնիսկ արաբական գիրերը, որոնք Մեսրոպէն դարեր ետք ձեւաւորուած են (նկ. 21):

*
* *

Այս այլազան, խայտաբղէտ ու երբեմն զիրար վանող տեսակէտները պաշտպանող բանասէրները չեն վարանիր նոյնիսկ կարգ մը «սրբագրութիւններ» մուծելու իրենց ընտրած բնորոշներուն մէջ, որպէսզի աւելի համոզիչ դարձնեն իրենց առաջարկը կամ ընտրած բնատիպը. օրինակ՝ Աբրահամեան յունական Ս «Պի» տառը կը ներկայացնէ ձախակողմեան կիսատ թիւով մը՝ Ս, որ բնաւ ալ յատուկ չէ եղած յունական այդ տառին, եւ, ըստ իրեն, այս թեւին զարգա-

ցումով ալ յառաջացած է մեր Պ տառը: Նոյն բանասէրը, մեկնակէտ առնելով յունական Սիգմա տառին Շ տարբերակը, այնքան մը կ'երկարէ ասոր հորիզոնական կողերը՝ Շ, որ Մեսրոպին կը մնար պարզապէս ուղիղ կանգնեցնել զայն ու յօրինել հայկական Ս-ն: Աճառեան իր կարգին յունական Ն-ին աջ սիւնին ստորոտը կ'աւելցնէ հորիզոնական գծիկ մը՝ Ն, որպէսզի այս վերջինը ընդունելի սահմաններու մէջ ձեւացնէ մեր ձայնակից Ղ տառը ու նկատուի անոր մայրը (նկ. 32). մինչդեռ յունական Լամբդան իր հանրօրէն ընդունուած տարբերակներէն ոչ մէկուն մէջ կը կրէ այդ գծիկը, որ մեր Ղ-ին ամենաբնորոշ յատկանիշն է եւ որով ան կը զանազանուի հին աշխարհի բոլոր գրահամակարգերու համապատասխան տառերէն: Աճառեան նման տարբերակ մը կ'ընդունի,— նաեւ կ'որդեգրէ զայն իր համադրական ցանկին մէջ,— որովհետեւ «Գարդհառուզէնը հին յունարէն ձեռագրերի մէջ տեղ-տեղ գործածուած է գտնուում նրա մէկ ուրիշ տարբերակը, որ մեր Ղ-ից տարբերութիւն չունի» (Աճ. 538): Եթէ Գարդհառուզէն նման տարբերակ մը գտած ըլլար, առաջինը ինք պիտի մուծէր զայն իր ցանկին մէջ (նկ. 14), ինչ որ չէ ըրած, որովհետեւ նման գրապատկեր մը չէ ընդունուած հնագրութեան մէջ: Թող որ նոյնիսկ եթէ գոյութիւն ունեցած ըլլար ան ինչ որ տեղ մը, ինչ որ ձեռագրի մը մէջ, ապա պէտք է տակաւին Մեսրոպ ալ իր կարգին նկատած ըլլար զայն ու հետեւած ըլլար անոր¹: Նոյնպիսի մեղանշումներով հարուստ են թէ՛ Գարդհառուզէնի ցանկը, թէ՛ մանաւանդ Մենելիշեանի ցանկը (նկ. 15): Ինչ կը վերաբերի առաջինին, հայերէնը որեւէ ատեն չէ ունեցած ու իւրացուցած այստեղ գծագրուած Ա, Դ, Ն, Ծ տառերուն նմանները, չհաշուած տակաւին յունական տառերուն կրած այլափոխութիւնները այս նոյն ցանկին վրայ: Գալով երկրորդին՝ աղաւաղուած են թէ՛ հայերէն տառերը, թէ՛ յունականները: Այս միջամտութիւնները, «սրբագրութիւնները», ճիշդ է, աննշան գծիկներու կամ թեթեւ կորուսութիւններու մէջ կը կայանան շատ յաճախ, սակայն չմոռնանք, որ նման աննշան գծիկներով կամ կորուսութիւններով կը զանազանուին տառերը իրարմէ: Ու տակաւին, հակառակ այս բոլոր միջամտութիւններուն, պարզ ակնարկ մը յիշեալ զանազան ցանկերուն վրայ՝ մեզ պիտի համոզէ, որ այդ ցանկայի նմանութիւնները համոզիչ չեն. նմանութեան շատ տարտամ, երբեմն ալ՝ անգոյ, կէտերու կողքին կը հանդիպինք հիմնական այնպիսի տարբերութիւններու, որոնք ի չիք կը հանեն ամէն առնչութիւն յունա-ասորա-պարսկական ու հայկական տառե-

¹ Հայաստան, վերջին հաշուով, յունական ձեռագրերու պահեստանոց մը չէր, որպէսզի Մեսրոպ ընտրութեան այնքան լայն առիթներ ունենար ու վերահասու դառնար, մանաւանդ, յունական արտասովոր ու ոչ-ընթացիկ տառատեսակներու: 384 թուականէն սկսեալ, երբ Արեւելեան Հայաստան մնաց պարսկական իշխանութեան տակ, մոլեգին պայքար մղուեցաւ յունարէնի դէմ ու յատկապէս յունարէն ձեռագրերու դէմ, այն աստիճան, որ գիրքերու գիտէն ետք, երբ Աստուածաշունչը հայերէն պիտի թարգմանուէր, կարելի չեղաւ մէկ հատիկ յունական քնագիր գտնել, եւ Սահակ կաթողիկոսը ասորբեմի հիմամբ թարգմանեց զայն. եւ այնուհետեւ պէտք եղաւ սպասել եւս 20 տարի, մօտաւորապէս 432 թուականը, որպէսզի Հայաստան Պոլսոյ պատրիարքէն յունարէն ձեռագիր մը ստանար ու կարելի ըլլար վերատեսութեան ենթարկել առաջին թարգմանութիւնը:

րուն միջեւ. օրինակ՝ մեր Գ տառը ընդհանրապէս յառաջացած կը նկատուի բերուած ցանկերու յունական Գամմա տառէն՝ Դ, որ աջահայեաց ուղիղ անկիւն մըն է, մինչ մերը՝ Գ, ձախահայեաց օղակ մըն է սիւնի մը գագաթին. եւ կամ՝ մեր Դ տառին իբրեւ բնորոշ կը բերուի յունական Ը «Դելտա» տառը, որ հաւասարակողմ եռանկիւն մըն է, որ մերինին կը նմանի այնքան, որքան նապաստակը կրնայ նմանիլ աղաւնիին: Բերուած բոլոր բնորոշներուն մէջ՝ յունական, ասորական թէ՛ պարսկական, միայն յունական Փ «Ֆի» տառն է, որ,— եզակի բացառութիւն ըլլալով,— ամբողջութեամբ կը նմանի մեր Փ-ին. մնացեալներուն բոլորը, իրենց համապատասխանող հայկական տառերուն նմանելու համար, կը կարօտին առնուազն երեք, չորս կամ հինգ փոփոխութիւններու, իսկ այսքան փոփոխութիւններով կարելի է աշխարհի որեւէ տառ վերածել որեւէ ուրիշ տառի: Եթէ յունական Ը -ն կրնայ Դ դառնալ, ապա ինչո՞ւ ան չկարենայ դառնալ նաեւ Օ,— ինչ որ աւելի հեշտ է,— կամ Բ, Գ, Ե եւ այլն: Կ'անցնինք, քանի աւելի մանրամասն կանգ պիտի առնենք այս բաղդատութեանց վրայ, երբ ստորեւ մէկ առ մէկ տանք մեսրոպեան տառերու ծագումին մեր մեկնաբանութիւնը:

Իսկ ինչպէ՞ս կը բացատրեն իրենք՝ յունա-ասորա-պարսկական փոխառութեանց պաշտպանները, այդ գրահամակարգերու եւ մեսրոպեան այբուբենի համապատասխան տառերուն միջեւ գտնուող պատկերային ակնբախ տարբերութիւնը: Ըստ Ակինեանի՝ «Մաշտոց... գրեթէ ոչ մէկ յունական նշանագիր նոյնութեամբ առաւ իւր այբուբենին մէջ: Ձեւափոխեց զանոնք առաւել կամ նուազ չափով» (անդ): Ըստ Աբրահամեանի՝ «Անհրաժեշտ է, սակայն, նշել, որ յունական, արամէական եւ ասորական տառանիշերը Մաշտոցը տառացի չէ պատճէնահանել, այլ դրանք ենթարկել է հիմնական ձեւափոխութիւնների: Այդ ձեւափոխութիւնն այնքան մեծ է, որ որոշ տառերի մայրերը մինչեւ այժմ դժուար է լինում դիւրութեամբ որոշել: Մաշտոցը որոշակի սկզբունք է ունեցել. չվերցնել այլ այբուբենից ոչ մի տառ, եթէ այն չի ենթարկուում ձեւափոխութիւնների» (անդ): Իսկ ըստ Աճառեանի՝ «Մեսրոպ չուզեց հետեւել ոչ մի այբուբենի եւ հնարեց առանձին տառաձեւեր, աշխատելով նոյնիսկ հեռանալ բնատիպ ձեւերից, որպէսզի թաքցնի նոյն տառերի ծագումը կամ աղբիւրը» (Աճ. 512): Այսպէս կը խորհին ու կը տրամաբանեն գրեթէ միւս բոլոր բանասէրները, որոնք, կանխակալ մտածողութեամբ մը ու յամառօրէն անտեսելով բոլոր անհամապատասխանութիւնները, յունա-ասորա-պարսկական բնորոշներ կը փնտռեն ու կը տեսնեն Մեսրոպի յօրինած տառերու ետին:

Իսկ այդ փոփոխութիւնները... անոնք իսկական սպանդն են մեր շրջակայ այբուբեններուն. օրինակ՝ որքան վառ երեւակայութիւն ու խոր միամտութիւն պէտք է ունենալ՝ համոզուելու համար, որ մեսրոպեան Զ տառը, ըստ Աճառեանի, պարսկական Զ տառը ունի իբրեւ նախատիպ,— չհաշուած այն իրողութիւնը, որ գոնէ երկու լեզուաբաններ պարսկական այս նոյն տառը նկատած են մեր Խ-ին բնորոշը (տես նկ. 18 եւ 19),— կամ թէ մեր Ծ-ին մայրը ըլլայ ասորական Զ տառը: Եւ ինչո՞ւ պէտք է հաւատալ. այն շատ պարզ տրամաբանու-

Թեամբ, որ յիշեալ այբուբեններուն մէջ միայն պարսկերէնը ունի Զ հնչիւնը ու անոր համապատասխանող տառ մը, եւ միայն ասորերէնը ունի Մ հնչիւնը ու անոր համապատասխանող տառը. ուրեմն ալ ո՞ր կրնար դիմել Մեսրոպ, քանի միայն այս երկուքը կային իր շուրջը: Իսկ պատկերային այն անհաշիւ տարբերութիւնները այդ գոյգերուն միջեւ... այդ մէկը կարեւոր չէ բնաւ, քանի կարելի է այնպէս մը փոխել ու փոփոխել բնորոշները, որ անոնք ի վերջոյ ձեւացնեն մեր տառերը: Անշուշտ կարելի չէ հարց չտալ այս պարագային. եթէ մէկը ի յառաջագունէ չգիտնար, թէ մեր Զ տառն ու պարսկական Զ տառը, ինչպէս նաեւ մեր Մ-ն ու ասորական 𐎆-ն ունին նոյն արտասանութիւնները, ապա երբեւիցէ պիտի անցնէ՞ր անոր մտքէն, թէ մերինները յաջորդաբար ծագած են պարսկականէն ու ասորականէն: Անշուշտ՝ ոչ: Աճառեան, որ շեշտելով շեշտած է իր աշխատութեան մէջ, թէ «գրերի ուսումնասիրութեան մէջ ամենագլխաւոր խնդիրը գրերի ձեւն է», դժբախտաբար ոչ իսկ մէկ հատիկ տառի առթիւ յաջողած է յարգել իր այդ սկզբունքը, իր հետ ալ բոլոր անոնք, որոնք յունա-ասորա-պարսկական այբուբեններուն մէջ փնտռած են մեսրոպեան տառերու ակունքները, ուր նկատի առնուած են առաջարկուած նախատիպերու միայն հնչիւնական արժէքները, մինչ հետեւողականօրէն անտեսուած են պատկերային նմանութիւնները, որոնց գոյութիւնը միշտ ալ բռնագործաբար «հաստատուած է» միայն:

Եւ, վերջապէս, որպէսզի կարելի ըլլար բացատրել, թէ ինչո՞ւ Մեսրոպ դիմած է փոխառութեան այսպիսի այլանդակ սկզբունքի մը, քանի իրմէ առաջ ոչ մէկ լուսաւորիչ կամ ոչ մէկ ժողովուրդ կիրարկած է զայն, կը բերուի հետեւեալ պատճառաբանութիւնը. պարսիկները հակառակ էին յունական ազդեցութեան, ուրեմն՝ պիտի հակառակէին նաեւ յունարէնը յիշեցնող տառերու, իսկ յոյները իրենց կարգին հակառակ էին պարսկական ու ասորական ազդեցութեան, ուրեմն՝ պիտի մերժէին այս երկուքին հետեւողութեամբ հնարուած տառերը. ահա թէ ինչու Մեսրոպ բծախնդրօրէն թաքցուց իր նախատիպերուն ինքնութիւնը: Մենք քննութեան առարկայ չենք ուզեր դարձնել այսպիսի վարկած մը, որ այնքան ալ պաշտպանելի չէ՝. ստոյգ է մէկ բան, թէ՛ Մեսրոպ չէ՛ ուզած ընդօրինակել այդ երեք գրահամակարգերը ու չէ՛ ընդօրինակած զանոնք, այլ ուզած է կերտել բոլորովին ինքնուրոյն այբուբեն մը, որ իրօք տարբեր ըլլար անոնցմէ, ինչպէս որ ալ է՝: Այս չի նշանակեր, թէ նման արդիւնքի մը հասնելու համար՝ ան պարտաւորուած էր անպայման այլանդակել այդ նոյն գրահամակարգերը. միւս կողմէ՛ քանի «ամէնից բնական ու տրամաբանական բանը, որ կարելի է ենթադրել եւ որ աշխարհիս բոլոր այբուբենների ծագման տիեզերական պատմութիւնից հետեւում է» (Աճառեան), այն է, որ

¹ Արդեօք աւելի ճիշդ չի՞ տրամաբաներ ժամանակակից եթովպացի բանասէր մը՝ Այլիէ Բեկըրի, որ կը գրէ. «Յատկանշական է, որ հայերը իրենց լեզուի գիրը կը հմարտէին այնպիսի ժամանակ մը, երբ անոնք կը պայքարէին պարսիկներու եւ քիւզանդացիներու դէմ. ուստի աւելի արժանաւատ է մտածել, թէ պարսկական ու քիւզանդական համակարգերու որդեգրումը պիտի հակասէր հայերու ազգային ձգտումներուն» (62. աշխ., էջ 49):

Մեսրոպը անպայման օգտուէր պատրաստի այբուբենէ մը, ապա այդ նոյն տրամաբանութիւնը պէտք է թելադրէր բանասիրութեան, որ դուրս գար յունա-ասորա-պարսկական այբուբեններու ծիրէն եւ ուրիշ միջավայրի մէջ փնտռէր մեսրոպեան տառերու ակունքները. այս քայլը չէ առնուած այն կանխակալ մտածողութեամբ, թէ փոխառութիւնը կրնայ կատարուիլ միայն անմիջական շրջապատէն եւ այնպիսի ժողովուրդներէ, որոնց հետ քաղաքական, տնտեսական, մշակութային, կրօնական ու նման կարգի կապեր գոյութիւն ունին: Այս մտածողութեան կ'օժանդակէ պատմական փորձառութիւնը կամ նախընթացները, քանի պատմութեան ընթացքին գիր փոխ առնող ժողովուրդները միշտ ու կանոնաւորապէս ունեցած են նման յարաբերութիւններ: Եւ տրուած ըլլալով, որ Հայաստան քաղաքականօրէն ու մշակութապէս կախեալ էր պարսիկներէն, յոյներէն ու ասորիներէն, հետեւաբար մեր փոխառութեան տրամաբանական թեկնածուներն ալ կրնային ըլլալ այս երեքը, եւ «նոր այբուբեն յորինողն, անշուշտ, պիտի օգտուէր իրեն ծանօթ նշանագրերից»: Այս մտածողութեան մէջ, ենթադրելի է, վճռական դեր ունեցած է նաեւ այն իրողութիւնը, — ինչպէս կը մատնանշէ Ակինեան, — որ Մեսրոպ հազար ու մէկ թելերով կապուած էր յունարէնին ու յունական մշակոյթին, չհաշուած պարսկերէնը, որ Հայաստանի մէջ տեղական լեզուի մը չափ տարածուած էր, եւ ասորերէնը, որ աւելի քան դարէ մը ի վեր մուտք գործած էր այնտեղ ու այնքան խոր արմատներ ձգած էր մեր կեանքին մէջ: Ահա թէ ինչու աւանդական բանասէրները այս երեքի ծիրէն ներս տեսած են մեսրոպեան տառերու ակունքները ու խորթ աչքով դիտած են անկէ դուրս գալու ամէն ճիգ: Դարձեալ օրինակ կը բերենք Աճառեանը, որովհետեւ ան ձեւով մը հայ բանասիրութեան խիղճն է ու յունա-ասորա-պարսկական փոխառութեան մեծագոյն հաւատացողը, իսկ իր «Հայոց գրերը» աշխատութիւնը՝ մեսրոպագիտութեան հանրագումարը: Այս աշխատութեան մէջ մեծանուն հայագէտը հետեւողականօրէն կը հակադրուի բոլոր այն բանասէրներուն կամ այն բոլոր ակնարկներուն, որոնք կը միտին մեր այս կամ այն տառը ծագած համարել ժամանակով կամ տարածութեամբ աւելի հեռաւոր շրջաններէ. օրինակ՝ ան կը հակադրուի Իսահակ Յարութիւնեանի բոլոր առաջարկներուն (նկ. 19), որովհետեւ այս վերջինը մեռեալ այբուբեններէն բնորոշներ կը բերէ, մինչդեռ այդ այբուբեններու մէջ մեր տառերը յիշեցնող շատ աւելի օրինակներ կը գտնենք, քան յունարէնի, պարսկերէնի ու ասորերէնի մէջ. եւ կամ՝ կը մերժէ Կոպալի (նկ. 18) եւ Լազարի (նկ. 5) առաջարկները, որոնք կը վերաբերին եթովպական եւ դպտական բնորոշներու, որովհետեւ Եթովպիան եւ Ադրբայջանի աշխարհագրականօրէն հեռու են Հայաստանէն. «Եթովպական ձեւը տեղի հեռաւորութեան պատճառով դուրս կը մնայ համեմատութիւնից... Ե. դարում հայոց եւ դպտիկների միջև յարաբերութիւն չկար... Մարկուարտն էլ չի ընդունում» (Աճ. 534-538): Շատ յատկանշական է Աճառեանի՝ մեր ձ տառին առթիւ ցուցաբերած տրամաբանութիւնը. մեր շրջակայ լեզուներուն մէջ միայն պարսկերէնն է, որ ունեցած է այդ հնչիւնը ու անոր համապատասխանող տառեր (նկ. 6 ա. եւ բ.). արդ,

Աճառեան համոզուած է, որ Մեսրոպ կրնար միայն պարսկերէնէն առած ըլլալ այս տառը, սակայն, միւս կողմէ, որեւէ համոզիչ բնորդ չի յաջողիր գտնել պարսկական տառերուն մէջ, ուստի կ'եզրակացնէ. «Այն ժամանակ դժուար չէ ենթադրել, որ ասոնց հետ գտնուէին նաեւ ուրիշ միջին ձեւեր, որոնք աւելի նման ըլլային հայերէն ձ-ին» (Աճ. 539): Այլ խօսքով՝ Աճառեան կը կառչի պարսկական ենթադրեալ կամ ուրուական տառի մը, որ ոչ մէկ տեղ աւանդուած է, ոչ մէկ ատեն տեսնուած է եւ որը «տրամաբանօրէն» պէտք է մայրը ըլլար մեր ձ-ին: Մտածական այս ծայրայեղ կաշկանդումին ալ ակնարկելով՝ Գուրգէն Սեւակ կը գրէ. «Մեր տառերի ակունքի որոնումները ընթացքով այս կամ այն տառի հարցում բանասէրներից ոմանք մօտեցնել են ճշմարտութեան ճանապարհին, կատարել են հարցի լուծումը հեշտացնող կուսակուսաներ, սակայն... յունա-պարսկական կողմնորոշման կանխակալ պահանջը խանգարել է գործին» (Մես. Բ. 197):

Ահա թէ ինչու մեսրոպեան տառերու ծագումը բացայայտուած նկատող մեծաթիւ բանասէրներու կողքին կը գտնենք նաեւ այնպիսիները, որոնք շատ հեռու են այդ նոյն լաւատեսութիւնը ցուցաբերելէ: Հայր Գ. Զարբհանյան երկար սերտելէ ետք իր տրամադրութեան տակ գտնուող աղբիւրները, կ'եզրակացնէ. «Այս ամէն տեղեկութեամբ եւ տեսութեամբ... դեռ մոլթ եւ անթափանցելի կը մնայ հայկական նշանագրաց գիւտին ճիշդ պատմութիւնը»: Է. Աղայեան իր կարգին կը խոստովանի. «Հնագրական բազմաթիւ հետազոտութիւններ չեն կարողացել որոշել մի շարք տառերի նախատիպարները: Նոյնիսկ մեր այբուբենի առաջին տառը՝ Ա, այնքան ինքնօրինակ է, որ թէեւ շատերը կապում են յունական Ալֆայի հետ, դարձեալ իրաւացի կասկածներ է յարուցում այդ կարծիքի մասին»: Գ. Սեւակ, որ ընդմիջտ հակադրուած էր մեսրոպեան տառերու յունա-ասորա-պարսկական ծագումին, կը գրէ. «Այսքան տարբեր եւ իրարամերձ կարծիքներու առկայութիւնը վկայում է, որ մինչեւ այժմ չի բացայայտուած մեսրոպեան գրերի յորինուածքի ինքնատիպութիւնը եւ չի յայտնաբերուած նրանց բուն ակունքը գտնելու անսպասելի ճանապարհը»: Մարկուարտ, որ այնքան մեծ համոզումով կը մատնանշէ մեր տառերու ասորական, պարսկական ու մէկ մասին՝ յունական բնորդները, ի վերջոյ չի վարանիր խոստովանելու. «Հայոց այբուբենի ծագման նուիրուած մինչայժմեան հետազոտական ջանքերը այնքան էլ շատ չեն նպաստել խնդրի լուսաբանմանը... հայկական այբուբենի հիմքը շարունակում է մնալ մթութեան մէջ»: Աճառեանի ուսուցիչներէն Անտուան Մեյէ, գրախօսականի մը մէջ, որ լոյս տեսած է «Հայոց գրերը» աշխատութենէն քանի մը տարի ետք, կը գրէ. «Վստահ չեմ, թէ հայկական այբուբենի ծագումի հարցը դիւրին լուծում ունենայ»: Այլ ժամանակակից լեզուաբան մը՝ Հանս Ենսէն, որ քաջածանօթ է բոլոր թեր ուղէմ կարծիքներուն, իր կողմէ կ'եզրակացնէ. «Թէեւ հայկական աւանդութիւնը կը թելադրէ որոշ կապակցութիւն մը հայկական ու յունական այբուբեններուն միջեւ, այսուհանդերձ ծագումի հարցը դիւրին չէ լուծել»:

Ճիշդ է, որ նման կապակցութիւն մը աւանդուած է յատկապէս մեր երկու պատմիչներուն՝ Խորենացիի ու Փարպեցիի կողմէ, սակայն ան կը վերաբերի միմիայն մեսրոպեան այբուբենի գրաբանական յատկութիւններուն, որոնց հետամուտ եղաւ Մեսրոպ, որովհետեւ, յունական կրթութիւն ստացած ըլլալով, նախատրամադրուած էր հելլենիստական տիպի այբուբեն մը յորինելու, այբուբեն մը, որ օժտուած ըլլար ձայնաւորներով, աջնթաց գրուէր ու տառերը անջատ արձանագրուէին գրադաշտին վրայ. ան նոյնիսկ իւրացուց յունական այբուբենական կարգը: Այս բոլորը, սակայն, բացարձակապէս չեն նշանակել, թէ Մեսրոպ իւրացուց նաեւ յունական տառերու պատկերային ձեւերը¹: Մեր տառերու ծագումնաբանութիւնը սերտող բանասէրներու մեթոտաբանական հիմնական սխալը եղած է ճիշդ այն, որ անոնք հետեւողականօրէն շփոթած են մեսրոպեան այբուբենի գրաբանական յատկութիւնները, որոնք հապէս յունական ներշնչում ունին, եւ անոր տառերուն պատկերային ձեւաւորումը, որ ոչ մէկ առնչութիւն ունի յունականին, առաւել եւս պարսկականին ու ասորականին հետ: Այբուբեն մը հնչիւնական համակարգի մը ներկայացուցիչը ըլլալէ առաջ՝ նախ պատկերային ոճի մը ներկայացուցիչն է. իսկ մեր տառերուն պատկերային ոճը բոլորովին տարբեր յղացք ունի թէ՛ յունականին, թէ՛ պարսկականին, թէ՛ ասորականին. նման ակնբախ տարբերութիւն մը բռնագրօսութեամբ, աճապարարական աղաւաղումներով ու տառային ձեւերու գեղծարարութեամբ չէր կրնար ստացուիլ: Եւ միայն կը զարմանանք, որ հայր Յակոբոս Տաշեանի պէս հզօր մտքի տէր բանասէր մը, որ միաժամանակ հմուտ հնագրագէտ ալ է, չէ վարանած արտայայտելու սպառնալի մտքեր. «Արդեամբք ալ անհնար է մերձաւոր նմանութիւն չգտնել հայերէն ու յունական տառերուն միջեւ. յունականով միայն կը մեկնուին մեր տառերու այժմու դասաւորութիւնը, իրենց ունեցած թուական նշանակութիւնը (թէ ինչո՞վ կարելոր է նման իրողութիւն մը՝ բնաւ ալ ըմբռնելի չէ տողերս գրողին - Ա. Ե.) եւ շատ մը գրերու գոյութիւնն անգամ» (Հանդ. ամս., 1893, էջ 91). առ այս ան նկատել կու տայ հայկական Ու տառը, որ ունի յունականին բազադրիչները, ապա կը թուէ Խ տառը, որ ունի յունական Ուպսիլոնին արտասանութիւնն ու կիրարկութիւնը: Այս յիշուած կէտերէն, սակայն, ոչ մէկը պատկերային նուազագոյն առնչութիւն կը թելադրէ մեսրոպեան եւ յունական տառերուն միջեւ: Ահա այսպիսի յատկութիւններու ու նմանութիւններու վրայ հիմնուելով է, որ Տաշեան զարմանալի մակաբերութեամբ մը կ'եզրակացնէ, թէ «անհնար է մերձաւոր նմանութիւն չգտնել հայերէն ու յունական տառերուն միջեւ». եւ բանասէրներու, յունամէտ բանասէրներու, բոլորն ալ տրամաբանած են ճիշդ Տաշեանին պէս:

¹ «L'absence de la lettre *ch* dans le système d'écriture arménienne, qui crée les yeux), այն է, որ հայկական գիրիմ հնարիչները, նոյնիսկ եթէ ներշնչուած են յունական այբուբենէն, չեն փորձած ընդօրինակել գայն: Ոչ ալ փորձած են կապել (imiter) ասորական այբուբենը» (Պ. Պիտրքս, նշ. աշխ., էջ 228):

ՓՈՒԱՌԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐԱՅՈՒՄՆԵՐ ԵՒ ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ա	A	Ի	I	Մ	M	Ս	C
Բ	B	Լ	աւ. Δ	Յ	M(ω)	Վ	Y
Գ	Γ	Խ	աւ. ω	Ն	N	Տ	T
Դ	Δ	Ծ	աւ. ς	Շ	Ξ	Ր	P
Ե	E	Կ	K	Ո	O	Յ	T
Զ	Z	Հ	K	Չ	O	Ի	Y
Է	H	Ձ	K	Պ	Π	Փ	Φ
Ը	H	Ղ	A	Ջ	Ϟ(900)	Ք	X
Թ	Θ	Ճ	A	Դ	P	—	Ψ
Ժ	Θ Թ					—	ω

Նկ. 12. Հայր Ներսէս Ակիմեանի պատկերացումը (Հանդէպ ամսօրեայ, 1938, էջ 303)

Հայր Ակիմեան այն բանատերն է, որ մեծագոյն տուրքը տուած է յունարէնին. ըստ հայր սուրբին՝ մեր տառերէն 33-ը ծագած են յունական այբուբենէն՝ ուղղակի կամ միջնորդուած ձեւով: Ան չի վարանիր երբեմն նոյն բնորոշէն երկու, միմէն իսկ երեք հայկական տառեր բխեցնելու. օրինակ՝ յունական Կապպա տառը հաւասարապէս տուած է Կ, Հ, Ձ: Օգտագործած է նոյնիսկ յունական Կոպպա նշանագիրը, որ տառ իսկ չէ յունարէնի մէջ, այլ կը նշէ 90 թիւը: Իսկ երեք տառի համար այ՛ Լ, Խ, Ծ, դիմած է ասորականին: Ան ոչ մէկ տուրք տուած է պարսկականին:

Մեծ է թիւը այն հայ թէ օտար բանատերներուն, որոնք յունարէնը կը նկատեն մենարուպեան տառերու աղբիւրը. նոյնքան մեծ է, սակայն, թիւը այնպիսիներուն, որոնք կը մերժեն նման վարկած մը. այս վերջիններէն յիշենք Իոսէֆ Մարկուարտը. «Եթէ Մաշտոցը... հիմք ընդունած լիներ յունական այբուբենը, ապա երկաթագրերի վրայ գցուած առաջին հայեացքից կ'երեւար հայկական այբուբենի յունական ծագումը, մի բան, որ առկայ չէ» (Մես. Ա. 162): Այսուհանդերձ ան կէս-բերան կ'ընդունի հետեւեալը. «Յունական ծագում ունեցող գրեր են ճանաչուած Թ, Փ, Ք, Ե, Ի, Ի» (անդ, էջ 165). Իսկ Ե-էն ձեւաւորուած կը սեպէ Է եւ Ը տառերը:

Հայկական	Յունական	Արամեական	Հայկական
Ա		Ա	
Բ	Β		
Գ	Γ		
			ԳԴ
Դ	Δ		
Ե	Ε		
Զ	Ζ		
Է			ԷԸ
Ը			
Թ	Θ		ԹԺ
Ժ			
Ի		Υ	
Լ	Λ	Լ	
Խ			ԻԽ
Ծ		Ξ	
Կ		Υ	
Զ			ՀԿ

ἄλφα-ի բոլորակը բաց է արուած եւ կամ արամեականի α-ն աջ թեքուած:

βῆτα-ի բոլորակները բաց է արուած եւ վայրահակ թեւ ստեղծուած:

γάμμα-ի սիւնագծի վրայ օղ է աւելցուած:

Հայկական Գ-ից:

Յունական δέλτα-ից ստեղծուած է Դ-ն:

Ξ φιλόν-ի վերի կտուցը կտրուած է:

ζῆτα-ի վրայ օղ է աւելցուած:

ῆτα-ից՝ հայկական Ե-ի ազդեցութեան տակ:

Հայկական Է-ից:

θῆτα-ից՝ բաց անելով բոլորը:

Հայկական Թ-ից:

ιῶτα-ից՝ աջից վայրահակ թեւ աւելացնելով եւ կամ արամեականից՝ չուռ տալով:

λάμβδα-ից՝ չուռ է սուած եւ կամ արամեականից՝ անփոփոխ:

Հայկական Ի-ից:

Ասորականից՝ աննշան փոփոխութեամբ:

Արամեականից՝ կտրելով ներքին պոչիկը:

Հայկական Կ-ից:

Նկ. 13. Աշոտ Գ. Արրահամեանի պատկերացումը

Ձ			ՁՁ
Ղ			ԼՂ
Ճ	Ճ		
Մ	Ս		
Յ	Յ		
Զ		Զ	
Շ			ՆՇ
Ո	Օ		
Ր			ՈՐ
Յ	Շ		
Թ	Ր		
Ս			ՍՍ
Տ	Թ		
Ր	Ր		
Ց			ՅՑ
Ի	Վ		
Փ	Փ		
Խ	Ճ		

- Հայկական Ձ-ից՝ բաց անելով գլխիկը
եւ ներքեւում ոլորելով:
- Հայկական Լ-ից՝ վրան կտուց աւելացնելով:
- ճէլտա-ից՝ վերեւից վայրահակ
թեւիկ ստեղծելով:
- մւ-ից՝ շուռ տալով եւ աջ թեւը
փոխադրելով ձախ՝ վերեւից:
- ձ մէ Կձ-ն նստեցուել է:
- Արամէականից՝ ներքին գծիկը
վեր բարձրացնելով:
- Հայկական Ն-ից:
- Օ µι χρὸν-ի ներքեւից կտրել է:
- Հայկական Ո-ից՝ ձախ սիւնագիծը
կարճացնելով եւ աջից թեք գիծ աւելացնելով:
- π̄-ի ձախից վայրահակ նոր
թեւ է աւելացուել:
- Օգտագործուած է հունական ΧΟΠΠᾶ
տառանիշը՝ 900-ի համար օգտագործուող:
- Կրկնակի Ր տառն իրար միացուած:
- σὶ Կμα-ն նստեցուել է:
- Հայկական Ս-ից՝ պոչ աւելացնելով:
- ταϛ-ի վերին ձախ թեւը կտրուել
եւ միացուել է աջից:
- թ̄-ի գլխիկը բաց է արուել:
- Հայկական Յ-ից՝ վերին կիսաբոլորը
միացնելով կլոր ստեղծելով:
- Ἰϕι λὸν-ի աջ թեւը կախ է արուել:
- φ̄-ի տափակ գլխիկը կտրուել է:
- χ̄-ի սիւնագիծը կանգնեցուել է
եւ թեւերը կախուել:

Աբրահամեան իր պատկերացումին մէջ տառայօրինումի որեւէ իրաչափուկ սկզբունք չէ յայտնաբերած. իր ենթադրութեանց մէկ կարեւոր մասը կրկնութիւնն է Աճառեանի, Ակիմեանի, Մենեիշեանի ու այլոց արտայայտած տեսակետներուն. իսկ հոն ուր կը փորձէ սեփական տեսակետ արտայայտել, մեկնակէտ ունի տառային ինչ որ տարտամ մտանութիւններ մտարոպեան գիրերուն եւ օտար այբուբեններուն միջեւ. այս ալ չգտնելու պարագային՝ ան ազատօրէն կը ձեւագեղծէ իր ենթադրեալ բնորոշները:

Այսպէս, անարգել աղաւաղուած են յունարէնի Միւ, Պի, Սիգմա տառերը, որոնք որեւէ ատեն մտան գրութիւն չեն ունեցած (տես Ակ. 4 ա. եւ բ.): Բոլորովին այլանդակուած է մանաւանդ յունական Կոպպա կոչուած նշանագիրը. այս պարագային Աբրահամեան կը հետեւի Մենեիշեանի ու Ակիմեանի օրինակներուն, սա՛ տարբերութեամբ որ ինք շատ աւելի կոկած ու հայացուցած է այս պատկերը (բաղդատել Ակ. 4-ի համապատասխան նշանագիրին հետ):

Ուղղակի ձեւագեղծուած են արամէական կոչուած Ա, Ի, Կ, Ն տառերը, ընթերցողը կրնայ բաղդատել ասոնք արամէական ցանկերու հետ (Ակ. 3 եւ 11) տեսնելու համար, որ արամէերէնը մտան տառեր չունի: Քիչ կը մնայ մտածելու, թէ արամէացիք իրենք Մետրոպէն առած ըլլան իրենց այս տառերը:

Մեր Ծ-ին համար բնատիպ առաջարկուած ասորական տառը ամբողջական խեղաթիւրումն է ասորական իսկական Ծ-ին, որ Ակ. 3-ի նստրանգելօ սիւնակին վրայ նշուած է գրադարձական ք տառով եւ մտանութեան ոչ մէկ եզր ունի Աբրահամեանի ընտրած բնատիպին հետ:

Հակառակ այս բոլոր «միջոցառումներուն» Աբրահամեան հարկ կը տեսնէ տակաւին նշելու, թէ «յունական, արամէական եւ ասորական տառանիշերը Մաշտոցը տառացի չի պատճենահանել, այլ նրանք ենթարկել է հիմնական ձեւափոխութիւնների: Այդ ձեւափոխութիւնն այնքան մեծ է, որ որոշ տառերի մայրերը մինչեւ այժմ դժուար է յիշում դիրութեամբ որոշել: Մաշտոցը որոշակի սկզբունք է ունեցել. չվերցնել այլ այբուբենից ոչ մի տառ, եթէ այն չի ենթարկուած ձեւափոխութիւնների» (Աբր. 49):

Այսքանը՝ այն տառերուն համար, որոնց նշան հնչիւնները հասարակաց են հայերէնին ու յիշեալ լեզուներուն. գալով հայերէնին յատուկ հնչիւններուն՝ «դրանց համար նա տառանիշեր է ստեղծել հայկական առկայ տառերի հիման վրայ եւ մեծ մասամբ դրել այն տառի կողքին, որից նա ստեղծել է» (անդ). առ այս կը յիշէ Գ-Դ, Թ-ժ, Է-Ը, Ն-Շ, Ո-Չ, Ս-Վ գոյգերը, ուր երկրորդ տառերը յառաջացած են առաջիններուն հետեւողութեամբ, այլեւ Ի եւ Խ, Լ եւ Ղ, Ր եւ Ռ:

Այս բոլորով հանդերձ Աբրահամեան յստակ տեսակէտ մը չունի, թէ Մետրոպ ինչպէս իրագործեց իր գիտը: Կը պաշտպանէ այն գաղափարը, թէ ան «օգտագործեց դանիէլեան գիրերը» եւ ասոնց «պակասը լրացնելու նպատակով Մաշտոցը... մեկնում է Միջագետք»:

Armenian majuscule	Phonetic value	Greek	Armenian majuscule	Phonetic value	Greek
Ա	a	Α	Մ	m	Μ
Բ	b	Β	Ն	n	Ν
Գ	g	Γ	Ը	s	Ξ
Դ	d	Δ	Ո	o	Ο
Ե	e	Ε	Պ	p	Π
Զ	z	Ζ	Ր	o	Ρ
Է	ē	Η	Ս	s	Σ
Ը	ɛ	Θ	Տ	t	Τ
Թ	i	Ι	Ր	w	Υ
Կ	k	Κ	Փ	p'	Φ
Լ	l	Λ	Ք	k'	Χ

Նկ. 14. Գարդհատուզեցի պատկերացումը

Գարդհատուզեցի այս ցանկը բովանդակող յօդուածին մէջ կ'ընէ հետեւեալ խորհրդածութիւնը. «Հայաստան, որ ի վաղուց կոռոյի միջ մ'էր իր արեւելեան եւ արեւմտեան դրացի ազգաց, քրիստոնէութիւնն ընդունելէն ետքը բացառապէս յենած էր յունական-հռոմէական կրթութեան վրայ, եւ չորրորդ դարուն վերջը փորձեց Հռոմայ դաշնակից մնալու: Ուրեմն երբ այս ժամանակ քրիստոնէայ արեւայ մը կ'ուզէր իր ժողովրդեան այբուբեն մը տալ, պետք էր որ ամէն բանէ առաջ իր եկեղեցւոյն գիրն աչքի առջեւն ունենար, եւ այդ գիրն յունականն էր» (տես Զարբհանալեան, էջ 66):

Իս. Յարութիւնեան, որ տեսած է այս ցանկը ու գայն բովանդակող յօդուածը, իր աշխատութեան մէջ կը գրէ. «Մեր առաջը դրուած են յունաց այբուբենի վաթսուն տեսակները, զանազան ժամանակներից եւ միմեանցից սակաւ տարբերութեամբ, սակայն դոքա համարեա ոչինչ մասնութիւն չունին հայոց այբուբենի տառերի հետ» (էջ 309): Յարութիւնեանի պատկերացումը կը գտնենք 19-րդ սկզբով:

Գարդհատուզեցի այս պատկերացումը հիմնած է սերտելով աւելի քան 40 յունական այբուբեններ եւ ասոնցմէ ընտրելով տառային այն մտուցները, որոնք կրնային Մեսրոպին թելադրած ըլլալ հայկական երկաթագրերը: Այստեղ նկատելի են յունական ոչ-ընթացիկ տառատեսակներ. շատ աւելի արտասովոր են հայկական տառատեսակներէն Ա-ը, Դ-ն, Ն-ն, Տ-ը եւ այլն: Հակառակ այս շեղումներուն՝ գրեթէ ոչ մէկ տառի համար Գարդհատուզեցի կը յաջողի համոզել, թէ մնան անցում մը կարելի ու տրամաբանական ըլլայ:

Ա. Բ. Գ. Դ. Ե.	Զ. Է. Ը. Թ. Կ.
Ն. Ն. Ր. Ր. Ր.	Օ. Օ. Ո. Ո.
Ժ. Գ. Գ. Գ. Գ.	Ո. Ս. Ո. Ո.
Ժ. Ժ. Դ. Դ. Դ.	Զ. Զ. Զ.
Է. Է. Է. Է. Է.	Չ. Ք. Ք. Ք. Ք.
Ը. Ը. Ը. Ը. Ը.	Շ. Ս. Ս. Ս.
Ի. Ի. Է. Է. Է.	Կ. Կ. Կ.
Ժ. Թ. Ր. Թ. Թ.	Տ. Տ. Տ. Տ.
Լ. Լ. Լ.	Ը. Ը. Ը.
Ա. Կ. Կ. Կ. Կ.	Կ. Կ. Կ.
Զ. Ա. Ա. Ը. Ը.	Փ. Փ. Փ.
Ա. Մ. Մ. Ա. Վ.	Ճ. Բ. Բ.
Ն. Ա. Ն. Ն.	

Նկ. 15. Հայր Գարբիէլ Մենեիշեանի պատկերացումը

Հայր Մենեիշեան այս ցանկը կցած է գրախօսականի մը (Հանդ. ամս. 1896, էջ 215), որ նուիրուած է տոքթ. Տաղաւարեանի «Ծագումն հայ տառից» աշխատութեան (տես նկ. 19ա): Թողուածագիրը ոգի ի բոյն կը մերժէ Տաղաւարեանի այն տեսակետը, թէ մեր տառերը ունին փիւնիկեան ծագում եւ կիրարկութեան մէջ եղած են Մեսրոպեան շատ առաջ եւս: Մենեիշեանի համար հայ գիրն ու դպրութիւնը ծնունդ կ'առնեն Մեսրոպով, որուն յօրինած տառերուն 25-ը ունին

յունական ծագում: Իր բնատիպերը ըստ մեծի մասին կը նոյնանան Գարդհաու-
զէնի ընտրած տառերով (նկ. 14), միաժամանակ յատուկ «կոկում»ի ենթարկուած
են Գամմա, Դելտա, Կապպա, Լամբդա, Նու, Ռո, Ուպսիլոն ու Խի տառերը. միւս
կողմէ՝ յարաբերաբար Գարդհաուզէնի ցանկին, աւելցած են Դիգամմա եւ Կոպ-
պա նշանագրերը, իբրեւ հայրերը Վ եւ Ջ տառերուն (այս երկուքը Մեսրոպի
օրով վաղուց անհետացեր էին յունական այբուբենէն), այլեւ բաց զլուխով
յունական Rho մը, իբրեւ մայրը մեր Բ-ին, մինչ փակ զլուխով սովորական Rho-ն
յատկացուած է մեսրոպեան Բ-ին: Յունականէն մեսրոպեան տառերուն ան-
ցումը, ըստ հայր սուրբին, տեղի ունեցած է շնորհիւ միջանկեալ ձեւերու, զորս
Մենելիշեան կը կոչէ «փոխանցութեան միջնորդներ» եւ որոնք «կը բացատրեն»
յունական տառերէն մեսրոպեան երկաթագրերուն անցումը. ասոնց ծագումին,
ինչպէս նաեւ աղբիւրներուն մասին, սակայն, ոչ մէկ բացատրութիւն տրուած է:

Հակասակ այս բոլորին՝ կարելի չէ հարց չտալ, թէ գրաբանական ի՞նչ
հնարներով՝ այստեղ երեւոյր Գամման, Դելտան, Էտան, Մուն, Նուն, Պին,
Ուպսիլոնը եւ Խին կրնային յանգիլ մեր Գ, Դ, Է, Մ, Ն, Պ, Ի եւ Ք տառերուն. բաց
աստի հնագրական հերետիկոսութիւններ են այստեղ երեւոյր յունական Լամբ-
դա, Կոպպա, Ռո տառատեսակները, ինչպէս նաեւ բաց զլուխով Ռոն, որոնցմէ
ոչ մէկը հնագրական հաւաքածոներու մէջ գոյութիւն ունեցած է: Այս բոլորէն
ետք հայր սուրբը մեծ գոհունակութեամբ կ'արձանագրէ, թէ հայ գիրերու «ըստ
մեծի մասին... յունական ծագում ունենալն ապացուցուած կը համարինք՝
համեմատական տախտակներով». մինչդէռ, խորքին մէջ, ոչինչ ապացուցուած
է, եւ ներկայացուածը ապացուցելի հարցերու անքակտելի կծիկ մըն է: Չենք
զարմանար. հայր Մենելիշեան 32 տարեկան էր, երբ կը կատարէր այսպիսի
ինքնահաճ յայտարարութիւն մը, ինչ որ ըմբռնելի է այդ տարիքին համար:

Մեզ աւելի կը զարմացնէ այս պարագային Աճառեանի՝ այս նոյն ցանկին ու
յօդուածին առթիւ տուած հետեւեալ գնահատականը. «Հայերէն գրերի մասին
մինչեւ հիմա եղած բոլոր համեմատական ուսումնասիրութիւններին մէջ ամէնից
կատարեալն ու միակ շաւաղն է» (Աճ. 510):

Աճառեան շատ դիրախաճ կը դատէ ու կը վճռէ, որովհետեւ իրեն համար
սիրելի էր ամէն մօտեցում, որ մեր տառերը կը հանէր յունականէն. միւս կողմէ՝
միջանկեալ տառատեսակներու վարկածով՝ իրեն համար լուծուած կ'ըլլար երկու
այբուբեններու միջեւ գտնուող անհամար ու անշրջանցելի տարբերութիւններու
առեղծուածը եւս, որովհետեւ նման վարկած մը, որ հնագրական հիմնատրուով
չունի, շատ լայն ազատութիւն կու տար հետազօտողին, որպէսզի ամենակա-
մայական ենթադրութիւններու դիմէր, ինչպէս որ իրօք ալ դիմած է Աճառեան իր
մեկնաբանութեանց մէջ: Եւ կարելի չէ առանց սարսափելու կարդալ «Հայոց
գրերը» աշխատութեան համապատասխան էջերը՝ տեսնելու համար, թէ ինչ
ահարկու բռնազբօսութիւններով ան կ'որոշէ մեսրոպեան երկաթագրերու ծա-
գումնաբանութիւնը:

Նկ. 16. Հրաչեայ Աճառեանի պատկերացումը

Ա = յն. A կամ Իրան. ».	Ղ = յն. Δ.
Բ = յն. B.	Ճ = սաս. Գ.
Գ = յն. Γ.	Մ = յն. M.
Դ = յն. Δ.	Ծ = պճԼ. ».
Ե = յն. E.	Ն = յն. N կամ սաս. ξ.
Զ = յն. Z.	Շ = պճԼ. ».
Է = յն. H.	Ո = յն. O.
Ը = հայ. Է.	Չ = հայ. Չ կամ սաս. Ϸ (Չ).
Թ = յն. θ.	Պ = յն. Π.
Ժ = պճԼ. Թ.	Ջ = զնդ. Յ.
Ի = յն. I.	Ռ = սաս. Ղ.
Լ = հայ. Ղ կամ սաս. Լ.	Ս = յն. Σ կամ Իրան. ».
Խ = պճԼ. » կամ սաս. ».	Վ = սաս. Ղ.
Ծ = սաս. Յ.	Տ = սաս. Յ.
Կ = յն. K կամ սաս. Կ կամ սաս. Կ.	Ր = յն. P.
Հ = պճԼ. Հ.	Ց = հայ. Ծ.
Չ = հայ. Ծ կամ սաս. Ծ.	Ի = յն. Y.
	Փ = յն. Φ.
	Ք = յն. X.

Աճառեան, իր այս պատկերացումը կազմե-
լու համար, մեկնած է
երկու կանխակալ նա-
խադրեալներէ.

ա) Մեսրոպ իր նա-
խատիպերը կրնար ընտ-
րել միայն շրջակայ երեք
այբուբեններէն՝ յունարե-
նէն, պարսկերէնէն, ասո-
րերէնէն:

բ) Ան իբրեւ նախա-
տիպ կրնար ընտրել
միայն այն տառերը,
որոնք հայերէնի մէջ են-
թադրուած էին նշել այն
նոյն հնչիւնները, զորս
այդ նախատիպերը ու-
նէին փոխատու այբու-
բենին մէջ:

Այսպիսի նախա-
դրեալներէ մեկնած՝ Ա-
ճառեանի կատարած
համեմատութիւնները կը
դադրին այլեւս գիտա-

կան ու գրաբանական բնոյթ ունենալէ եւ կը զգենուն մեքենական բնոյթ միայն.
օրինակ՝ տրուած ըլլալով, որ այս երեք այբուբեններէն միայն ասորերէնը ունի
մեր Ծ հնչիւնը ու զայն նշող տառ մը, ուրեմն Մեսրոպ ո՞ր այբուբենէն կրնար ա-
նած ըլլալ Ծ տառը. պատասխան՝ ասորական այբուբենէն, եւ այս պատասխանը
տալու համար՝ մարդ բնաւ ալ ասորական այբուբենը կամ անոր Ծ տառը քննելու
պէտք չունի, քանի հարցադրումի ձեւը ինքնին կը պարտադրէ մեզի՝ տրուելիք
պատասխանը: Այսպէս է պարագան գրեթէ միւս բոլոր տառերուն համար եւս:
Ըստ այսմ ալ Աճառեան բացարձակապէս կարելորութիւն չէ տուած, — ինչպէս
այդ ցոյց կու տայ ներկայ ցանկը, — յունա-պարսկա-ասորական բնորոշներուն ու
մեսրոպեան համապատասխան տառերուն միջեւ գտնուող պատկերային աղա-
ղակող անհամապատասխանութեանց, իսկ եթէ կան հատուկենտ տարտամ
նմանութիւններ, ապա ասոնք կը պարտինք օտար բնատիպերու ձեւերուն վրայ
կատարուած միջամտութիւններուն միայն (տես նկ. 32-ի ծանօթութիւնը):

Ինչ կը վերաբերի վերոնշեալ երկու նախադրեալներուն, պարտինք ըսել, որ

երկուքն ալ զուրկ են հիմնաւորումէ. աման անխաղրեալներով չէ առաջնորդուած Մեսրոպ, այլ Աճառեան իր սեփական մտքին ու փնտտութիւններուն ծիրն է որ կաշկանդած է միայն անոնցմով:

Արդարեւ.

ա) Ինչո՞ւ Մեսրոպ պիտի սահմանափակուէր շրջակայ երեք այբուբեններով, ճիշդ ո՞ւր է պատճառը աման սահմանափակումի մը. Աճառեան կը թուէ այս անխաղրեալը առանց որեւէ պատճառաբանութիւն տալու: Մեսրոպի քիթին տակ, մանաւանդ երբ անկատի առնենք, որ ան իր գիտը կը կատարէր Եղեսիոյ մատենադարանին մէջ, գոյութիւն ունէին երեք այլ այբուբեններ՝ շատինականը, երբայականն ու դպտականը. ինչո՞ւ Մեսրոպ անկատի պիտի չուներ այս վերջինները եւս, մանաւանդ որ ասոնք կը բովանդակէն կարգ մը տառեր, օրինակ՝ երբայական Թ-ն կամ շատինական Լ-ը եւ դպտական Մ-ը, որոնք անհամեմատօրէն աւելի մօտ են մերիններուն, քան յիշեալ երեք այբուբեններու համապատասխան տառերը: Այլ հարց, թէ Մեսրոպ չէ օգտուած անոնցմէ: Այս երեքէն բացի՝ Եղեսիոյ գրադարանը կրնար իր պահեստներուն մէջ ունենալ, — եւ վստահաբար ունէր, — այնպիսի այբուբեններ, զորս կիրարկող ժողովուրդները կրնային բնաւ ալ ծանօթ չըլլալ Մեսրոպին ու հայկական միջավայրին: Ասորի քարոզիչները ցրուած էին աշխարհի քիչ մը բոլոր կողմերը, ուրեմն ի՞նչը կ'արգիլէր անոնց, որ իրենց հետ բերած ըլլային այդ ժողովուրդներու տառերը, նոյնիսկ եթէ քաղաքական, մշակութային կամ կրօնական յարաբերութիւններ գոյութիւն չունենային անոնց ու ասորիներու միջեւ:

բ) Բոլորովին անհիմն է երկրորդ անխաղրեալը եւս. եթէ միայն Մեսրոպը տառային փոխառութիւնները կատարուած են այն սկզբունքով, թէ փոխառեալ տառ մը փոխառու լեզուին մէջ ենթադրուած է նշել իր բնիկ հնչիւնը (զոր ան կը նշէ փոխառու լեզուին մէջ), ապա աղուանական այբուբենէն, որուն յօրինումը կը պարտինք Մեսրոպի (տես ան. 23), յստակօրէն ի յայտ կու գայ, որ ան բնաւ ալ աման անխաղրեալէ մը չէ առաջնորդուած. այս վերջինին ու հայկական այբուբենին մէջ կը գտնուին բազմաթիւ տառեր, որոնք աղուաներէնի ու հայերէնի մէջ յատկացուած են բոլորովին տարբեր հնչիւններու: Ուրեմն Մեսրոպի համար տառապատկեր-հնչիւն միասնութիւնը անիմաստ, առնուազն՝ ոչ-պարտադիր, սկզբունք մըն էր. եւ այս ալ է անոր՝ տառափոխանման մեծագոյն առանձնատկութիւնը: Ինչո՞ւ, ուրեմն, չմտածել, թէ Մեսրոպ կրնար որեւէ այբուբենէ առնել որեւէ տառ, — անկախ անոր նշած հնչիւնէն այդ լեզուին մէջ, — ու զայն յատկացնել հայերէնի որեւէ հնչիւնի:

Աճառեան միակը չէ, որ առաջնորդուած է յիշեալ անխաղրեալներով. անոնցմով առաջնորդուած են իր ժամանակակիցներն ու իր նախորդները եւս, որոնցմէ մէկ քանիին պատկերացումները տուած ենք այս աշխատութեան մէջ:

Phonetic value	Iranian		Old Armenian	
	Arsacid Pahlavi	Avesta script	Sign	Phonetic value
p; f	𐭎	𐬑 𐬒	Փ	p'
t; þ	𐭏	𐬓 𐬔	Տ	t
q	𐭐		Ք	k'
p	𐭑	𐬕 𐬖	Պ	p
t; t'	𐭒	𐬗 𐬘	Ք	t'
k; γ	𐭓	𐬙	Կ	k
b	𐭔		Բ	b
d	𐭕		Դ	d
g	𐭖		Գ	g
g	𐭗	𐬛	Ն	n
n	𐭘	𐬜 𐬝	Ն	n
m	𐭙		Մ	m
m	𐭚	𐬞 𐬟	Մ	m
s	𐭛	𐬠 𐬡	Ս	s
z	𐭜	𐬢	Զ	z
č	𐭝	𐬣	Շ	č
š		𐬤 𐬥	Ճ	š
z, ž		𐬦	Յ	z
š	𐭞	𐬧 𐬨	Շ	š
h	𐭟	𐬩 𐬪	Տ	h
h + j	𐭠	𐬫 𐬬	Տ	h
r + h; r	𐭡	𐬭 𐬮	Ղ	r
l + h	𐭢		Լ	l
h	𐭣	𐬯	Ի	h
'; a	𐭤	𐬰	Ա	a
h	𐭥		Հ	h
h; ǝ	𐭦	𐬱 𐬲	Է	e
j; i, i'	𐭧	𐬳 𐬴	Ի	i
j; e	𐭨	𐬵	Ե	i
w; ü, u	𐭩	𐬶 𐬷	Յ	u
w + w	𐭪		Վ	w
w + w; o, ǝ	𐭫	𐬸 𐬹	Ո	o
w	𐭬	𐬺 𐬻	Վ	u

Նկ. 17. Հայնրիխ Եունկերի պատկերացումը

Ինչպէս անկատի է, Եունկեր մեր տառերուն գրեթէ բոլորը սերած կը գտնէ պարսկական գիրերէն, մասնաւորաբար արշակունեան տարբերակէն, իսկ մաս մըն ալ՝ անստականէն: Ան իր այս պատկերացումը մտած է ընդարձակ ուսումնասիրութեան մը մէջ, ուր հաւասարապէս սերտուած են հայկական ու վրացական այբուբենները եւ որը լոյս տեսած է Caucasia հանդէսի 1925-26 տարիներու թիւերուն մէջ, էջեր 1-92 եւ 82-139: Թէեւ ան կը մերժէ ընդունիլ պատկերային ամէն անանութիւն հայկական ու յունական տառերուն միջեւ, սակայն կ'ընդունի յունարէնի ազդեցութիւնը հետեւեալ կէտերուն մէջ.

- Մեսրոպ հետեւած է աշրնթաց գրութեան՝ յունարէնի հետեւողութեամբ, ըստ այսմ ալ պարսկական փոխառութիւններուն տրուած է աջահայեաց դիմագիծ¹.

- Մեսրոպ յատուկ ձայնաւորներով օժտած է հայկական այբուբենը, դարձեալ յունարէնի հետեւողութեամբ.

¹ Մեր տառերէն աւելի քան 10-ին ձայնաւորային պատկերը շատ խոցելի կը դարձնէ Եունկերի այս վարկածը:

*
* *

Կոպպի այս ցանկը բազմաթիւ շփոթներու առարկայ է:

Սկսելու համար՝ մէջքերուած դպտական առաջին տառը, որ այստեղ Դաի կոչուած է, խորքին մէջ Տի է կամ ռի (ստուգել ԱԿ. 5-ի մէջ) եւ ըստ կազմութեան շատ սովորական խաչ մըն է ան: Եթէ Մեսրոպ անյանականութեամբ պիտի առաջնորդուէր, ապա ան այս ռի-ն պիտի յատկացնէր մեր Տ-ին, ինչ որ շատ վանելի գաղափար մըն ալ չէ: Յատկացնելով Դ-ին՝ Կոպպ միւս կողմէ կը ստիպուի լրիւ այլանդակել մեսրոպեան այս տառը, որպէսզի անանութեան երանգներ ստեղծէ: Ծատ զարմանալի է, այս առթիւ, Աճառեանի այն տեսակէտը, թէ դպտական այս տառը, — հակառակ յիշուած անպատեհութիւններուն, — «անշուշտ շատ անան է եւ կարող է ինք ընդունել իբրեւ մեր տառի մայրը, եթէ դպտիներէնը ուրիշ որեւէ պարագայի մէջ հայերէն գրերին որեւէ նպաստ մատուցած չիներ» (Աճ. 522):

Յաջորդը, որ կոչուած է Քայ եւ նկատուած է մեր Կ-ին բնորոշ, անյանական թերի է. նախ այս տառին բուն արտասանութիւնը Խայ է, եւ սեմական Խ-ն հայերէն միշտ ալ Խ տուած է. լաւագոյն պարագային ակնկալելի է, որ ան հայերէն տայ Ք՝ յունարէնի հետեւողութեամբ, որուն Խի-ն հայերէն Ք կու տայ: Բոլոր պարագաներու՝ այս արտասանութիւնը չի կրնար յանգիլ հայկական Կ-ին: Մինչդեռ դպտերէնը ունի kabba տառը, որ կատարելապէս կ'արտասանուի մեր Կ-ին կամ յունական համանուն տառին պէս եւ, հետեւաբար, պէտք է ըլլար Մեսրոպի ընտրութեան առարկան, եթէ Մեսրոպ իրապէս դիմած ըլլար դպտական այբուբենին:

Ցանկին հինգերորդը, որ կը ձեւացնէ մեր Ս տառը, դպտական Մի-ն է, որ իր հիմնական գիծերուն մէջ իրօք ալ կը անյանայ մեսրոպեան Մ-ով: Սակայն այստեղ ալ կը ծագի հետեւեալ անպատեհութիւնը. եթէ Մեսրոպ իրապէս կը կառչէր դպտական այս տառին, ապա կրնար անյանութեամբ առնել զայն՝ առանց աջակողմեան փշիկ մը աւելցնելու անոր վրայ. ան կրնար այս փշիկը չաւելցնել, քանի ըստ դպտական, այլեւ յունական այբուբենական շարքերուն, Մեսրոպ տակաւին չէր հնարած մեր Ս տառը, հետեւաբար այս վերջինին հետ շփոթ յառաջացնելու որեւէ վտանգ չկար:

Ինչ կը վերաբերի եթովպական փոխառութեանց, իրենց տեղին ակնարկած ենք այս երկուքին, հետեւաբար զանց կ'ընենք այստեղ վերադառնալ անոնց:

Կոպպի դպտական ցանկը բաղդատել Լազարոյի ցանկին հետ (ԱԿ. 5):

Ի յայտ կու գայ, որ Լազարոյ եւ Կոպպ համակարծիք են երեք տառերու պարագային՝ Խայ, Հօրի եւ Ծանճա (որ խորքին մէջ Զանջա է): Միայն թէ Լազարոյի համար Խայ-ը մայրն է մեր Խ-ին, ոչ թէ Կ-ին:

Փիւնիկ	Պալմիր	Եբրայկ	Պարսկ	Հայկ	Փիւնիկ	Հին եբր	Պալմիր	Պարսկ	Հայկ	Փիւնիկ	Փիւնիկ	Արամ	Հին եբր	Հայկ
#	Ⲁ	ⲁ	Ⲃ	ⲃ	Ⲅ	ⲅ	Ⲇ	ⲇ	Ⲉ	ⲉ	Ⲋ	ⲋ	Ⲍ	ⲍ
Բարել	Փիւնիկ	Հին եբր	Արամ	"	Փիւնիկ	Արամ	Պալմիր	Սասան	"	Հին եբր	Փիւնիկական	Հին Պարս	"	
Ⲏ	ⲏ	ⲏ	Ⲑ	ⲑ	Ⲓ	ⲓ	Ⲕ	ⲕ	Ⲍ	ⲍ	Ⲏ	ⲏ	Ⲑ	ⲑ
Փիւնիկական	Հին եբր	Հին Պարս	"	Բարել	Փիւնիկ	Հին եբր	Արամ	"	Փիւնիկ	Արամ	Պալմիր	Սասան	"	
Ⲓ	ⲓ	Ⲕ	ⲕ	Ⲍ	ⲍ	Ⲏ	ⲏ	Ⲑ	ⲑ	Ⲓ	ⲓ	Ⲕ	ⲕ	Ⲍ
Բարել	Փիւնիկ	Հին եբր	Պարս	"	Փիւնիկ	Արամ	Պալմիր	Պարս	"	Փիւնիկ	Արամ	Պարս	Պալմիր	"
ⲑ	Ⲓ	ⲓ	Ⲕ	ⲕ	Ⲍ	ⲍ	Ⲏ	ⲏ	Ⲑ	ⲑ	Ⲓ	ⲓ	Ⲕ	ⲕ
Փիւնիկական	Հին եբր	Պարս	"	Բարել	Փիւնիկական	Արամ	"							
ⲕ	Ⲍ	ⲍ	Ⲏ	ⲏ	Ⲑ	ⲑ	Ⲓ	ⲓ	Ⲕ	ⲕ	Ⲍ	ⲍ	Ⲏ	ⲏ
Բարել	Փիւնիկ	Արամ	Պարս	"	Փիւնիկ	Արամ	Պալմիր	Պարս	"					
ⲑ	Ⲓ	ⲓ	Ⲕ	ⲕ	Ⲍ	ⲍ	Ⲏ	ⲏ	Ⲑ	ⲑ	Ⲓ	ⲓ	Ⲕ	ⲕ
Փիւնիկ	Արամ	Պարս	Սասան	"	Փիւնիկ	Պալմիր	Պարս	Արամ	"					
ⲑ	Ⲓ	ⲓ	Ⲕ	ⲕ	Ⲍ	ⲍ	Ⲏ	ⲏ	Ⲑ	ⲑ	Ⲓ	ⲓ	Ⲕ	ⲕ
Բարել	Փիւնիկ	Պալմիր	Պարս	"	Փիւնիկական	Պալմիրական	"							
ⲕ	Ⲍ	ⲍ	Ⲏ	ⲏ	Ⲑ	ⲑ	Ⲓ	ⲓ	Ⲕ	ⲕ	Ⲍ	ⲍ	Ⲏ	ⲏ
Փիւնիկ	Պալմիր	Պարս	Եբր	"	Փիւնիկ	Արամ	Պալմիր	Եթովպ	"					
ⲑ	Ⲓ	ⲓ	Ⲕ	ⲕ	Ⲍ	ⲍ	Ⲏ	ⲏ	Ⲑ	ⲑ	Ⲓ	ⲓ	Ⲕ	ⲕ

Նկ. 19. Իսահակ Յարութիւնեանի պատկերացումը

Իս. Յարութիւնեան համոզուած էր, որ հայերս Մեսրոպէն առաջ ունեցած ենք փիւնիկեան-սեմական այբուբեն մը, որ հետագային դադարած է գործելէ, իսկ աւելի ուշ գտնուած ու Հայաստան ղրկուած է Դանիէլի ձեռքով. Մեսրոպ այս մէկն ալ կատարելագործած է միայն: Ինք եւս յունական որեւէ ազդեցութիւն չէր ընդուներ. «Մեր առաջ դրուած են յունաց այբուբենի վաթսուն հին տեսակները, ժամանակները

րից եւ միմեանցից սակաւ տարբերութեամբ, սակայն դոքա համարեա թէ ոչինչ անանութիւն չունին հայոց այբուբենի տառերի հետ» (էջ 309): Իր բնորոշները ընդհանրապէս փիւնիկեան, արամեական ու պարսկական են. բացառաբար մէկը՝ Յ, եթովպական է Կոպպի հետեւողութեամբ:

Յարութիւնեանի համախոհներէն էր, ի շարս այլոց, տոքթ. Տաղաւարեան, որուն պատկերացումը կը գտնենք յաջորդ էջով: Նախամեսրոպեան դպրութեան ջերմ պաշտպաններէն են նաեւ Սուքիաս վ. Պարոնեան եւ Աշոտ Գ. Արաբահամեան:

Հին փյունիկ գրեր		Ածանցեալ հայ տառեր ըստ				Յոն գրեր		Ածանցեալ Հայ տառեր ըստ		
Հնչում	Ձև	Ոսկե-փորձիկ	Միւլ-էրի	Յա-րուժիւն եանի	Տա-րաւար-եանի	Հնչում	Ձև	Լա-կարտի	Սար-գիս-եանի	Գարա-գաշ-եանի
ալէփ	𐤀 𐤁	· ·	յ	ա	ա	ալփա	α	ա	ա	ա
պէթ	𐤂 𐤃	պ	բ	բ	բ	վլթա	β	բ	բ	բ
կիւմէլ	𐤄	կ	գ	գ	գ-կ	կամա	γ	գ	գ	գ
դալէթ	𐤅 𐤆	դ	դ	դ	դ	տեթա	δ	դ	դ	դ
հէ	𐤇 𐤈	է	հ	է	է-է	էփսիլօն	ε	է	է	է
վօ	𐤉	· ·	լ	լ	վ-ւ	զիթա	ζ	զ	զ	զ
զայն	𐤊 𐤋	շ	շ	շ	շ	իթա	η	է	է	է
հըթ	𐤌	հ	տ	տ	ը-հ	թիթա	θ	թ	թ	թ
թըթ	𐤍 𐤎	թ	թ	թ	թ	լաթա	ι	ի	ի	ի
իօտ	𐤏	· ·	յ	ի	ի	բարթա	κ	կ	կ	կ
բափ	𐤐	ի	կ	կ	ի	լամտա	λ	լ	լ	լ
լամէտ	𐤑	լ	շ	լ	լ	մի	μ	մ	մ	մ
միմ	𐤒 𐤓	մ	մ	մ	մ	նի	ν	ն	ն	ն
նիւն	𐤔	ն	ն	ն	ն	բփ	ξ	շ ^(*)	·	·
սամէշ	𐤕 𐤖 𐤗	·	շ	ս	շ	օմիբրօն	ο-(ι)	ո	ո	ո
այն	𐤘	·	լ	ո	ո	փի	π	պ	պ	պ
ֆէ	𐤙	ր ^(*)	պ	պ	պ	ռօ	ρ	ռ	ռ-ր	ր
սատ	𐤚	շ ^(*)	ծ	յ	շ	սիկմա	σ	ս	ս	ս
բօֆ	𐤛 𐤜	բ	բ	բ	բ	թան	τ	տ	տ	տ
ռէս	𐤝 𐤞 𐤟	ռ	ր	ր	ր-ր	իփսիլօն	υ	ւ	ւ	ւ
սին	𐤠	ս	ս	շ	ս	փի	φ	փ	փ	փ
թօ	𐤡 𐤢	ս	ս	ս	ս	բի	χ	բ	բ	բ

Նկ. 19ա. Տոքթ. Նազարեթ Տաղաւարեանի պատկերացումը «Ծագումն տայ տառից», էջ 24)

Տոքթ. Տաղաւարեան իր պատկերացումին կը կցէ ուրիշ հինգ բանասեր-ներու պատկերացումները եւս՝ հայ թէ օտար: Գալով «Ոսկեփորիկ»ին՝ ան ժԳ. դարու անանուն երկ մըն է, որ խմբագրուած է Հէթում Ա. թագաւորի պատուէրով եւ որուն հեղինակը անծանօթ կը մնայ:

Փիւնիկեան ու մեսրոպեան տառերու միջեւ պատկերային անանութենէն բացի, — որ շատ թէական է, — Տաղաւարեան փոխառութեան հիմք կը համարէ նաեւ հայոց՝ սեմական ազգերու հետ կրօնակցութիւնը, «որպէս եւ ցոյց տան աստուածոց շատերուն սեմական դից հետ նոյն ըլլալն, որպէս՝ Անահիտ, Բարշամ, Բահադ, Նանէ եւ այլն, եւ կրօնական բառերու սեմական ծագումը, որպէս՝ քուրմ»: Այս կրօնակցութիւնն ալ, ըստ բանասերին, իր հետ անխուսափելիորէն Հայաստան պիտի մուծէր փիւնիկեան գիրերը: «Որդեգրելով զանոնք՝ հայերը անոնց սուր անկիւնները ուղիղ անկեան վերածած են»: Տաղաւարեան չի յաջողիր որոշել, թէ ճիշդ ե՞րբ տեղի ունեցած է այդ վերածումը. Մեսրոպէն առաջ, թէ՞ Մեսրոպի իսկ ձեռքով: Իսկ փիւնիկեան 22 տառերուն հայերէնի հնչիւններուն նկատմամբ ունեցած անբարարութիւնը դարմանելու համար՝ հայերը անցեալին «հաւանականաբար ստիպուեցան կէտադրութեամբ, պայմա-նական նշաններով եւ խազերով միեւնոյն գրերու նուրբ կամ խիստ արժէքներ տալ»: Մեսրոպի՝ Դանիէլ ասորի եպիսկոպոսէն ստացածը ահա այսպիսի այբուբեն մըն էր. ան «իւնչո՞ւ թողոյր այդ ազգային նուիրական գրերն եւ բո-լորովին նորեր գտնելու աշխատէր. միթէ աւելի լաւ չէ՞ր նոցա պակասներն ամբողջացնել». եւ ճիշդ այդ ալ կ'ընէ: Կէտերու, պայմանական նշաններու եւ խազերու փոխարէն՝ ան պարզապէս կը հնարէ 14 ինքնուրոյն տառեր՝ աւեստական պարսկերէնէն առնելով Ծ, Ձ, Ղ, Ջ, Ս, Յ, Ժ, ասորերէնէն առնելով Յ, յունարէնէն առնելով Փ, իսկ հայերէնի Գ, Է, Լ, Բ, Վ տառերու հետե-տողութեամբ յօրինելով Կ, Ե, Ը, Ռ, Ի տառերը: Ինչպէս նկատելի է, ընդամենը մէկ տառով մեր այբուբենը հարկատու կը դառնայ, ըստ Տաղաւարեանի, ասո-րերէնին ու յունարէնին:

Ինչ կը վերաբերի տառային ցանկերուն, ըմբռնելի չէ, թէ ինչո՞ւ Տաղա-ւարեան իբրեւ բաղդատութեան եզր ընտրած է հայկական ու յունական բոլոր-րագրերը, քանի ասոնցմէ գոնէ հայկականը գոյութիւն չունէր Մեսրոպի օրով. իսկ եթէ փիւնիկեանին կից բերէր յունական մեծատառերը եւս, ապա ան պիտի նկատէր, որ փիւնիկեանին կատչելու այնքան մեծ պատճառներ պիտի չունենար, քանի այս երկուքը գրեթէ կը նոյնանան (նկ. 4ա), եւ յունականը շատ աւելի ծա-նօթ ու մատչելի ըլլալու առաւելութիւնը եւս կը ներկայացնէր Մեսրոպի օրերուն: Այս առթիւ հայր Բ. Սարգիսեան գայթաղած հարց կու տայ տոքթ. Տաղաւար-եանին. «Ես չեմ կարող ըմբռնել, թէ դուք ի՞նչ բանով փիւնիկեան այբուբենը յունարէնէն աւելի անան կը գտնէք հայկականին...» (Բագմ. 1897, ապրիլ, էջ 4): Իսկ հայր Մենեիշեան հետեւեալ բառերով կ'արժեւորէ Տաղաւարեանի գործը. «Այսչափ գրքեր ու յօդուածներ գրուելէն ետքը դր. Տաղաւարեանի գիրքն աւելի ստոյգ եզրակացութեանց յանգելու էր, որ դժբախտաբար, եղած չէ (Հանդ. ամս., 1896, էջ 214):

Չեր այդ յօդուածն տեղեկացայ՝ թէ նոյն ինդրոյն առթիւ զուր եւս ինչ նման կը հեւ տեւիք Առողկայ պատմութեան (Բ, 6)։

Ինչպէս կը գրէք, «Հայոց նախնորդացն նշանադիրն սեմական զրոշմ՝ ունէր» թէ եւ, բայց միւս կողմէ տեսնելով հայ, և նոյն իսկ յոյն նշանագրաց՝ Բակտրիացոց և կամ հին Պարսից սեպագրոց հետ ունեցած թիշ թէ շատ նմանութիւնը, տարակուսանաց մէջ կը մնամ։

Ահաւաստիկ ըրած բազմաթիւնս։

𐎱 = 𐎠, 𐎡, 𐎢 = 𐎠, 𐎡, 𐎢, 𐎣.
 𐎴 = 𐎵, 𐎶, 𐎷, 𐎸 = 𐎵, 𐎶, 𐎷, 𐎸.
 𐎹 = 𐎺, 𐎻, 𐎼 = 𐎺, 𐎻, 𐎼.
 𐎽 = 𐎾, 𐎿, 𐏀 = 𐎾, 𐎿, 𐏀.
 𐏁 = 𐏂, 𐏃, 𐏄 = 𐏂, 𐏃, 𐏄.
 𐏅 = 𐏆, 𐏇, 𐏈 = 𐏆, 𐏇, 𐏈.
 𐏉 = 𐏊, 𐏋, 𐏌 = 𐏊, 𐏋, 𐏌.
 𐏍 = 𐏎, 𐏏 = 𐏎, 𐏐.
 𐏑 = 𐏒, 𐏓, 𐏔 = 𐏒, 𐏓, 𐏔.
 𐏕 = 𐏖, 𐏗, 𐏘 = 𐏖, 𐏗, 𐏘.
 𐏙 = 𐏚, 𐏛, 𐏜 = 𐏚, 𐏛, 𐏜.
 𐏝 = 𐏞, 𐏟, 𐏠 = 𐏞, 𐏟, 𐏠.
 𐏡 = 𐏢, 𐏣, 𐏤 = 𐏢, 𐏣, 𐏤.
 𐏥 = 𐏦, 𐏧, 𐏨 = 𐏦, 𐏧, 𐏨.
 𐏩 = 𐏪, 𐏫, 𐏬 = 𐏪, 𐏫, 𐏬.
 𐏭 = 𐏮, 𐏯, 𐏰 = 𐏮, 𐏯, 𐏰.
 𐏱 = 𐏲, 𐏳, 𐏴 = 𐏲, 𐏳, 𐏴.
 𐏵 = 𐏶, 𐏷, 𐏸 = 𐏶, 𐏷, 𐏸.
 𐏹 = 𐏺, 𐏻, 𐏼 = 𐏺, 𐏻, 𐏼.
 𐏽 = 𐏾, 𐏿, 𐏰 = 𐏾, 𐏿, 𐏰.

Թ Ո Ւ Ղ Թ Բ. 1
 Մ Ի Ն Ա Ղ Բ Գ Ա Տ Ա Ս Ի Ա Ն Է Ա Ք Ղ Թ Ո Յ Ն

մեծապատիւ տէր!
 Ընկալայ զպատուական նամակն ձեր գր. 35/17 մայրսի եւ մեծաւ խնդութեամբ տեսի զպարագումն ձեր յուսումնասիրական գործս եւրոպացի գիտնականաց, որ մեծ պատիւ է մերոյին փորութեան և ձերոյին գերա-ծնութեան։

Վասն համարման ձեր յաղագս աղբիւր հայկական նշանագրոց պարտ է ինչ խոստանալ զի բեւեռական նշանագիրք հին պարսից յետ ասոպատակի եւ աւերման աշխարհի ի ձեան աղեկանագրոսի մակեդոնացոյ ի սպառ կորուսեալ են եւ պարսիկք ինքեանք ի ստասնական տէրութեան գտորական նշանագիրս ի զործ մեծին։ Վասն որոյ ոչ կարեմ իմանալ յուստի գտնիլէ անորի եւ մերոյի գրեւեռական օրինակս հայ նշանագրոց առեալ իցեն։

Եւրոպացի որոնելով զգերածնութիւն ձեր եւ զձեռն նմանութիւնս մնամ ձեր խ. 3.

Փ Ր Ի Գ Ր Ի Ի Մ Ի Ն Ա Ղ Բ Գ Ա Տ Ա Ս Ի Ա Ն Է Ա Ք Ղ Թ Ո Յ Ն
 ուսումնագետ եւ ուսուցիչ է
 ի նեմարանի գիտութեանց
 Վլենայ 22. յունիսի.
 D.r F. Müller III, Marxergasse 24, a. WIEN.

1. Այս թուղթը Կ. Պալտոյ «Արեւիք» օրագրին մէջ հրատարակած է սիրուն խորհրդածութեամբ մը՝ նշանաւոր գրագէտ և իմաստասէր «Մեջնիս»։
 2. Գերմաներէն «սեղմել զձեռն» են ըսելու այլ die Hand drücken — «զձեռն մեղել»։ որ սեղմել իմաստով այլ կը գործածուի հոս։

Նկ. 20. Կարապետ Պասմաճեանի պատկերացումը (Բազմավէպ 1898, էջ 534)

Կարապետ Պասմաճեան (1864-1942) ասպարէզով դեղագործ էր, սակայն իր նախասիրութիւններով՝ բանասէր-լեզուաբան. ըստ այսմ այլ հետազային ան հաստատուեցաւ Փարիզ, հետեւեցաւ Սորպոնի պատմա-լեզուագրական գիտու-

թեանց եւ այնտեղ այլ հրատարակեց «Բանասէր» համադէպը (1899-1907)։ Իր ժամանակին այն հազուագիւտ հայերէն էր, որ հմտացած էր ասորա-բաբելական ու պարսկական սեպագրերու ընթերցումին ու վերծանումին մէջ։ Երիտասարդ տարիներուն ան համոզուած էր, թէ ինչ որ նմանութեան եզրեր գոյութիւն ունին պարսկական սեպագրերու եւ մերոպեան տառերուն միջեւ. առ այդ ան պատրաստած է մեր մէջքերած ցանկը ու գայն յղած է ասորիացի հայագէտ Միւլլերի։ Իր նամակէն ու մտածումներէն հատուած մը կը գտնենք մեր ցանկին վերելը, ձախին. իսկ աջակողմեան սիւնակին վրայ կը գտնենք Միւլլերի պատասխանը. այդ սեպագրերը աւելի քան եօթը դարէ ի վեր լուծ էին արդէն, եւ Մերոպ կամ Դանիէլ չէին կրնար հաղորդ դառնալ անոնց, որպէսզի որեւէ ձեռով անոնք օգտագործուէին մէկուն կամ միւսին կողմէ։ Միւլլեր կը յիշէ Դանիէլի անունը եւս, որովհետեւ, ըստ իրեն, Մերոպ իւրացուց Դանիէլի դրկած 22 տառերը ու իր կողմէ անոնց վրայ աւելցուց 14 նոր տառեր։ Յամենայն դէպս, Պասմաճեանի բերած սեպագրերէն, — բացի Ծ-էն, որ բոլորովին պատահականութեան արդիւնք է, — ոչ մէկը իսկապէս կը թելադրէ մերոպեան տառերը։

Աւելցնենք հետեւեալը. 19-րդ դարու վերջերը, ուր Պասմաճեան կ'ընէր իր այս ենթադրութիւնները, կարգ մը եւրոպացի գիտնականներ, իրենց կարգին, կը փորձէին սեմական գիրերը եւս բխեցնել ասորա-բաբելական սեպագրերէն։ Քանի մը տասնամեակ անց, երբ երեւան ելան Բիրչուսի ու Պաղեստինի արձանագրութիւնները, մանաւանդ սինայան հնչիւնագիր նշանագրերը (Ակ. 24, ձախէն ք. սիւնակ), ապա այդ ենթադրութիւնները հետզհետէ անշքացան ու կորսնցուցին ամէն վարկ։ Աճառեան, որ բարեկամական կապեր ունէր Պասմաճեանի հետ, կը վկայէ իր աշխատութեան մէջ, որ «Պասմաճեան այլ արդէն հիմա իր այս կարծիքէն բոլորովին հրաժարած է»։ Մերոպեան տառերու ակունքներու փնտրութիւն մէջ ուրիշ ոչ մէկ բանասէր ակնարկած է որեւէ սեպագրի։

Գալով Միւլլերի (1834-98), բացի հայագիտութեան բերած իր մեծ նպաստէն (կը նկատէ՞ք մականունին ետին աւելցուած «եան»ը) ան զանազան առիթներով արտայայտուած է մեր տառերու ծագումին մասին եւ յաճախ փոխած է նաեւ իր տեսակէտները. ըստ Միւլլերի՝ Մերոպ օգտագործած է Դանիէլի դրկած սեմական այբուբենի 22 տառերը, որոնք կը յարէին պալմիրականին (Ակ. 8, ձախ սիւնակ), որոնց վրայ իր կողմէ աւելցուցած է 7 բաղաձայններ եւ 7 ձայնաւորները։ Ինչ կը վերաբերի ձայնաւորներուն, ան նախապէս զանոնք յունարէնէ առնուած կը նկատէր, սակայն հետագային փոխեց կարծիքը ի նպաստ պարսկերէնի աւեստական ձայնաւորներուն (տես Հանդ. ամս., 1894, էջ 245)։ Միւլլերի վերջին եզրակացութիւնը այն էր, թէ՛ «ոչ արեւմուտք՝ ի Բիւզանդիոն, այլ արեւելք՝ յԱսորիս եւ ի Պարսս՝ փնտրելու ենք այն սերմանքն, որոնցմէ զարգացած է հայերէն այբուբենը» (անդ, էջ 246)։ Միւլլերի հակադարձողներէն յիշենք Հիւսխմանը, որ Աճառեանի ուսուցիչն էր. «Հակառակ պրոֆ. Միւլլերի գալիս ենք այն եզրակացութեան, որ հայոց այբուբենը կազմուել է ըստ յունական օրինակի»։

Ա. Ա. ա = Ա. ա: Բ. Բ. = Բ. Բ.: Գ. Գ. = Գ. Գ.
 Դ. Դ. Դ. = Դ. Դ.: Ե. Ե. Ե. = Ե. Ե.: Չ. Չ. = Կ. Կ.
 Է. Է. Է. = Է. Է.: Թ. Թ. Թ. = Թ. Թ.: Ի. Ի. Ի. = Ի. Ի.
 Լ. Լ. Լ. = Լ. Լ.: Ա. Ա. ա = Կ. Կ.: Մ. Մ. մ = Մ. մ.
 Ն. Ն. ն = Ն. ն: Ո. Ո. ո = Օ. Օ.: Պ. Պ. փ = Պ. փ.
 Ռ. Ռ. ռ = Ռ: Ր. Ր. ր = Ր: Ս. Ս. ս = Շ. Շ.
 Տ. Տ. տ = Թ. Թ.: փ. փ. փ = փ. փ.: Ժ. Ժ. = Ժ. Ժ. Խ.

 Ծ. Ծ. = Ծ: Կ. Կ. = Է: Զ. Զ. = Զ.
 Ը. Ը. = Ը: Զ. Զ. = Է: Գ. Գ. Գ. = Գ
 Վ. Վ. վ = Գ. Գ.: Ծ. Ծ. Ծ. = Ս. Ս.: Զ. Զ. Զ. = Է.
 Զ. Զ. Զ. = Է. Է.: Կ. Կ. Կ. = Է: Խ. Խ. = Է. Է.
 Ժ. Ժ. = Գ. Գ.

Նկ. 21. Հայր Բարսեղ Սարգիսեանի պատկերացումը

Սարգիսեան, հաւատարմօրէն կրկնելով Գարդհատուզեանի եւ Մենեհիշեանի տեսակետները, նոյն սահմաններուն մէջ կը տեսնէ յունարէնէ փոխառութիւնները. «Արդ ցայսպէս համեմատեալ յունարէն եւ հայերէն տառերու զծային մտանութիւնը կատարեալ իրողութիւն համարելու է եւ ոչ թէ դիպուածական ինչ» (Բազմավէպ, 1889, էջ 34...). եւ իր բաղդատութիւնները յագեցած են նոյն արուեստականութեամբ:

Երկու տառի համար՝ Յ եւ Ը, կը դիմէ ասորական յակոբիկեան Ծաղէին եւ yod-ին. իրմէ բացի ոչ մէկ բանասէր yod-ը իբրեւ նախատիպ նկատած է մետրոպեան Ը-ին, իսկ թէ ինչո՞ւ Ծաղէն յատկացուցած է Յ-ին՝ ըմբռնելի չէ, քանի ասորական այս տառը կանոնաւորապէս Ծ տուած է հայերէն:

Մնացեալներուն համար կը դիմէ պարսկական տառերու՝ աւեստական, ինչպէս նաեւ արաբական տարբերակներուն. ինչ կը վերաբերի արաբական տառերուն, ապա ասոնք Մետրոպէն քանի մը դար ետք միայն ձեւաւորուեցան:

Այս բոլոր անհեթեթութիւնները մտքի ու խղճի այսքան հանգստութեամբ պարտկելէ ետք՝ հայր Սարգիսեան կը շարունակէ. «Հայերէն նշանագրոց՝ վերոյիշեալ երեք այբուբեններէն փոխ առնուած լինելոյն մի այլ ապացոյց է, ըստ իս, նախ այն երեք դրացի ազգաց լեզուական հզօր ազդեցութիւնը, զոր անդատին ի վաղ ժամանակաց հետէ կրեց իւր վերայ հայ լեզուն հանդերձ արտասանութեամբ, եւ բարգաւաճեցաւ» (անդ, էջ 36): Կարելի՞ է լեզուական ազդեցութիւնը, որքան ալ հզօր ըլլայ ան, ապացոյց նկատել զրային փոխառութեան. սակայն ի՞նչ ըսել, քանի շատ ուրիշ յարգելի անուններ նոյն կերպ տրամաբանած, դատած ու եզրակացուցած են. հետեւաբար պէտք չէ շշմիշ, երբ բանասէրը կ'աւելցնէ. «Հայք վեց դար անընդհատ պարսիկ, յոյն եւ ասորի դպրութեամբ վարեցան. ուստի ամենաբնական եւ ամենայարմար էր, որ իրենց դպրութեան կամ գրականութեան գրերն եւս ի նոցանէ հայթայթէին» (անդ.):

1897-ին, այլ յօդուածով մը, որով կը գրախօսէ տոքթ. Տաղաւարեանի «Ծագումն հայ տառից» աշխատութիւնը, ընդմիջտ մերժելով մետրոպեան այբուբենին ու փիւնիկեանին միջեւ ամէն առնչութիւն, հայր Սարգիսեան կը վերահաստատէ նախկին տեսակետը. «Արդ՝ մենք գիտենք, որ Ե. դարուն, երբ ս. Մետրոպէ հետամուտ եղաւ հնարելու կամ կատարելագործելու [մեր այբուբենը], փիւնիկ ժողովուրդն եւ լեզուն արդէն իսկ դադրած էին լինել ի համարի կենդանի ազգաց եւ լեզուաց... զի ասորերէնն, արաբերէնն եւ յունարէնը կ'իշխէին այդ ժամանակ բոլոր Փիւնիկաստանի, Ասորիքի եւ միջերկրական կղզաց մէջ» (Բազմավէպ, 1897, ապրիլի յաւելում, էջ 5): Նոյնհետայն կը մերժէ ամէն մտանութիւն փիւնիկեան ու մետրոպեան տառերուն միջեւ, մինչդեռ, ինչ կը վերաբերի յունարէնին, ապա «անուրանալի է, ըստ իս, յունական այբուբենի եւ մեր 23 տառերու համեմատութեամբ, յորում արդարեւ իրարու իբրեւ բնական եւ անմիջական մայր եւ դուստր կը ճանչցուին, թէպէտ եւ մայրն իսկ ահագին դարեր յառաջ անմիջապէս փիւնիկեանէն ծնած է անտարակոյս» (անդ):

ՓՈԽԱՌԱԿԱՆ ՄԿՉԲՈՒՆՔՆԵՐ

Այս գլուխը աւարտելու առթիւ պարտինք սահմանել քանի մը եզրեր, որոնք կը վերաբերին տառային փոխառութեան այն օրէնքներուն, որոնք գործած են անցեալին ու կը շարունակեն գործել մինչեւ մեր օրերը:

ա) Նոյնականութեան օրէնք

Այսպէս կը կոչուի այն փոխառութիւնը, ուր փոխառեալ տառը կ'առնուի պահելով փոխատու այբուբենին մէջ իր ունեցած թէ՛ պատկերը, թէ՛ հնչումը. օրինակ՝ եթէ այբուբեն չունեցող ժողովուրդ մը որդեգրէ մեր Ա տառը՝ իր սեփական լեզուին մէջ պահելով անոր թէ՛ ձեւը, թէ՛ հնչումը, փոխառութիւնը հետեւած կ'ըլլայ նոյնականութեան օրէնքին: Նոյնականութիւնը փոխառութեան ամէնէն բնական ու ընդհանրացած ձեւն է. դժուար է պատկերացնել, — բայց ոչ անպայման բացառել, — փոխառութիւն մը, որ բնական պայմաններու մէջ ու արգելիչ գործօններու բացակայութեան՝ շեղի նոյնականութեան օրէնքէն, մանաւանդ եթէ փոխատու այբուբենը կը գոհացնէ փոխառու լեզուի հնչիւնական համակարգը: Այս օրէնքին կիրարկութեան լաւագոյն փաստը կու տան սեմական այն բազմաթիւ ժողովուրդները, որոնք որդեգրած են փիւնիկեան կամ արամէական այբուբենները, իսկ նորագոյններէն յիշենք եւրոպական ու ամերիկեան այն բազմատասնեակ ժողովուրդները, որոնք որդեգրած են լատինական այբուբենը: Ինչ կը վերաբերի հին փոխառութեանց՝ մեր ակնարկութիւնը կ'երթայ, անշուշտ, փոխառութեան սկզբնական շրջանին միայն. որովհետեւ ժամանակը, միջավայրը, ազգային ու անհատական ճաշակները, մինչեւ իսկ գրութեան նիւթը՝ գրիչին ու գրադաշտին տեսակն ու որակը, շատ բան կրնան փոխել հետագային եւ այն աստիճան, որ օր մը նոր յառաջացած գրահամակարգը թերեւս առաջին ակնարկով ու դիւրաւ չյիշեցնէ հեռուոր բնօրինակը, օրինակ՝ արամէականն ու ասորականը. սակայն նոյնիսկ այս պարագային դժուար է վերջինին ծննդաբանութիւնը որոշել՝ աչքի առաջ ունենալով միջնորդող այբուբեն(ներ)ը: Մինչեւ իսկ յունարէնը, որ սեմական լեզու մը է, որդեգրելով փիւնիկեանը՝ հետեւեցաւ նոյնականութեան օրէնքին, գէթ այն սահմաններուն մէջ, ուր այս երկու լեզուներուն հնչիւնները կը նոյնանան, իսկ մնացեալ տառերը, առանց փոխելու անոնց պատկերային հարազատութիւնը, վերարժեւորեց ու պատշաճեցուց իր հնչիւններուն: Ծիշդ է, որ Մեսրոպի օրով յոյնը փիւնիկերէն չէր գրեր, սակայն պէտք է մտահան ընել 1500 տարուան անջրպետը, որ կը բաժնէր փոխառութեան հաւանական թուականը Մեսրոպի օրերէն: Ասով հանդերձ եւ աչքի առաջ ունենալով ժամանակն ու յունական տառերու անցած ուղին, հնագրագիտութիւնը կատարելապէս կը յաջողի առանց դոյզն երկբայութեան վերականգնել յունական իւրաքանչիւր փոխառութեան փիւնիկեան նախատիպը. ահա ճիշդ ա՛յս է, որ բազմատասնեակ պատկառելի բանասէրներ չեն յաջողիր ընել մեսրոպեան տառերու պարագային,

երբ կը փորձեն ասոնց նախատիպերը գտնել մասնաւորաբար յունական, ասորական ու պարսկական այբուբեններուն մէջ: Անշուշտ չենք կրնար փոխառութեան գրաւական նկատել պատահական այն աննշան նմանութիւնները, որոնք կրնան գոյութիւն ունենալ երկու որեւէ տարբեր գրահամակարգերու միջեւ. եզակի բացառութիւն մըն է մեսրոպեան Փ տառը, որ կը նոյնանայ յունական Փ «Փի» տառին հետ. ասոր պիտի անդրադառնանք իր տեղին:

բ) Այլանմանութեան կամ տարբերացման օրէնք

Մեր բանասիրութեան ամենաչարչարուած, բայց նաեւ ամէնէն աւելի չարաչառուած եզրն է այս, որ իր պարզագոյն սահմանումով կը բնորոշէ տառայորինումի այն եղանակը, որ կը կայանայ որեւէ պատրաստի տառէ, սեփական կամ օտար, կամաւոր ու գիտակցուած փոփոխութեամբ նոր տառ մը կերտելու մէջ:

Տրուած ըլլալով որ նոյնականութեան օրէնքով կարելի չէր ըլլար մեսրոպեան տառերէն ոչ մէկուն ծագումնաբանութիւնը երեւան հանել յունական, ասորական ու պարսկական այբուբեններուն ընդմէջէն, աւանդական բանասէրները միահամուռ կառչած կը գտնենք այլանմանութեան կամ տարբերացման օրէնքին, իբրեւ այն միակին, որ բոլորովին ազատ կը ձգէր իրենց ձեռքերը ամենակամայական ու բռնագրօսիկ ենթադրութիւնները կատարելու մեր տառերու ծննդաբանութեան մասին: Քանի Մեսրոպ նոյնութեամբ չէ առած իր տառերը, ուրեմն յօրինած է զանոնք՝ փոխելով անոնց բնորոշները. եթէ դուն չէիր ջուրս պղտորողը, ուրեմն եղբայրդ էր, — ինչպէս պիտի գրէր Լա Փոնթէն: Այլանմանութեան մեծագոյն ախոյեանը Աճառեանն է, թէեւ ան ունի իր բազմաթիւ համախոհները, ինչպէս Ակինեանը, Աբրահամեանը եւ ուրիշներ, որոնք կարգ մը կէտերու մէջ կը գերազանցեն զինք: Սակայն նոյնիսկ այլանմանութեան ընձեռած անսահման ազատութիւններով կարելի չ'ըլլար համաձայնութիւն մը գոյացնել մեսրոպեան տառերու բնորոշներուն իսկութեան շուրջ. ընդհակառակն, ան շատ աւելի կը խճճէ իրողութիւնները ու կը շեշտէ տարակարծութիւնները: Այսպէս, օրինակ, Աճառեան Յ տառը կը ստանայ կրկնելով մեսրոպեան Ծ-ին ստորին օղակը, Ակինեան յունական Դ տառին երկու գծիկները ոլորելով կը հասնի անոր, իսկ Աբրահամեան Յ-ին վերի օղակը փակելով կը կերտէ Յ-ն: Գարդհաուզէն, Մենեւիշեան ու Ակինեան յունական Բ-ն ձեւափոխելով կը հնարեն Ռ-ն, Մարկուարտ եւ Աբրահամեան երկու Բ-երու կցումով կը ստանան զայն, իսկ Աճառեան ինչ որ պարսկական Ղ մը կ'ընտրէ իբրեւ բնատիպ:

Այսուամենայնիս այս պատկառելի բանասէրներէն ոչ մէկը կը յաջողի համոզել ընթերցողը, թէ ի՛րն է ճիշդ մեկնաբանութիւնը, որքան ալ իւրաքանչիւրը համոզուած ըլլայ ի՛ր առաջարկին իրաւացիութեան. այլանմանութենէն՝ այս ինքնահաճ համոզումը շահած է միայն բանասիրութիւնը: Կը մնայ հարց տալ, թէ ուրկէ-ուր Մեսրոպ՝ Հացեկացի այս պարզունակ գիւղացին, Գողթն

գաւառի այս ջերմեռանդ ճգնաւորը, կրնար այսքան խոր տիրապետած ըլլալ օտար այբուբենները այնքան հմտութեամբ զեղծելու արուեստին, որպէսզի 16 դար շարունակ գիտնականները չյաջողէին միաբերան երեւան հանել անոր բնորոշներու գէթ մէկ մասին ինքնութիւնը:

*
* *

Ի՞նչ նախընթացներ ունէր այլանմանութեան օրէնքը Մեսրոպի օրով, եւ որքանո՞վ ինք կրնար ծանօթ ըլլալ անոնց:

Նախ եւ առաջ պէտք է յտակօրէն զանազանել տառային պատմական փոփոխութիւններն ու այլանմանութիւնը. այլանմանութեամբ չեն բացատրուիր ազգային այն գրահամակարգերը, որոնք գոյութիւն ունէին Մեսրոպի օրով ու անոր շուրջ եւ որոնք յառաջացած ու կազմաւորուած էին վաղ-փիւնիկեան կամ վաղ-արամէական այբուբեններու հիմամբ ու հետեւողութեամբ: Ասորական, եբրայական, պարսկական՝ արշակունեան ու սասանեան, այբուբենները, ճիշդ է, շատ հեռացած էին արամէականէն, որ բոլորին մայրն է, սակայն այստեղ գործողը այլանմանութիւնը չէ, այլ ժամանակն է, ազգային ու անհատական ճաշակն է հիմնական գործօնը. պարագան նոյնն է յունականին համար եւս, որ յարաբերաբար փիւնիկեանին՝ այլանմանութիւն կամ տարբերացումի որեւէ փաստ չի ցուցաբերեր: Մեսրոպ, ուրեմն, այլանմանութեան որեւէ դաս չէր կրնար քաղել այս տրամադրելի այբուբեններէն, որպէսզի ինք եւս հետեւէր տառայօրինութիւն այդ օրէնքին:

Այս բոլորին մէջ միայն աւեստական այբուբենն է (նկ. 6բ), որ կը պարզէ ուրոյն պարագայ մը: Այս այբուբենը, որ ունի մօտ 50 տառ, կազմելու համար՝ պարսիկ բարենորոգիչները մէկ կողմէ փոխ առին իրենց հին գիրերուն մէկ մասը, իսկ տառերու ստուար թիւ մըն ալ հնարեցին այլանմանութեամբ. օրինակ՝ աւեստական ցանկին մէջ մտնող երկրորդ տառը ստացուած է առաջինին կրկնութեամբ, 6-րդը ստացուած է 5-րդին վրայ աւելցնելով ստորին գծիկ մը, 8-րդը ստացուած է 7-րդին վրայ աւելցնելով նոյնպիսի ուղղահայեաց գծիկ մը, միւս կողմէ 42-րդ, 43-րդ, 44-րդ, ինչպէս նաեւ՝ 50-րդ, 51-րդ, 52-րդ տառերը այլաձեւումն են նոյն նախատիպերուն: Քիչ մը աւելի ուշադիր քննութեամբ՝ դիւրաւ պիտի ճանչնանք այստեղ ուրիշ տառեր, որոնք նոյնպէս յառաջացած են այլ նախատիպերէ: Կրնա՞ր Մեսրոպ հետեւած ըլլալ այլանմանութեան պարսկական սկզբունքին:

Այս հարցադրումը կը կատարենք, որովհետեւ այլանմանութեան նոյն տիպի օրինակներ կը գտնենք մեսրոպեան տառերուն մէջ եւս. օրինակ՝ Ս եւ Մ իրարմէ կը տարբերին վերջինին աջակողմեան հորիզոնական գծիկով միայն, եւ նոյնը կը գտնենք Ո եւ Ռ տառերու պարագային եւս: Այլանմանութեան այլ

օրինակ մը կը պարզեն Ի եւ Լ տառերը (ասոնք պէտք է տեսնել Տեկորի ցանկին մէջ՝ նկ. 29), ուր երկրորդը առաջինէն կը զանազանուի աջակողմեան գծիկներու թիւով միայն: Սակայն, միւս կողմէ, մեր տառերուն մէջ կը գտնենք այլանմանութեան այնպիսի օրինակներ, որոնք բոլորովին տարբեր են պարսկական տիպէն. այսպէս՝ Ծ տառը բացայայտօրէն կրկնօրինակն է Չ-ին՝ բայց 180 աստիճանի շրջումով, իսկ Ժ տառը՝ Գ-ին՝ գլխիվայր շրջումով, մինչ բնատիպի մը կրկնութեամբ ստացուած տառեր ընդմիջտ կը բացակային մեր այբուբենէն: Այս եւ նմանները չէին կրնար Մեսրոպին թելադրուած ըլլալ պարսկա-աւեստականէն, առաւել եւս ծանօթ ու տրամադրելի միւս այբուբեններէն, ուրեմն պէտք է այլուր փնտռել ներշնչումը: Մեր այս ենթադրութիւնը, որուն պիտի վերադառնանք յընթացս այս աշխատութեան, կ'արդարանայ այն բազմաթիւ հարցականներով եւս, զորս կը յարուցէ պարսկա-աւեստական այբուբենը:

Արդարեւ, հնագրագիտութեան մէջ ընդունուած է, որ ան ծնունդ առաւ Գ. դարուն, Արտաշիր Սասանեանի իշխանութեան սկիզբը՝ ճշգրիտ արձանագրելու համար աւեստական սուրբգրային բնագրերը, քանի որ արշակունեան ու սասանեան այբուբենները (նկ. 6ա) շատ թերի էին: Սակայն այս տեսակէտը միահամուռ ընդունուած չէ. օրինակ՝ Աճառեան համոզուած է, որ աւեստական այբուբենը է. դարու յօրինում է, թէեւ այս վերապահութիւնը արգելք չէ եղած, որ ան մեր կարգ մը տառերուն բնորոշները փնտռէ այս նոյն այբուբենին մէջ եւս: Միւս կողմէ՝ ճշգրիտ չենք գիտեր, թէ՛ աւեստական այբուբենը առօրեայ գրագրութեան մէջ կը կիրակուէ՞ր, թէ՞ ոչ: Ըստ կարգ մը մասնագէտներու՝ ան ծառայեց միայն սուրբգրային բնագրերու արձանագրութեան. անով արձանագրուեցան ընդամէնը երկու օրինակներ, որոնցմէ մէկը պահ տրուեցաւ արքայական դիւանին, իսկ միւսը՝ արքայական գանձարանին, ու այսչափ միայն: Պարսկական հնագոյն արձանագրութիւնները այնքան ժլատ են, որ դժբախտաբար կարելի չէ նման շփոթներ բառնալ:

Յամենայն դէպս, ի մի բերելով այլանմանութեան այն զանազան տիպերը, զորս նշեցինք թէ՛ աւեստական, թէ՛ մեսրոպեան այբուբեններուն մէջ, նկատելի է մէկ բան. այլանմանութիւնը որեւէ ատեն տառային բնատիպերու զեղծում կամ խաթարում չ'ենթադրեր, այլ գրեթէ առաջին ակնարկով իսկ եւ նուազագոյն ճիգով երեւան կ'ելլէ այն բնատիպը, որ իբրեւ բնորդ ծառայած է այլ տառի մը կամ տառերու: Այլանմանութիւնը այս նոյն սահմաններուն մէջ գործած է Մեսրոպէն ետք եւս, օրինակ՝ արաբերէնը, երբ պէտք եղաւ արամէականը լրացնել զուտ արաբական հնչիւններ նշող տառերով, քիչ մը աւելի ուշ՝ նոր պարսկերէնը, մեր օրերուն՝ լատինատառ թրքերէնը, եթովպական այբուբենները եւ այլն: Ուրեմն, մերթեյին՝ ըստինքեան այլանմանութիւնը չէ, այս պարագային, այլ այլանմանութեան այն չարաշահութիւնը, որ կը վերագրուի Մեսրոպին:

Այլանմանութիւնը եզրը հնարողը, կամ գէթ՝ զայն նուիրականացնողը, մեր

մէջ եղած է Աճառեանը. ան թէեւ այս եզրին կը դիմէ միայն առիթովը այն տառերուն, որոնց համարժէքները գոյութիւն չունին յունա-ասորա-պարսկական այբուբեններուն մէջ, օրինակ՝ Ձ, Յ, Չ եւ այլն, այսուհանդերձ մեսրոպեան մնացեալ բոլոր տառերու յօրինումին մէջ Մեսրոպի վերագրուածը Աճառեանի ըմբռնած այլանմանութենէն տարբեր բան չէ, քանի ըստ Աճառեանի, եւ իրեն պէս մտածողներուն, Մեսրոպ իր բոլոր տառերն ալ յօրինած է այլափոխելով զանազան օտար բնորոշներ: Աճառեան ոչ միայն հնարողն է այս եզրին, այլեւ իրեն կը պատկանի տառայօրինումի այս եղանակին կառուցումի մրցանիշն ալ. մենք առիթը պիտի ունենանք տեսնելու շատ օրինակներ, ուստի կը գոհանանք այստեղ մատնանշելով մեսրոպեան Գ տառին տրուած մեկնաբանութիւնը միայն: Աճառեան, ինչպէս իր նախորդներէն շատերը, համոզուած է, որ Մեսրոպ մեր այս տառը հնարած է, — աւելի ճիշդը՝ չէր կրնար հնարած չլլալ, — յունական Գամմայի հետեւողութեամբ, որ աջահայեաց ուղիղ անկիւն մըն է՝ Դ, եւ, հետեւաբար, ոչ մէկ նմանութիւն ունի մերինին հետ: Գարդհառուցէն եւ հայր Մենեւիչեան մեկնակէտ առած են յունական ինչ որ տարբերակ մը, որ շատ կը յիշեցնէ հայկական Ս տառը՝ ձախին դարձած (տես նկ. 15-ի առաջին տարբերակը). արդ, այս եւս շատ չի գոհացներ Աճառեանը, որ վերջապէս կանգ կ'առնէ յունական ինչ որ բոլորովին անծանօթ ու արտասովոր Գամմայի մը վրայ, որ պարզ խաչ մըն է. «Գարդհառուցէն եւ Մենեւիչեան մեր գիրը կը համեմատեն այս ձեւին հետ (կ'ակնարկուի մեր վերը յիշածին - Ա.Ե.): Մեր եւ յոյն գրերի միջեւ երկու տարբերութիւն կայ. նախ՝ տակը կեռ մը կայ, որ մերինին մէջ չի գտնուիր: Գարդհառուցէն յունարէն հին ձեռագրերու մէջ գտած է զուտ խաչաձեւ Գիմ մը՝ †, որ տակի կեռէն զուրկ ըլլալով՝ տարբերութիւններէն մէկը կը ջնջուի, բայց գլխի կողմէն միացած ձեւ մը գտնուած չէ»: Պէտք կա՞յ ըսելու, թէ ճիշդ գլխի կողմէ այդ միացած ձեւն է, որ բոլոր հին այբուբեններուն մէջ կը բնորոշէ մեր Գիմը. Աճառեան կը գտնէ ատոր լուծումն ալ. «Կրնայ ըլլալ որ այս միացումը յետոյ հայերէնի մէջ ձեւացած ըլլայ, ինչ որ շատ դիւրութեամբ կրնար տեղի ունենալ»: Թէ ինչո՞ւ նման փակում մը կրնար շատ դիւրութեամբ տեղի ունենալ հետագային՝ գրաբանական իսկական առեղծուած մըն է, զոր Աճառեան այսպէս՝ գրչի մէկ հարուածով, կը լուծէ ու կ'անցնի, մինչդեռ նման փակում մը արդարացնող ոչ մէկ պատճառ գոյութիւն ունի: «Արդարեւ, եթէ առնունք խաչաձեւ Գիմ մը, բնականօրէն կրնանք ենթադրել, որ այս խաչաձեւ կազմող գիծերը գրութեան ժամանակ երկրաչափական ճշգրտութիւն պահած չըլլան, այլ գրութեան դիւրութեան համար իրենց ծայրը կեռ մը ստացած ըլլան 4 ձեւով, որոնք յետոյ միանալով կազմած ըլլան 4 թուանշանի նման ձեւ մը եւ ասկէ ալ՝ Գ. արդէն ներկայ ձեռագրի մէջ ալ կայ նման Գիմ մը» (Աճ. 521): Ահա այս արուեստականութեամբ ու բռնագրօսութեամբ, որոնց կ'ընկերանան բազմաթիւ ենթադրութիւններ ու հաւանականութիւններ, — աւելի ճիշդը՝ անհաւանականութիւններ, — մեկնակէտ առնելով ինչ որ յունական ձեռագրի մը մէջ կիրարկուած

ինչ որ խաչաձեւ Գամմա մը, — որ ըստ ամենայնի թէական է, — յանուն նոյնականութեան եւ միշտ յունարէնի հաշուոյն կը փորձուի բացատրել մեր Գ-ին ծագումը, որ իր կարգին կախեալ է բազմայարկ ու բազմապատիկ այլանմանութիւններու շղթայէ մը: Եւ ոչ միայն Գ-ին¹. մեսրոպեան տառերու մնացեալ բոլորին ալ յունա-ասորա-պարսկական ծագումը մեկնաբանուած է այս նոյն արուեստականութեամբ:

գ) Պայմանականութեան օրէնք

Այսպէս կը կոչուի փոխառութեան այն ձեւը, ուր փոխառեալ տառը փոխառու լեզուին մէջ կը պահէ իր պատկերային կարելի հարազատութիւնը, սակայն կը յատկացուի տարբեր հնչիւնի մը. օրինակ՝ պատկերացուցէք ժողովուրդ մը, որ որդեգրէ մեր Ա տառը ու զայն անփոփոխ յատկացնէ իր Բ կամ Գ հնչիւնին, ապա ան հետեւած կ'ըլլայ տառայօրինումի պայմանականութեան օրէնքին: Այլ խօսքով՝ պայմանականութիւնը խզումն է տառային հանրօրէն ընդունուած պատկերի մը ու անոր հնչիւնին միջեւ առկայ միութեան:

Պատմականօրէն, ու ընդհանրապէս, պայմանականութիւնը կիրարկութիւն չէ ունեցած, կարելի է նոյնիսկ ըսել, որ ան, իբրեւ տառայօրինումի միջոց, անսպասելի է. արդարեւ, թէկուզ վերագառնալով նոյն մեր Ա տառին, կարելի է հարց տալ, թէ վերջին հաշուով ի՞նչ պատճառով զայն փոխ առնող ժողովուրդը այս տառը պիտի յատկացնէր իր Բ կամ Գ հնչիւնին ու ապա դառնար Ա հնչիւնին համար հնարէր այլ տառ մը, ինչի՞ պիտի ծառայէր նման խառնակութիւն մը կամ խառնաշփոթութիւն մը: Ահա թէ ինչու մեր տառերուն ծագումը սերտող աւելի քան 50 բանասէրներէն ոչ մէկը պայմանականութեան ակնարկած է. իսկ Աճառեան բացարձակապէս կը մերժէ զայն. «Հարց է, թէ կարո՞ղ էր արդեօք որեւէ այբուբեն յօրինող այսինչ ձայնը ներկայացնելու համար վերցնել մի ուրիշ այբուբենից մի այնպիսի տառ, որ չներկայացնէր նոյն ձայնը... մենք չենք ընդունում այս տեսակէտը» (Աճ. 517): Աճառեանի մերժումը տրամաբանական է կամ առնուազն կը թուի տրամաբանական ըլլալ. սակայն, միւս կողմէ, նկատի առնենք սապիսի կացութիւն մը. ենթադրենք, որ մեր այբուբենը մեկնակէտ առնող լեզուին մէջ գոյութիւն չունենար Ա հնչիւնը, միւս կողմէ՝ այդ նոյն լեզուի բարենորոգիչները կառչէին

¹ Աւելի անդին պիտի տեսնենք, որ այդ նոյն խաչը Աճառեանի յօժարութեամբ կը դառնայ նաեւ Գ, ինչպէս եւ Դ:

² Աճառեանի այս հաստատումը առնուազն զարմանալի է. որովհետեւ նոյնականութիւնը իմաստ մը կ'ունենայ միայն այն պարագային, ուր փոխառեալ տառը իր հնչիւնական արժէքին հետ կը պահէ նաեւ պատկերային հարազատութիւնը: Այն պահէն սկսեալ, ուր փոխառեալ տառը կը փոխէ իր պատկերը, ինչպէս կը յաւանդուի ինք իր պատկերացումներուն մէջ, բանիւ նուրբ կիրարկուած կ'ըլլայ պայմանականութիւնը, եւ անգամ մը որ պատկեր-հնչիւն միասնութիւնը խախտած է, այլիւս բնաւ նշանակութիւն չունի, թէ ի՞նչ պատկեր կը յատկացուի ի՞նչ հնչիւնի. այլ խօսքով՝ կը գործէ ազատ յօրինումի սկզբունքը, որ պայմանականութեան էութիւնն իսկ է: Եւ ճիշդ այս վերջինն է, որ առաջնորդած է Մեսրոպը:

մեր Ա տառին. ի՞նչ պիտի ըլլար անոնց վերաբերումը: Կ'ենթադրենք, որ այս պարագային անոնք պիտի որդեգրէին մեսրոպեան Ա տառը ու զայն յատկացնէին այլ հնչիւնի մը՝ առանց երբեք մտահոգուելու, թէ ի՞նչ հնչիւնի յատկացուած է ան հայերէնի մէջ: Ճիշդ այս կացութեան մէջ գտնուած են յոյները Մեսրոպէն 1300 կամ 1400 տարի առաջ, երբ անոնք կ'որդեգրէին փիւնիկեան այբուբենը: Արդարեւ, այս վերջինին մէջ կը գտնենք բազմաթիւ տառեր, որոնց նշած հնչիւնները գոյութիւն չունին յունարէնի մէջ, սակայն յոյները չեն անտեսած այդ տառերը, այլ առած են թէ՛ անոնց պատկերը, թէ՛ անունը ու զանոնք յատկացուցած են իրենց բնիկ հնչիւններուն. օրինակ՝ փիւնիկեան heth տառը, որ կը համապատասխանէ արաբական Շ բաղաձայնին, — որմէ զուրկ է յունարէնը, — յատկացուած է յունական Η ձայնաւորին (նկ. 4). փիւնիկեան 'aīn տառը, որ նոյնպէս բաղաձայն մըն է, յատկացուած է յունական Օ միկրոն ձայնաւորին, իսկ փիւնիկեան Շին բաղաձայնը, որ կը պակսի յունարէնին, դարձած է յունական Սիգման: Չենք մանրամասնել. այսքանն ալ բաւական է ցոյց տալու համար, թէ, հակառակ Աճառեանի համոզումին, կատարելապէս «կարելի էր այսինչ ձայնը ներկայացնելու համար վերցնել մի այլ այբուբենից մի այնպիսի տառ, որ չներկայացնէր նոյն ձայնը»:

Պատմական այս նախընթացին Մեսրոպ չէր կրնար, անշուշտ, իրագրել ըլլալ, քանի փիւնիկերէնը իր օրով վաղուց անհետացած էր, իսկ իր օրով հաստատուած ու իրեն մատչելի այբուբենները, ըսենք՝ յունարէնը, ասորերէնը, պարսկերէնը, ինչու չէ նաեւ եբրայերէնը, լատիներէնն ու ղպտերէնը, պայմանականութեան ակնբախ ու բացայայտ օրինակներ չէին կրնար հայթայթել: Այսուհանդերձ, մեր տառերու ակունքներու փնտռումներն մէջ պէ՞տք է ու կրնա՞նք անտեսել պայմանականութեան օրէնքը: Այս հարցը, որքան գիտենք, առաջին անգամ յարուցողը եղած է Փրանսացի լեզուաբան հայր Պոլ Պիտրըսը:

Ընդարձակ յօդուածի մը մէջ, որ լոյս տեսաւ 1929-ին (տես մեր աղբիւրները), ան նախ կը կանխէ ընթերցողին ախորժակը, բայց նաեւ ձանձորոյթը, ըսելով, թէ ինք հայոց գիրերու հետազօտութեամբ պիտի չզբաղի, որովհետեւ, — կ'աւելցնէ, — անհրաժեշտ բոլոր տուեալները գոյութիւն չունին առայժմ: Ապա քննելով փոխառութեանց մէջ տառի ու հնչիւնի համապատասխանութեան սկզբունքը, որ նոյնականութեան էութիւնն իսկ է, Պիտրըս նկատել կու տայ, որ ան յարգուած է նախնական քաղաքակրթութեանց կողմէ միայն, օրինակ՝ յոյներու, իսկ Մեսրոպի օրով նման սկզբունք մը նոյն հաւատարմութեամբ ու տարողութեամբ չէր գործել այլեւս, քանի ամէն ազգ, երբեմն նաեւ ամէն համայնք, կը փորձէր ստեղծել իր սեփական գիրը՝ անոր տարով իր սեփական կնիքը (էջ 227)¹: Աւելի անդին ան կը գրէ. «Փաստերը կը

¹ «Նախնական բաղաձայնաբանութիւնները, որոնց համար գիրը տակաւին խորհրդաւոր ու գրեթէ գեղարդկային հնարանք մըն էր (invention), եակամէտ էին, իրենց ամփոքանութեան քերականով, գիրեմբ կանխողները ստրկաբար կապկելու. ու այսպէս ըրին, օրինակ, յոյները, երբ որդեգրեցին փիւնիկեան այբուբենը: Սակայն Ե. դարուն հայերը այդ կացութեան մէջ չէին գտնուել: Մաշտոցը

հերքեն այն յաւանութիւնը, թէ երկու նման տառեր, տարբեր այբուբեններու մէջ, կ'ենթադրեն հնչիւնական նոյնութիւն մը»: առ այս ան կը բերէ X տառապատկերը, որ յունարէնի մէջ կը հնչուի թի, իսկ լատիներէնի մէջ՝ ֆու է, այնպէս ալ P յունարէնի մէջ Ռ է, իսկ լատիներէնի մէջ Պ, կամ թէ հայկական Ճ տառը ղպտերէնի մէջ Ջ է, եւ վերջապէս հայկական Ն-ն վրացիին համար Պ կը հնչէ (նկ. 22): Պիտրըս աչքի առաջ չունի աղուանական այբուբենը (նկ. 23), — քանի 1937-ին յայտնաբերուեցաւ ան, — այլապէս իր տեսակէտը հաստատող շատ աւելի խօսուած օրինակներ եւս պիտի կարենար մատնանշել¹: Ուրեմն, կ'եզրակացնէ ան, մեսրոպեան տառերու ակունքներու փնտռումներն մէջ կարելի չէ անտեսել պայմանականութիւնը եւ առաջնորդուիլ միայն նոյնականութեամբ: Եւ ճիշդ Պիտրըսի այս յօդուածին պատասխանելով է, որ Աճառեան կը գրէր. «Մենք չենք ընդունում այս տեսակէտը»: Մինչդեռ նման տեսակէտ մը ոչ միայն պէտք չէ մերժուէր, այլեւ կ'ակնկալուէր, որ զայն առաջին արտայայտողը ըլլար հայ մը, քանի հայուն համար, որ ի վաղուց անտի կ'ապրէր վրացիի հարեւանութեան մէջ ու շատ աւելի ծանօթ էր այս երկու այբուբեններու մէջ գործող նմանօրինակ տառերու առկայութեան, պայմանականութիւնը պէտք է նկատուէր մեսրոպեան տառերու յորինման գլխաւոր սկզբունքներէն մէկը, մասնաւորաբար 1937-էն ետք, երբ յայտնաբերուեցան աղուանական գիրերը եւս, որոնք գլխավայր կը շրջեն բոլոր տուեալները:

Արդարեւ, համաշխարհային գրաբանութեան մէջ հայկական, վրացական ու աղուանական այբուբենները կը ներկայացնեն այն եզակի բացառութիւնը, ուր այնքան մեծաթիւ տառեր ունին պատկերային նոյն ձեւաւորումը եւ որոնք, սակայն, յատկացուած են տարբեր հնչիւններու. նոյն տառապատկերը ժէ հայուն համար, Ռ է վրացիին համար, իսկ աղուանին համար է է ան. կամ թէ մեր Խ տառը վրացին կ'արտասանէ Չ, իսկ աղուանը՝ Դ: Չենք շարունակել, ընթերցողը ինքնին կրնայ թերթատել ցանկերը ու նկատել մնացեալները: Եթէ Մեսրոպ ի՞նք է այս երեք այբուբեններուն հեղինակը, ինչպէս կը վկայէ կորիւն եւ ինչպէս միահամուռ կ'ընդունին բանասէրները, ապա կրնանք անվարան յայտարարել, որ ան իսկական հիմնադիրն է պայմանականութեան: Այլ խօսքով՝ Մեսրոպ ոչ մէկ կարեւորութիւն տուած է իր օգտագործած տառերու՝ փոխատու լեզուի մէջ ունեցած հնչիւնական արժէքին. իրեն համար տառային պատկերը էապէս պայմանական նշան մըն էր, զոր կարելի էր յատկացնել որեւէ հնչիւնի². այսպէս վարուած է աղուանական այբուբենի յորինումին առ-

պետական հին պաշտօնեայ էր, եւ գրչութեան արուեստը իրեն համար գաղտնիք մը չէր. նոր պիտի չտրվէր գայն, այլ միայն նոր կիրարկում մը պիտի տար անոր: Իր այս նախաձեռնութեան մէջ, ուր ան ցուցաբերած է դիտումի ու վերլուծումի հրաշալի ատակութիւն մը, գրային նշաններու ընտրութիւնը ըստ ինքեան անկարելի հարց մըն էր» (Պ. Պիտրըս, նշ. աշխ., էջ 230):

¹ Այս առթիւ կարելի էր յիշել նաեւ յունական Փ, Օ, Կ, Դ տառերը, որոնք եթովպերէնի մէջ յատկացուած են գ, 'aīn, z, p հնչիւններուն (նկ. 26):

² Աճառեան, աղուանական գիրերուն յատկացուած յօդուածի մը մէջ, 1941-ին (Աճ. 577-585), ման-

Թիւ, բայց նոյնպէս վարուած էր ան նախապէս, իր սեփական լեզուի այբու-
բենի յօրինումի առթիւ եւս: Եւ ճիշդ այս կէտին մէջ կը կայանայ Մեսրոպի
տառայօրինումի մեթոտարանութեան ֆական առանձնայատկութիւնը, որուն
որեւէ ատեն չեն փորձած անդրադառնալ մեր տառերու ակունքները սերտող
աւանդական բանասէրները: Այս չի նշանակեր, անշուշտ, թէ նոյնականու-
թիւնն ու այլանմանութիւնը որեւէ դեր չեն խաղացած իր գիւտին մէջ:

Ահա այս տուեալներն ալ աչքի առաջ ունենալով՝ կը մնայ փնտռել ու
գտնել այն գրահամակարգը, որ կրնար անցնիլ Մեսրոպի ձեռքը եւ իր տա-
ռերու ընդհանուր ոճով, պատկերային նոյնութեամբ կամ ընդունելի նմանու-
թեամբ ամէնէն աւելի կը մօտենայ մեսրոպեան տառերուն: Այդ գրահամա-
կարգը, յամենայն դէպս, ո՛չ յունականն է, ո՛չ պարսկականը, ո՛չ ալ ասորա-
կանը. այս երեքը ոչ մէկ առնչութիւն ունին մեսրոպեան տառերուն հետ:

*
* *

Եզրակացնենք:

Ուրեմն, ըստ աւանդական բանասիրութեան՝

ա) Մեսրոպ մեր տառերը յօրինելու առթիւ նկատի կրնար առած ըլլալ
միայն շրջակայ երեք այբուբենները՝ յունականը, պարսկականը եւ ասորա-
կանը:

բ) Մեր այն տառերը, որոնց համապատասխանող հնչիւնները կը գտնուին
յունարէնի մէջ, ընդհանրապէս յունական փոխառութիւն են:

գ) Մեր այն տառերը, որոնց համապատասխանող հնչիւնները, օրինակ՝ Ժ,
Ձ եւ այլն, կը գտնուին միայն պարսկերէնի մէջ, պարսկական փոխառութիւն-
ներ են, իսկ ասորերէնի պարագային՝ ասորական, օրինակ՝ Մ եւ այլն:

դ) Մեր այն տառերը, որոնց համապատասխանող հնչիւն գոյութիւն չունի
յիշեալ երեք լեզուներուն մէջ, ինչպէս՝ Ձ, Յ, Յ, Չ, Ը եւ այլն, Մեսրոպի յօրի-
նածներն են՝ հետեւողութեամբ հայերէնի նմանաձայն տառերուն կամ միւս
այբուբեններու ընձեռած կարելիութեանց:

րամասն անդրադառնալէ ետք անոնց վաւերականութեան, հնչիւնական արժեքներուն ու ձեւերուն,
միշտ մնալով նոյնականութեան մեղ սահմաններուն մէջ, քոյրորովիմ լուռ կ'անցնի վրայէն այն
մեծաբիւ տառերուն, որոնք կը նոյնանան մերիմներուն հետ՝ առանց յատկացուած ըլլալու նոյն
հնչիւններուն, երեւոյթ մը, որ ամենաքննարկելի յատկութիւնն է աղուանական այբուբենին եւ շատ
յստակ ցոյց կու տայ Մեսրոպի տառայօրինումի հիմնական սկզբունքը՝ պայմանականութիւնը:
Անտանի համար հաւանաբար շատ ուշ էր այլեւս մտնել իրողութեան մը անդրադառնալու հա-
մար, բայց մաւ շատ դառն պիտի ըլլար մտնել անդրադարձ մը մէկուն համար, որ իր ամբողջ
կեանքի ընթացքին հաւատացած էր միայն նոյնականութեան, նոյնեանայն ընդմիշտ մերժելով
պայմանականութիւնը:

Այս փոխառութեանց մեկնակէտ նկատուած է նոյնականութեան օրէնքը.
եւ որովհետեւ այս օրէնքի հիմամբ կարելի չէ եղած ապացուցել ոչ իսկ մէկ
տառի ծագումը, բացառութեամբ Փ-ի, ապա անոր ի սպաս դրուած է այլա-
նմանութեան կամ տարբերացման օրէնքը իր բոլոր չարաչահութիւններով:
Այլանմանութեան օրէնքի կիրարկումին մէջ ակնբախ է մասնաւորաբար
միասնական սկզբունքի մը ամբողջական բացակայութիւնը. օրինակ՝ մեր Բ եւ
Յ տառերը կազմուած են նոյն ատաղձով, միայն թէ մէկը միւսին շրջուածն է.
արդ, ակնկալելի էր, որ այլանմանութեան միասնական սկզբունքի մը առկա-
յութեան՝ այս երկուքին յունական ենթադրեալ բնորոշները՝ Ե եւ Ե, իրենց կար-
գին ունենային տառային նոյն ատաղձը, մինչդեռ յունական այս երկու տա-
ռերը բոլորովին տարբեր են իրարմէ: Մեր Զ եւ Զ տառերը հազիւ թէ կարելի է
զանազանել իրարմէ, իսկ այս երկուքին իբր բնորոշ առաջարկուած յունական
Շ եւ պարսկական Շ տառերը հասարակաց ոչ մէկ եզր ունին եւ ոչինչով կը
յուշեն գիրար: Ուրեմն Մեսրոպ ի՞նչ սկզբունքով այլաձեւած է ասոնցմէ առա-
ջինը եւ ի՞նչ սկզբունքով այլաձեւած է երկրորդը, որպէսզի անոնց հայկական
տարբերակները գրեթէ նոյնանային իրարու հետ՝ յայտնի չէ: Զէ՞ որ ամէն
արուեստագէտ, թէկուզ սովորական արհեստաւոր կ'ունենայ սեփական ոճ մը,
որուն թելադրանքով ալ որոշ նոյնութիւն կը տիրէ անոր շարժումներուն ու
յղացքներուն միջեւ: Կարծէք Մեսրոպ մախաղին մէջ թաքուն ունենար տառեր
փոխելու ու վերափոխելու անհամար ու անսպառ տարազներ ու դիմէր մերթ
մէկուն, մերթ միւսին՝ պարագայաբար, կամայականօրէն, առանց որեւէ
սկզբունքի ու հետեւողականութեան, ինչ որ մարդկայնօրէն ու գրաբանօրէն
ըմբռնելի չէ:

Բաց աստի, նկատելի է ընդհանուր ոճական խոր տարբերութիւն մը մես-
րոպեան տառերուն ու առաջարկուած այբուբեններուն, յատկապէս յունա-
կանին, միջեւ (նկ. 4, 6, 8): Այսպէս, օրինակ, յունական տառերու մօտաւոր-
ապէս կէսը կազմուած է սուր անկիւնէ՝ A, Δ, Z, K, Λ, M, N, Σ, Υ, X, եւ ասոնց
համապատասխանող հայկական տառերը նկատուած են յունական փոխառու-
թիւն. բայց ահա մեր այս տառերէն ոչ մէկը օժտուած է սուր անկիւնով: Եթէ
մերիմներուն բնորոշները իրապէս յունական այս մէջբերուած տառերն են,
մի՞թէ ակնկալելի չէր, որ նուազագոյն հետք մը մնացած ըլլար սուր անկիւնէն:
Մեսրոպեան տառերէն միայն շ-ն օժտուած է նման անկիւնով մը,— ինչ որ կը
փաստէ, թէ Մեսրոպ հակադրուած չէր սուր անկիւնի կիրարկութեան,— իսկ
այս մէկն ալ յունական ծագում չի կրնար ունենալ, քանի յունարէնը չունի շ
հնչիւնն ու տառը:

Մեսրոպեան տառերու ամենաբնորոշ ներկայացուցիչներէն մէկն է Ս-ն,
ուղիղ կամ շրջուած, որուն կը հանդիպինք Ս, Ա, Մ, Ա, Ո, Ռ, Թ (տես Տեկորի
ցանկը) տառերուն մէջ. ասոնցմէ ոչ մէկը յիշեցնող տառ ունի յունարէնը, չու-
նին միւս երկուքն ալ: Շատ բնորոշ է նաեւ մեսրոպեան Ր-ն, ուղիղ կամ
շրջուած, որ հիմնական ատաղձն է մեր Ր, Բ, Ե, Ը, Ի, Դ, Ն տառերուն եւ նոյն-

պէս կը բացակայի յունարէնէն, առաւել եւս միւսներէն: Իսկ մեր Զ, Չ, Զ, Զ, Ծ, Թ, Ծ, Ծ տառերը, որոնք այնքան վայելչութիւն ու զուարթութիւն կու տան մեր այբուբենին, պատկերային ոչ մէկ համարժէք ունին յունարէնի, պարսկերէնի ու ասորերէնի մէջ:

Մենք աւելի ծանրացանք յունական փոխառութեան վարկածին վրայ այն պարզ պատճառով, որ առիւծի բաժինը ընդհանրապէս յատկացուած է ասոր: Չենք ուզեր մէկ առ մէկ քննել տեսակէտները եւ ընտրութիւնները այլ հեղինակներու, որոնք ձգողութեան կեդրոնը կը փոխադրեն մերթ պարսկական դաշտը, մերթ ասորական, չհաշուած տակաւին այն ակնարկութիւնները, որոնք կ'ուղղուին փիւնիկեան, արամէական, դպտական այբուբենները, մինչեւ իսկ պարսկական բեւեռագրերը, հանդերձ այն խոր տարակարծութիւններով, որոնք կ'իշխեն այս բոլոր վարկածները առաջարկող բանասէրներուն միջեւ:

Աւելցնենք հետեւեալը եւս. այն բոլոր բանասէրները, հայ թէ օտար, որոնք քննարկած են մեր տառերու ծագումը, սահմանափակուած են, — մեզի ծանօթ պատճառներով, — այբուբեններու այն շարքով, որ գրաբանութեան ծանօթ է հիւսիսային — սեմական անունով (նկ. 11), եւ ասոնցմէ յառաջացած միւս գրահամակարգերով՝ յունականով, պարսկականով ու դպտականով, որոնք իբրեւ մօտաւոր կամ հեռավոր մեկնակէտ ունին փիւնիկեանն ու արամէականը: Այստեղ կը տիրէ մեծ բաց մը՝ այբուբեններու այն շարքը, որ ծանօթ է հարաւային — սեմական անունով (նկ. 24). այս վերջիններուն յառաջացման ու կիրարկումի օրրանը եղած են արդի Յորդանանէն դէպի հարաւ՝ Արաբական թերակղզիի անծայրածիր տարածութիւնները: Ասոնք, չփման տարտամ եզրեր ունենալով հանդերձ հիւսիսային-սեմական այբուբեններուն հետ, ստացած են բոլորովին ինքնուրոյն զարգացում մը, եւ ասոնցմէ մէկն էր հարաւ — արաբականը (նկ. 25), որ հետագային պիտի անցնէր Ափրիկէ ու ծնունդ տար մասնաւորաբար դասական եթովպերէնին, որ կը կոչուի Գեեզ (նկ. 26):

*
* *

Յաջորդ էջին վրայ կարելի է գտնել համադրական տախտակ մը սեմական գիրերուն ու անոնցմէ ծագած սեմական ու ոչ-սեմական լեզուներու ծառայող գիրերուն, որոնց ակնարկուեցաւ այս աշխատութեան մէջ: Ապա կը հետեւին վրացական ու աղուանական, ինչպէս նաեւ հարաւային-սեմական այբուբեններու ցանկերը, հոսկ ամհարականը, որ արդի Եթովպիոյ գիրն է:

Համադրական տախտակ ՍԵՄԱԿԱՆ ԳԻՐԵՐ	
Ոչ — սեմական լեզուներ	Սեմական լեզուներ
<p>Ոչ — սեմական լեզուներ</p> <ul style="list-style-type: none"> — Յունական (փիւնիկեանէն) • Ետրուական* • Լատինական • Ղպտական — Պարսկական (արամէականէն) • Արշակունեան • Սասանեան • Աւեստական 	<p>Սեմական լեզուներ</p> <ul style="list-style-type: none"> Հիւսիսային — սեմական Հարաւային — սեմական <p>1. Փիւնիկեան*</p> <p>2. Քանանական կամ հին-եզրայական*</p> <p>— Սամարական</p> <p>3. Արամէական*</p> <p>— Նոր-եզրայական</p> <p>— Պալմիրական*</p> <p>— Նաբատական*</p> <p>— Ասորական (եստրանգելօ)</p>
	<p>1. Քանանական</p> <p>2. Մաֆատական</p> <p>3. Լիթիանական</p> <p>4. Հարաւ-արաբական</p> <p>— Գեեզ</p>

Աստղանիշ կրող այբուբենները դադարած էին գործելէ Մեսրոպի օրով. այստեղ գանց կ'ընենք թիւումը բազմաթիւ այբուբեններու, որոնք յունարէնի կամ լատիներէնի հետեւողութեամբ ծնունդ առած են Փոքր Ասիոյ եւ Եւրոպայի տարածքին, ունեցած են կարճատեւ ու սահմանափակ կիրարկութիւններ ու ապա անհետ կորսուած են. միակը, որ ծնունդ առաւ Մեսրոպի օրերուն եւ ունեցաւ յարաբերաբար երկար կիրարկութիւն մը, գործական էր, որ յունական ու լատինական տառերու խառնուրդով յառաջացած արուեստական այբուբեն մըն էր:

Մնացեալները կը շարունակէին գործել, թէեւ անհաւասար տարողութեամբ: Ասոնց մէջ միակը, որ պաշտօնապէս «յայտն դպրութեանց թաղեալ» էր, հարաւ-արաբականն էր Եթովպիոյ մէջ. Երեք դար ետք, ամենաուշը է. դարու վերջը, գործելէ դադարեցան հարաւային-սեմական, ինչպէս նաեւ պարսկական գիրերը եւս: Աւեստականն ու սամարականը շարունակեցին գործածուիլ փոքր համայնքներու կողմէ միայն: Իսկ Գեեզը գործեց մինչեւ ԺԳ. դարու վերջը:

Hutsuri		Pho- netic value	Mhedruli		Name	Hutsuri		Pho- netic value	Mhedruli		Name
maju- scule	minu- scule		printed script	written script		maju- scule	minu- scule		printed script	written script	
Ա	ա	a	Վ	Վ	an	Բ	բ	t	Պ, Յ	Պ	tar
Կ	կ	b	Յ	Յ	ban	Օ	օ	u	Ս, Ս	Ս	un
Ը	ը	g	Ձ	Ձ	gan	Վ	վ	vi	Յ	disused	vi
Ծ	ծ	d	Ջ	Ջ	don	Փ	փ	p'	Օ	ՅՅ	p'ar
Ե	ե	e	Ս	Ս	en	Կ	կ	k'	Ե	Դ	k'an
Վ	վ	v	Յ	Յ	vin	Ո	ո	γ	Ջ	Ջ	γan
Ն	ն	z	Յ	Յ	zen	Կ	կ	q	Ս, Ս	Կ	qar
Բ	բ	ce, h	Վ, Ե	disused	he	Կ	կ	s	Ս	Յ	sin
Փ	փ	t'	Ս	Ս	t'an	Ի	ի	ts	Ի	Ի	tšin
Ի	ի	i	Ս	Ս	in	Տ	տ	ts	Յ, Յ	Ս	tsan
Կ	կ	k	Յ	Յ	kan	Ճ	ճ	dz	Ձ	Ձ	dzil
Լ	լ	l	Ջ	Ջ	las	Ք	ք	ts'	Վ	Վ	ts'il
Մ	մ	m	Ձ	Ձ	man	Յ	յ	ts'	Յ, Յ	Ե	ts'ar
Ն	ն	n	Ե	Ե	nar	Կ	կ	b	Ե	Ե	han
Յ	յ	l	Ե	disused	ye	Կ	կ	b	Յ, Յ	disused	har
Օ	օ	o	Ս	Ս	on	Ք	ք	dž	Ս, Յ	Յ	džan
Ս	ս	p	Յ, Յ	Յ	par	Ն	ն	h	Յ, Յ	Յ	hae
Յ	յ	z	Ս, Ս	Դ	zan	Ք	ք	ho	Դ	disused	hoe
Փ	փ	r	Ս	Ս	rae			f	Փ	disused	fa
Ս	ս	s	Ե	Ե	san			a	Ն	disused	-

Նկ. 22. Վրացական գիրեր

Մեսրոպին վերագրողը խուցուրին է, ձախէն առաջինը:

Վրացիները միշտ ալ ընդդիմացած են այն գաղափարին, թէ Մեսրոպ եղած ըլլայ իրենց այբուբենը հնարողը, որքան ալ նման վկայութիւն մը հերքելու համար համոզիչ հիմնաւորում չունենան:

Ձ	Ե	Ը	Ձ	Ժ	Յ
ալբ	օգեթ	զիմ	գարտ	էք	զառլ
Ը	Բ	Գ	Լ	Կ	Դ
էն	ժիւ	թաս	նա	յուդ	ժա
Կ	Ե	Գ	Կ	Գ	Ի
իբբ	շա	լան	ինա	իւէն	դան
Զ	Ջ	Լ	Մ	Ն	Փ
նառ	զոխ	կար	լիտ	հեա	հայ
Ն	Մ	Թ	Շ	Ձ	Ձ
ար	ցոյ	հի	չայ	մակ	կառ
Կ	Ժ	Դ	Գ	Մ	Ջ
նուց	չայ	շաք	չայն	ուն	տայ
Ե	Շ	Յ	Դ	Ծ	Ծ
խամ	ձայ	չատ	պէն	փէս	կատ
Ն	Խ	Ն	Տ	Ն	Մ
աեկ	վէզ	տիւր	սոյ	իոն	ժաա
	Դ	Դ	Փ	Փ	
	ցայն	յայդ	փիւր	բիւ	

Նկ. 23. Աղուանական այբուբեն

Կորին աղուանական այբուբենի գիտը կը վերագրէ Մեսրոպին, ինչ որ միահամուտ ընդունուած է հայ բանասիրութեան մէջ: Այս ցանկը գտնուած է 1937-ին Էջմիածնի ձեռագրերէն մէկուն մէջ: Չայն վկայող որեւէ վիմային կամ մատենագրական արձանագրութիւն երեսն հանուած չէ ցարդ:

Այս այբուբենը յատկանշական է անով, որ այստեղ կը գտնենք բազմաթիւ տառեր, — երբեմն նոյնին մէկէ աւելի տարբերակներով, — որոնք կը մտնեն մեսրոպեան այբուբենին մէջ եւս, սակայն հնչիւնական տարբեր արժէքով. օրինակ մեր Ձ տառը այստեղ Այթ է, ուրեմն Ա կը հնչէ, ակնբախ եւն նաեւ Ե, Ժ, Բ, Ծ, Վ, Ի, Ը, Ռ, Ն, Գ, Խ, Տ, Փ, որոնք միշտ ալ տարբեր հնչիւններ կը նշեն երկու այբուբեններուն մէջ: Այս երեսոյթը շատ յատկօրէն ցոյց կու տայ, որ Մեսրոպին համար տառապատկերը լոկ պայմանական նշան մըն էր, զոր կարելի էր յատկացնել որեւէ հնչիւնի: Փոխառութեան կամ տառայօրհանումի այս սկզբունքը կը կոչուի պայմանականութեան օրէնք, եւ ան շատ լայն հորիզոններ կը բանայ մեր առջեւ նշարիտ մեկնաբանելու համար մեսրոպեան տառերու ծագումնաբանութիւնը: Մերիւնները ձեւացնող տասնեակ մը տառեր ալ կը գտնենք վրացական այբուբենին մէջ:

Phonetic value	Old north-Semitic	Sinait script (after Grime)	Thamudic		Şafatene		Lithyanite	Mino-Sabacan	Old Abyssinian	Ethiopic (Ge'ez)
			Old	New	True Şafatene	Umm eg-Şimāl				
a	K 4	𐤀	𐤁	𐤂	𐤃	𐤄	𐤅	𐤆	𐤇	አ
b	9 9	𐤈	𐤉	𐤊	𐤋	𐤌	𐤍	𐤎	𐤏	በ
g	1	𐤐	𐤑	𐤒	𐤓	𐤔	𐤕	𐤖	𐤗	ገ
d	Δ	𐤘	𐤙	𐤚	𐤛	𐤜	𐤝	𐤞	𐤟	ደ
h	Э	𐤠	𐤡	𐤢	𐤣	𐤤	𐤥	𐤦	𐤧	ሀ
w	Y	𐤩	𐤪	𐤫	𐤬	𐤭	𐤮	𐤯	𐤰	ወ
z	I	𐤱	𐤲	𐤳	𐤴	𐤵	𐤶	𐤷	𐤸	ዘ
h	III	𐤹	𐤺	𐤻	𐤼	𐤽	𐤾	𐤿	𐥀	ሐ
i	⊕	𐥁	𐥂	𐥃	𐥄	𐥅	𐥆	𐥇	𐥈	መ
j	Z	𐥉	𐥊	𐥋	𐥌	𐥍	𐥎	𐥏	𐥐	የ
k	⋈	𐥑	𐥒	𐥓	𐥔	𐥕	𐥖	𐥗	𐥘	ከ
l	L	𐥙	𐥚	𐥛	𐥜	𐥝	𐥞	𐥟	𐥠	ለ
m	ξ 4	𐥡	𐥢	𐥣	𐥤	𐥥	𐥦	𐥧	𐥨	መ
n	ξ 3	𐥩	𐥪	𐥫	𐥬	𐥭	𐥮	𐥯	𐥰	ነ
s	𐤀	𐤁	𐤂	𐤃	𐤄	𐤅	𐤆	𐤇	𐤈	ሰ
.	○	○	○	○	○	○	○	○	○	ዐ
p; south-sem. f	𐤀	𐤁	𐤂	𐤃	𐤄	𐤅	𐤆	𐤇	𐤈	ዐ
š	𐤀	𐤁	𐤂	𐤃	𐤄	𐤅	𐤆	𐤇	𐤈	ሰ
q	𐤀	𐤁	𐤂	𐤃	𐤄	𐤅	𐤆	𐤇	𐤈	ሰ
r	44	𐤀	𐤁	𐤂	𐤃	𐤄	𐤅	𐤆	𐤇	ሰ
š	W	𐤀	𐤁	𐤂	𐤃	𐤄	𐤅	𐤆	𐤇	ሰ
t	+X	+	+	+	+	+	+	+	+	ተ

Նկ. 24ա. Յուդական հարաւային-սեմական այբուբեններու

Բաղդադի տարածքի կարգով աչքի առաջ ունենալ հիւսիսային-սեմական այբուբեններու ցուցակը էս (նկ. 11):

Այս ցանկը (որուն պիտի հետեւի ստորեւ բերուած երկրորդ մը) կը ներկայացնէ հարաւային-սեմական այն 22 տառերը, որոնց նշած հնչիւնները հասարակաց են հիւսիսային-սեմական եւ հարաւային-սեմական լեզուներուն. նշենք միայն հետեւեալը, թէ՛ հիւսիսային-սեմական լեզուներու ք հնչիւնը, հարաւային-սեմական լեզուներու մէջ դարձած էր է, ուրեմն հարաւային-սեմական լեզուները, որոնցմէ մէկն էր արաբերէնը կամ միջագետքի լեզուները, չունէին Պ կամ Փ հնչիւնը եւ փոխարէնը ունէին Ֆ հնչիւնը, ինչ որ պարագան է արդի արաբերէնին եւս:

Phonetic value	Thamudic		Şafatene		Lithyanite	Mino-Sabacan	Old Abyssinian	Ethiopic (Ge'ez)
	Old	New	True Şafatene	Umm eg-Şimāl				
s	𐤀	𐤁	𐤃	𐤄	𐤅	𐤆	𐤇	ሰ
d	𐤈	𐤉	𐤋	𐤌	𐤍	𐤎	𐤏	ደ
l	𐤱	𐤲	𐤴	𐤵	𐤶	𐤷	𐤸	ዘ
b	𐤱	𐤲	𐤴	𐤵	𐤶	𐤷	𐤸	ዘ
q	𐤱	𐤲	𐤴	𐤵	𐤶	𐤷	𐤸	ዘ
z	𐤱	𐤲	𐤴	𐤵	𐤶	𐤷	𐤸	ዘ
p	𐤱	𐤲	𐤴	𐤵	𐤶	𐤷	𐤸	ዘ
p	𐤱	𐤲	𐤴	𐤵	𐤶	𐤷	𐤸	ዘ
g(γ)	𐤱	𐤲	𐤴	𐤵	𐤶	𐤷	𐤸	ዘ

Նկ. 24բ. Յուդական հարաւային-սեմական այբուբեններու

Այս ցանկին վրայ նշուած են (առաջին վեց շարքերը եւ վերջին շարքը) այն տառերը, որոնց համապատասխանող հնչիւնները յատուկ էին միայն հարաւային-սեմական լեզուներուն. ասոնց կից դրուած են արաբական տառերը էս: Մնացեալ երկուքը՝ ք եւ ք, յատուկ էին միայն դասական եթովպերէնին՝ Գեեզին:

*
* *

Այս համադրական ցուցակի (նկ. 24ա) ձախակողմեան առաջին սիւնակը մեզի ծանօթ փիւնիկեան այբուբենն է, երկրորդը՝ սիւնայական տառերն են, որոնց գիտը կատարուեցաւ 1910-էն ետք Սիւնայի անապատին մէջ եւ որոնք ենթադրաբար մայրն են սեմական բոլոր գիրերուն: Աջակողմեան երկու սիւ-

նակները (նկ. 24ա եւ 24բ) կը կազմեն եթովպական գիրերը. միջանկեալ սինակները կը ներկայացնեն չորս այբուբեններ՝ թամուտականը, ծափատականը, լիթիանականը եւ սաբայականը՝ իրենց տարբերակներով. այս չորսը կը կազմեն հին աշխարհի այբուբեններու հարաւային-սեմական ճիւղը, որուն ակնարկած ենք այս աշխատութեան սկիզբը՝ «հնագրական ընդհանրութիւններ» խորագրեալ հատուածի աւարտին:

*
* *

Այս չորս այբուբենները, որոնցմէ հնագոյնը կը թուի ըլլալ սաբայականը, անյիշելի ժամանակներէ սկսեալ կիրարկուած են Արաբական թերակղզիի տարածքին, սեմական լեզուներու արաբական կամ մասսարաբական բարբառներուն կողմէ:

Ասոնք չորսը կը բնորոշուին նախ եւ առաջ իրենց ընդհանուր ոճային տարբերութեամբ յարաբերաբար հիւսիսային-սեմականներուն. այս տարբերութեան կարելի է անդրադառնալ աչքի առաջ ունենալով մէկ կողմէ՝ փինիկեան, հին-եբրայական ու արամէական այբուբենները (նկ. 1, 2, 3), միւս կողմէ՝ բերուած չորս այբուբենները. կամ թէկուզ բաղդատելով այս նոյն ցուցակի միայն ձախակողմեան սինակի փինիկեան տառերն ու միւսները: Քիչ մը աւելի խոր սերտելու պարագային՝ պիտի նկատենք, որ փոքրաթիւ տառեր, ինչպէս՝ g, l, m, n, 'aīn, q, š, t, գրեթէ կը նոյնանան երկու ճիւղերուն մէջ, սակայն մնացեալները, այսինքն՝ մեծամասնութիւնը, բոլորովին տարբեր յղացքի արդիւնք են:

Երկրորդ մեծ տարբերութիւնը այս երկու ճիւղերուն միջեւ՝ տառերու թիւն է. մինչ հիւսիսային-սեմականները ունին միայն 22 տառ, հարաւային-սեմականներուն թիւը, գոնէ սաբայականի պարագային, կը հասնի մինչեւ 29-ի: Մնացեալ երեքը քանի մը տառ պակաս ունին, սակայն այս տարբերութիւնը պէտք է վերագրել կորուստի ու գտածոներու անբաւարարութեան, այլապէս ենթադրելի է, որ անոնց տառերուն թիւը եղած ըլլայ նոյնպէս 29: Երկու ճիւղերու միջեւ 7 տառի տարբերութիւնը կը բնորոշէ Արաբական թերակղզիի մէջ հաստատուած արաբական ցեղախումբերու բարբառները, որոնք օժտուած էին 7 յաւելեալ հնչիւններով, որոնցմէ զուրկ էին հիւսիսային-սեմական լեզուները. այդ յաւելեալ տառերն են՝ š, d, t, h, d, z, g, որոնք ներկայիս կ'ապրին արաբերէնի մէջ (նկ. 24բ):

Այս չորս այբուբեններէն սաբայականը, որ կը կոչուի նաեւ հարաւ-արաբական, Ե. դարէն սկսեալ Ք.Ա. փոխադրուեցաւ Եթովպիա, ուր ան ծնունդ տուաւ հին-եթովպերէնին՝ old-abyssinian (ցուցակին վրայ աջէն երկրորդը), որ իր կարգին մօտաւորապէս 350 թուականին Ք.Ե. դարձաւ դասական եթովպերէնի այբուբենը, որ ծանօթ է Գեեզ անունով (ցուցակին վրայ աջէն առաջինը):

Երրորդ մեծ տարբերութիւնը՝ այբուբենական կարգն է. հիւսիսային-սեմա-

կան գիրերը բոլորն ալ ունին այբուբենական նոյն կարգը՝ Ա, Բ, Գ, Դ... որ կը գտնուի մեր բերած այլազան ցանկերուն վրայ: Հարաւային-սեմականներէն ծանօթ է միայն սաբայականին կարգը, զոր կը գտնենք 25-րդ նկարին վրայ եւ որը ի յայտ եկաւ 20-րդ դարու վերջերուն միայն: Ենթադրելի է, որ մնացեալ երեքը ունեցած ըլլան այս նոյն կարգը: Իսկ դասական եթովպերէնը կամ Գեեզը իր հերթին ունեցած է միւս երկուքէն տարբեր կարգ մը (նկ. 26): Մեր բերած զոյգ ցուցակներուն վրայ այս տարբերութիւնները չեն յարգուած, եւ այդ ցանկերը դասաւորուած են փինիկեան կամ հիւսիսային-սեմական այբուբենական կարգով՝ պարզապէս դիրացնելու համար անոնց բաղդատութիւնն ու ուսուցումը:

Հիւսիսային-սեմական այբուբենները յարաբերաբար աւելի կանուխ յայտնաբերուած ու աւելի խոր ուսումնասիրուած են, մասնաւանդ որ անոնցմէ մէկ քանին, ինչպէս՝ ասորերէնն ու եբրայերէնը, ապրող լեզուներ են եւ իրենց ետին ունին մատենագրական հարուստ ժառանգ մը, մինչ հարաւային-սեմականները ընդմիջտ դադրած են գործելէ, եւ տառային հատուկտորներ միայն մնացած են անոնցմէ. միայն սաբայական կամ հարաւ-արաբական այբուբենն է, որ աւելի բախտաւոր եղած է, քանի անոր տառերով արձանագրուած վիմային բազմաթիւ կոթողներ պահպանուած են թէ՛ հարաւային Արաբիոյ, մասնաւորաբար՝ արդի Եմենի, թէ՛ Եթովպիոյ մէջ (տես մտուշ մը՝ նկ. 25):

*
* *

Հնագրագիտութեան մեծագոյն հարցերէն մէկն է եղած բացատրել այն ենթադրեալ առնչութիւնը, որ գոյութիւն ունեցած կրնայ ըլլալ հիւսիսային եւ հարաւային սեմական այբուբեններուն միջեւ. այս առնչութիւնը կը մատնեն այն տասնեակ մը տառերը, որոնց ակնարկեցինք վերը եւ որոնք անատարկելիօրէն նոյնն են երկու ճիւղերուն մէջ:

Նման առնչութիւն մը հետազօտող գիտնականները յանգած են չորս տարբեր լուծումներու.

ա) Հիւսիսային-սեմական այբուբենը, մասքան իր երեք մեծ տարբերակները տալը, ազդուած է հարաւային-սեմականէն, որ իր կարգին տակաւին տարբերակներ չէր տուած:

բ) Հարաւային սեմական այբուբենը ազդուած է հիւսիսային-սեմականէն:

գ) Այս երկուքը հասասարապէս ազդուած են հասարակաց երրորդ այբուբենէ մը, որ այս պարագային սինայականն է (նկ. 24ա, ձախէն բ. սինակը), որուն ծագումը կը հասնի 18-րդ դարը Ք.Ա.:

դ) Իւրաքանչիւրը ունեցած է տարբեր ծագում մը եւ զարգացում մը, սակայն անոնք փոխադարձաբար ազդած են իրարու վրայ եւ տեղի տուած փոխառութիւններու:

Այս չորս լուծումներէն ոչ մէկը ընդհանուր հաւանութիւն գտած է ցարդ:

Կ	h	Ճ	s	Վ	d
Դ	l	Կ	k	Ո	g
Մ	h	Կ	n	Պ	t
Ջ	m	Կ	h	Ջ	z
Փ	q	Ճ	ś	Ի	d
Փ	w	Փ	f	Գ	y
Կ	š	Կ	ʻ	Ջ	ɹ
՝	r	օ	‘	Ջ	ʂ
Ո	b	Պ	d	Ի	z
Ճ	t	Դ	g		

Նկ. 25. Հարա-արարական այբուբեն

ՊՆ | ԿՈ | ԹԿՆ > ՊԿՈ
 ԿՑ | ԿՓՊ1Կ | ԳԿԿԿ | Կ >
 Թ>Մ | 1օՈ | Պ1օՈ | >ՑՑ | ԿՑ
 | ԳՑՑ | ԹԿՑՑՆ | ԿՊ1Կ | ՊԿ
 Կ | ԿՑ | 1Ց | ՊԿԿՑ | ԹԿԿ
 ՊԿՈ | ԹԿՊ | ԿԳՑԿ | ԿՓՊ1
 ԿՊԿԿ | Կ > Կ | 1ԿՈ | ԹԿ >
 Պ | ՊԿԿ | ՊԿԿ | 1Ց | ԹԿ
 | ԿՈ | ՊԿԿ > Կ | 1Ց | ՊԿԿ | ՃԿ
 ԿՓՊ1Կ | >ՑՑ | ՊԿԿ

Այս այբուբենը, որ կը համապատասխանէ Ակ. 24-ի աշէն երրորդ սիւնակին, անյիշելի ժամանակներէ սկսեալ ծառայած է Սարայի թագաւորութեան, որ կը գտնուէր Արարական թերակղզիի ծայրագոյն հարաւ, արդի Եմենի տարածքին: Գաղթական սարացիք զայն փոխադրած են Եթովպիա, հաւանաբար Ե. դարուն Ք.Ա.: Ան Եթովպիոյ մէջ կիրարկուեցաւ մինչեւ 320 թուականը Ք.Ե., ապա փոխարինուեցաւ Գեեզով (Ակ. 26), որ դասական եթովպերէնի գիրն է: Հարա-արարականով կատարուած բազմաթիւ վիճակներ արձանագրութիւններ

կը մնան թէ՛ Սարայի, թէ՛ արդի Եթովպիոյ մէջ (նմուշ մը՝ ձայնին):

Consonant + Vowel						e/no	o
	a	u	i	ā	ē	vowel	
1 h	Ս	Ս	Ն	Վ	Ն	Ս	Ս
2 l	Լ	Լ	Լ	Լ	Լ	Լ	Լ
3 h	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ
4 m	Մ	Մ	Մ	Մ	Մ	Մ	Մ
5 š	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ
6 r	Ր	Ր	Ր	Ր	Ր	Ր	Ր
7 s	Տ	Տ	Տ	Տ	Տ	Տ	Տ
8 q	Փ	Փ	Փ	Փ	Փ	Փ	Փ
9 b	Ս	Ս	Ս	Ս	Ս	Ս	Ս
10 t	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ
11 h	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ
12 n	Ն	Ն	Ն	Ն	Ն	Ն	Ն
13 ‘	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ
14 k	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ
15 w	Վ	Վ	Վ	Վ	Վ	Վ	Վ
16 ‘	Փ	Փ	Փ	Փ	Փ	Փ	Փ
17 z	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ
18 y	Փ	Փ	Փ	Փ	Փ	Փ	Փ
19 d	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ
20 g	Վ	Վ	Վ	Վ	Վ	Վ	Վ
21 t	Մ	Մ	Մ	Մ	Մ	Մ	Մ
22 p	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ
23 š	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ
24 d	Փ	Փ	Փ	Փ	Փ	Փ	Փ
25 f	Վ	Վ	Վ	Վ	Վ	Վ	Վ
26 p	Տ	Տ	Տ	Տ	Տ	Տ	Տ

Նկ. 26. Գեեզ (դասական եթովպերէնի այբուբենը)

Այս այբուբենը, որ կը գործէ 182 տառերով, ձեւաւորուած է 320-350 թուականներուն եւ ուղիղ ժառանգորդն է հարաւ-արաբականին, զոր եթովպացիներու նախնիները իրենց հետ բերեր էին իրենց նախնիին հայրենիքէն՝ Սաբայէն:

Ան իբրեւ մեկնակէտ ունի հարաւ-արաբականէն առնուած 24 տառեր, որոնց վրայ աւելցած են երկու ուրիշներ՝ ք եւ ք, կազմելով Գեեզի 26 հիմնական տառերը, որոնք կը համապատասխանեն մեր ցանկի ձախէն առաջին սիւնակին: Այս տառերէն իւրաքանչիւրը կրած է 6 նոր փոփոխութիւններ, որով իւրաքանչիւր տառ կը ներկայանայ 7 տարբերակներով (26 x 7 = 182), որոնցմէ իւրաքանչիւրը գումարն է մէկ բաղաձայնի ու մէկ ձայնաւորի. բացի 6-րդ սիւնակի տառերէն, որոնք մաքուր բաղաձայններ են:

Որեւէ տառ կարդալու համար պէտք է անոր շարքի սկիզբը դրուած լատինական բաղաձայնը կապել այդ նոյն տառի սիւնակին գագաթը դրուած լատինական ձայնաւորին. այսպէս՝ առաջին շարքի առաջին տառը կ'արտասանենք Հա, երկրորդը՝ Հու, երրորդը՝ Հի, իսկ վեցերորդը՝ Հ:

Այս 26 հիմնական տառերը իրենց պատկերային կառուցով ըստ էութեան կը նոյնանան հարաւ-արաբական համապատասխան տառերով. այս իրողութեան անդրադառնալու համար՝ կը բաւէ բաղդատել նկ. 24-ի աջակողմեան առաջին եւ երրորդ սիւնակները: Նկատելի է, այսուհանդերձ, որ Գեեզի տառերը ոճական զգալի տարբերութիւն ունին իրենց հարաւ-արաբական նախատիպերէն. հարաւ-արաբականը էապէս կոթողային գիր ըլլալուն՝ անոր տառերը կը յատկանշուին իրենց գիծերու միօրինակութեամբ, շեշտուած ուղղահայեացութեամբ, ինչպէս նաեւ սուր եւ ուղիղ անկիւններու բարձր յաճախականութեամբ, մինչ Գեեզի տառերը կը յատկանշուին իրենց նուրբ ու լայն գիծերու ակնահաճոյ հակադրութեամբ, որոնք սովորաբար կը կրեն աննշան թեքութիւն մը, ընդհանրապէս կը խուսափին սուր եւ ուղիղ անկիւն կազմելէ եւ բոլորաձեւ կը կապուին իրարու: Այսքանը արդէն զգալիօրէն կը հեռացնէ Գեեզի հիմնական տառերը հարաւ-արաբականէն. եթէ գումարենք իւրաքանչիւր տարբերակի կրած մեծ ու փոքր փոփոխութիւնները եւս, ապա կրնանք անվարան ըսալ, որ առաջին ակնարկով շատ դժուար պիտի ըլլայ նկատել երկու գրահամակարգերու միջեւ ծագումնաբանական կապը, զոր երեսն հանելու համար՝ անվարժ ու անտեղեակ աչքը պիտի կարօտի գրաբանական մանրակրկիտ բաղդատութեան: Ինչ կը վերաբերի տառաձեւերու վաղեմութեան, Hans Jensen կը գրէ. «Իրենց հիմնական գիծերուն մէջ անոնք դժուար թէ որեւէ փոփոխութիւն կրած ըլլան հնագոյն ժամանակներէ ի վեր» (SSS 347):

Գեեզը հարաւ-արաբականէն, ինչպէս նաեւ սեմական միւս այբուբեններէն կը տարբերի գրութեան ուղղութեամբ եւս. ան միակն է, որ աջընթաց կը գրուի, ինչպէս են հայերէնն ու յունարէնը:

Աւելցնենք նաեւ անոր այբուբենական կարգը, որ բոլորովին ինքնուրոյն է (նկ. 26) բաղդատած հարաւ-արաբականին, բայց նաեւ հիւսիսային-սեմական միւս այբուբեններուն, օրինակ՝ փիւնիկերէնին, ասորերէնին եւ այլն, թէկուզ յունարէնին ու հայերէնին:

	a	á	í	â	ê	e(í)	ô
h	ሀ	ሁ	ሂ	ሃ	ሄ	ህ	ሆ
l	ለ	ሉ	ሊ	ላ	ሌ	ል	ሎ
h	ሐ	ሑ	ሒ	ሓ	ሔ	ሕ	ሖ
m	መ	ሙ	ሚ	ማ	ሜ	ሞ	ሟ
s	ሠ	ሡ	ሢ	ሣ	ሤ	ሥ	ሦ
r	ረ	ሩ	ሪ	ራ	ራ	ራ	ራ
s	ሰ	ሱ	ሲ	ሳ	ሴ	ስ	ሶ
q	ቀ	ቁ	ቂ	ቃ	ቄ	ቅ	ቆ
b	በ	ቡ	ቢ	ባ	ቤ	ብ	ቦ
t	ተ	ቱ	ቲ	ታ	ቴ	ት	ቶ
b	ተ	ቱ	ቲ	ታ	ቴ	ት	ቶ
n	ነ	ኑ	ኒ	ና	ኔ	ን	ኖ
'a	አ	አ	አ	አ	አ	አ	አ
k	ከ	ከ	ከ	ከ	ከ	ከ	ከ
w	ወ	ወ	ወ	ወ	ወ	ወ	ወ
'a	ዐ	ዐ	ዐ	ዐ	ዐ	ዐ	ዐ
z	ዘ	ዘ	ዘ	ዘ	ዘ	ዘ	ዘ
j	የ	የ	የ	የ	የ	የ	የ
d	ደ	ደ	ደ	ደ	ደ	ደ	ደ
g	ገ	ገ	ገ	ገ	ገ	ገ	ገ
t	ጠ	ጠ	ጠ	ጠ	ጠ	ጠ	ጠ
p	ጸ	ጸ	ጸ	ጸ	ጸ	ጸ	ጸ
s	ጸ	ጸ	ጸ	ጸ	ጸ	ጸ	ጸ
d	ፀ	ፀ	ፀ	ፀ	ፀ	ፀ	ፀ
f	ፈ	ፈ	ፈ	ፈ	ፈ	ፈ	ፈ
p	ፐ	ፐ	ፐ	ፐ	ፐ	ፐ	ፐ
sh	ሸ	ሸ	ሸ	ሸ	ሸ	ሸ	ሸ
ch	ቸ	ቸ	ቸ	ቸ	ቸ	ቸ	ቸ
ñ	ን	ን	ን	ን	ን	ን	ን
kh	ኸ	ኸ	ኸ	ኸ	ኸ	ኸ	ኸ
zh	ዝ	ዝ	ዝ	ዝ	ዝ	ዝ	ዝ
dj	ደ	ደ	ደ	ደ	ደ	ደ	ደ
tch	ጠ	ጠ	ጠ	ጠ	ጠ	ጠ	ጠ

Նկ. 27. Ամհարական այբուբեն (արդի եթովպականը) Յարաբերաբար Գեեզին՝ աւելցած են վերջին 7 շարքերը:

ընտրեց կարգ մը տառեր ու այս վերջիններու հիմամբ ու զանոնք տարբերացմամբ բազմացնելով՝ յօրինեց մեր 36 տառերը. ըսենք, օրինակ, ընտրելով Ս տառը՝ ասոր բազմացումով յօրինեց Ս, Ա, Ա, Մ, Ո, Ռ, Թ եւ այլն. նոյնպէս ալ վարուեցաւ կարգ մը այլ բնորոշներու հետ: Ապա քանի մը տարի ետք եւ նոյն գործելաձեւով ու ատաղձի որոշ նոյնութեամբ ան ստեղծեց վրացական ու աղուանական այբուբենները եւս:

«Այսպիսով, — կ'եզրակացնէ Սեւակ, — մեսրոպեան գրերի ակունքը գրտնւում է ոչ թէ մերձաւոր յունա-ասորա-պարսկական միջավայրում, ուր ցանկանում են յայտնաբերել այդ նոյնականութեան տեսութեան կողմնակից բանասէրները... այլ ժամանակով ու տարածութեամբ հեռաւոր փիւնիկ-սեմական՝ հարաւ-արաբական-արամէական գրերի ոլորտում, ուր եղել է նրանց իսկական բնօրրանը»: Սեւակ ծանօթ է այն այբուբենին, որուն կ'ակնարկէ եւ որը Դանիէլի ձեռքով կրնար դրկուած ըլլալ Հայաստան, եւ ըստ այսմ ալ չի գիտեր, թէ ինչ տարողութեամբ Մեսրոպ օգտագործեց անոր տառերը: Ան կը ծանրանայ մասնաւորաբար պայմանականութեան՝ տառային պատկերներու այն ազատ ընտրութեան վրայ, որով ինք կ'ենթադրէ թէ շարժած պէտք է ըլլայ Մեսրոպ: Չմոռնանք, որ ան իր բոլոր ենթադրութիւնները կը հիմնէ արդի եթովպերէնէն՝ ամհարերէնէն, պատահականօրէն առնուած հատուածի մը վրայ, որ չէր կրնար իրեն թոյլատրել աւելի ընդգրկուն եզրակացութիւններու յանգիլ. այսուհանդերձ, եւ հակառակ ասոր, ան կը յաջողի ընել կարգ մը շատ փայլուն կռահումներ, առնուազն շատ աւելի, քան ի ձեռին ունեցած ատաղձը կը թոյլատրէր իրեն:

Սեւակի գոյգ աշխատութիւններու արժեւորումը կատարողներէն է. Աղայեան կը գրէ. «Այս վարկածը շատ ուշագրաւ է, եւ յատկապէս նրանով, որ ճիշդ լինելու դէպքում ոչ միայն մեսրոպեան այբուբենի տառաձեւերի ու դրանց ընդհանուր ոճի խնդիրը կը լուծուէր, այլեւ դանիէլեան գրերի առասպելն ու մանաւանդ մեսրոպեան գրերի հետ դրանց ունեցած նիւթական կապի խնդիրը: Յաւօք, վարկածը զրկում է հաւաստիութիւնից մի քանի աննշտութիւնների ու անհաւանականութիւնների պատճառով» (Աղ. 245): Մենք առիթը պիտի ունենանք վերադառնալով թէ՛ Սեւակին, թէ՛ Աղայեանի մատնանշած «անճշտութիւններուն» ու «անհաւանականութիւններուն»:

*
* *

Այժմ հանդարտօրէն ու տող առ տող քննենք թիւ 26 նկարը:
Առաջին ակնարկով իսկ պիտի նկատենք, որ դէմ առ դէմ կը գտնուինք գրահամակարգի մը, որ իր ընդհանուր ոճով ու տառերու յօրինուածքով հիմնովին տարբեր է այն միւս բոլոր սեմական գիրերէն, յատկապէս հիւսիսային-սեմական ընտանիքի ներկայացուցիչներէն, այլեւ պարսկականէն ու յունական-

նէն, որոնց հանդիպեցանք յընթացս մեր աշխատութեան. ասոնցմէ ոչ մէկը իր ոճային ընդհանրութիւններով կը մօտենայ հայերէնին այնքան, որքան ներկայ գրահամակարգը: Քիչ մը աւելի յամենալով ասոր տառերու առանձին ձեւերուն վրայ՝ դժուար պիտի չըլլայ ճանչնալ մեսրոպեան բազմաթիւ երկաթագրեր իրենց բացարձակ հարազատութեան մէջ. այսպէս՝ հորիզոնական առաջին շարքի առաջին տառը մեր Ս-ն է արդէն, իսկ վերջինը՝ Մ-ը: 2-րդ շարքի երրորդ տարբերակը մեր Ղ-ն է, 8-րդ շարքի առաջինը՝ Փ-ը: 9-րդ շարքի առաջին տարբերակը մեր Ռ-ն է, երկրորդը՝ Ռ-ն, իսկ վերջինը՝ Ռ-ն: Յաջորդ՝ 10-րդ շարքի վերջինը Ք-ն է, 12-րդ շարքի հինգերորդը՝ Ն-ն: 14-րդ շարքի առաջին տարբերակը, էջը շրջուած կարդալով, մեր Ա-ն է, չորրորդը՝ Կ-ը, իսկ վերջինը, էջը դարձեալ ուղղելով, Ի-ն: Աւելի վարը 20-րդ շարքի երկրորդ տարբերակը մեր Դ-ն է, իսկ վեցերորդը՝ Գ-ը: Յաջորդ՝ 21-րդ շարքի չորրորդ տարբերակը շքեղ Պ մըն է, իսկ 23-րդ շարքի տառերուն մէջ դժուար չէ ճանչնալ մեր Յ տառին հիմնական ատաղձը, իսկ էջը շրջելով՝ Մ-ն: Այսպէսով ու առանց մեծ ճիգի ու երեւակայութեան յաջողեցանք գտնել ու ճանչնալ մեսրոպեան երկաթագրերու 17-ն, իսկ աւելի անդին պիտի տեսնենք, որ շատ աւելի են ասոնք: Այս տառերու հնչիւնական արժէքին մասին պիտի խօսինք այլ առիթով:

Արդ, կարելի՞ է ըսել, որ այս բոլորը պատահականութեան արդիւնք են միայն կամ թէ կարելի է կասկածիլ, որ Մեսրոպ աչքի առաջ ունեցած չըլլայ այս գրահամակարգը՝ մեր այբուբենի յօրինումին առթիւ: Պատահականութիւններն ալ ունին իրենց օրէնքները, իսկ բանականութիւնը կը մերժէ նման պատահականութեան մը հաւանականութիւնը:

Այս գրահամակարգը Գեեզն է, այսինքն՝ դասական եթովպերէնի այբուբենը, որ գործած է մօտաւորապէս 350 թուականէն մինչեւ ԺԳ. դարու վերջը, ու ապա տեղի տուած է ամհարերէնին, որ հարազատ շարունակութիւնն է Գեեզին եւ արդի եթովպերէնի գիրն է:

Հիմա՝ քիչ մը պատմութիւն:
Մօտաւորապէս Ժ. դարուն Ք.Ա. Արաբական թերակղզիի հարաւային ծայրամասին վրայ, ըսենք՝ արդի Եմենի տարածքին, գոր լատին պատմիչները կոչած են Felix Arabia, իսկ հայ մատենագիրները՝ Երջանիկ Արաբիա, գարգացած է թագաւորութիւն մը Սաբա անունով: Սաբայի թագուհիներէն մէկն էր, ըստ Աստուածաշունչի, որ այցելեց Սողոմոն իմաստունին, յղացաւ անկէ ու ծնունդ տուաւ Մենելիքին, գոր եթովպացիք կը նկատեն իրենց առաջին նահապետը: Այս թագաւորութեան մէջ անյիշելի ժամանակներէ սկսեալ կը կիրարկուէր սեմական այբուբեն մը, որ կը բաղկանար 29 բաղաձայնէ եւ ծանօթ է հարաւարաբակաճ անունով (նկ. 25): Սաբայի բնակիչները, հաւանաբար ասոնց մէկ ստուար մասը, անծանօթ պատճառներով, — ըստ ոմանց՝ երկրին չորացումն է այդ պատճառը, — հակում ունեցած են գաղթելու ու, անցնելով կարմիր ծովու նեղ ժապաւէնը, հաստատուած են արդի Եթովպիոյ ջրարբի բարձրաւանդակին վրայ՝ այնտեղ հիմնելով Աֆաււմ անունով քաղաքը: Այս գաղթը պէտք է սկսած ըլլայ առնուազն 5-րդ դարուն Ք.Ա., քանի հարաւ-

արաբական տառերով գտածոներ կը հասնին մինչեւ այդ ժամանակները: Այստեղ հետզհետէ զօրանալով՝ Բ.Շ. առաջին դարու վերջերը անոնք յաջողած են հիմնել հզօր թագաւորութիւն մը, որ պատմութեան ծանօթ է Աֆունմի քաղաքութիւն անունով, որու գահակալին կը տրուէր «նկուսէ նկսթաթ» (արքայից արքայ) տիտղոսը, զոր այնուհետեւ միշտ ալ կրած են Եթովպիոյ թագաւորները: Ըստ պարսիկ աղանդաւոր Մանիի, որ ապրած ու մեռած է Գ. դարուն, Աքսուամը իր օրերուն ծանօթ աշխարհի չորս հզօրագոյն տէրութիւններէն մէկն էր, որ արդէն գրաւած էր ներկայ Սոմալին՝ հարաւէն, հասած էր մինչեւ Նեղոսի ակունքները՝ հիւսիսէն, իսկ արեւելքէն գրաւած էր Եմենը, որ կը համապատասխանէ իրենց նախկին հայրենիքին՝ Սաբային: Աքսուամի այս նոր բնակիչները կամ տէրերը տեղացի բնիկներուն կողմէ օրին կոչուած են «ագեեզաթ»ներ, այսինքն՝ օտարներ, եկուորներ, գաղթականներ: Այս հեթանոս պետութեան պաշտօնական գիրը եղած է հարաւ-արաբականը, զոր անոնք իրենց հետ բերեր էին եւ որով կատարուած են կոթողային հրաշալի ու մեծաթիւ արձանագրութիւններ (նմուշ մը՝ նկ. 25):

Մօտաւորապէս 320 թուականին ասորի երկու քարոզիչներ՝ Եղեսիոս եւ Փրոմեմնտիոս, ճամբայ ելլելով Եղեսիայէն ու նաև նստելով փիւնիկեան Բիբլոս նաւահանգիստէն (արդի Ժպեյր) կը հասնին Աղեքսանդրիա, որ քրիստոնէական փայլուն ոստան մըն էր այն օրերուն: Եղեսիոս տեղւոյն պատրիարքէն կը ստանայ եպիսկոպոսական աստիճան ու կը գործողուի Եթովպիա՝ քրիստոնէութիւն քարոզելու: Ան իր միաբանակիցին հետ կը հասնի Աքսուամ, ուր եւ քրիստոնէութիւնը առաջին ընդունողը կ'ըլլայ օրուան թագաւորը՝ էզանա արքան, որ իր կարգին զայն կը տարածէ իր բնակչութեան մէջ ամենախաղաղ միջոցներով: Ասորի քարոզիչներու առաքելութիւնը կը շարունակուի այնուհետեւ եւս՝ առնուազն ամբողջ 5-րդ դարը:

Նորահաստատ կրօնին, ինչպէս շատ ուրիշ տեղեր, կը հետեւին գրային բարեկարգութիւններ. եթովպացիք զանազան բարեփոխութիւններ կը մտցնեն իրենց այբուբենին մէջ, որ, ինչպէս գիտենք, մինչ այդ հարաւ-արաբականն էր: Այս գործընթացը կը խլէ մօտ 30 տարի ու աւարտին կը հասնի 350-ական թուականներուն հետեւեալ երկու փուլերով.

ա) Հարաւ-արաբականէն նախ կը ջնջուին հինգ տառեր, որոնց նշած հնչիւնները այլեւս անհետացած էին օրուան եթովպերէնէն. մնացած 24-ին վրայ կ'աւելնան երկու նոր տառեր, որոնց նշած հնչիւնները նոր յառաջացեր էին. այսպէսով նոր ստացուած այբուբենը, որ հարաւ-արաբականի տառերուն հարազատութիւնը պահելով հանդերձ՝ ոճական զգալի տարբերութիւն ունի անկէ (բաղդատել նկ. 24-ի աջէն երեք սիւնակները), կ'օժտուի 26 տառերով՝ բոլորն ալ բաղաձայնանիշ: Այս նոյն առիթով եթովպացիք կը փոխեն իրենց գրութեան ընթացքը եւս. ան կը դառնայ աջընթաց, ինչպէս է հայերէնը, յունարէնը եւ այլն, մինչ հարաւ-արաբականը եւ մնացեալ բոլոր սեմական գիրերը ձախընթաց եղած են ու կը մնան մինչեւ մեր օրերը, օրինակ՝ արաբերէնը, ասորերէնը, եբրայերէնը եւ այլն:

բ) Քանի մը տասնամեակի ընթացքին նոր այբուբենը կը կրէ երկրորդ բարեփոխութիւն մը. ան կը դառնայ սեմական առաջին գիրը, որ կ'օժտուի ձայնաւորները արտայայտելու յատկութեամբ. սակայն, ուշադրութիւն, ասոնք մեր ըմբռնած ձայնաւոր տառերը չեն, այլ կը ներկայացնեն բոլորովին ինքնուրոյն գրութիւն մը: Եթովպացի բարեկարգիչները, փոխանակ յօրինելու վեց ձայնաւորանիշ տառեր, որոնց պէտք ունէր իրենց լեզուն, իւրաքանչիւր տառ կ'օժտեն վեց տարբեր նշաններով, որոնք որոշ մեքենականութեամբ կ'աւելնան իւրաքանչիւր բաղաձայնի վրայ ու անոր վրայ կ'աւելցնեն ձայնաւոր մը. օրինակ՝ թիւ 26 նկարին առաջին հորիզոնական շարքը Հ բաղաձայնինն է. այս շարքի առաջին տառը կ'արտասանուի Հա, երկրորդը՝ Հու, երրորդը՝ Հի եւ այլն. իսկ 6-րդը զուտ բաղաձայն է ու կ'արտասանուի միայն Հ կամ նաեւ Հը: Այսպէսով՝ հիմնական 26 տառերուն թիւը կը բարձրանայ (26x7) 182-ի:

Ասի բաւական բարդ ու խճողուած այբուբեն մըն է, որ գրաբանութեան մէջ ծանօթ է Գեեզ անունով: Գեեզը անշեղ գործած է մինչեւ ԺԳ. դարու վերջը. անով մշակուած է եթովպական դասական մատենագրութիւնը. մասնաւորաբար թարգմանուած է Աստուածաշունչը 430-ին յունարէն բնօրինակի մը վրայէն: Գեեզը, իբրեւ լեզու, շիջեցաւ ԺԳ. դարու վերջերը ու իր տեղը զիջեցաւ եթովպական բարբառի մը՝ ամհարերէնին, որ կը գոյատեւէ մինչեւ մեր օրերը, իբրեւ Եթովպիոյ պաշտօնական լեզու: Ամհարերէնը, որ կը գործածէ 251 տառ, անեղծ պահած է Գեեզ այբուբենը՝ անոր կարգ մը տառերը այլանմանութեամբ պատշաճեցնելով իր կարիքներուն (նկ. 27): Իսկ Գեեզ լեզուն ու այբուբենը կը ծառայեն միայն եկեղեցական կարիքներուն, ճիշդ ինչպէս մեր գրաբարն է:

Գեեզը, ինչպէս ըսինք, աջընթաց է: Անոր տառերը կը գրուին անջատ, ի տարբերութիւն սեմական այլ այբուբեններու՝ ասորերէնին, արաբերէնին: Միւս կողմէ՝ ան ենթակայ է գրչագրական շատ խիստ կանոններու. այն փոքրիկ այլազան նշանները, որոնք ցուցիչներն են ձայնաւորներու եւ որոնցմով կը զանազանուին տառերը իրարմէ, պէտք է շատ կանոնաւոր ու բծախնդիր զետեղուին, որպէսզի մեկնաբանութեան կամ ընթերցումի շփոթ չյառաջանայ, եւ այս հանգամանքը պատճառ դարձած է, որ Գեեզի տառերը դարբերու ընթացքին պահեն իրենց պատկերային վաղեմի հարազատութիւնը ու անփոփոխ փոխանցուին սերունդէ-սերունդ: Այս բոլորին վրայ, ինչպէս նկատել կու տայ արդի լեզուաբան մը, «Գեեզը օժտուած է անզուգական գեղեցկութեամբ մը» (Read. 242), թէեւ անոր 182 տառերը զայն կը դարձնեն դժուարընկալի ու խճողուած գրահամակարգ մը:

Ահա այս գրահամակարգն էր, ըստ մեր խոր համոզումին, որ անցաւ Մեսրոպի ձեռքը Եղեսիոյ մատենադարանին մէջ, ուր ան գացած էր իր վերջին պրպտումները ընելու դանիէլեան գիրերու խափանումէն ետք: Մենք կրնանք պատկերացնել անոր կերպարը այն օրերուն. դանիէլեան գիրերու ձախող փորձարկումէն յուսախաբ, հայկական ինչ որ կորսուած գիրեր գտնելու երազէն պատրանաթափ, բայց եւ այնպէս իր ազգին, եկեղեցիին ու պատմութեան

առջեւ էապէս յանձնառու լուսաւորիչ մը, Կորիւնի բառերով՝ «այնպէս բազում աշխատութեանց համբերեալ վասն իւրոյ ազգին բարեաց ինչ օճան գտանելոյ», ան Գեեզին կառչեցաւ իբրեւ յարմարագոյն լաստին: Գեեզը Մեսրոպին կու տար այն բոլոր առաւելութիւնները, որոնց հետամուտ էր ան. մասնաւորաբար տառերու շատ լայն ընտրութիւն մը, ինչպէս նաեւ, ու մանաւանդ, տառաւորինումի անսահման միջոցներ: Միւս կողմէ՝ ան որեւէ ձեւով պիտի չխրտչեցնէր ո՛չ յոյները, ո՛չ պարսիկները, քանի կը պատկանէր հեռու-հեռաւոր երկրի մը, որուն սահմանները անծանօթ էին հին աշխարհին ու անծանօթ էին իր շրջապատին եւս: Եւ, վերջապէս, Մեսրոպ սիրեց Գեեզը, որովհետեւ գեղեցիկ էր ան, ու ճաշակաւոր մարդ էր ինք: Ան Գեեզէն վերցուց մեր այբուբենի կարեւորագոյն մասը, մէկ քանի տառեր հնարեց Գեեզի իսկ տուեալներով, իսկ մնացեալին համար դիմեց ուրիշ աղբիւրի, որուն պիտի անդրադառնանք: Չենք վարանիր այսպէս մտածելու, երբ աչքի առաջ կ'ուենանք այնքան մեծաթիւ տառերու ակնբախ նմանութիւնը, այլեւ նոյնութիւնը Գեեզի ու հայերէնի միջեւ. ինչպէս նաեւ այն ընդհանուր ոճը, որ հասարակաց է այս երկուքին, մանաւանդ որ կը հաւատանք, թէ «գրերի ուսումնասիրութեան մէջ ամենագլխաւոր խնդիրը գրերի ձեւն է» (Աճառեան):

*
* *

Հարաւ-արաբական այբուբենէն առնուած 24 տառերուն թիւը 182-ի հասցնելու համար՝ եթովպացի բարենորոգիչները դիմած են տառաւորինումի այլազան հնարներու, ընդհանրապէս տարբերացման. տեսնենք ասոնցմէ մէկ քանին, որոնք իրենց անմիջական ցոլացումը գտած են մեսրոպեան այբուբենին մէջ եւս:

Այս հնարներէն գլխաւորը փշիկներն են, որոնցմով կը բնորոշուին եթովպական տառերը եւ որոնցմով կը բնորոշուին նաեւ մեսրոպեան տառերը: Փշիկ կը կոչենք այն փոքրիկ նշանը, որ կ'աւելնայ տառային սկզբնաձեւի մը վրայ ու կը ծառայէ ձեւելու տարբեր տառ մը: Բաղդատենք, օրինակի համար, Գեեզի ba տառը, որ կը ձեւացնէ մեր Ռ-ն, bā տառին հետ, որ կը ձեւացնէ մեր Ռ-ն. երկրորդը առաջինէն կը տարբերի աջակողմեան հորիզոնական միջին փշիկով մը, որ այս պարագային պարզ գծիկ մըն է: Այս նոյն փշիկը կրնայ գտնուիլ տառին ստորոտը, ինչպէս է պարագան bī-ին, կամ ձախին, օրինակ՝ նոյն շարքի 6-րդ տարբերակը. այս երեք դիրքերը կը ծառայեն տարբերելու նոյն բաղաձայնին վրայ աւելցող ձայնաւորին տեսակը միայն: Ձայնաւորի տարբերացման կը ծառայէ նաեւ ոլորուն կտուցածեւ կամ օղակածեւ փշիկը. ոլորուն կտուցածեւ ստորահայեաց փշիկով օժտուած է, օրինակ, h շարքի վերջին տարբերակը, որ կը ձեւացնէ մեսրոպեան U-ը, կտուցածեւ վերահայեաց փշիկով օժտուած է շարքի 5-րդ տարբերակը, իսկ օղակածեւ փշիկով օժտուած են 7 շարքի 5-րդ եւ 7-րդ տարբերակները, եւ անշուշտ ուրիշ շատ տառեր:

Ուղիղ փշիկը, դրուելով տառին գագաթը, կը ծառայէ նաեւ յօրինելու բոլորովին նոր բաղաձայն մը. օրինակ՝ s շարքի տառերը եւ b շարքի տառերը ունին հիմնական նոյն ատաղձը, սա տարբերութեամբ որ s շարքի տարբերակները օժտուած են վերին փշիկով մը, որ ունի կեղրոնական դիրք: Այս նոյն փշիկը թեթեւօրէն դէպի ձախ փոխադրելով՝ ստացուած է k շարքը. իսկ h շարքի տառերը ստացուած են n շարքի սկզբնաձեւերուն վրայ աւելցնելով վերին ձախակողմեան փշիկ մը: Նոյնպիսի փշիկներով կը զանազանուին նաեւ p եւ s շարքերը:

Ինչպէս կը նկատենք, Գեեզը շատ մեծ գրաւ դրած է փշիկներու վրայ՝ ասոնց այլազան տեսակներու կիրարկումով ու տեղափոխումներով, որովհետեւ մեծ էր տառատեսակներու պահանջը: Մեսրոպ այս բոլորէն ընտրած է միայն այնպիսիները, որոնք օժտուած են աջակողմեան փշիկով, ի պահանջել հարկին ջնջելով միւսները, բացի մէկ-երկուքէն, որոնց պիտի անդրադառնանք: Միւս կողմէ՝ ան օգտագործած է միայն հորիզոնական փշիկը, որ կը ձեւացնէ պարզ գծիկ մը՝ զանց ընելով կտուցածեւը. մեր տառատեսակներուն մէջ կիրարկուած վայրահակ ու կտուցածեւ փշիկները, օրինակ՝ Ռ կամ Ռ, բոլորն ալ յետին դարերու գրչագրական նորարարութիւններ են: Մեսրոպեան փշիկաւոր տառերն են՝ Ա, Բ, Գ, Դ, Ե, Զ, Է, Ը, Թ, Ժ, Ի, Լ, Ս, Կ, Ղ, Մ, Ռ, Վ: Երկու տառեր՝ Թ եւ Ք, օժտուած են օղակածեւ փշիկով:

Տառաւորինումի երկրորդ հնարը, որուն դիմած են Գեեզի բարենորոգիչները, զեղչումն է: Բաղդատենք, օրինակի համար, b շարքի առաջին, 4-րդ ու 7-րդ տարբերակները. 4-րդը ստացուած է առաջինին ձախակողմեան սիւնին զեղչումով, իսկ 7-րդը ստացուած է աջակողմեան սիւնին զեղչումով: Չեղչումը կիրարկուած կը գտնենք միմիայն այն տառերուն պարագային, որոնք օժտուած են զուգադրութեան առանցքով (axe de symétrie) մը՝ h, s, b, ' , k, z, t, p, s, եւ անոր ենթակայ են յիշեալ շարքերու միայն 4-րդ ու 7-րդ տարբերակները: Չեղչումով ստացուած տառատեսակները հետագօտողին վրայ կրնան առաջին նուազ ձգել այն սխալ տպաւորութիւնը, թէ ասոնք հորիզոնական շրջումով ստացուած տառեր են. օրինակ՝ բաղդատելով bā եւ bō տառերը, կարելի է ենթադրել, թէ ասոնցմէ երկրորդը ստացուած է առաջինին աջ շրջումովը կամ ճիշդ՝ հակառակը. նոյն սխալ տպաւորութիւնը կարելի է կրել բաղդատելով s շարքի 4-րդ ու 7-րդ տարբերակները: Սակայն քիչ մը աւելի խորացնելով մեր քննութիւնը ու աչքի առաջ բերելով զեղչումի ենթարկուած միւս շարքերու տարբերակները եւս, պիտի անդրադառնանք, որ այսպիսիները հորիզոնական շրջումով ստացուած չեն, այլ ունին ուրիշ ծագում:

Շրջումի խաբուսիկ տպաւորութիւնը կրնան ձգել նաեւ hō եւ bē տառերը, որոնցմէ երկրորդը կը թուի ստացուած ըլլալ առաջինին գլխիվայր շրջումովը, ինչ որ նոյնպէս ճիշդ չէ. ասոնք տառաւորինումի տարբեր հնարներով յառաջացած են: Այսուհանդերձ, որքան ալ խաբուսիկ ըլլան անոնք, նման տպաւորութիւններ անպայման իրենց ներգործութիւնը պիտի ունենային Գեեզը

սերտող բարենորոգիչին վրայ, որ Մեսրոպն էր, ու անոր թելադրէին տառա-
յօրինումի նոր հնար մը, որ շրջումն է. ըստ այսմ ալ չենք կրնար չմտածել, թէ
Ժ-ն ստացուած է Գ-ին, իսկ Ծ-ն՝ Զ-ին շրջումով կամ հակառակը:

Եւ վերջապէս Մեսրոպի ուշադրութենէն չէր կրնար վրիպիլ այլ ուշագրաւ
երեւոյթ մը եւս. Գեեզի մէջ կը գտնուին առնուազն չորս տառեր, իրենց
տարբերակներով, Գ, 'aīn, ʒ, ɸ, որոնք կը նոյնանան յունարէնի Ծի, Օմիգրոն,
էտա եւ Տաու տառերուն հետ, որոնք, սակայն, ահա փաստօրէն յատկացուած
են եթովպական բոլորովին այլ հնչիւններու:

Առաջին մեծ եզրակացութիւնը, որուն կրնար յանգիլ Մեսրոպ Գեեզի սեր-
տողութենէն ետք, այն էր, որ այբուբեն մը կրնար կատարելապէս կայանալ ու
գործել առանց յարգելու տառապատկեր-հնչիւն միասնութիւնը, այսինքն,
արդի եզրաբանութեամբ՝ նոյնականութեան օրէնքը, այլ խօսքով՝ մաքուր
պայմանականութեամբ. աչքերուն առջեւ էր փաստը՝ Գեեզը, ուր s, b, k շար-
քերը, այլեւ ʒ եւ n, ɸ եւ ʃ եւ ուրիշներ, պայմանական աննշան փոփոխութիւն-
ներով՝ փշիկային օժտումով, զեղչումով կամ շրջումով, կարելի եղած էր յատ-
կացնել տարբեր հնչիւններու: Ուրեմն ոչինչ կը ստիպէր զինք, որ կառչէր ծա-
նօթ այբուբեններու մէջ առկայ տառերու պատկեր-հնչիւն միասնութեան, այ-
սինքն՝ նոյնականութեան. ընդհակառակը, մեծաթիւ օրինակներ զինք կը
մղէին ազատօրէն որդեգրելու տառայօրինումի այն միւս սկզբունքը, որ պայ-
մանականութիւնն է: Առանց այս ակնբախ իրողութեան՝ ընդմիջտ անյայտ
պիտի մնան մեր տառերու ակունքները կամ սխալ տեղ փնտուռին անոնք, իսկ
տրուած մեկնութիւնները պիտի ըլլան արուեստական ու բռնազբօսիկ: Երբ
նոյն գրահամակարգին մէջ, որ մեսրոպեանն է, կը գոյակցին Ո եւ Ռ, Բ եւ Բ եւ
նմանները, միայն Ռ-ով կը բացատրուի Ռ-ի ծագումը, ու միայն Բ-ով կարելի է
բացատրել Բ-ի յօրինումը: Ըստ այսմ ծագումնաբանական շատ սերտ առնչակ-
ցութիւն կը ցուցաբերեն Ս, Ա, Մ, Ա, Ո, Ռ, Թ, որոնք կը սերին նոյն սկզբնա-
ձեւէն, որ Ս մըն է, ուղիղ կամ շրջուած, ինչպէս նաեւ Բ, Դ, Ե, Ը, Ի, Խ, Կ, Ղ,
Ն, Տ, որոնք իբրեւ սկզբնաձեւ ունին Բ-ն: Իսկ Ե, Է, Լ, Ք իրենց կարգին կը
մատնեն այլ սկզբնաձեւ մը, որ ուղղահայեաց գիծ մըն է՝ մէկ կամ երկու փշի-
կով օժտուած: Այս տառերէն իւրաքանչիւրին ծագումը կը բացատրուի իրեն
խմբակից միւս տառերու ծիրէն ներս միայն. ուստի գրաբանագիտական միա-
համուռ անհեթեթութիւն կը գործեն այն բոլոր բանասէրները, որոնք մեսրոպ-
եան Բ-ին ծագումը, օրինակ, կը կապեն յունական Իոտային, որ ուղղահայեաց
պարզ ձողիկ մըն է, մինչ հայկական Բ-ին սկզբնաձեւը Բ մըն է, որուն ձախ
սիւնը աճած է ուղղահայեաց փշիկով մը:

Պայմանականութեամբ յօրինուած ու ընտրուած խումբերուն վրայ կ'աւել-
նան մեկուսի փոխառութիւնները, ինչպէս՝ Է, Փ, Պ, Յ, Մ, Զ, Զ, որոնցմէ մէկ
քանին, իրենց կարգին, իբրեւ սկզբնաձեւ ծառայած են սակաւաթիւ այլ տա-
ռերու:

*
* *
7 8 9 10

Միւս կողմէ՝ պիտի տեսնենք, որ նոյնականութիւնը բացակայ չէ եղած
երբեք Մեսրոպի տառայօրինումի աշխատանքէն. ընդհակառակը, բաւական
լայն տեղ տրուած է անոր, եւ մեսրոպեան քանի-քանի խնդրայարոյց տառեր
նոյնականութեան խստագոյն յարգումով կը գտնուին Գեեզի մէջ. բայց նոյնա-
կանութիւնը ոչ մէկ ատեն կաշկանդած է անոր ձեռքերը, եւ ան շարժած է բո-
լորովին ազատ: Հոն ուր նոյնականութեան թելադրած տառը հաճոյ չէ թուած
իրեն, դիմած է պայմանականութեան, այսինքն՝ ազատ ընտրութեան սկզբուն-
քին՝ աչքաթող ընելով Գեեզի շարքերէն շատերը, որոնց նշած հնչիւնները ունի՝
հայերէնը: Այսպէս, Մեսրոպ ընդմիջտ անտեսած է Գեեզի ʒ, m, ʃ, w, ' , z, j, ɸ,
շարքերը, մինչ անոր աչքերը երկար կանգ առած են Ս, Ո, Բ, Ի սկզբնաձեւերը
բովանդակող շարքերուն վրայ, որոնցմէ քաղած է բազմաթիւ տառեր:

Եւ, վերջապէս, պէտք է շեշտել, թէ Մեսրոպ չափազանց ժուժկալ եղած է
այլանմանութեան կամ տարբերացման կիրարկումին մէջ. յրնթացս մեր աշ-
խատութեան պիտի տեսնենք, որ միայն հազուադիւրս առիթներով ան միջա-
մտած է իր ընտրած բնորոշներու պատկերային կառոյցներուն, իսկ այդ միջա-
մտութիւնները առհասարակ միօրինակ ու հետեւողական են ու թելադրուած՝
գրաբանական բացատրելի ու ըմբռնելի անհրաժեշտութենէ մը: Յանկարծա-
բանութիւնն (improvisation) ու բռնազբօսութիւնը ընդմիջտ բացակայ են
անոր գործելաձեւին մէջ:

*
* *
11 12 13 14

Հետագայ բաղդատութիւններուն համար նկատի պիտի առնուին մեսրոպ-
եան երկաթագրերը միայն. ասոնց ամենահին նմուշները կը գտնուին Տեկորի
ցանկին մէջ (նկ. 29): Յանձնարարելի է, որ ընթերցողը յարատեւ աչքի առաջ
ունենայ հայր Ներսէս Ակինեանի ցանկը եւս (նկ. 30), ուր անկրկնելի հարազա-
տութեամբ ու վայելչութեամբ վերարտադրուած են յաջորդող դարերու
երկաթագիր նմուշները իրենց ողջ շքեղութեամբ: Այս երկուքին կը կցենք նաեւ
գրչագիր պատառիկ մը (նկ. 31), որ առնուած է Լազարեան աւետարանի յիշա-
տակարանէն: Աւելցնենք, որ քարի վրայ կատարուած արձանագրութիւնները
ընդհանրապէս հակամէտ են ձեւերու պարզութեան: Մեսրոպեան երկաթա-
գրերը աննշան տարբերութեամբ, որոնց պիտի անդրադառնանք, կը համապա-
տասխանեն մեր արդի մեծատառերուն ու կը պահեն իրենց հիմնական բոլոր
գիծերը, զորս Մեսրոպ դրոշմած է անոնց եւ որոնց բծախնդիր հաշուառումով
պիտի կատարենք մեր բաղդատութիւններն ու հետեւութիւնները:

Ա	Ժ	Ճ	Բ
Բ	Ի	Մ	Ս
Գ	Լ	Յ	Կ
Դ	Զ	Շ	Տ
Ե	Ձ	Ն	Ր
Զ	Տ	Ր	Ց
Է	Վ	Ր	Ժ
Ը	Ջ	Յ	Փ
Թ	Լ	Ջ	Բ

Նկ. 29. Տեկոր

Այս տառերը առնուած են Տեկորի տաճարի արձանագրութիւններէն: Տաճարը կառուցուած է համանուն գիւղին մէջ, Կարս, Անիէն 20 քմ հարաւ-արեւմուտք, 5-րդ դարու երկրորդ կէսին. ան գրեթէ լրի կործանեցաւ 1911-ի երկրաշարժին:

Տեկորի արձանագրութիւններէն կը բացակայէին է, Ը, Ժ, Ծ, Ճ, Ջ, Փ, Բ տառերը, որոնք այս ցանկին մէջ մտած են 6-րդ եւ 7-րդ դարերու այլ արձանագրութիւններու հետեւողութեամբ:

Հայերէն հնագոյն արձանագրութիւններու հաւաքածոյ մը կարելի է գտնել «Օողակաթ»ի առաջին հատորին մէջ, 1913:

Նկ. 30. Համեմատական տախտակ
Չ.-Թ. դարերուն գործածուած նշանագրերու

350—450	Թ. 279	Տեկոր 490	Հոխոխիմէ 618	Արսե 688	Ա. Ետ. 887	Թ. 456
Ա Ա	Ա Ա	Ա Ա	Ա Ա	Ա Ա	Ա Ա	Ա Ա
Բ Բ	Բ Բ	Բ Բ	Բ Բ	Բ Բ	Բ Բ	Բ Բ
Գ Գ	Գ Գ	Գ Գ	Գ Գ	Գ Գ	Գ Գ	Գ Գ
Դ Դ	Դ Դ	Դ Դ	Դ Դ	Դ Դ	Դ Դ	Դ Դ
Ե Ե	Ե Ե	Ե Ե	Ե Ե	Ե Ե	Ե Ե	Ե Ե
Ն Ն	Ն Ն	Ն Ն	Ն Ն	Ն Ն	Ն Ն	Ն Ն
Զ Զ	Զ Զ	Զ Զ	Զ Զ	Զ Զ	Զ Զ	Զ Զ
Տ Տ	Տ Տ	Տ Տ	Տ Տ	Տ Տ	Տ Տ	Տ Տ
Ր Ր	Ր Ր	Ր Ր	Ր Ր	Ր Ր	Ր Ր	Ր Ր
Ց Ց	Ց Ց	Ց Ց	Ց Ց	Ց Ց	Ց Ց	Ց Ց
Փ Փ	Փ Փ	Փ Փ	Փ Փ	Փ Փ	Փ Փ	Փ Փ
Ժ Ժ	Ժ Ժ	Ժ Ժ	Ժ Ժ	Ժ Ժ	Ժ Ժ	Ժ Ժ
Ծ Ծ	Ծ Ծ	Ծ Ծ	Ծ Ծ	Ծ Ծ	Ծ Ծ	Ծ Ծ
Ճ Ճ	Ճ Ճ	Ճ Ճ	Ճ Ճ	Ճ Ճ	Ճ Ճ	Ճ Ճ
Ջ Ջ	Ջ Ջ	Ջ Ջ	Ջ Ջ	Ջ Ջ	Ջ Ջ	Ջ Ջ
Փ Փ	Փ Փ	Փ Փ	Փ Փ	Փ Փ	Փ Փ	Փ Փ
Բ Բ	Բ Բ	Բ Բ	Բ Բ	Բ Բ	Բ Բ	Բ Բ

1. Ասորի. 2. երբ. 1. Մոզայիկէճի 2. Մաստարա

Ա	Ժ	Ճ	Բ
Բ	Ի	Տ	Ս
Գ	Լ	Յ	Կ
Դ	Զ	Է	Տ
Ե	Ձ	Ն	Ր
Զ	Տ	Ր	Ս
Է	Ձ	Ն	Ր
Ը	Տ	Ր	Ս
Թ	Վ	Ր	Ս
Պ	Ղ	Յ	Կ
Ջ	Ղ	Յ	Կ

Նկ. 29. Տեկոթ

Այս տառերը առնուած են Տեկոթի տաճարի արձանագրութիւններէն: Տաճարը կառուցուած է համանուն գիւղին մէջ, Կարս, Անիէն 20 քմ հարաւ-արեւմուտք, 5-րդ դարու երկրորդ կէսին. ան գրեթէ լրի կործանեցաւ 1911-ի երկրաշարժին:

Տեկոթի արձանագրութիւններէն կը բացակայէին է, Ը, Ժ, Ծ, Ճ, Զ, Փ, Ք տառերը, որոնք այս ցանկին մէջ մտած են 6-րդ եւ 7-րդ դարերու այլ արձանագրութիւններու հետեւողութեամբ:

Հայերէն հնագոյն արձանագրութիւններու հաւաքածոյ մը կարելի է գտնել «Օողակաթ»ի առաջին հատորին մէջ, 1913:

Նկ. 30. Համեմատական տախտակ
Չ.-Թ. դարերուն գործածուած նշանագրերու

350—450	թ. 279	Տեկոթ 490	Հոփոսիմէ 618	Արսե 688	Աւետ. 887	թ. 458
Ա Ա	Ա Ա	Ա Ա	Ա Ա	Ա Ա	Ա Ա	Ա Ա
Բ Բ	Բ Բ	Բ Բ	Բ Բ	Բ Բ	Բ Բ	Բ Բ
Գ Գ	Գ Գ	Գ Գ	Գ Գ	Գ Գ	Գ Գ	Գ Գ
Դ Դ	Դ Դ	Դ Դ	Դ Դ	Դ Դ	Դ Դ	Դ Դ
Ե Ե	Ե Ե	Ե Ե	Ե Ե	Ե Ե	Ե Ե	Ե Ե
Ն Ն	Ն Ն	Ն Ն	Ն Ն	Ն Ն	Ն Ն	Ն Ն
Ր Ր	Ր Ր	Ր Ր	Ր Ր	Ր Ր	Ր Ր	Ր Ր
Ս Ս	Ս Ս	Ս Ս	Ս Ս	Ս Ս	Ս Ս	Ս Ս
Տ Տ	Տ Տ	Տ Տ	Տ Տ	Տ Տ	Տ Տ	Տ Տ
Վ Վ	Վ Վ	Վ Վ	Վ Վ	Վ Վ	Վ Վ	Վ Վ
Պ Պ	Պ Պ	Պ Պ	Պ Պ	Պ Պ	Պ Պ	Պ Պ
Ջ Ջ	Ջ Ջ	Ջ Ջ	Ջ Ջ	Ջ Ջ	Ջ Ջ	Ջ Ջ
Կ Կ	Կ Կ	Կ Կ	Կ Կ	Կ Կ	Կ Կ	Կ Կ
Լ Լ	Լ Լ	Լ Լ	Լ Լ	Լ Լ	Լ Լ	Լ Լ

1. Ասորի. 2. Երբ.
1. Մողայիկէզժի 2. Մաստարա

Գալով եթովպական տառերուն, որոնց վրայ շատ մեծ գրաւ դրուած է ներկայ աշխատութեան մէջ, ապա պարզապէս ողբալի է Աճառեանի ընտրած ու ներկայացուցած ցանկը. ընթերցողը կը յղենք Ակ. 24-ի աջէն բ. եւ գ. սիւնակներուն, ինչպէս նաեւ Ակ. 25-ին եւ 26-ին, որպէսզի տեսնէ, թէ որքան անթելադիր ու խեղճ է Աճառեանի բերած եթովպական ցանկը: Նախ եւ առաջ կ'անկախուէր, որ իբրեւ եթովպական մէջբերուէր միայն ու միայն Գեեզը, քանի որ Մեսրոպի օրով Եթովպիոյ պաշտօնական գիրը Գեեզն էր աւելի քան կէս դարէ ի վեր: Աճառեան «եթովպական» անունին տակ իրարու խառնած է երկու այբուբեններ՝ հարաւ-արաբականը եւ Գեեզը, աւելի ճիշդը՝ այս վերջինին այն տարբերակը, որ Եթովպիոյ մէջ գործեց 320-350 թուականներուն (Ակ. 25-ի աջէն երկրորդ սիւնակը): Միւս կողմէ՝ ճիշդ չեն վերարտադրուած ոչ մէկը, ոչ միւսը: Ինչ որ աւելի խրտչեցուցիչ է, սակայն, այն է, որ այս ցանկին մէջ կը գտնենք տառեր, որոնք ոչ մէկ տեսն եթովպական եղած են՝ ոչ հարաւ-արաբական, ոչ ալ Գեեզ. այսպէս են՝ Խ-ին առաջին տարբերակը, Ծ-ին երկրորդ տարբերակը, Զ-ն, Պ-ին առաջին տարբերակը, Ծ-ն, Վ-ին առաջին տարբերակը եւ այլն: Եթովպերէնի հանդէպ ցուցաբերուած այս անտարբերութեամբ ու բժախնդրութեան պակասով ալ Աճառեան կողմնորոշուած է ամէն անգամ, որ պէտք եղած է արտայայտուիլ այդ այբուբեններին մասին, իբրեւ մեսրոպեան տառերու հաւանական ակունքի: Ան հետեւողականօրէն երես դարձուցած է ամէն ակնարկութեան, որ յունարէնէն, ասորերէնէն ու պարսկերէնէն դուրս կը փնտռէ մեսրոպեան տառերու բնորոշները:

Հակառակ այս բոլորին՝ Աճառեան չի վարանիր իր աշխատութեան մէջ գրելու. «Այսօր ալ վրացերէն խոցուրի կամ եթովպական մի գրութիւն հայերէն թուում է չիմացողի համար» (Աճ. 436): Վրացերէնը՝ իր կարգին: Իսկ եթովպերէնի իր մէջբերած ցանկը աչքի առաջ ունեցողը բնաւ ալ զայն հայերէն կարծելու պատճառ չունի ու չի կրնար ունենալ, այնքան այլանդակ է ան: Մինչդէռ մասնակատողութիւն մը ընողին համար իսկական եթովպական գիրերը քիչ մը աւելի ուշադրութեան ու գուրգուրանքի առարկայ պէտք է դառնային. վերջին հաշուով՝ աշխարհի վրայ քանի՞ այբուբեն կայ, որ գործէր Մեսրոպի օրով եւ որուն համար կարելի ըլլար ըսել, թէ հայերէն կը թուի. միակը՝ Գեեզն էր, ու ան ալ անտեսուած է, որովհետեւ «Եթովպիան շատ հեռու էր»: Եթէ Աճառեան հետամուտ ըլլար աւելի կոկիկ ու մանաւանդ բիրեղացած ցանկ մը ճարելու, — պայմանաւ անշուշտ, որ միաժամանակ հրաժարէր իր կանխակալ նախադրեալներէն, — ապա դիւրաւ երեսան պիտի էլլէր, որ առանց որեւէ անպարարական միջամտութիւններու, — որոնց անընդհատ անհրաժեշտ է դիմել յունա-ասորա-պարսկական այբուբեններու պարագային, — այնքան մեծաթիւ տառեր հայերէնի ու եթովպերէնի, իմա՝ Գեեզի, մէջ կը նոյնանան՝ մերթ իրենց պատկերով ու հնչումով միատեղ, մերթ միայն պատկերով:

Աճառեան այս աշխատանքը չէ յօժարած տանիլ. իր հետ չեն յօժարած նաեւ բոլոր անոնք, որոնք մեր անմիջական շրջապատին մէջ փնտռած են մեսրոպեան տառերու ակունքները եւ կաշկանդուած են աշխարհագրական սեղմումներով:

ՄԵՍՐՈՊԵԱՆ ՏԱՌԵՐՈՒ ՅՕՐԻՆՈՒՄԸ

Ստորեւ քայլ առ քայլ տեսնենք Գեեզի այն շարքերը, ուրկէ, ըստ մեր հայեցողութեան, Մեսրոպ կրնար ընտրած ըլլալ մեր այբուբենի համապատասխան տառերը: Ըստ Կորիւնի՝ Մեսրոպ սկզբնապէս խառն կարգով մը յօրինեց կամ նշանակեց մեր տառերը, ապա անուանեց զանոնք, հուսկ միայն անոնց տուաւ այբուբենական կարգ մը. «Եւ անդ վաղվաղակի նշանակեալ, անուանեալ եւ կարգեալ, յօրինէր սիղոբայիւք-կապօք», — վկայութիւն մը, որ կատարելապէս կը համապատասխանէ Գեեզին, որուն այբուբենական կարգը տարբեր է հետագային Մեսրոպի ընտրածէն. մինչդեռ եթէ ան յունական այբուբենի հիմամբ յօրինէր մեր տառերը, անոնք մօտաւորապէս արդէն հետեւած պիտի ըլլային Մեսրոպի հետագային ընտրած այբուբենական կարգին, եւ Կորիւն այնքան ալ պատճառ պիտի չունենար շեշտելու, թէ ան այբուբենական կարգով մը օժտեց իր յօրինած տառերը:

Ի Ս Ս Վ Յ Ն Ս Մ

Այս շարքը կը համապատասխանէ մեր Հ հնչիւնին, որով օժտուած էին սեմական բոլոր լեզուները, ինչպէս նաեւ պարսկերէնը. արաբերէնի Է-ն է ան: Յունարէնը, որ շատ վաղուց զայն ունեցած ըլլալ կը թուի, Մեսրոպի օրով աւելի քան հազարամեակէ մը ի վեր արդէն կորսնցուցած էր այս հնչիւնը, եւ անոր համապատասխանող տառ չունէր:

Մեսրոպ ընտրած է շարքին երրորդ տարբերակը ու, ջնջելով անոր ձախակողմեան փշիկը, յօրինած է Հ-ն, որ, ըստ Տեկորի ցանկին՝ աջահայեաց սուր անկիւն մըն է: Մեսրոպեան միակ տառն է այս, — թերեւս Չ-ին հետ, — որ կը կազմէ նման անկիւն մը. նկատենք, որ Գեեզի յիշեալ տառը իր կարգին, միակն է, որ ունի սուր անկիւն մը:

Ըստ Աճառեանի՝ Հ-ին բնորոշ պարսկական շ տառն է (նկ. 6ա, սասանեան դրամներու սիւնակին մէջ). այս վերջինին վրայ իշխողը սուր անկիւնը չէ, այլ անոր վերին եւ ստորին ոլորուն բաղադրիչները, որոնք կը պակսին մերինին, եւ դժուար է երեւակայել, թէ Մեսրոպ այսքան անդամահատուծներէ ետք որդեգրած ըլլայ այդ տառը. միայն սուրանկիւն բնորոշ մը կրնար յանգիլ հայկական Հ-ին. իսկ աւելի ուշ մերինին գագաթն ու ստորոտը յառաջացած համապատասխան ոլորուն կամ ուղիղ բաղադրիչները գրչագրական զարդեր են, որոնք, ըստ մեր ցանկերուն, սկզբնապէս գոյութիւն ունեցած չեն:

Մարկուարտ եւ Եունկեր զայն կը հանեն նոյն ցանկի Տ տարբերակէն, որ շատ աւելի հեռու է մերինէն, քան Աճառեանի ընտրածը: Իսկ Լագարդ (նկ. 5) եւ Կոպպ (նկ. 18) զայն կը հանեն զպտական Շ տառէն, որ միայն իր հնչումով կը յուշէ մերը:

Ակիւնեան Հ-ին մայրը կը սեպէ յունական K տառը. ըստ հայր սուրբին՝

Մեսրոպ ջնջած է ասոր ձախակողմեան սիւնը ու մնացեալը կոչած է Ն: Այսպէս կը մտածէ ան, քանի մեր այբուբենական կարգին մէջ Ն կը յաջորդէ Կ-ին: Ուրեմն Մեսրոպ յունական Կ-էն կերտելէ ետք Կ տառը, նոյնէն ալ կերտած է Ն-ն եւ այս պատճառով ալ զայն դրած է Կ-էն անմիջապէս ետք: Ակինեան այսպիսի հնարներով կը մեկնաբանէ մեսրոպեան տառերէն աւելի քան տասին ծագումնաբանութիւնը. հետագային պիտի անդրադառնանք ասոնց: Ինչ կը վերաբերի Կ եւ Ն տառերու յիշեալ առնչակցութեան, ապա ըսենք, որ բնաւ ալ ստոյգ չէ, թէ հայկական Կ-ը կը յառաջանայ յունական Կ-էն. այս պիտի տեսնենք իր տեղին: Միւս կողմէ՝ յունական աւելի քան տասը տառեր, որոնք նմանապէս օժտուած են սուր անկիւնով մը եւ նմանապէս իբրեւ բնորդ ներկայացուած են մեսրոպեան համապատասխան տառերուն, ոչ մէկ ատեն հայերէնի մէջ պահած են սուր անկիւնը. ուրեմն ինչո՞ւ Մեսրոպ բացառութիւն մը պիտի ստեղծէր Ն-ին առթիւ, եթէ իրապէս յունական այդ տառին կիսումով ստացած է մերը:

Աչոտ Աբրահամեան, որ իր գրաբանական ուսումնասիրութեանց մէջ ոչ մէկ ուրոյն մտածողութիւն ցուցաբերած է, կը հետեւի Ակինեանին՝ «սրբագրելով» զայն. ըստ իրեն՝ Ն-ին բնորդը եղած է ոչ թէ յունական Կ-ն, այլ նոյնինքն հայկական Կ-ը (նկ. 13). այս եզրակացնելու համար՝ ինք եւս կը հիմնուի Կ եւ Ն տառերու յաջորդականութեան վրայ: Առ այս՝ ան այնպէս մը կը վերաձեւէ իր ցանկին վրայ այս երկու տառերը, որ այլեւս կասկած չյարուցէ իր վարկածը՝ Կ Կ սակայն ասոնցմէ ոչ առաջինը մեսրոպեան Կ մըն է, ոչ ալ երկրորդը՝ Ն:

*
* *

Այս նոյն շարքի առաջին տարբերակը իսկական Ս մըն է. ասոր պիտի անդրադառնանք աւելի անդին:

Իսկ շարքի վերջին տարբերակը յատկացուած է Մ-ին, անշուշտ պայմանականութեան օրէնքով: Ենթադրելի է, թէ Մեսրոպ բնորդին կտուցածեւ փշիկը փոխարինած ըլլայ պարզ գծիկով մը, ինչպէս զայն կը գտնենք Տեկորի եւ Ակինեանի ցանկերուն մէջ: Արդի տառաձեւերու մէջ աւելի կիրարկելի են ուղիղ ու թեթեւօրէն վայրահակ փշիկները, իսկ կտուցածեւը շատ հազուադիւրս կ'երեւի:

Մ հնչիւնը հասարակաց ըլլալուն գրեթէ բոլոր հին լեզուներուն՝ անոր համապատասխանող տառն ալ կը գտնենք բոլոր հին այբուբեններուն մէջ: Անիմաստ է բաղդատութեան եզր մը գտնել սեմականներուն ու մերինին միջեւ, ինչպէս ըրած են բազմաթիւ բանասէրներ, որովհետեւ Մ-ը թելադրող որեւէ տառ չենք գտներ ասոնց մէջ: Կանգ կ'առնենք, հետեւաբար, յունականին վրայ: Յունական դասական հանրօրէն ծանօթ Մ ձեւը, որուն կառչած է Ակինեան, որեւէ նմանութիւն չունի մերինին հետ. ուստի զանց կ'ընենք այս մէկը,

մանաւանդ որ այլ առիթներով պիտի վերադառնանք անոր ընտրութեան: Գարդհաուզէն, զգալով դասական Մ-ին ու մեսրոպեան Մ-ին անհամապատասխանութիւնը, կ'ընտրէ անոր մէկ այլ տարբերակը՝ Ս (նկ. 14), որ տարածուած ըլլալ կը թուի ձեռագիր վկայութեանց մէջ. Մենեւիչեան իր կարգին կը կառչի այս մէկին. Սարգիսեան մեկնակէտ կ'առնէ աւելի քմայքոտ տարբերակ մը, — նոյնպէս ձեռագրերէ քաղուած, — եւ մանրատառ Ս -ն (նկ. 21): Աճառեան համակարծիք է Գարդհաուզէնին. չէր կրնար չըլլալ, — քանի այսպէսով մեսրոպեան մէկ տառ եւս յունական ծագում կը ստանար, — որուն առաջարկած տարբերակը «կը գործածուէր քրիստոնէութեան թուականէն առաջ եւ յետոյ, ինչպէս կը գտնենք սինայական նշանաւոր Աւետարանի ձեռագրին մէջ» (Աճ. 538). ու կ'աւելցնէ հետեւեալ բացատրութիւնը. «Հայերէնի մէջ յոյն գրին աջակողմեան եւ ձախակողմեան մանր փշիկները ջնջուած են եւ ասոնց տեղ աւելցուած է գլխուն վրայի կորութիւնը, տարբերելու համար Ս-էն» (անդ): Աճառեանի փաստարկումները տրամաբանական չեն. նախ՝ ան չի բացատրեր, թէ ինչո՞ւ Մեսրոպ պէտք է ջնջէր յունական այս տարբերակին երկու փշիկները. ձախակողմեանը՝ այսպէս կամ այնպէս ընդունելի է, քանի Մեսրոպ որեւէ այլ տառի վրայ ձախակողմեան փշիկ չէ կիրարկած, սակայն աջակողմեանը՝ ըմբռնելի չէ: Երկրորդ՝ եթէ Մեսրոպ նոյնիսկ որոշէր ջնջել այս մէկը եւս, — ինչպէս զայն ջնջած են դպտիները (նկ. 5), — ապա ան պէտք չունէր այդ ջնջուած հատուածը աւելցնելու սիւնին գագաթը, — իբրեւ թէ Ս-էն տարբերելու համար, — քանի ըստ յունական այբուբենական կարգին՝ Մեսրոպ տակաւին յօրինած չէր մեր Ս տառը, ուստի որեւէ տարբերացումի հարկը չէր ներկայանար, եւ մեր Մ տառը պիտի ունենար Ս պատկերը, ինչպէս է պարագան դպտական Մ-ին: Ըստ այսմ ալ պէտք է ենթադրել, թէ Մեսրոպ Մ տառը յօրինելու համար հիմնուած է այնպիսի այբուբենի մը վրայ, ուր Ս եւ Մ տառերը իրենց այս վերջնական ձեւաւորումը ունին, եւ Մեսրոպ պատրաստի ընտրած է զանոնք. եթէ նուազագոյն միջամտութիւնը կատարէր ան, ապա մեր Մ հնչիւնին պէտք է յատկացուած ըլլար Ս տառապատկերը, իսկ Ս հնչիւնին ալ պէտք է յատկացուէր Մ տառապատկերը:

Աչոտ Աբրահամեան իր կարգին կ'ընտրէ յունական այնպիսի օրինակ մը՝ Ս, որ օժտուած է միայն ձախակողմեան փշիկով, ու կ'աւելցնէ. «Ս-ից՝ շուռ տալով եւ աջ թեւը փոխադրելով ձախ՝ վերեւից» (նկ. 13): Նման Մ մը ծանօթ չէ հնագրութեան. ինչ կը վերաբերի թեւը նախ աջ ու ապա վեր փոխադրելուն՝ կը մնայ անիմաստ ու աննպատակ շարժում մը. Աճառեան գոնէ բանով մը արդարացուցած է զայն, Աբրահամեան այդքանն ալ չ'ըներ:

Լ Ա Դ Ը Դ Թ Ծ Ծ

Այս շարքը կը համապատասխանէ մեր Դ-ին, որ Մեսրոպի օրով ունէր յունական Լ-ին, ինչպէս նաեւ պարսկական, սեմական ու լատինական Լ-ին

Հնչումը. այս իրողութիւնը կը հաստատուի այն հին տառագարձութիւններով, զորս կատարած են մեր նախնիները. օրինակ՝ Platon անունը մեզի համար Պլատոնն է, զոր, անշուշտ, իրենք եւս արտասանած են Platon, պարսկերէն salar բառը, որ կը նշանակէ զօրավար, տառագարձած ենք սաղար, ասորական abilā բառը հայերէն տուած է արեղայ: Ղ-ին կից ունեցած ենք նաեւ Լ Հնչիւնը. այս երկուքին տարբերութիւնը, ըստ Աճառեանի, այն է, որ առաջինը քանար է, երկրորդը՝ նուրբ: Ամէն պարագայի, օտարին մէկ Լ-ին դիմաց Մեսրոպ հարկ տեսած է ստեղծել երկուքը, սա տարբերութեամբ որ օտար Լ-ին համարժէք դատած է Ղ-ը, ինչպէս տեսանք զանազան օրինակներով. թէեւ այս միօրինակութիւնը երբեմն կը խախտի:

Հիւսիսային-սեմական այբուբեններուն մէջ այս տառին ամենահին բնորոշը կը գտնենք փիւնիկեանին մէջ, ուր ան ուղիղ սիւն մըն է, որ օժտուած է աջակողմեան ստորին փշիկով մը՝ Լ (նկ. 1): Հիւսիսային-սեմական միւս այբուբենները գրեթէ կայուն կը պահեն այս նախածեւը: Յունական հնագոյն արձանագրութեանց մէջ ան նմանապէս կը պահպանուի, սակայն հետզհետէ ստորին փշիկը կը սկսի բարձրանալ սիւնին գագաթը, իսկ շատ աւելի ուշ այդ փշիկը կը ստանայ ձախակողմեան սիւնին ծաւալը՝ Լ Ա (նկ. 4բ). Մեսրոպ այս վերջինը կը ճանչնար դասական յունարէնի ճամբով: Հարաւային-սեմական այբուբեններուն մէջ (նկ. 24) կը պարզուի այլ իրողութիւն մը. սիւնը կը մնայ նոյնը, սակայն աջակողմեան փշիկը կը փոխադրուի ձախ ու կը հանգչի անոր գագաթը՝ մերթ կազմելով ուղիղ անկիւն մը՝ Դ, մերթ սուր անկիւն մը՝ Դ : Այս վերջին ձեւը տարտամօրէն կը յուշէ արդէն մեր Ղ-ը, սակայն հեռու է անկէ տակաւին: Անցնելով Գեեզին՝ այդ անկեան կողմերը կը հաւասարին, մասամբ մօտենալով յունականին, սա տարբերութեամբ որ Գեեզի մէջ տառիս ձեւը ունի աւելի կոր է, մինչ յունականինը կը մնայ միշտ սուր անկիւն մը՝ Լ Ա:

Եթէ այս բոլոր զարգացումները ի մի բերենք, ապա կը նկատենք, որ մեր Ղ-ը չիման երկու եզրեր ունի հարաւային-սեմական տառերուն հետ՝ իր ձախ հայեացքով ու կոր ձեւով, մինչ ան բոլորովին կը հեռանայ փիւնիկեանէն, որ արդէն խնդրոյ առարկայ չի կրնար դառնալ իր հնութեամբ, եւ յունականէն, որ ստորահայեաց հաւասարակողմ սուր անկիւն մըն է: Միւս կողմէ՝ մեր Ղ-ը բոլորէն կը տարբերի հիմնական յատկութեամբ մը, որ աջակողմեան սիւնին ստորոտէն մեկնող հորիզոնական փշիկն է. այս փշիկը, ահա, կը գտնենք միմիայն Գեեզի երրորդ տարբերակին մէջ. եւ ճիշդ այս մէկն է մեսրոպեան Ղ-ին իսկական ու հարազատ բնորոշը՝ Լ Ղ: Թերեւս առարկուի, թէ մերը Գեեզէն կը տարբերի ձախակողմեան սիւնին ծաւալով. նախ նման կարճ սիւն մը կը գտնենք այս շարքի 4-րդ տարբերակին մէջ եւս, որմէ թելադրուած ալ Մեսրոպ կրնար ձեւաւորել մեր տառը. սակայն մերինին սիւնը շատ դիւրաւ կրնար կորսնցնել իր ծաւալէն մաս մը՝ չչփոթուելու համար Ռ-ին հետ, որ գրչագիր բնագրերու մէջ կը մօտենայ Ղ-ին՝ իր փշիկին ստորին դիրքով. Ակիւնեան կը թուէ Ռ մը (նկ. 30), որուն փշիկը ալ սիւնին ստորոտն է:

Յունամէտ բանասէրները այս պարագային եւս միահամուռ կեդրոնացած են յունական Ա-ին վրայ, եւ ուրիշ ալ չէր կրնար ըլլալ կացութիւնը. եւ որովհետեւ տարբերութիւնը շատ մեծ է ու բացայայտ, Աճառեան կանգ կ'առնէ յունական ինչ որ ձեւի մը վրայ, որ ունեցած է մերինին աջակողմեան հորիզոնական փշիկը՝ Ա (նկ. 32). այս պարագային եւս ան կ'ապաւինի Գարդհաուզէնի հնագրական վկայութեան. «Հին յունարէն ձեռագրերի մէջ տեղ-տեղ գործածուած է գտնուած» (Աճ. 538): Եթէ Գարդհաուզէն հանդիպած ըլլար նման տարբերակի մը, առաջինը ինք պիտի անդրադառնար, թէ այդ նոյնին հիմամբ ալ Մեսրոպ կրնար յօրինած ըլլալ հայկական Ղ-ը ու զայն պիտի նշէր իբրեւ բնատիպ այս վերջինին. Գարդհաուզէն չէ ըրած նման բան մը, որովհետեւ յունական Ա ձեւ մը երբեք ալ ընդունուած չէ հնագրական հաւաքածոներու մէջ (տեսնել նկ. 4բ եւ 4գ), միւս կողմէ՝ Գարդհաուզէնի համար յունական Լամբղան նկատուած է մայրը ոչ թէ Ղ-ին, այլ Լ-ին (նկ. 14): Իսկ հայր Մենելիշեանի բերած օրինակները (նկ. 15) ոչ մէկ հիմնաւորում ունին: Մարկուարտ կ'ենթադրէ, թէ Ղ տառը ստացուած է Լ-ին կրկնումով՝ ԼԼ ԴԼ Լ. նոյն հնարով ան յառաջացած կը սեպէ նաեւ մեր Ռ եւ Վ տառերը, որոնց պիտի ակնարկենք իրենց տեղին: Մարկուարտ հաւանաբար իբրեւ նախընթաց նկատի ունի պարսկական-աւեստական տառերը, որոնցմէ շատեր կրկնումով ստացուած են: Մեսրոպեան տառերը կրկնումի բացարձակապէս որեւէ հետք չեն կրեր, եւ աւելորդ է այս առթիւ եւս մտածել նման հնարի մը մասին:

*

* *

Մեսրոպ պէտք է հոգար Ղ-ին ձայնակից Լ տառը եւս: Ձայնակից տառեր յօրինելու համար ան շատ յաճախ դիմած է Գեեզի նոյն շարքին. սակայն մեր բերածին մէջ Լ-ը թելադրող որեւէ տառ չենք գտներ:

Լ-ին բնորոշ մը գտնելու փնտռումները յառաջ տարուած են զանազան ուղղութիւններով.

ա) Կարգ մը բանասէրներ զայն կը հանեն յունական Ա-էն, որուն կիսումով ալ պիտի ստացուէր ան. այսպէս կը մտածեն, ինչպէս ակնարկեցինք վերը, Գարդհաուզէն, Աբրահամեան եւ ուրիշներ. եւ այս՝ հակառակ այն իրողութեան, որ յունական Ա-ն ընդհանրապէս Ղ տառագարձուած է հայերէնի մէջ. ա՛լ չենք խօսիր պատկերային անհամապատասխանութեան մասին:

բ) Ուրիշներ, ինչպէս Աճառեան, անոր յօրինումը կը վերագրեն Մեսրոպին, որ Ա-էն մեկնելով Ղ մը յօրինելէ ետք, ջնջած է մեր այս տառին ձեւը եւ ստացած՝ Լ տառը, ինչ որ կարկտան մեկնաբանութենէ մը աւելին չ'արժեր:

գ) Մարկուարտ եւ Ակիւնեան ասորականէն առնուած կը սեպեն մերը, ինչ որ տրամաբանական չէ. ասորականը ձախահայեաց սուր անկիւն մըն է՝

ձ (նկ. 8), եւ եթէ Մեսրոպ իրօք յամեցած ըլլար այս մէկուն վրայ, ապա դժուար թէ ան երբեւիցէ մտածէր զայն դէպի աջ դարձնելու մասին, քանի ձախահայեաց տառ մը, յարաբերաբար շ-ին, պիտի կազմէր հոյակապ հակադրութիւն մը անոր հետ, որ շատ փնտուռած յատկութիւն մըն է այբուբեններուն մէջ:

դ) Իս. Յարութիւնեան Լ-ը կը հանէ փիւնիկեանէն (նկ. 1). ճիշդ է, որ այս վերջինը գրեթէ կը նոյնանայ մերինին հետ, ինչպէս նաեւ արամէականը, հին-երբայականը եւ այլն. սակայն Մեսրոպ ուրկէ՞ կրնար հանդիպիլ շրջանառութենէ դարեր առաջ դարձած այդ այբուբեններուն:

Մեր կարծիքով՝ Լ-ին ձայնակից Լ-ին բնորդ մը գտնելու համար՝ Մեսրոպ այնքան ալ փնտուտուքի կամ երեւակայութեան պէտք չունէր. իր օրով գոյութիւն ունէին բազմաթիւ այբուբեններ, որոնց բոլորն ալ օժտուած էին Լ-ով եւ որոնց բոլորին ալ ծանօթ ըլլալու տուեալները առկայ էին. ասոնք էին՝ լատինականը, պարսկականը՝ մանաւանդ արշակունեանը, որ շատ աւելի մօտ է արամէականին, բայց նաեւ պահլաւականը շրջուած ձեւով (նկ. 6ա), սամարականը եւ նոր-երբայականը (նկ. 7 եւ 10)¹: Այլ խօսքով՝ Լ-ը թելադրող բնորդները կը վիստային իր շուրջ. ալ ինչո՞ւ Մեսրոպ պէտք է կիսէր յունական Ա-ն, կամ գլխատէր հայկական Լ-ը, կամ թէ անտեղի ուղղէր ու աջ դարձնէր ասորական ձ -ը:

Եթէ մտածենք, միւս կողմէ, որ Մեսրոպ կրնար պայմանականութեամբ առաջնորդուիլ ու գոհանալ Գեեզով, ապա այստեղ է շարքին առաջին տարբերակը իրեն կրնար հայթայթել հոյակապ Լ մը:

Ասոր պիտի վերադառնանք յաջորդ հատուածի աւարտին:

Ի Լ Կ Ե Զ Է Ը Թ

Այս շարքը կը համապատասխանէ արեւմտեան արդի լեզուներու R հնչիւնին, որ յունարէնի մէջ կը գրուի P տառով. անով օժտուած էին հին աշխարհի բոլոր լեզուները: Ասոր դիմաց հայերէնը ունի երկուքը՝ Բ եւ Ռ, որոնցմէ առաջինը, պարզագոյն բնորոշումով, կ'արտասանուի լեզուի մէկ թրթիւռով, իսկ երկրորդը՝ մէկէ աւելի, երբեմն մինչեւ 5-6 թրթիւռով: Մեսրոպ մեր այս երկու հնչիւններէն ո՞ր մէկը կրնար ճանչցած ըլլալ իրեն ծանօթ լեզուներուն մէջ:

Յունարէնէ կատարուած 915 փոխառութեանց մէջ (տես ԱՃ., Հայոց լեզուի պատմութիւն) կը գտնենք 400 R, որոնց 290-ը տուած են Բ, մնացեալները՝ Ռ: Պարսկերէնէ կատարուած փոխառութեանց մէջ այս համեմատութիւնը կը թուի

ըլլալ մօտաւորապէս նոյնը: Իսկ ասորերէնէ կատարուած 209 փոխառութեանց մէջ կը գտնենք 88 Բ եւ միայն 8 Ռ. այս վերջինները կա՛մ կ'իյնան բառին սկիզբը, կա՛մ Ն-է մը առաջ, ուր Ռ-ի կիրարկութիւնը անխուսափելի էր: Այս թիւերը ցոյց կու տան, թէ որքան ալ յունարէնի ու պարսկերէնի R-ը մեծ մասամբ Բ հնչած է հայուն ականջին, այսուհանդերձ տատանումի շատ լայն լուսանցք մը գոյութիւն ունի. մինչ սեմական R-ը շատ աւելի կողմնորոշիչ է իբրեւ Բ-ի համարժէք: Միւս կողմէ՝ մեր այբուբենին մէջ, որ կը հետեւի յունականի կարգին, յունական P-ին դիմաց կամ իբրեւ անոր համարժէք դրուած է Ռ-ն, եւ ոչ թէ Բ-ն: Այս բոլոր տուեալները, մեր կարծիքով, կը թելադրեն այն իրողութիւնը, թէ Մեսրոպին համար հայկական Բ-ին իսկական համարժէքը կը գտնուէր սեմական լեզուներու մէջ, եւ եթէ Մեսրոպ մեր այս տառը պիտի յօրինէր նոյնականութեան օրէնքով, ապա ան պիտի դիմէր կամ կրնար դիմած ըլլալ սեմական այբուբենի մը: Բանասիրական տուեալները, սակայն, բաւական խայտաբղէտ են եւ կը պարզեն այլ պատկեր մը:

Յունամէտ բանասէրներէն ոմանք յունական P-ին մէջ կը տեսնեն մեր Բ տառին մայրը, իսկ ուրիշներ զայն կը նկատեն մեր Ռ-ին մայրը: Հայր Մենելիշեան չի վարանիր այդ նոյնին մէջ տեսնելու մայրը թէ՛ Բ-ին, թէ՛ Ռ-ին. իրեն կը հետեւի Սարգիսեան եւս:

*
* *

R-ին ամենահին արտայայտութիւնը կը գտնենք փիւնիկեանին մէջ, ուր ան ուղիղ սիւն մըն է, որուն գագաթը օժտուած է եռանկիւնով մը, որ աւելի ուշ կը վերածուի կիսաբոլորակի մը՝ Գ Գ (նկ. 1). յունականը այս վերջինին աջահայեաց տարբերակն է պարզապէս: Վաղ արամէականները կը պահեն այս փակ գլուխը, իսկ աւելի ուշ կը զարգանայ վերահայեաց բաց գլուխով տարբերակը՝ Կ (նկ. 11): Շատ աւելի ուշ, պարսկական, երբայական ու ասորական այբուբեններու մէջ, ան կը դառնայ բաց գլուխով ձախահայեաց տառ մը, որ սիւն մըն է՝ հորիզոնական կամ թեթեւօրէն վայրահակ ձեղունով՝ Դ, իսկ երբեմն ալ, յատկապէս պահլաւական տարբերակներու մէջ, ամբողջ տառս ձախահայեաց սուր անկիւն մըն է՝ Ե: Ասոնք բոլորը, իրենց հայեացքին բերումով, չեն կրնար իբրեւ բնատիպ ծառայած ըլլալ մեսրոպեան Բ-ին, քանի ասոնցմէ մէկն ու մէկը առնելու պարագային՝ Մեսրոպ պիտի պահէր անոր հայեացքը, եւ մեր այժմու Բ-ն պիտի ունենար ձախահայեաց ձեւաւորում: Ուստի կը սխալին բոլոր այն բանասէրները, որոնցմէ՝ Կոպպ, Յարութիւնեան, Միւլլեր, Տաղաւարեան, Մարկուարտ, Եռնկեր եւ այլն, որոնք հիւսիսային-սեմական ու պարսկական այբուբեններու մէջ կը փնտեն մեր տառին բնորդը:

Ինչ կը վերաբերի յունական P-ին, այս մէկը իր աջահայեաց գլուխով տար-

¹ Ասոնց մէջ յատուկ ուշադրութեան արժանի է Ալիմեանի՝ 887-ի Աւետարանէն քերած նմուշ-ներուն (նկ. 30) եւ նոր-երբայականի (նկ. 7) միջեւ գտնուող նմանութիւնը:

տամօրէն կը յուշէ մերը, ինչ որ չէր կրնար վրիպիլ յունամէտ բանասէրներու ուշադրութենէն. սակայն յունականին գլուխը փակ է: Մենիւիշեան կը յաջողի, — չենք գիտեր ինչպէս, — գտնել յունական տարբերակ մը, որ կը ներկայանայ վայրահակ բաց գլուխով (նկ. 15), ու այս մէկն ալ կը համարէ մերինին մայրը: Աճառեան, որ նկատած է այս կէտը, որեւէ առարկութիւն չ'ըներ, մինչդեռ դժուար պիտի չըլլար հաստատել, որ յունական P-ի այսպիսի տարբերակ մը գոյութիւն չունի. աւելի վկայուած է այնպիսի տարբերակ մը (նկ. 4գ), որուն գլուխը կը բացուի դէպի վեր եւ կը յիշեցնէ արամէականը. յունական վերահայեաց R-ի խօսուն օրինակ մը կը գտնենք Ակինեանի ցանկին մէջ (նկ. 30): Իսկ Սարգիսեան, Աճառեան, Ակինեան, Աբրահամեան եւ ուրիշներ մեկնակէտ կ'առնեն դասական ձեւը՝ փակ գլուխով, որ «Մեսրոպի ձեռքով ալ բացուած է մեր գեղագրութեան օրէնքներուն համաձայն» (Աճ. 552): Մեր գեղագրութեան մէջ նման օրէնք գոյութիւն չունի. ունինք բազմաթիւ տառեր, որոնք կը ներկայանան փակ գլուխով, ու ոչ մէկ «օրէնք» յաջողած է բանալ այդ գլուխը. բաց աստի, փակ գլուխով Ր մը որեւէ անպատեհութիւն պիտի չներկայացնէր, ինչպէս է Ք-ն, եւ այս վերջինէն ան պիտի զանազանուէր փշիկով մը, ինչպէս կը տարբերին Ր եւ Բ: Եւ յետոյ, ինչո՞ւ յունամէտ բանասէրները կը փափաքին, որ այդ բացումը կատարուէր անպայման դէպի վար եւ ոչ դէպի վեր, ինչպէս պատահած է այլ այբուբեններու, թէկուզ եւ յունարէնի մէջ. այս այլընտրանքին հաւանականութիւնը երբեք ալ նկատի առած չեն անոնք եւ գոհացած են յունականին գլուխը դէպի վար բանալուն մէջ տեսնելով Ր-ին ծագումը: Մինչդեռ, եթէ Մեսրոպ իրապէս յունական P-էն մեկնելով յօրինէր իր Ր-ն, ան առնուազն այդ տառին դիմաց ալ պիտի դնէր Ր-ն այբուբենական կարգին մէջ, ինչ որ չէ ըրած: Ահա այս բոլորը նկատի առած՝ մենք հակում ունինք ենթադրելու, թէ Մեսրոպ աջահայեաց բաց գլուխով սեմական բնատիպ մըն ալ ընտրած ըլլայ իբրեւ մեկնակէտ. կը շեշտենք՝ սեմական, որովհետեւ միայն սեմական R-ին մէջ ան կը տեսնէր իսկական համարժէքը մեր միաթրթիռ Ր-ին. նման բնատիպ մը մեզի կը հայթայթէ Գեեզի ներկայ շարքի երրորդ տարբերակը:

Այս շարքը կը ծագի հարաւ-արաբականէն (նկ. 25), ուր R-ը կը ներկայանայ ձախահայեաց մահիկի մը տեսքով. ասի միակ տառն է, զոր եթովպացիք, Գեեզը յօրինելու առթիւ, շրջեցին դէպի աջ, հանդերձ այլ ոճաւորումներով, որոնք կ'երեւին պատկերին վրայ: Առաջին շարժումով մը՝ Մեսրոպ թեթեւօրէն ուղղեց անոր շեղ սիւնը. սակայն այսքանը բաւարար չէր, քանի ստացուած տառը կրնար դիւրաւ շփոթուիլ չ-ով կամ լ-ով, որոնց երկուքն ալ յօրինած էր ան արդէն ըստ Գեեզի տուեալներուն. ուստի, երկրորդ շարժումով մը՝ գլխի վայր շրջած է զայն կամ, ըսենք, ուղիղ կանգնեցուցած է, որով վերացած են այդ անպատեհութիւնները՝ Շ Ն Ր :

Պիտի վերադառնանք այս տառին, իսկ Ռ-ին պիտի անդրադառնանք աւելի անդին:

*
**

Այժմ վերատեսնենք Լ տառը, որուն յատկացուցեր էինք մեր նախորդ հատուածը:

Եթէ ներկայ շարքի առաջին տարբերակի սիւնը թեթեւօրէն ուղղենք, կը ստանանք հոյակապ Լ մը. կը մնայ փնտռել, թէ Մեսրոպ ի՞նչ թելադրականութեամբ կրնար մտածած ըլլալ այս ուղղութեամբ R-ի առթիւ:

Նման թելադրականութիւն մը ընդմիշտ բացակայ չէ. պարսկերէնի մէջ (նկ. 6ա) նոյն տառը ըստ դիրքի կ'արտասանուէր Լ կամ Ր, այլ խօսքով՝ երկարժէք էր ան: Թոյլատրելի չէ՞ մտածել, թէ Մեսրոպ կրնար աչքի առաջ ունենալ այս պարագան եւ, Գեեզի R-ին առթիւ, խորհէր նաեւ Լ-ի մասին եւ այս նոյն շարքէն ալ ընտրէր մեր երկու տառերը՝ Լ եւ Ր. անկարելի չէ, ընդհակառակը, հաւանականութիւն մըն է, որուն կարելի է կառչիլ մեծ լաւատեսութեամբ:

S Ռ Ր Ղ ճ Ռ Ր

Այս շարքը կը համապատասխանէ մեր Ս հնչիւնին, որով օժտուած էին սեմական ու ոչ-սեմական բոլոր լեզուները:

Փիւնիկերէնի մէջ այս հնչիւնին յատկացուած տառը կը ներկայանայ երեք հորիզոնական գծիկներով, որոնք հատուած են ուղղահայեաց չորրորդ գծիկով մը՝ 𐤍, եւ կը կոչուի Սամեք: Այս պատկերը կը պահպանուի վաղ արամէական այբուբեններուն մէջ, իսկ հետագային զգալի փոփոխութեան կ'ենթարկուի ան հիւսիսային-սեմական այբուբեններուն մէջ: Ասոնք բոլորը ոչինչով կը յուշեն մեր Ս-ն (տես նաեւ նկ. 11-ի շարքը):

Յոյները, որդեգրելով փիւնիկեան այս տառը, զայն յատկացուցին Քս երկհնչիւնին, որ կը համապատասխանէ Փրանսերէնի ու անգլերէնի x-ին. իսկ իրենց Ս հնչիւնին համար առին փիւնիկեան W տառը, որ Մին կը կոչուի (նկ. 11-ի վրայ § շարքը) ու զայն անուանեցին Սիգմա: Շատ շուտով այս տառը շրջուեցաւ յունարէնի մէջ ու դարձաւ Σ, որ կը կիրարկուէր դասական շրջանին: Աւելի ուշ, Մեսրոպի օրով, արդէն յառաջացած էր երկրորդ տարբերակ մը՝ C, որ մահիկի մը տեսք ունի (նկ. 4ա եւ 4բ): Յունամէտ բանասէրները այս տառն ալ կը նկատեն մերինին բնորոշ. «Ս յունական նշանագիրն է վերահայեաց դիրքով», — կը գրէ Ակինեան պարզ ու մեկին: Իրեն կը ձայնակցին Գարդհաուզէն, Մենեւիշեան, Սարգիսեան եւ ուրիշներ: Աբրահամեան ունի նոյն տեսակէտը, սակայն աւելի խոհեմ կը շարժի ան. նախ կը գծէ յունական Սիգմա մը, որուն հորիզոնական թեւերը անհամեմատօրէն երկարած են, ապա կը կանգնեցնէ զայն ու կը հասնի Ս-ին: Աճառեան, վկայակոչելէ ետք իր նախորդները, ինք ալ կանգ կ'առնէ յունականին վրայ, սակայն իբրեւ այլընտրանք կը թելադրէ նաեւ պարսկական 𐬎 տառը, (նկ. 6ա եւ 6բ), որ երկու խոշորակազմ ստորակէտերու կցումով ստացուած պատկեր մըն է:

Կոպպ եւ Յարութիւնեան, իրենց կարգին, կը կեդրոնանան այս վերջինին վրայ: Մարկուարտի, որուն կը ձայնակցի նաեւ Եունկեր, նախասիրութիւնը կ'երթայ պահլաւական այբուբեններու այն տարբերակին վրայ, ուր տառս կը ներկայանայ շրջուած Ս-ի մը տեսքով եւ ձախ գագաթին կը կրէ փշիկ մը՝ Ս (նկ. 6ա): Այս մէկը հաւանաբար մինչայժմ բերուած բնատիպերուն մէջ լաւագոյնն է:

Ժամանակակից բանասէր մը՝ Լ. Խաչերեան, ընդմիջտ մերժելով բերուած բոլոր առաջարկները, ինչպէս նաեւ փոխառութեան ամէն գաղափար, կը գրէ. «Ս գրոյթը իր ոճաւորմամբ իւրայատուկ է մաշտոցեան հեղինակային ստեղծագործութեանը, եւ ոչ մի մօտաւոր կամ հեռաւոր նմանակը չունի աշխարհի այբուբենների որեւէ համապատասխան գրոյթի հետ» (Խաչ. 264): Պրոֆ. Խաչերեան հաւանաբար քիչ մը վարանէր նման վճռական կարծիք յայտնելու, եթէ աւելի մօտէն սերտէր իր մէջբերած աղբիւրները, որոնց մէջ կը գտնենք Գեեզի եւ զպտերէնի ցանկերը եւս եւ որոնց երկուքն ալ ունին Ս տառը:

*
* *

Հարաւ-արաբական այբուբենը (նկ. 25) ունի երկու Ս, որոնց հնչիւնական տարբերութիւնը ըմբռնելի չէ մեզի. ասոնցմէ առաջինը, որ նշանակուած է լատինական S-ով՝ Տ, կը համապատասխանէ փիւնիկեան Սամեքին. երկրորդը, որ նշանակուած է S-ով կը համապատասխանէ արաբական س-ին եւ մեզի արդէն կը թելադրէ մեսրոպեան Ս-ն շրջուած դիրքով՝ Ս: Անցողակի աւելցնենք, որ վերը նշուած պարսկական Ս-ն շատ կը նմանի այս վերջինին, թէեւ հարաւ-արաբականը աւելի ձեւաւորուած է: Գեեզը հարաւ-արաբականէն առաւ միայն մէկ Ս, որ այս վերջինն է, ու զայն կոչեց Սաթ, որ մեր բերած շարքն է: Գեեզի մէջ տառիս ձեւը բոլորովին ոլորուած է եւ կը նոյնանայ մեր Ս-ին հետ. մինչ հարաւ-արաբականին մէջ ան կը կազմէ երկու ուղիղ անկիւններ: Միւս կողմէ, իր այս ձեւաւորումով, Գեեզը կը նսեմացնէ մէջբերուած բոլոր բնատիպերը, ներառեալ պարսկականները:

Ակնարկենք նաեւ զպտական Մ-ին (նկ. 5), որ պատկերային հարազատ երկուորեակն է մեր Ս-ին. ենթադրելի է, որ անիմաստ է մտածել զպտերէնէն պայմանականութեամբ առնուած տառի մը մասին, երբ աչքի առաջ ունինք Գեեզի ներկայ շարքը:

*
* *

Համոզուած ըլլալով հանդերձ, որ Գեեզի սոյն տարբերակը մեզի ծանօթ բոլոր այբուբեններու համապատասխան տառերէն ամենահաւանական ու ամենահարազատ բնորդն է մեսրոպեան Ս-ին, չենք վարանիր մատնանշելու հե-

տեւեայր եւս. Մեսրոպ, որ կաշկանդուած չէր նոյնականութեան օրէնքով ու լայն տեղ տուած է պայմանականութեան, իրապէս այս շարքէն առաւ իր Ս-ն, թէ՞ ան իր ընտրութիւնը արդէն կայացուցած էր յանձին Գեեզի շարքի առաջին տարբերակին, որ ուղիղ կանգնած Ս մըն է եւ ոչ մէկ ձեւափոխումի կը կարօտի, բայց Ս հնչումը չունի. նման հարցումի մը պատասխանը հաւանաբար երբեք ալ պիտի չունենանք:

*
* *

Այս հատուածը պիտի ուզէինք փակել հետեւեալ խորհրդածութեամբ:
Այբուբեն մը, ուր կը գոյակցին Ս եւ Մ տառերը, այսինքն՝ հայկականը, եւ որուն մէջ փշիկները տառատարբերակիչ այնքան մեծ դեր կը կատարեն, օրինակ՝ Բ եւ Բ, Ո եւ Ռ եւ այլն, թոյլատրելի է ենթադրել, թէ զայն յօրինողը ընտրած կամ կերտած ըլլայ նախ Ս տառը, ապա, փշիկով մը օժտելէ ետք այս մէկը, հասնի Մ-ին: Եթէ Մեսրոպ իրապէս առաջնորդուած ըլլար յունական այբուբենով, ան նախ պիտի կերտէր Մ-ին համարժէքը՝ առանց փշիկի, ապա կերտէր Տ-ին համարժէքը՝ փշիկով, քանի որ այս այբուբենին մէջ Մ-ն կը կանխէ Տ-ն. այս տուեալներով՝ մեր Մ-ը պէտք է ներկայանար առանց փշիկի, իսկ Ս-ն՝ փշիկով: Եզրակացութիւնը պարզ է. Մեսրոպ չէր կրնար հետեւած ըլլալ յունական այբուբենին ու չէր կրնար այս երկուքին բնորդները անկէ ընտրած ըլլալ:

Պ Փ Փ Փ Փ Փ Փ

Այս շարքը կը համապատասխանէ սեմական Կոֆին, որ ետնալեզուային խուլ պայթական Ղ մըն է եւ յատուկ է միայն սեմական լեզուներուն. արաբերէնը զայն կը գրէ ڤ տառով: Դասական հայերէնը Մեսրոպի օրով անոր հանդիպած է ասորերէնի ընդմէջէն միայն ու Կ տառադարձած է զայն. օրինակ՝ ڤ տուած է կեղեւ: Յունարէնը իր կարգին զայն տառադարձած է K, որ հայերէն նոյնպէս Կ կու տայ: Այսքանը՝ տառիս արտասանութեան ու տառադարձութեան մասին:

Մեզ հետաքրքրողը, սակայն, այս տառին պատկերն է:
Քանի մը առիթներով մենք շեշտեցինք, թէ մեսրոպեան ու յունական տառերուն միջեւ միակ ամբողջական նմանութիւնը կը ներկայացնեն առաջինին Փ-ը, որ «Փիւր» կը կոչուի, եւ երկրորդին Փ-ն, որ «Ֆի» կը կոչուի. միւս կողմէ՝ գիտենք նաեւ, որ յունական այս տառը կանոնաւորապէս Փ տուած է հայերէն. օրինակ՝ ڤάλανջ -փաղանջ, ڤασσαλονόσι-փասխան: Ու ահա մեզ չարչրկող հարցը՝ Մեսրոպ ուրկէ՞ առաւ մեր Փ տառը - Գեեզէն, թէ՞ յունարէնէն:

Աւանդոյթներ կան, որոնք այնքան խոր հաստատուած են հնագրութեան,

բայց նաեւ մարդկային մտքին մէջ, որ երբեմն պիտի չուզէինք դուրս գալ անոնց ազդեցութենէն. ասոնցմէ մէկն ալ մեր Փ-ին առաջարկուած ու հանրօրէն ընդունուած յունական Փ բնորդն է:

«Բոլոր քննիչներն էլ հանում են յունական Փ գրից»,— կը գրէ Աճառեան, եւ այդպէս ալ է. մեր Փ-ին յունական ծագումը ընդունած են նոյնիսկ այնպիսիները, օրինակ՝ Մարկուարտ, որոնք ընդհանրապէս յունականէն դուրս կը փնտռեն մեսրոպեան տառերու բնատիպերը. հետեւեալ, կը թուի, թէ նման տեսակէտ մը խնդրոյ առարկայ դարձնելու շատ տեղիք չունինք, մանաւանդ եթէ աչքի առաջ ունենանք այն իրողութիւնն ալ, որ յունական Ֆի-ն, ի տարբերութիւն մեզ չըջապատող երեք այբուբեններու մնացեալ բոլոր տառերուն, կը ներկայացնէ այն եզակի բացառութիւնը, որ հայկական Փ դառնալու համար նշանախեց մը իսկ փոխելու կարիք չի ներկայացներ:

Բայց մի՞թէ իրապէս այսքան պարզ ու բացայայտ է հարցը:

Ճիշդ է, որ յունական Ֆի-ն, ինչպէս նաեւ այլ լեզուներու Ֆ-ն, առհասարակ Փ տառադարձուած է դասական հայերէնի մէջ, իսկ աւելի հին փոխառութեանց մէջ անոնք ընդհանրապէս Փ հնչած են հայ ռամիկին ականջին, սակայն Մեսրոպ, որ ուսեալ մարդ էր ու կը ճանչնար այդ լեզուները, ի վիճակի էր յստակօրէն զանազանելու հայկական Փ հնչիւնը ու օտար լեզուներու Ֆ հնչիւնը. ուստի երբ ան առիթը կ'ունենար յունարէն, ասորերէն կամ պարսկերէն խօսելու, անշուշտ կը յարգէր այս լեզուներուն մէջ մտնող Ֆ հնչիւնը ու Ֆ կ'արտասանէր զայն, եւ ոչ թէ Փ, ճիշդ ինչպէս արդի արաբը չունի Վ հնչիւնը ու Վ կը տառադարձէ ու կ'արտասանէ զայն արաբերէնի մէջ, սակայն ան կատարելապէս ճիշդ կ'արտասանէ ու կը գրէ նոյն Վ-ն, երբ Ֆրանսերէն կամ անգլերէն կը խօսի կամ կը գրէ ու բնաւ զայն չի շփոթեր Ֆ-ով:

Արդ, երբ հայկական այբուբեն կը յօրինէր, ի՞նչ ուղղութեամբ պիտի մտածէր Մեսրոպ. ան ի մտի պիտի ունենար օտարին Ֆ հնչիւնին՝ հայերէնի մէջ գտած տառադարձական արժէ՞քը, թէ՞ հայկական Փ հնչիւնը. կարելի՞ է ակնկալել, որ ան առաջնորդուած ըլլար տառադարձական երեւոյթով մը, փոխանակ առաջնորդուելու հայերէնի հնչիւնային համակարգով: Վերջին հաշուով՝ անկախ օտար բառերու տառադարձումով ստացուած Փ-էն՝ հայերէնը ունի մեծաթիւ բառեր, որոնք կը գրուին Փ-ով, եւ տրամաբանօրէն Մեսրոպ ի մտի պիտի ունենար մեր այդ բնիկ բառերը, իսկ հայկական Փ հնչիւնէն հաւասարապէս հեռու են թէ՛ սեմական կոֆը, թէ՛ յունական Ֆի-ն: Այս երկուքէն որ մէկն ալ առած ըլլար Մեսրոպ, ան կ'իրարկած պիտի ըլլար պայմանականութեան օրէնքը:

Այս բոլորով հանդերձ յունական Փ-ին վրայ դրուած գրաւը այնքան մեծ է, ու այնքան պատկառելի է այդ գրաւը դնողներուն թիւն ու վարկը, որ մեր Փ-ին ծագումը փնտռելու առթիւ հակում ունինք այս մէկ հատիկ տառին բնորդը նկատելու յունական Ֆի-ն, եթէ չըլլար հետեւեալ խանգարիչ իրողութիւնը. այն բոլոր բանասէրները, որոնք յունական,— այլեւ պարսկական ու ասորական,— ծագում կը վերագրեն մեր տառերուն, չեն վարանիր միաժամա-

նակ շեշտելու, թէ Մեսրոպ իր փոխառութիւնները կատարեց մէկ, երկու, երեք, երբեմն՝ աւելի, փոփոխութիւններով. այսպիսիներուն լաւագոյն թարգմանն է Աբրահամեանը. «Մեսրոպը որոշակի սկզբունք է ունեցել. չվերցնել այլ այբուբենից ոչ մի տառ, եթէ այն չի ենթարկուած ձեւափոխութիւնների». եթէ ա՛յս է իրականութիւնը, հապա ինչո՞ւ այս պարագային Մեսրոպ պիտի կատարէր մեծ շեղում մը ու յունական Ֆի-ն պիտի անփոփոխ մուծէր իր ցանկին մէջ: Մենք այս հարցումին պատասխանը չունինք, բայց զայն չենք գտներ նաեւ այն բոլոր բանասէրներուն քով, որոնք յունական Ֆի-ն կը նկատեն անվիճելի բնորդը մեսրոպեան Փ-ին:

Միւս կողմէ՝ քանի յարաբերաբար Գեեզին՝ Մեսրոպ գրեթէ որեւէ շօշափելի ձեւափոխութեան չէ ենթարկած իր ընտրած բնորդները եւ քանի այս տառը նոյնքան գեղեցիկ ու անթերի կը գտնուի Գեեզի մէջ, որքան յունարէնի, ուստի հակում ունինք ենթադրելու, թէ Մեսրոպ այս մէկը եւս առած է Գեեզէն՝ պայմանականութեամբ: Ըստ այսմ ալ մեսրոպեան Փ-ին ու յունական Ֆի-ին միջեւ գտնուող նմանութիւնը բոլորովին պատահականութեան արդիւնք է. եւ միակը: Եթէ այսպէս չըլլար, ապա իրաւունք պիտի ունենայինք ակնկալելու, որ յունական 20-30 փոխառութիւն ենթադրող այբուբենի մը մէջ, որ մերն է ըստ բանասէրներու, գտնուէին քանի մը այլ տառեր եւս, որոնք նմանապէս նոյնութեամբ անցած ըլլային հայերէնին. ինչ որ պարագան չէ բնաւ:

Ե Ո Ռ Ղ Ս Ֆ Վ Ո

Այս շարքը կը համապատասխանէ մեր Բ հնչիւնին, որով օժտուած էին Մեսրոպի օրով գործող բոլոր լեզուները՝ սեմական թէ ոչ-սեմական:

Մեծ ճիգի չի կարօտիր այս շարքի առաջին տարբերակին մէջ ճանչնալ մեսրոպեան այբուբենի մեծնաբնորոշ տառերէն Ո-ն. Մեսրոպ զայն պայմանականութեամբ յատկացուցած է Ո հնչիւնին. ասոր ուղիղ ձեւը ան յատկացուցած էր արդէն Ս-ին: Աւանդական բանասէրները հայերէնի Ո-ն միահամուռ յառաջացած կը նկատեն յունական Օմիկրոն տառէն, որ օղակ մըն է. իբրեւ թէ Մեսրոպ բացած է անոր գլուխը, Աճառեանի բառերով՝ «հայերէնի գեղագրութեան օրէնքով»: Այսպէս կը մտածեն նոյնիսկ անոնք, որոնք յունականէն դուրս կը փնտռեն մեր տառերուն ակունքները: Սակայն յունական Օ-ին գլուխը բանալը բաւարար չէր. պէտք էր տակաւին ուղղել անոր ոլորուն կողերը ու զանոնք վերածել ուղղահայեաց երկու զուգահեռ գծիկներու՝ հասնելու համար մեր Ո-ին: Յոյները, օրինակ, բացած են Օմիկրոնի գլուխը Օմեզա ունենալու համար, սակայն այս վերջինը որեւէ ատեն զուգահեռ ուղղահայեաց սիւներու չէ հասած ոչ արձանագիր, ոչ ձեռագիր, ոչ գլխագիր, ոչ մանրագիր տարբերակներուն մէջ (նկ. 4 բ. եւ գ.), եւ այս՝ հակառակ անոր որ յունական տառերը նոյնպէս կը յատկանշուին իրենց ուղղահայեաց գիծերով: Մեր Ո-ն իր արտասանութեամբ միայն կը համապատասխանէ յունական Օմիկրոնին, իսկ տառա-

յօրինումի սկզբունքներով բոլորովին կը տարբերի անկէ. ոչ նոյնականութեան ու ոչ ալ տարբերացման օրէնքներով կարելի է յանգիլ մէկէն միւսին: Ըստ այսմ՝ Մեսրոպ բոլորովին ազատ շարժած է այս տառը ընտրելու առթիւ, եւ առ այդ՝ իր հարազատ բնորդը Գեեգի ներկայ շարքի առաջին տարբերակն է: Հակառակ այս բոլորին՝ նոյնիսկ եթէ մտածենք պահ մը, թէ ան կրնար նոյնականութեամբ առաջնորդուիլ, ապա լայնօրէն իրաւունք կ'ունենանք մտածելու, թէ ան դարձեալ մնացած է Գեեգի ծիրէն ներս. արդարեւ, այս այբուբենի Պ տառը, — ընդհանուր ցանկին մէջ 15-րդ շարքը, — իր կարգին օղակ մըն է. իսկ այդ տառը ասորական տառադարձութեանց մէջ նմանապէս տուած է Ո, Ու կամ Ոյ: Սակայն մենք չենք հաւատար, թէ Մեսրոպ օտարին տառերը այլանդակելով հասած ըլլայ Ո-ին: Ան ոչ մէկ տառ այլանդակած է:

*
* *

Շարքին յաջորդ տարբերակը մեր Ռ-ն է, որ ստացուած է այդ նոյն Ո-ին աջ սիւնին կցելով հորիզոնական փշիկ մը:

Յունամէտ բանասէրները շատ յաճախ հակադրուած են իրարու, ինչ կը վերաբերի Ռ-ին ու ասոր ձայնակից Ռ-ի ծագումին: Ըստ ոմանց՝ յունական Բ-ն մայրն է ոչ թէ մեսրոպեան Ռ-ին, — ինչպէս տեսանք այս վերջինին նուիրուած հատուածին մէջ, — այլ Ռ-ին (նկ. 14, 15, 21): Աճառեան, ինչպէս նաեւ Եոննկեր, զայն կը հանեն պարսկական հնչիւնակից տառէն (նկ. 6ա, սասանեան դրամներու ցանկը եւ նկ. 17), որ կը յիշեցնէ 2 թուանշանը. ըստ Աճառեանի՝ Մեսրոպ երկարած է ասոր ձախ սիւնը, իսկ աջակողմեան ստորին փշիկը փոխադրած է սիւնին մէջտեղը՝ Ղ Ո Ռ: Այս ամբողջ արուեստականութիւնը կը ձգտի ցոյց տալու, որ Մեսրոպ ձայնակից տառէ մը, այսինքն՝ նոյնականութեան օրէնքով յօրինած է Ռ-ն: Մարկուարտ կու տայ բոլորովին ուրիշ մեկնաբանութիւն մը. ըստ այս բանասէրին՝ Մեսրոպ պարսկական կամ ասորական համապատասխան տառէն ստանալէ ետք Ռ-ն՝ պարզապէս կրկնած է այս վերջինը ու ստացած է Ռ. «Ոչ մի կասկած չի կարող լինել այն մասին, որ Ռ-ն սոսկ կրկնութիւնն է Ռ-ին» (Մես. Ա. 131): Ակինեան կը հետեւի Մարկուարտին սա տարբերութեամբ, որ ինք յունական Բ-էն կը հանէ մեսրոպեան Ռ-ն ու ապա կը կրկնէ այս վերջինը. «Ռ կրկնագիր Բ է թէ՛ ըստ ձեւի եւ թէ՛ ըստ հնչման, ուստի Ռ» (նշ. աշխ. էջ 309): Աբրահամեան բառացի կը կրկնէ Ակինեանը. «Կրկնակի Ռ տառը իրար միացուած»: Իսկ Աճառեան կէսբերան օրհնութիւնը կու տայ. «Ասիկա կրնար հաւանական ըլլալ, որովհետեւ նախ՝ ձեւի կողմէ հակառակութիւն չկայ, երկրորդ որ Ռ գիրը իրօք շատ անգամներ գրուած է կրկին Ռ-ին փոխարէն» (Աճ. 548)¹:

¹ Ռ-ն կրկնակի Ռ ըմբռնելու աւանդոյթը կու գայ շատ հիմնէն՝ Դիոնիսոս Թրակացիի քերականու-

Մենք կը կարծենք, թէ Ռ-ն ոչ ըստ ձեւի, ոչ ալ ըստ հնչման կրկնակի է:

ա) Ինչ կը վերաբերի տառիս պատկերին, ան բնաւ ալ երկու Ռ-ի գումարը չէ: Ինչպիսին ալ ըլլար այդ երկրորդ Ռ-ն՝ հաւասարածաւալ առաջինին թէ անկէ աւելի փոքր, այս երկուքին գումարով ստացուած Ռ-ն պէտք է ունենար կոր փշիկ մը ու այդպէս ալ նուիրականանար, քանի մեր կոր փշիկաւոր տառերը, ինչպէս՝ Դ, Բ, Դ, դարբերու ընթացքին որեւէ ատեն չեն կորսնցուցած այդ կորութիւնը. իսկ Ռ-ին փշիկը սկզբնապէս եղած է ուղիղ-հորիզոնական: Թէ Ռ-ն մեկնակէտ ունեցած է սկզբնական Ո մը, որուն վրայ աւելցած է աջակողմեան հորիզոնական ուղիղ փշիկ մը՝ բոլորովին անկախ Ռ-էն, կը հաստատուի աղուանական գիրերով եւս (նկ. 23), ուր կը գտնենք մերինին համապատասխանող երկու տառեր, որոնց փշիկները բացայայտօրէն իբրեւ տառատարբերակիչ գծիկներ աւելցած են. ասոնց թեթեւօրէն շեղ ու վերասլաց դիրքը շատ աւելի կը հաստատէ մեր տեսակէտը: Միւս կողմէ՝ այս երկու տառերը աղուաներէնի մէջ ոչ մէկ հնչիւնակցութիւն ունին Ի-ին հետ, այս ալ կը նշանակէ, թէ Մեսրոպի համար նման տառապատկեր մը բոլորովին պայմանական բնոյթ ունէր. մեր Ռ-ին յօրինումը իր կարգին տեղի ունեցած է այդ նոյն յղացումով:

բ) Գալով Ռ-ի հնչիւնական արժէքին՝ յարաբերաբար Ռ-ին, ապա ասոնցմէ առաջինը երբեք ալ զգացուած չէ իբրեւ թուաբանական կրկնութիւնը երկրորդին. հայուն համար Ռ-ն ու Ռ-ն երկու տարբեր որակի հնչիւններ են: Աճառեան, որքան ալ լրիւ չձայնակցի Մարկուարտի, այսուհանդերձ մտքեր կը պղտորէ, երբ կը գրէ, թէ «իրօք շատ անգամներ Ռ գրուած է կրկին Ռ-ի փոխարէն»: այս ըսելով՝ ան ի մտի ունի սապիսի օրինակներ՝ kurrak, որ հայերէն տուած է քուրակ, čurrak, որ հայերէն տուած է քուրակ եւ այլն: Այսպիսիները բնաւ ալ չեն կրնար հաստատել, թէ Ռ-ն երկու Ռ-ի գումարն է. մեծ է թիւը այնպիսի օտար բառերու, որոնց մէջ կրկնուող բաղաձայնները հայերէնի մէջ կը գրուին միայն մէկ, սակայն տարբեր որակի բաղաձայնով մը. օրինակ՝ ասորական կածծիմ բառը հայերէն տուած է կացիմ, կամ թէ կակկաւը տուած է կաքաւ, այսուհանդերձ ոչ Յ-ն կ'ընկալուի իբրեւ կրկնակի Մ, ոչ ալ Բ-ն կ'ընկալուի իբրեւ կրկնակի Կ: Պարագան նոյնն է Ռ-ին համար, որ կրկնակի Ռ մը չէ: Հայր կը խուսափի կրկնութիւններէ, եւ հոն ուր կը հանդիպի այդպիսիներուն, հնչիւնական վերորակաւորումի կ'ենթարկէ զանոնք ու կը վերածէ մէկ բաղաձայնի: Մեսրոպ, Ռ-ն յօրինելու առթիւ, երբեք ալ չէր կրնար առաջնորդուիլ նման օրինակներէ, կամ թէ այսպիսիները որեւէ թելադրականութիւն չէին կրնար ունենալ իրեն համար: Ան հայերէնի այբուբենը կը յօրինէր, իսկ հայուն համար Ռ եւ Ռ, որքան ալ ձայնակից, այսուհանդերձ կը մնան երկու տարբեր

թեմէն, որ հայոց մէջ ճանչցուած միակ գիրքն էր Ս. դարուն եւ որուն մէջ գրուած է. «Բանգի քաղկանայ... Ռայն յերկուց Բէից». մոյնը կը կրկնէ Մովսէս Գեորգի: Հայր Սարգիսեան այս առթիւ նկատել կու տայ, թէ այս ակնարկութիւնը ուզած է պարզապէս այդ «կրկնակի տառերու գորութիւնն ու ձայնական աստիճանաւորութիւնը ցոյց տալ, զանոնք մեկնաբանելով, եւ ոչ թէ Մեսրոպայ ձեռքով իրօք այսպէս կատարուած եղելութիւնը» (Քազմավեպ 1897, յաւելուած ապրիլի թերթին, էջ 6):

Հնչիւններ. մրրիկ-ը բնաւ մոռիկ չէ իրեն համար, ոչ ալ լռիկ-ը՝ լրրիկ. տարրա-
կան ու տառական տարբեր կը Հնչուին ու տարբեր հասկացութիւններ կը մատ-
նանչեն: Երրորդ բառը ոչ մէկ ատեն եռորդ չէ դարձած: Պարզ է, Մեսրոպի
համար գոյութիւն ունէր միաթրթիռ Բ-ն, որ կը համապատասխանէր օտարին
Ք-ին, եւ բազմաթրթիռ Ռ-ն, որ գուտ հայկական էր եւ որուն համար ան հար-
կադրուած էր յօրինելու նոր տառ մը. իսկ մեր Ռ-ին ամենահարազատ ներ-
կայացուցիչը ժամանակի բոլոր այբուբեններուն մէջ Գեեզի ներկայ շարքի
երկրորդ տարբերակն է:

Մարկուարտ, — իրեն հետ նաեւ ուրիշներ, — շատ տպաւորուած ըլլալ կը
թուի աւետական այբուբենով, ուր կարգ մը տառեր յօրինուած են ձայնակից
տառերու կրկնութեամբ (նկ. 6բ). այստեղ, օրինակ, թիւ 2-ը կրկնութիւնն է 1-
ին, 51-ը՝ 44-ին, նոյնպէս ալ ուրիշներ. անկէ ալ հետեւցուցած է, որ Ռ-ն կրկ-
նութիւնն է Բ-ին, ինչպէս նոյն տեղը կը գրէ, թէ Դ-ը կրկնութիւնն է Լ-ին, իսկ
Վ-ն՝ Ի-ին: Մեր այբուբենը շատ ձայնակից տառեր ունի, յատկապէս եռաշարք
բաղաձայնները. սակայն ոչ մէկուն առթիւ Մեսրոպ մտածած է դիմել կրկնու-
թեան. տառայօրինումի այս սկզբունքը խորթ էր իրեն, ու անկէ որեւէ հետք
բացարձակապէս չենք գտներ մեր այբուբենին մէջ:

*
* *

Բ-ին առթիւ մեր բերած վիճակագրական տախտակները ցոյց կու տան, որ
օտարներու Ք-ին կը համապատասխանէ, — գէթ ըստ մեծի մասի, — Բ-ն, միւս
կողմէ՝ Մեսրոպ մեր տառերը դասաւորած է ըստ յունական այբուբենին,
որուն Ք-ին դիմաց դրած է Ռ եւ ոչ թէ Բ: Ինչպէ՞ս կարելի է բացատրել այս
անհամապատասխանութիւնը: Մեզի կը թուի, թէ այս առեղծուածին բանալին
եւս կը գտնուի Գեեզի մէջ: Արդարեւ, Գեեզի մէջ իրարու կը յաջորդեն Ո եւ Ռ,
որոնց երկուքն ալ որդեգրեց Մեսրոպ, ու որդեգրեց ճիշդ այս յաջորդականու-
թեամբ: Երբ իր աշխատանքի աւարտին ան սկսաւ վերջանակապէս դասաւորել
մեր տառերը, յունական Օ-ին դիմաց դրաւ Ո, իսկ երբ կարգը եկաւ յունական
Ք-ին, ասոր դիմաց ալ դրաւ Ռ-ն որովհետեւ իր սեւագրութեանց վրայ Ռ-ն կը
յաջորդէր Ո-ին, ու ան հարկ չտեսաւ տեղափոխել Ռ-ն, քանի որ Բ տառը, իբրեւ
համարժէք յունական Ք-ին, այնքան ալ ինքզինք չէր պարտադրեր, այլ խօսքով՝
Բ-ն ամբողջական Ք մը չէր (վերստին տեսնել վիճակագրութիւնը): Սակայն մեր
այս ենթադրութիւնը կը թելադրէ, որ այդ նոյն սեւագրութեանց վրայ Մեսրոպ
Բ տառը նշանակած ըլլար Ռ-էն ետք, մինչ ըստ Գեեզի տուեալներուն եւ մեր
շարադրանքին՝ ան արդէն յօրինած էր Բ-ն. բայց իրապէս այսպէ՞ս էր:

Եթէ շարունակենք հետեւի բերուած շարքի տառերուն, պիտի նկատենք,
որ անոր վերջին տարբերակը ամբողջական Բ մըն է. ու դարձեալ մեր մէջ կը
ծագի այն շարժող միտքը, թէ՛ Մեսրոպ մեր Բ-ն նոյնականութեամբ յօրինեց՝

հետեւողութեամբ Գեեզի Է շարքին, — ինչպէս տեսանք, — թէ՞ պայմանականու-
թեամբ յօրինեց զայն՝ հիմնուելով ներկայ շարքի Դ-րդ տարբերակին վրայ: Նոյ-
նականութիւնը տառայօրինումի այնպիսի առիթնող օրէնք մըն է, որ ամէն
հետազօտող հակում ունի տառային փոխառութիւնները մեկնաբանելու նոյ-
նականութեամբ: Առ այս մէջբերուած Գեեզի Է-ը լայնօրէն գոհացուցիչ գտնե-
լով հանդերձ՝ ահա դէմ յանդիման կը գտնուինք այլ տառի մը՝ ներկայ շարքի
Դ-րդ տարբերակին, որ իր պատկերային կատարեալ ձեւաւորումին կողքին կը
ներկայացնէ այլ առաւելութիւն մը եւս. ան կրնայ մեզի բացատրել, թէ ինչո՞ւ
Մեսրոպ հետեւած է Ո, Ռ, Բ յաջորդականութեան, որ հայերէնինն է եւ նոյնու-
թեամբ կը գտնուի նաեւ Գեեզի մէջ: Ընթերցողին ուշադրութեան յանձնելով
այս այլընտրանքը՝ կ'անցնինք առանց աւելի ծանրանալու:

*

* *

Մէջբերուած շարքը, ինչպէս ըսինք, Բ-ինն է, որ կը համապատասխանէ մեր
Բ հնչիւնին: Ընթերցողին հետ ինքներս ալ կ'ակնկալէինք, որ Մեսրոպ իր առա-
ջին փոխառութիւնը այս շարքէն՝ յատկացուցած ըլլար մեր Բ հնչիւնին. սա-
կայն պէտք չէ մոռնալ, որ ան գործած է կատարեալ ազատութեամբ՝ պայմա-
նականութեամբ, միւս կողմէ՝ ան իր տառերը ընտրած կամ յօրինած է խառ-
նակ՝ առանց այբուբենական կանխորոշ կարգի մը: Ուստի, իր փոխառութիւն-
ները՝ Ո, Ռ, Բ, ազատօրէն ընելէ ետք միայն՝ որոշած է նոյն շարքէն ու նոյնա-
կանութեամբ յօրինել Բ տառը. անոր ուշադրութիւնը դարձեալ կեդրոնացած է
շարքի վերջին տարբերակին վրայ, որ Բ մըն է: Քանի որ այս տառապատկերը
ան արդէն յատկացուցած էր Ք-ին, ուստի յարմար սեպած է զայն օժտել փշի-
կով մը ու յօրինել Բ-ը: Եթէ չընդունինք, թէ Մեսրոպ նախ ստեղծած է Բ տառը
ու ապա միայն՝ Բ-ը, ապա երբեք բացատրելի պիտի չըլլայ այն երեւոյթը, թէ
ինչո՞ւ այս երկուքէն յարաբերաբար բարդը՝ Բ-ը, որ մեր այբուբենական
կարգին մէջ կը գրաւէ երկրորդ դիրքը, կը կանխէ Բ-ն, որ աւելի պարզ ձեւն է
եւ կը գրաւէ շատ աւելի հեռաւոր դիրք մը: Կայ աւելին. եթէ Մեսրոպ իրապէս
հետեւած ըլլար յունական այբուբենին ու անոր Բ ու Ք տառերու հիմամբ յօրի-
նէր Բ եւ Բ տառերը, մենք պիտի գտնուէինք ճիշդ նոյն անելին առջեւ. յունա-
րէնը ունի շատ կայուն կարգ մը, եւ ասոր Բ-ն պէտք է տար Բ, իսկ շատ աւելի
անդին գտնուող Ք-ն պէտք է տար Բ: Այս երեւութական հակասութիւնները
իրենց բացատրութիւնը կը ստանան միայն այն պարագային, եթէ ընդունինք,
որ Մեսրոպ առաջնորդուած է այնպիսի այբուբենէ մը, ուր մեսրոպեան Բ-ին
բնատիպը կը կանխէ Բ-ին բնատիպը. նման այբուբեն մը չէ յունականը, իսկ
Գեեզը զայն ըլլալու բոլոր տուեալները կը ներկայացնէ:

Գալով Գարդհաուզէնի, Մենեւիշեանի, Սարգիսեանի, Աճառեանի, Ակին-

եանի, Աբրահամեանի ու այլոց այն տեսակէտին, թէ Մեսրոպ յունական B-ն ձեւափոխելով ստացած է Բ-ը, անոնք որեւէ ատեն չեն ուզած նկատել, որ մեր մեծաթիւ տառերու վրայ դրուած փշիկը հապէս տառատարբերակիչ յատկութիւն ունի, հետեւաբար եւ Բ-ին փշիկը եկուոր է եւ պէտք է ծառայած ըլլար միմիայն այս տառը Բ-էն զանազանելու համար. «Յոյն գրին աջակողմեան երկու կըր դարձուածքները՝ հայերէն գեղագրութեան սովորական օրէնքով (ո՞ր օրէնքով - Ա.Ե.) բացուած եւ ձեւացուցած են մեր Բ գրին երկու թեւերը»,— կը գրէ Աճառեան. շատ պարզ է՝ յունական B-ն ունի երկու կըր, մեր Բ-ը՝ երկու թեւ: Բայց ասոնք հաւասարազօր թեւեր չեն. վերինը կըր ձեղուն մըն է, որ մաս կը կազմէ Բ սկզբնաձեւի մը, իսկ վարինը հորիզոնական փշիկ մըն է, որ գիտակցաբար ու յաւելուածաբար դրուած է այդ սկզբնաձեւին վրայ իբրեւ տառատարբերակիչ մասնիկ մը եւ ոչ թէ յունական բնատիպի մը բարեշրջութեամբ յառաջացած է ան: Այլ խօսքով՝ ոչ վերին թեւը ստացուած է B-ին վերի օղակին բացումով, ոչ ալ ստորին թեւը ստացուած է անոր վարի օղակին բացումով: Յամենայն դէպս, նոյնիսկ եթէ այս ալ ըլլար, ապա այդ օղակները պէտք է տային իրարանման թեւեր կամ փշիկներ, ինչ որ պարագան չէ: Եւ ընդհանրապէս, որեւէ տրամաբանուած ու հետեւողական միջամտութիւն, որքան ալ հնարամիտ ըլլար զայն կիրարկողը, չէր կրնար յունական B-ն յանգեցնել մեսրոպեան Բ-ին:

Յունականէն դուրս բնատիպ փնտռողներէն յիշենք Մարկուարտը. ան կ'ուզէ մեր այս տառը հանել ասորականէն՝ 𐎠, կամ պարսկականէն (նկ. Ծա, 4-րդ սիւնակ), որ նոյնն է. առ այս՝ ան նախ կ'ուղղէ զայն ու կը վերածէ Ռ-ի մը,— մինչ Գեեզի բնորդը ուղղելու պէտք չունի,— ապա կը կրճատէ անոր աջ սիւնը,— մինչ Գեեզի մէջ այդ սիւնը արդէն կրճատ է,— հուսկ զայն կ'օժտէ փշիկով մը, ինչ որ մենք ըրինք՝ առանց գիմելու նախորդ երկու շարժումներուն: Պարզ է, որ Մարկուարտի բերած բնատիպը ոչ մէկ առաւելութիւն ունի Գեեզի վրայ: Եունկեր զայն նմանապէս կը հանէ պարսկականէն (նկ. 17), ուր տառս շատ կը մօտենայ թէ՛ ասորականին, թէ՛ միւս կողմէ, եբրայականին. ասոնք իրենց կարգին խոցելի են: Յարութիւնեան կանգ կ'առնէ փիւնիկեանին, հին-եբրայականին ու պարսկականին վրայ. ասոնց առաջին երկուքը կը ներկայանան ձախակողմեան փակ գլուխներով, մինչ երրորդը կը ներկայացնէ ձախահայեաց Բ մը. այս վերջինը չգտանք մեր ցանկերուն վրայ, ուր պարսկական B-ն կը ներկայացնէ պարզապէս ձախահայեաց սուր անկիւն մը (բաղդատել նկ. 19 եւ Ծա): Եթէ Մեսրոպ իրապէս մեկնակէտ առնէր ձախահայեաց Բ մը, ան պիտի ուզէր նոյնութեամբ ալ պահել զայն՝ յատկացնելով Բ հնչիւնին, քանի այդպիսի տառապատկեր չունինք մենք, ու ան կրնար ներկայացնել շատ ուրոյն ու ընդունելի տառ մը՝ առանց որեւէ միջամտութեան:

Նկատելի է, որ առաջարկուած բոլոր նախատիպերուն մէջ Գեեզինը ամէնէն աւելի կը յուշէ մերը, որուն վերածուելու համար՝ ան կը կարօտի պարզապէս փշիկի մը, որ կատարելապէս բացատրելի է Գեեզի տառայօրինումի

միջոցներով, ուր փշիկը կը ներկայանայ իբրեւ հիմնական տառատարբերակիչ գործօն մը. մինչդեռ միւս նախատիպերուն համար առաջարկուած միջոցառումները աննպատակ ու անթելադիր են, մանաւանդ օղակներ բանալու ենթադրեալ «օրէնքը», որ ոչ մէկ ստոյգ նախընթաց ունի: Այս բոլորին վրայ կ'աւելնայ Ո, Ռ, Բ, Բ տառերու յաջորդականութեան ունեցած պատկերային նըրբութիւններու ծալքերուն բացայայտումը եւս:

Տ Ժ Դ Ե Զ Ը Կ

Մեսրոպ այս շարքը օգտագործած է բոլորովին պայմանականութեամբ եւ տառայօրինումի մէկ ու միասնական սկզբունքով, որ է բնորդներուն ձախակողմեան փշիկներու զեղչումը:

- Ջնջելով առաջին տարբերակի փշիկը՝ ան ստացած է Խ տառը, որ Տեկորի ցանկին վրայ կը ներկայացնէ ուղղահայեաց սիւն մը, որուն կեդրոնէն կը մեկնի հորիզոնական աջակողմեան փշիկ մը՝ Ի. Ի-ի այս տարբերակը մեծ յաճախականութեամբ կը կիրարկուի ներկայիս եւս¹:

- Ջնջելով երրորդ տարբերակի փշիկը՝ ստացած է Ե տառը, որ յիշեալ ցանկին վրայ կը ներկայացնէ ուղղահայեաց սիւն մը, որուն աջէն կը մեկնին երկու՝ միջին ու ստորին, հորիզոնական փշիկներ՝ Է. Է-ի այս տարբերակը, իր կարգին, շատ լայն կիրարկութիւն ունի ներկայիս:

- Ջնջելով հինգերորդ տարբերակի փշիկը՝ ստացած է Ծ տառը:

- Շարքին վերջին տարբերակը մեր Ք-ն է:

Այս վերջինը, ինչպէս նկատելի է, օժտուած է ձախակողմեան փշիկով մը, որով ան կը շեղի ոչ միայն այս փոքրիկ խումբի միւս տառերէն, այլեւ մեսրոպեան տառերու մնացեալ բոլորէն. պէ՞տք է ասկէ հետեւցնել, թէ Մեսրոպ բացառութիւն մը ըրած է ու այս պարագային պահած է փշիկը: Եթէ ուշադիր քննենք Տեկորի Ք-ն, պիտի նկատենք, որ անոր ձախ փշիկը շատ ալ լիարժէք ծաւալ մը չունի. ան աւելի կը թուի ըլլալ աջակողմեան փշիկին անփութօրէն երկարաձգուած սաղմնային մէկ շարունակութիւնը՝ Ք: Անկարելի չէ, որ Մեսրոպի օրով տառս ունեցած ըլլայ միայն մէկ՝ աջակողմեան փշիկ: Այսպիսիներուն կը հանդիպինք վիմային կարգ մը արձանագրութիւններու մէջ, ինչպէս նաեւ մինչեւ այսօր կիրարկուող տպագրական կարգ մը տառատեսակներու պարագային: Հայկական հանրագիտարանի տուած բազմաթիւ նմուշներուն մէջ ձախակողմեան փշիկը առհասարակ զգալիօրէն աւելի կարճ է, քան աջակողմեանը: Այլ հարց, թէ զոյգ փշիկով օժտուած Ք-ն աւելի ակնհասճոյ է ու տառիս կու տայ աւելի հաւասարակշիռ տեսք մը: Այս տառին առթիւ նկատենք

¹ Խորֆին մէջ, այդ փշիկը կեդրոնական դիրք չունի մեր հիմ ու նոր տառատեսակներուն մէջ (տես Ակ. 30), այլ թեթեւօրէն աւելի վեր է ան. Գեեզի ներկայ տարբերակը կը յարգէ նոյնիսկ այդ նրբութիւնը:

նաեւ անոր օղակը. այս պատկերը յիշեցնող երկու ուրիշ տառեր՝ Գ եւ Ժ, նմանապէս օժտուած են օղակով մը, որուն ծաւալը, սակայն, զգալիօրէն աւելի մեծ է, քան Ք-ինը: Այս օղակները միշտ ալ պահած են ծաւալային յիշեալ տարբերութիւնը: Ք-ին օղակը իւրայատուկ փշիկ մըն է, որուն կը հանդիպինք Գեեզի վերջին սիւնակի տառերէն շատերուն, ինչպէս նաեւ այլ տառերու վրայ: Մեսրոպ նոյնութեամբ պահած է փշիկին ծաւալը, մինչ Ք-ին պարագային ան միջամբտած է, միջամտութիւն, որուն պիտի ակնարկենք իր տեղին: Ք-ի օղակով օժտուած է Թ-ն եւս:

*
* *

Մեր տառերու այս փոքրիկ խումբը, — որուն վրայ կարելի է աւելցնել նաեւ Փ-ը, որուն ակնարկեցինք արդէն իր տեղին, — գրեթէ միահամուռ նկատուած է յունական փոխառութիւն, հետեւեալ հերթականութեամբ՝ E-Ն, H-է, Y-Ի, X-Ք: Այս միաձայնութեան նպաստած է այն իրողութիւնը, որ տարամէտ բանասէրները իրենք եւս առաջնորդուած են նոյնականութեան օրէնքէն եւ նոյն ծիրէն, այսինքն՝ մեզ շրջապատող անմիջական լեզուներէն ներս փնտրած են մեր տառերու ակունքները, իսկ այդ լեզուներէն ասորերէնն ու պարսկերէնը ձայնաւոր չունէին. ուրեմն կը մնար միայն յունարէնը, ուրկէ Մեսրոպ կրնար քաղել հայերէնի ձայնաւորները. ասոնց վրայ աւելցուած է նաեւ Ք-ն, որ իր պատկերային նմանութեամբ, — եթէ իրապէս կայ այդպիսի նմանութիւն մը, — հարազատ երկուորեակը նկատուած է յունական չ տառին, որ հայերէն կանոնաւորապէս Ք տառադարձուած է: Նախ ըսենք, որ այս զոյգերուն նշած ձայնաւոր հնչիւններու համապատասխանութիւնը բացարձակապէս ոչինչ կը փաստէ. Մեսրոպ որոշած էր իր այբուբենը ձայնաւորանիշ տառերով օժտել, եւ ինչ ալ ըլլար՝ ան պիտի յօրինէր համապատասխան տառերը. հարց է, թէ Մեսրոպ իրապէս յունարէնի այս տառերը աչքի առաջ ունէր ու անոնցմէ մեկնելով յօրինեց այս ձայնաւորները: Եթէ ուշի-ուշով քննենք յունական այս երեք, — թէկուզ չորս, — տառերը, պիտի նկատենք, որ ասոնցմէ մերիններուն ենթադրեալ անցումը որեւէ միասնական ոճի ու սկզբունքի վրայ չի հիմնուիր, քանի յունական իւրաքանչիւր տառ, յարաբերաբար իր հայկական «համարժէքին», կը պարզէ տարբերացման բոլորովին պատահական ու անկապակից եղանակ մը, ինչ որ պիտի պատահէր, եթէ չորս բոլորովին տարբեր անձեր անկախաբար կատարած ըլլային այդ ձեւափոխումները: Արդարեւ, ենթադրենք, որ E տառը հայացնելու համար՝ Մեսրոպ ջնջած է ասոր վերին փշիկը. այս պարագային ստացուած տառը պիտի ունենար Է պատկերը. սակայն Մեսրոպ մերժած է որդեգրել նման պատկեր մը ու զայն Ե հնչիւնին յատկացնելու համար՝ որորած է անոր ստորին փշիկը դէպի վեր. շատ բարի, թող ըլլայ այսպէս, ճաշակի հարց է վերջին հաշուով: Երբ կարգը կու գայ յունական H տա-

ռին, որմէ Մեսրոպ պէտք է կերտէր մեր Է տառը, այս անգամ փշիկի փոխարէն կը զեղչէ ամբողջ սիւն մը՝ ջջակողմեանը, ու կը ստանայ Է տառը. սակայն ան կը մերժէ այս պատկերը եւս ու զայն մեր Է-ին յատկացնելու համար՝ կ'օժտէ ստորին երկրորդ փշիկով մը՝ Է. բայց չէ՞ որ Մեսրոպ մերժած էր այս վերջինը Ե-ին յատկացնել, հապա ի՞նչը մղեց զինք, որ Ե-ի առթիւ մերժած պատկերը դառնար ու յատկացնէր Է-ին, քանի հազար միջոց կար այդ մերժուած պատկերէն խուսափելու եւ ուրիշ մը ստեղծելու: Յունական Y տառէն իբրեւ թէ Մեսրոպ յօրինած է մեր Վիւն տառը՝ Է. թէ ինչպէ՞ս առաջինէն կարելի է անցնիլ երկրորդին՝ կը մնայ գրաբանական առեղծուած մը, սակայն ընդունինք պահ մը, որ այս ալ այսպէս է: Արդ, այս նոյն պատկերին Մեսրոպ հասած էր արդէն, երբ կը ջնջէր H տառին ջջակողմեան սիւնը, եւ մերժած էր նման պատկեր մը որդեգրել եւ Է-ն յօրինելու համար զայն օժտած էր երկրորդ փշիկով մը. ինչո՞ւ նախապէս մերժածը դարձաւ ու յատկացուց այլ հնչիւնի մը, ի՞նչը փոխուեցաւ. կարելի՞ է երեւակայել, որ նոյն անձը այսքան յեղյեղուկ ճաշակ մը ունենայ ու գործէ տառայօրինումի այսքան հակասական սկզբունքներով: Թերեւս ըսուի, թէ Մեսրոպ մեր Է տառը օժտեց ստորին երկրորդ փշիկով մը, որպէսզի ան զանազանուի Վիւնէն. ո՛չ, չենք կրնար նման բան մտածել, քանի յունական այբուբենի մէջ H տառը կը գրաւէ 7-րդ տեղը, իսկ Y կը գրաւէ 20-րդ տեղը, հետեւաբար ան շատ աւելի առաջ պէտք է յօրինած ըլլար Է-ն: Գալով մեր Ք-ին՝ ասոր գագաթի օղակը բացարձակապէս բացատրելի չէ, եթէ մեկնակէտ առնենք յունական չ տառը. այս վերջինը ոչ մէկ ձեւով կը թելադրէ նման օղակի մը յաւելումը, նոյնիսկ եթէ ընդունինք, որ Մեսրոպ ուղղած է յունական տառին թեք սիւնները:

Մեր այս չորս տառերուն բնորոշները Գեեզի ներկայ շարքին մէջ են, ու անոնց բոլորն ալ ստացուած են մէկ ու միասնական ոճով ու սկզբունքով, որ է Գեեզի ձախակողմեան փշիկներու վերացումը, ինչ որ հետեւողականօրէն ըրած է արդէն Մեսրոպ ու այս պարագային տառայօրինումի որեւէ տարբեր հնարքի չէ դիմած: Առկախ կամ վիճելի կը մնայ միայն Ք-ին ձախակողմեան փշիկը, որուն ակնարկեցինք արդէն. կա՞մ հետագային գոյացած է ան, կա՞մ առաջին մէկ օրէն Մեսրոպ պահած է զայն՝ աւելի հաւասարակշիռ տեսք մը տալու համար տառին: Մեսրոպեան տառերուն մէջ Ք-ին այս փշիկը կը ներկայացնէ եզակի բացառութիւն մը¹:

¹ Գրող ձեռքը ընդհանրապէս չի յաջողիր աջակողմեան փշիկը սկսիլ սիւնին ճիշդ վրայէն, այլ կը սկսի թեթեօրէն աւելի ձախէն. եւ այս ալ կը կազմէ ձախակողմեան փշիկին կամ ենթադրեալ փշիկին յառաջացումը: Սակայն անգամ մը որ յառաջացած է ան, կրնայ վարակիչ դառնալ ու մեր ձեռագիր, վիմագիր ու տպագիր տառատեսակներում մէջ ան կը մերկայացնէ քիչ մը բոլոր տարբերակները. երբեմն ընդմիշտ կը բացակայի ան, երբեմն ունի անձան ծաւալ մը, իսկ երբեմն ալ կը հաւասարի աջակողմեանին, չհաշուած տակաւին ձախակողմեանին վերահայեաց, իսկ աջակողմեանին վայրահայեաց տարբերակները, որոնք, անշուշտ, յետին դարերու գարդեր են:

Կ Դ Ե Զ Է Ը Թ
 Ն Ծ Կ Լ Խ Ծ Կ

Այս շարքերէն առաջինը կը համապատասխանէ մեր Խ հնչիւնին:

Կարգի փոքրիկ խախտումով մը՝ ասոր պիտի անդրադառնանք երկրորդ շարքէն ետք, որ կը համապատասխանէ մեր Ն հնչիւնին:

Ն-ով օժտուած էին հին աշխարհի բոլոր լեզուները: Այս հնչիւնին համապատասխանող տառը փիւնիկերէնի մէջ կը ներկայացնէ բեկեալ գիծ մը, որ կազմուած է ուղիղ սիւնէ մը ու անոր գագաթին, ձախ կողմէն, ազուցուած երկու այլ՝ աւելի փոքր գծիկներէ՝ Կ: Տառային այս շատ բնորոշ պատկերը գրեթէ նոյնութեամբ գոյատեւած է վաղ-արամէական այբուբեններուն, յունարէնի ու ասկէ սերող այբուբեններուն, ինչպէս նաեւ հարաւային-սեմական այբուբեններուն մէջ եւս: Նոր-եբրայականի ու ասորականի մէջ ան զգալիօրէն հեռացած է սկզբնաձեւէն:

Գեեզի ներկայ շարքի առաջին տարբերակը այդ սկզբնաձեւին հարազատ աւանդապահն է, որ նոյնութեամբ կը գտնուի նաեւ հարաւ-արաբական այբուբենին մէջ (նկ. 25):

Յունարէնը սկզբնապէս նոյնութեամբ որդեգրած է փիւնիկեանի ձախահայեաց գլուխը, սակայն հետագային աջ դարձուցած է զայն՝ Մ. շատ աւելի ուշ նուիրականացած է N ձեւը, որ կը գոյատեւէր Մեսրոպի օրերուն եւս (նկ. 4բ):

Մեր Ն-ն այս բոլորէն շատ տարբեր չէ, «բայց, — կը նկատէ Աճառեան, — փիւնիկեան ձեւը չունի մեր գրի աջակողմեան դէպի վեր դարձած մասը» (Աճ. 541). Եւ ճիշդ այս մասով ալ մերը կը զանազանուի յիշեալ բոլորէն, իսկ յունականէն կը տարբերի նաեւ գագաթի զոյգ գծիկներով. մերինին վրայ ասոնք կը գտնուին ձախին՝ հետեւողութեամբ փիւնիկեանին, իսկ յունականին վրայ՝ աջին: Հակառակ այս ակնբախ տարբերութիւններուն՝ յունամէտ բանասէրները, ներառեալ ինքը Աճառեանը, մերինին բնորոշ բունագրօսաբար նկատած են յունականը. «Գարդհաուզէնը նմանութիւնը այնքան պայծառ է գտնում, որ աւելորդ է կարծում բացատրութիւն տալ» (Աճ. 541): Եւ միայն Գարդհաուզէնը չէր, այլ շատ ուրիշներ եւս: Կարգ մը այլ բանասէրներ մերինին բնորոշ փնտռած են հիւսիսային-սեմական այլ այբուբեններու մէջ, որոնց, սակայն, կը պակսի մերինին աջակողմեան ոլորուն վերահայեաց պարկը: Միայն Կոպպն է, որ մերը կը նմանցնէ եթովպական Կ տառին, որ կը համապատասխանէ ներկայ շարքի առաջին տարբերակին եւ, ինչպէս ըսինք, հարաւ-արաբականին եւս (նկ. 18): Մեզի կը թուի, թէ եթովպական ըսելով Կոպպ նկատի ունեցած է հարաւ-արաբականը, ուր տառս ճիշդ նոյն տեսքը ունի, եւ կամ ալ աչքի առաջ ունեցած է Գեեզի միայն առաջին սիւնակը: Այլապէս, եթէ աչքի առաջ ունեցած ըլլար Գեեզի լման ցանկը, ան շատ դիւրաւ պիտի նկատէր, որ ասոր Ե-րդ տար-

բերակն է մերինին իսկական բնորոշը. բոլոր այբուբեններուն մէջ միայն Գեեզի այս տարբերակը եւ մեր Ն-ն օժտուած են աջակողմեան վերահայեաց պարկով, զոր Աճառեան այնքան զուր ճգնած է ուրիշ տեղ գտնել:

Մարկուարտ, աւելի ուշ նաեւ Եունիկեր եւ ուրիշներ կը կառչին պարսկական-սասանեան տառի մը, որ կը յիշեցնէ երեք թուանշանը աջ շրջուած՝ Ճ. «Հայերէնին չափազանց նման է հին սասանեանը», — կը գրէ Աճառեան: Ակնարկուած տառը պէտք է համապատասխանէ սասանեան արձանագրութեանց վրայ երեւցող ռ-ին (նկ. 6ա), որ շատ հեռու է մեսրոպեան Ն-ն թելադրելէ: Քիչ մը աւելի նմանութիւն ունի աւեստական այբուբենին վրայ երեւցող ռ տառը, որ ցանկին 30-րդն է եւ ձախահայեաց է, սակայն: Ասոնք բոլորը շատ մեծ բունագրօսութեամբ միայն կրնան առաջնորդել մեսրոպեան Ն-ին, որ բոլորովին տարբեր յղացքով յորինուած է եւ որուն ամենահարազատ ու կատարեալ բնորոշ Գեեզի ներկայ տարբերակն է, որ հայկական Ն դառնալու համար ոչ մէկ միջամտութեան կը կարօտի: Այլ բնորոշ կրնան փնտռել միայն անոնք, որոնք առիթը չեն ունեցած տեսնելու Գեեզի այս տառը, որուն քով կը նսեմանան միւս բոլորը անխտիր:

*
* *

Այժմ քիչ մը յամենանք այս նոյն շարքի 4-րդ տարբերակին վրայ:

Եթէ վերցնենք ասոր ստորին ուղղահայեաց փշիկը, — զոր ոչ մէկ առիթով պահած է Մեսրոպ, — ու զայն փոխադրենք վերին աջ ծայրը եւ կամ այս նոյն դիրքին վրայ գտնուող սաղմնային փշիկը թեթեւակի երկարենք, պիտի ստանանք մեսրոպեան Ծ տառը¹: Կարելի է որոշ յանդգնութեամբ ենթադրել, թէ Մեսրոպ այս տարբերակէն ալ, եւ պայմանականութեամբ, կերտած ըլլայ մեր Ծ տառը: Եւ ինչո՞ւ չէ: Այս վարկածին ի նպաստ կը խօսի այն իրողութիւնը, որ մեր այբուբենական կարգին մէջ Ծ կը յաջորդէ Ն-ին: Ըստ մեզի՝ Մեսրոպ, Ն-ն նոյնականութեամբ առնելէ ետք, մտածեց նաեւ Ծ-ին մասին, ապա զայն եւս յօրինեց՝ յիշեալ տարբերակէն, եւ իր սեւագրութեանց մէջ զայն դրաւ Ն-ին կից. ու երբ հասաւ պահը մեր տառերուն տալու վերջնական դասաւորում մը, ան բնաւ ալ հարկը չտեսաւ Ծ-ին դիրքը փոխելու, քանի որ նման որեւէ հարկադրանք չէր ներկայանար:

Այլապէս ո՞ր եւ ի՞նչ հիմամբ պէտք է փնտռել մեր Ծ-ին բնորոշը:

Յունարէնը Ծ հնչիւնը չունի. օտարին Ծ-ին դիմաց ան միշտ ալ Ս կը դնէ. օրինակ՝ Շիմոն յունարէն կու տայ Սիմոն, Շաուլ կու տայ Սաուլ եւ այլն: Կայ, սակայն, հետեւեալ պարագան. յունական այբուբենին մէջ N եւ O տառերուն միջեւ կը գտնենք երկբաղաձայն Քս տառը՝ N Ξ O. ասոնց դիմաց Մեսրոպ

¹ Բաղդատի մասնաւորաբար մկ. 31-ի մէջ կիրարկուած երեք Ծ-երուն հետ:

դրած է Ն, Ծ, Ո: Այս գուգադիպուկթեննէն ալ հետեւցուցած են յունամէտ բանասէրները, թէ մեր Ծ-ն փոխառութիւն է յունական Քս-էն, որուն բոլորագիրն է ք: Այս տեսակէտին կը կառչին Գարդհաուզէն, Մենեւիշեան, Մալխասեան, Հիւրշման, Ակինան եւ ուրիշներ, մանաւանդ որ պատմական կարգ մը անուններու մէջ, ինչպէս Արտաշէս, Արտաշիր, Արտաշատ, Ծ-ին դէմ յոյն պատմաբաններ դրած են այս նոյն Քս տառը: Այս բոլորը բաւարար էին, որ Մեսրոպ յունական Յ տառին հիմամբ յօրինէր մեր Ծ-ն. մեզի կը թուի, թէ ո՛չ այդ տառը ո՛չ իր ձեւաւորումով, ո՛չ ալ իր ընկալումով կրնար նման թելադրականութիւն մը ունենալ: Ահա թէ ինչու: Յունարէնէ փոխ առնուած 915 բառերուն մէջ 35 անգամ գործածուած կը գտնենք Քս տառը, եւ ասոնցմէ բացարձակապէս ոչ մէկը հայերէն Ծ տուած է. ընդհանրապէս ան տուած է Քս, օրինակ՝ մետաքս, պաքսիմատ, Ադեքսանդր, երբեմն Կ, օրինակ՝ Փիւնիկ, պնակ, կոնդակ, իսկ աւելի նուազ՝ Գ, օրինակ՝ փաղանգ, պոռոյգ եւ այլն: Այսքանն ալ բաւարար է հաստատելու համար, որ Մեսրոպի օրով յունական Քս տառը Ծ հնչիւնին նշոյլն իսկ չէ ունեցած հայուն ականջին ու գիտակցութեան մէջ:

Ծ հնչիւնով ու տառով օժտուած էին սեմական բոլոր լեզուները, ինչպէս նաեւ պարսկերէնը: Փիւնիկեանին մէջ Ծ-ն կը ներկայացնէ եռաժանի վերահայեաց տեսք մը, որ շատ կը նմանի անգլերէնի W տառին: Այս տառապատկերը աննշան փոփոխութիւններով անցած է հին աշխարհի գրեթէ բոլոր այբուբեններուն, ներառեալ պարսկականը. զայն անեղծ կը գտնենք հարաւարաբանին, ինչպէս նաեւ Գեեզի մէջ, ուր ան նշանակուած է գրադարձական Տ տառով: Տրուած ըլլալով հայերէնի ու սեմական լեզուներու միջեւ այս հնչիւնին բացարձակ նոյնութիւնը, մեծաթիւ լեզուաբաններ դիմած են սեմական զանազան տառերու՝ որոշելու համար մերինին բնորդը: Կը բաւէ աչք մը նետել մեր ցանկերուն վրայ՝ համոզուելու համար, որ բոլոր բաղդատութիւններն ալ բռնագրօսիկ են: Իսկ Աճառեան, Եունկերի հետեւողութեամբ, կը փորձէ այդ բնորդը գտնել աւեստական այբուբենի 42-րդ տառին մէջ՝ Պ . ըստ իրեն՝ «ասոր ձախակողմեան փշիկը պէտք է թելի պէս երկարել գրի գլխի վրայ»՝ ունենալու համար մեսրոպեան Ծ-ն: Որքան նկատելի է, այդ փշիկը թելի պէս երկարելով չենք կրնար հասնիլ ցանկալի պատկերին, որ մեր Ծ-ն է, որուն հիմնական ատաղձը աջահայեաց մահիկ մը կրնայ ըլլալ միայն: Սարգիսեան կը կառչի արաբական ڤ -ին, իսկ իբրեւ այլընտրանք կը կցէ անոր պարսկական տառ մըն ալ, զոր չենք գտներ մեր ցանկերուն վրայ եւ որուն համար Աճառեան կը գրէ. «... որի ինչ լինելը չհասկացայ ես» (նկ. 21): Յիշենք Աբրահամեանի առաջարկը եւս, որ բաւական թելադրական է. ըստ այս վերջինին՝ մեսրոպեան Ծ-ին բնորդը նոյնինքն Ն տառն է: Այս ենթադրութեան տուն տուողը Ն եւ Ծ տառերու յաջորդականութիւնն է, որուն կառչած է սողերս գրողը եւս: Սակայն, Ն-ն Ծ-ի վերածելու համար՝ բաւական փոփոխութիւններու կը կարօտինք. պէտք է նախ ուղղութիւն փոխէ Ն-ի ստորին պարկը ու դառնայ աջահայեաց, ինչ որ շատ թելադրական ու բնական շարժում մը չէ:

Մինչդեռ մեր թուած տարբերակը կը լրացնէ այդ պայմանը, միւս կողմէ՝ կը բացատրէ նաեւ գագաթի շեղ փշիկի յառաջացումը եւս:

Տրուած ըլլալով որ բերուած բնորդներէն ոչ մէկը ունի մեսրոպեան Ծ-ի ձեւաւորումը, մինչ ան կատարելապէս կը նոյնանայ Գեեզի ներկայ շարքի 4-րդ պարբերականին հետ, հետեւաբար պէտք է ենթադրել, թէ Մեսրոպ իր այս տառը յօրինած է պայմանականութեամբ միայն: Յատկանշական է, որ մեր այս հնչիւնը նշող տառը գոյութիւն ունի Գեեզի մէջ (ընդհանուր ցանկի 5-րդ շարքը, Տ), սակայն փաստօրէն Մեսրոպ անտեսած է զայն, որովհետեւ չէ հաւնած այդ շարքը կազմող տառերուն պատկերները:

*

**

Եթէ այսպէս ստացուած Ծ-ն շրջենք 180 աստիճան, պիտի ստանանք մեսրոպեան կատարեալ Զ մը: Մենք առիթը պիտի ունենանք այլապէս ալ ականարկելու այս վերջինին, սակայն կ'ուզենք իբրեւ այլընտրանք նշել անոր այս հաւանական ծագումը եւս: Զ հնչիւնը նշող տառ գոյութիւն չէ ունեցած Մեսրոպի օրով. ուրեմն ան հարկադրուած էր պայմանականութեամբ յօրինել զայն: Արդ, շրջուած Ծ մը կատարելապէս գոհացուցիչ ըլլալէ չի դադրիր: Կըրնանք ապաւինիլ այլ թելադրութեան մը եւս. կը թուի, թէ այո: Մեր այբուբենական կարգին մէջ ունինք հետեւեալ շերտը՝ Ն, Ծ, Ո, Զ, որոնցմէ Ո-ին դիրքը թելադրուած է յունական Օմիկրոնէն եւ որուն անմիջապէս կը յաջորդէ Զ-ն. արդ, չի՞ կրնար ըլլալ, որ Մեսրոպ իր սեւագրութեանց մէջ յաջորդաբար նշանակած ըլլայ Ն, Ծ, Զ տառերը, այսինքն՝ այն նոյն շարքով, որով յօրինած է զանոնք, ու երբ կը կատարէր վերջնական դասաւորումը, այդ նոյն յաջորդականութեամբ ալ պահէր Զ տառին դիրքը. եւ ինչո՞ւ չէ:

*

**

Այժմ վերադառնանք առաջին շարքին, որ կը համապատասխանէ մեր Ն-ին եւ նշանակուած է գրադարձական Կ տառով:

Մեզ շրջապատող լեզուներէն միայն պարսկերէնն է, որ ունեցած է այս հնչիւնը. «Յոյնը չգիտէ այս հնչիւնը»,— կը գրէ Աճառեան (Աճ. 533): Ասոնց դիմաց՝ ասորերէնը, ինչպէս նաեւ սեմական բոլոր լեզուները ունէին երախային (pharyngal) խուլ շփական բաղաձայն մը, որ ցանկերուն վրայ նշանակուած է գրադարձական Կ տառով եւ կը համապատասխանէ արաբական ڤ -ին: Ասորերէնէ փոխառութեանց մէջ այս վերջինը ընդհանրապէս Ն տառադարձուած է, թէեւ բոլորովին համարժէք չէ անոր:

Այս տուեալներով ու ամէն անգամ որ, մեր Խ-ին բնորդ մը փնտռուած է, բանասէրները իրենց ուշադրութիւնը դարձուցած են կա՛մ պարսկական Ի-ին՝ Վ, կա՛մ ասորական Ի-ին՝ Վ - զուգադիպաբար այս երկուքը շատ կը նմանին իրարու, եւ պէտք չէ զարմանալ, քանի անոնք ունին արամէական ծագում: Աճառեան մինչեւ իսկ չի վարանիր երկուքն ալ հաւանական բնորդներ նկատելու: «Սրանցից մեր Խ-ին հասնելու համար, — կը գրէ ան, — պակասում է միայն ձողիկը... հայերէնի ձախակողմեան ձողիկը դժուարութիւն չի հանում, որովհետեւ կարող է յետոյ զարգացած լինել հայ գեղագրութեան օրէնքով» (Աճ. 533): Այդ «յետոյ»ն ճիշդ ի՞նչ ժամանակի կ'ակնարկէ՝ յայտնի չէ, քանի Տեկորի ցանկին վրայ Խ-ն արդէն օժտուած է անով, իսկ նման պատկանելի ձողիկ մը կէս դարու մէջ չէր կրնար յառաջանալ ոչ «հայերէնի գեղագրութեան օրէնքով», — որ գոյութիւն չունի, — ոչ ալ որեւէ այլ պատահականութեամբ: Աճառեան դժբախտաբար շատ կը սիրէ անյայտ ու անծանօթ երեւոյթները այդ «օրէնքով» բացատրել: Ակինեան վերը յիշուածներէն կ'ընտրէ միայն ասորականը, որովհետեւ ինք որեւէ տուրք չէ տուած պարսկական գիրերուն: Ասորական այդ տառէն Խ մը յօրինելու համար՝ Մեսրոպ զայն «յեցուցած է սիւնի մը», — կը գրէ հայր սուրբը (Ակն. 310), որ շատ աւելի իրապաշտ է քան Աճառեանը, քանի որ սիւնին յօրինումը կամ նախաձեռնութիւնը կը վերագրէ նոյնինքն Մեսրոպին եւ ոչ թէ ժամանակին կամ հայերէնի գեղագրական անգոյ օրէնքի մը: Սակայն Ակինեան եւս չի համոզել. ասորական այս տառը Խ-ի վերածելու համար՝ նախ պէտք է կիսել զայն եւ ապա այդ կէսերէն մէկը կցել սիւնի մը. արդ, այս բոլորէն ետք ի՞նչ մնաց այդ տառէն — պարզապէս ոչինչ: Մնաց միայն գաղափարը, համոզումը, թէ Մեսրոպ իր բնորդը առած պէտք է ըլլայ ասորերէնէն, քանի հայր սուրբը բոլորովին կ'անտեսէ պարսկերէնը: Թող որ պարսկական բերուած տառը շատ աւելի բան մը չ'արժեք: Իսահակեան եւ Կոպպ մեր Խ-ին մայրը կը նկատեն պարսկական Ե տառը (նկ. 18 եւ 19), զոր Աճառեան յատկացուցած է Զ-ին: Իսկ Աբրահամեան Խ-ն յառաջացած կը նկատէ մեր Ի-էն՝ այլանմանութեան օրէնքով: Ինչպէս նկատելի է, բացակայ է յունարէնը, որուն Խ տառը՝ χ, միահամուռ յատկացուած է մեր Ք-ին: Յատկանշական է հետեւեալ կէտը. մինչ մենք յունական Խ-ն միշտ ալ Ք տառադարձած ենք, յոյները իրենք մեր Խ-ին դիմաց դրած են χ. օրինակ՝ մեր Աշխէն անունը յունարէն տուած է Ασιχίης:

*
* *

Հարաւային-սեմական այբուբենները, ի տարբերութիւն հիւսիսային-սեմականներուն, ունեցած են թէ՛ երախային Ի-ն, թէ՛ բուն Խ-ն, որ նկ. 24բ-ին վրայ նշանակուած է գրադարձական Ի տառով. մեր ներկայ շարքը ճիշդ այս վերջինն է, որ կը համապատասխանէ արաբական ʿ-ին:

Բաղդաստենք այժմ մէջբերուած երկու շարքերը՝ Ի եւ Ո. պիտի նկատենք, որ ասոնց հիմնական ատաղձը նոյնն է, իսկ Խ շարքի տառերը Ն շարքի տառերէն կը տարբերին ընդամէնը ձախակողմեան փշիկով մը: Ուրեմն Գեեզի բարենորոգիչները, յօրինելու համար իրենց Խ տառը, պարզապէս փշիկով մը օժտած են Գեեզի Ն-ն: Մենք կը ճանչնանք Մեսրոպի ճաշակը. ան կը խորշէր ձախակողմեան փշիկէն: Հետեւաբար իր յօրինած Ն-ն Խ-ի վերածելու համար՝ այդ փշիկը փոխադրած է Ն-ին ձախակողմեան վերին թեւին տակ, իբրեւ մէկ շարունակութիւնը անոր, ինչ որ պատճառ դարձած է, որ այդ թեւը ձեւացնէ լման սիւն մը, որ կը հասնի մինչեւ տողը՝ Խ: Դիտենք որեւէ գլխազիր Խ ու փորձենք մտովի ջնջել անոր ձախակողմեան սիւնին այդ ստորին հատուածը, եւ ահա պիտի ստանանք հարաշայի Ն մը. մեր Խ-ն՝ Ն-ի մը եւ այդ հատուածին գումարն է պարզապէս: Այլ խօսքով՝ Մեսրոպ վարուած է ճիշդ Գեեզի թելադրութեամբ. ինք եւս Խ-ն կերտած է Ն-էն՝ ՆԽ Խ:

Այս տուեալներով ստացուած Խ-ին աջակողմեան պարկը պէտք է հանգչած ըլլար տողին վրայ՝ Խ, մինչ մենք սովորաբար տողէն վեր կը գտնենք զայն: Այս առնչութեամբ Աճառեան ունի հետեւեալ նկատողութիւնը. «Պատահում է նաեւ, որ տառի թեւը (այսինքն՝ այդ պարկը - Ա.Ե.) մի քիչ ցածր լինի, այնպէս որ ծայրով յենուի տողի վրայ» (Աճ. 607): Մենք կը կարծենք, որ նախապէս ճիշդ այդպէս ալ էր Խ-ն, եւ հետագային միայն այդ թեւը հեռացած է տողէն, ու Խ դարձած է Խ: Այս նոյն ձգտումը կը գտնենք կարգ մը այլ տառերու պարագային եւս. օրինակ՝ ԹԹ ԱՎ ԼԿ (տես Տեկորի ցանկը):

	հ	հ	հ	հ	հ	հ	հ
k	h	h	h	h	h	h	h

Այս շարքերէն առաջինը կը համապատասխանէ սեմական Ալեֆին, որ յունարէնի մէջ դարձած է Ալֆա, իսկ հայերէնի մէջ ալ տառադարձուած է Ա տառով. այլ խօսքով՝ սեմական Ալեֆը մեզի համար Այբ էր: Գրաբանութեան մէջ այս տառը կը նշանակուի ստորակէտով մը, որ այստեղ եւս կը գտնուի շարքին սկիզբը:

Այս տառին ամենահին ներկայացուցիչը անշուշտ փիւնիկեանն է, որ կը պարզէ աջահայեաց սուր անկիւն մը, որուն երկու կողմերը հատուած են գծիկով մը՝ 𐤀: Մեսրոպի օրով փիւնիկեանին ամենահարազատ ներկայացուցիչը յունական Ալֆան էր, որ պարզապէս ուղիղ կանգնեցուցած է զայն՝ Α: Մեսրոպ կը ճանչնար այս մէկը, չհաշուած ասոր փոքրատառը՝ α:

Մեր տառերուն ամենասիրելին ըլլալով՝ ան կը մնայ միաժամանակ ամենախնդրայարոյցը: Ասոր պատճառները փնտռող բանասէրներուն մեծամասնութիւնը աչքերը յառած է բնականօրէն յունականին, երբեմն ալ փիւնիկեանին ու արամէական այլ տարբերակներու. մեր մէջբերած ցանկերը շատ լաւ ցոյց կու

տան այս գրեթէ բնական հակումը. սակայն, ինչպէս կը նկատէ Աղայեան, «մեր այբուբենի առաջին տառը՝ Ա, այնքան ինքնօրինակ է, որ թէեւ շատերը կապում են յունարէն Ալֆայի հետ, դարձեալ իրաւացի կասկածներ է յարուցում այդ կարծիքի մասին»: Արդարեւ, յունականին հիմնական ատաղձը սուր անկիւն մըն է, իսկ մերը այդ սուր անկիւնին փոխարէն ունի որորուն խարխախ մը՝ երկու զուգահեռ սիւներով՝ Ա. միւս կողմէ՝ յունականին մէջ այդ սուր անկեան կողմերը հատուած են երրորդ գծիկով մը, մինչ մերինին պարագային կը գտնենք արտաքին փշիկ մը, թեթեւօրէն շեղ, որ կը գտնուի աջ սիւնին ստորոտը: Այլ խօսքով՝ այս երկու տառերը իրարու կապող ոչ մէկ հասարակաց եզր գոյութիւն ունի բացի իրենց հնչումէն:

Այլ բանասէրներ Ա-ին բնորդը կը փնտռեն Մեսրոպի օրով գործող այբուբեններէն պարսկականին՝ Ա , ասորականին՝ Ա¹, եւ նոր-բերայականին՝ Ա , մէջ. օրինակ՝ Աճառեան 50% հաւանականութիւն կու տայ պարսկականին, թէեւ աւելի անդին (Աճ. 603) կը փոխէ միտքը. «Հայերէն Ա տառը ծագում է միայն յունարէնից եւ պահլաւերէնի հետ գործ չունի»: Պարսկերէնէն կը հանեն նաեւ Յարութիւնեան, Եունկեր, Կոպպ եւ այլն: Մարկուարտ կ'ընդունի ասորականը միայն: Այս երեքը, ինչպէս նկատելի է, կը բնորոշուին անով, որ իրենք եւս ունին փիւնիկեան կամ յունական նախածելը կազմող սուր անկիւնը, որուն երկու կողմերը, սակայն, չեն հատուած երրորդ գծիկով մը. այդ գծիկը անկիւնէն դուրս է, եւ ասով ալ կը յուշեն մեր Ա-ը, սակայն կը շարունակեն շատ հեռու մնալ անկէ. վերջին հաշուով՝ պատկերներն ալ հոգի մը ու որոշ թելադրականութիւն մը ունին, իսկ մէջբերուած տառերը շատ հեռու են տակաւին մերինէն: Իսկ Աբրահամեան մէջբերած է «արամէական» Այբ մը՝ Վ (նկ. 13), որ մերինին հարազատ երկուորեակն է թէեւ, սակայն որեւէ ցանկի վրայ գոյութիւն չունի:

Մեր Ա-ին բնորդը պէտք է փնտռել հարաւային-սեմական այբուբեններուն մէջ (նկ. 24). այստեղ սեմական Ալֆը բոլորովին տարբեր յղացք ունի. ան վայրահայեաց թերի քառանկիւն մըն է, որուն զուգահեռ սիւները արդէն բաւական թելադրական են: Միւս կողմէ՝ անոր փշիկը, — մէկ կամ երկու հատ, — այդ կմախքէն դուրս է: Այս երկու յատկութիւնները շատ աւելի կայունացած են հարաւ-արաբականին մէջ, իսկ Գեեզը ուղիղ անկիւնները վերածած է ուղղակի կոր ձեղունի մը: Այս դանդաղ բարեշրջութիւնը տուած է պատկեր մը, որ գրեթէ ամբողջութեամբ կը համապատասխանէ մեսրոպեան շրջուած Ա-ին: Իր տառի վերջնական ձեւաւորումին առթիւ Մեսրոպ հաւանաբար ներշնչուած է նաեւ Գեեզի յաջորդ շարքի առաջին տարբերակէն եւս, որ մեր Ա-էն ոչ մէկ տարբերութիւն ունի, եթէ էջը շրջելով կարդանք զայն:

Ի պաշտպանութիւն մեր տեսակէտին՝ այստեղ կրնանք ակնարկել գրաբա-

¹ Շատ աւելի մամուրիւմ ունի ասորերէնի պաղեստինեան տարբերակը (նկ. 8, աջէն ա. սիւնակը), սակայն ան ժր. դարու յօրինում է:

նական այլ իրողութեան մը, որ հետեւեալն է. եթէ Մեսրոպ իր Ա եւ Ս տառերը այլ բնորոշներէ առած ըլլար, ապա ակնկալելի էր, որ այդ բնորոշները որոշ չափով նմանէին իրարու ու իրարմէ տարբերէին միայն Ա-ին յատուկ փշիկով-արդ, մէկ կողմէ յունական Ալֆային ու պարսկական-ասորական Ալֆաներուն եւ միւս կողմէ՝ յունական Սիգմային միջեւ պատկերային այդ նմանութիւնը չենք գտներ. մինչդեռ Գեեզի Ա եւ Ս տառերուն միջեւ համապատասխանութիւնը կատարեալ է, իսկ առաջինը երկրորդէն կը զանազանուի այն արտաքին փշիկով, որ յատուկ է նաեւ հայերէնին: Մեսրոպ յարգած է նոյնիսկ Գեեզի տառին շեղ փշիկին դիրքը, ասով ալ մեր Ա-ն կը զանազանուի Վ-էն, որ Տեկորի ցանկին վրայ կը ներկայանայ իբրեւ Ս մը, որուն աջ սիւնին ստորոտէն կը մեկնի հորիզոնական փշիկ մը՝ Ա:

Մեր այս տառը ունեցած է երեք տարբերակ՝ Ա Ա Ա, որոնց պիտի վերադառնանք Վ տառին առթիւ:

*

**

Մեսրոպեան տառերը հետազոտող բանասէրներուն համար մեծագոյն առեղծուածներէն մէկը եղած է ձ-ին ծագումը. արդարեւ, ուրկէ՞ եւ ինչէ՞ թելադրուած՝ Մեսրոպ կրնար յօրինած ըլլալ այս տառը:

Մեսրոպի ժամանակակից լեզուներէն միայն պարսկերէնն է, որ ունէր այս հնչիւնը. արչակունեան եւ սասանեան այբուբեններուն մէջ (նկ. 6ա) ան նշանակուած է գրադարձական Շ տառով եւ իրեն յատուկ նշան մը չունի. այլ նոյն տառը տեղին համեմատ կ'արտասանուէր Ձ, Ջ, Ժ (Շ, Զ, Զ): Աւետական այբուբենին մէջ ան ունի իրեն յատուկ տառը (ցանկին 19-րդը): Տարրական քննութիւն մը արդէն երեւան կը հանէ, թէ այս բոլորէն բացարձակապէս ոչ մէկը նուազագոյն չափով կը յուշէ մերը. հակառակ այս իրողութեան՝ Աճառեան ի գործ կը դնէ իր ամբողջ երեւակայութիւնն ու պերճախօսութիւնը՝ համոզելու համար ընթերցողը, թէ Մեսրոպ օգտագործած է ասոնցմէ մէկը կամ միւսը՝ հասնելու համար մեր ձ-ին: Այսպէս է, որովհետեւ ըստ նոյնականութեան օրէնքին, Մեսրոպ դատապարտուած էր դիմելու պարսկականին: Եւ որովհետեւ, միւս կողմէ, պարսկական որեւէ ծանօթ բնատիպ նուազագոյն չափով իսկ չի թելադրեր մերը, իբրեւ լուծում կը կառչի հնագրագիտութեան անծանօթ պարսկական ձ-ի մը, որ մեզի չէ հասած եւ, սակայն, պէտք է գոյութիւն ունեցած ըլլայ օրին, եւ որուն հիմամբ ալ Մեսրոպ յօրինած ըլլայ ձ-ն: Աճառեանի այս ենթադրութիւնը կ'արժէ այնքան... որքան կ'արժէ:

Իր տառային պատկերով՝ մեր ձ-ին գրեթէ նոյնօրինակը կը գտնենք ղպտական այբուբենին մէջ (նկ. 5, եզրատական շերտը): Այս տառը կը կոչուի Ջանջա եւ կ'արտասանուի Ջ: Պոլ դը Լազարը ճիշդ այս տառն ալ կը նկատէ

մեր ձ-ին բնորդը: Կոպպ (նկ. 18) կը նշէ նոյնը. ասոնց երկուքին համակարծիք է Մալխասեան եւս: Սակայն այս տառը կը ներկայացնէ հետեւեալ մեծ անպատեհութիւնը. եթէ Մեսրոպ իրապէս դիմած ըլլար զպտական այբուբենին, ապա այս տառը պիտի յատկացնէր նոյնինքն Ջ հնչիւնին, — որուն համար նմանապէս բնորդ մը կը փնտռէր ան, — եւ ոչ թէ ուրիշ հնչիւնի մը. արդեօք այսքանն ալ բաւարար չէ՞ եզրակացնելու համար, թէ զպտական Ջանջան որեւէ դերակատարութիւն չէ ունեցած մեսրոպեան ձ-ի յորինումին մէջ: Մէջբերենք այս առթիւ Պիտրոսի մէկ նկատողութիւնը եւս. «Ղպտական Ջ-ին ու հայկական ձ-ին միջեւ անմիջական ազդակցութիւն մը պատրանք է միայն»:

Հայր Բարսեղ Սարգիսեան ձ-ին բնորդը կը նկատէ արաբական Շ տառը (նկ. 21). սակայն այս եւս խաբուսիկ է, քանի նախ՝ Մեսրոպի օրով գոյութիւն չունէր արաբական այս տառը, երկրորդ՝ ան ունեցած է երեք արտասանութիւն՝ Գ, Ջ, Ժ, որոնցմէ ոչ մէկը կը համապատասխանէ մեր ձ-ին, երրորդ՝ պատկերային որեւէ նմանութիւն գոյութիւն չունի երկուքին միջեւ:

Ակինեան առաջ կը քշէ բաւական առինքնող վարկած մը. ըստ հայր սուրբին՝ Մեսրոպ մեր այս տառը յորինած է յունական Δ տառէն՝ երկարելով ասոր երկու սիւները եւ փակելով անոր խարիսխը: Մեսրոպ այս միջոցառումին դիմած է ճիշդ այն պահուն, երբ յունական այդ նոյն տառէն ան կերտած է մեր Ղ-ը, որուն հետեւած է ձ-ն. եւ ասով ալ կը բացատրուի մեր այբուբենի մէջ Ղ եւ ձ տառերու յաջորդականութիւնը: Պահ մը կարծէք ի մի հաւաքուած ըլլալ կը թուին բոլոր սուեալները, որպէսզի ընդունինք Ակինեանի վարկածը. սակայն այդպէս չէ: Որովհետեւ ոչ մէկ փաստ գոյութիւն ունի, թէ յունական Δ-ն եղած ըլլայ մեր Ղ-ին բնորդը. Գեեզի Ղ-ին քով յունականը բոլորովին կը նսեմանայ, եւ այնուհետեւ անհեթեթ է մտածել, թէ Ղ-ին առթիւ անտեսուած յունական Δ-էն Մեսրոպ վերադառնար ու յորինէր հայկական ձ-ն՝ երկու թեւեր ու խարիսխ մը աւելցնելով անոր վրայ: Պայմանականութեամբ յորինուած տառ մը տրամաբանական չէ այսքան մեծ փոփոխութիւններու ենթարկել. աննշան հպում մը՝ ըմբռնելի է, սակայն երկու թեւի ու խարիսխի մը յաւելումը՝ ոչ:

Աբրահամեան իր կողմէ նախընտրութիւնը կու տայ յունական Δ-ին, որ քիչ մը աւելի պատրաստի ու կոկ ատաղձի տպաւորութիւնը կը ձգէ. սակայն պէտք չէ մոռնալ, թէ նոյն բանասէրը Δ-էն յառաջացած կը սեպէ նաեւ մեսրոպեան Ղ-ն: Արդ, եթէ Մեսրոպ իրապէս դիմած ըլլար Δ-ին, իբրեւ Ղ-ի բնորդի, ապա անոր աւելի հարագատ ու հաւատարիմ ձեւը յատկացուցած պիտի ըլլար նախ եւ առաջ նոյնինքն Ղ-ին, — ինչ որ պարագան չէ, — ու ապա աւելի տարբերակուած ձեւը՝ պայմանականութեամբ յատկացնէր ձ-ին. կը գտնենք ճիշդ հակառակը: Եւ որովհետեւ Ղ-ին բնորդը Δ-ն չէ, — ինչպէս պիտի տեսնենք աւելի անդին, — ապա կը նշանակէ, թէ յունական այս տառն ալ նկատի առնուած չէ եւ, նոյնհետայն, չէր կրնար յատկացուիլ ձ-ին:

Այս բոլորը նկատի առած, այսինքն՝ մնացեալ գրահամակարգերուն մէջ չգտնելով որեւէ տառ, որ կրնար իր պատկերային ու հնչիւնական համապա-

տասխանութեամբ ներկայանալ իբրեւ հաւանական բնորդը մեր ձ-ին, հակում ունինք մտածելու, թէ Մեսրոպ ներկայ շարքի առաջին տարբերակէն ալ յօրինած է մեր ձ-ն՝ զայն օժտելով խարիսխով մը: Տեկորի ձ-ն կը ձգէ այն տպաւորութիւնը, թէ ան կազմուած է երեք ուղիղ գիծերէ. Ակինեանի տախտակին վրայ երեւցող վիմագիր ձ-երը կը ձգեն նոյն տպաւորութիւնը, սակայն նման ուղիղ գիծեր յատուկ են մասնաւորաբար քանդակին: Նոյն տախտակին վրայ երեւցող՝ Լազարեան աւետարանէն մէջբերուած ձ-երու երկու վերին կողերը արդէն թեթեւօրէն կոր են, եւ այս կորութեամբ ալ կը բնորոշուի հայկական գրչագիր ձ-ն: Այս կորութիւնը հարագատօրէն կը գտնենք Գեեզի յիշեալ շարքի տարբերակներուն մէջ:

Պիտի վերադառնանք այս տառին:

*

* *

Մէջբերուած շարքերէն երկրորդը կը համապատասխանէ սեմական Քաֆին, որ յունարէնի մէջ դարձած է Կապպա: Փիւնիկեան Քաֆը կազմուած էր ուղղահայեաց սիւնէ մը, որուն ձախին ազուցուած է ձախահայեաց սուր անկիւն մը՝ Ղ: Յոյները նախ առին նոյնը, հետագային ալ շրջեցին զայն՝ Կ. Մեսրոպ կը ճանչնար այս մէկը:

Մեր Վ-ին բնորդը փնտռելէ առաջ՝ պարտինք ընել հետեւեալ նկատողութիւնը. սեմական Քաֆը, որուն հայերս ծանօթացած ենք ասորերէնի ընդմէջէն, ընդհանրապէս Ք տառադարձուած է ասորերէնէն փոխառութեանց մէջ, իսկ այս նոյն Քաֆին պատմականօրէն համապատասխանող ու ճշդիւ անկէ սերող յունական Կապպան, — որ կը կրէ նոյն անունն ալ, — տառադարձուած է Վ: Եթէ Մեսրոպ առաջնորդուէր նոյնականութեան օրէնքով, սեմական Քաֆը պիտի յատկացնէր Ք-ին, եթէ անշուշտ աչքի առաջ ունեցած ըլլար ասորական բնորդ մը, իսկ եթէ առաջնորդուէր յունական Կապպայէն, ապա զայն պիտի յատկացնէր Վ-ին: Ահա այս երկուութեան ծիրէն ներս ալ ընթացած են բոլոր փնտռութիւնները:

Յունամէջտ բանասէրները մեսրոպեան Վ-ը ծագած կը նկատեն յունական Կապպայէն, սակայն ոչ մեր՝ վերը մէջբերած դասական ու հանրօրէն ընդունուած ձեւէն, որուն հետ ոչ մէկ նմանութիւն ցոյց կու տայ ան, այլ ինչ որ բոլորագիր զարտուղի նմուշէ մը՝ Ա, զոր առաջին անգամ հրապարակ նետողը եղաւ Գարդհաուզէնը (նկ. 14), որուն հետեւեցան Մենելիշեանը, Սարգիսեանը, Աճառեանը եւ այլն: Այս տառը, որ Գարդհաուզէնի ձեւաւորումով գրեթէ կը նոյնանայ մեր Վ-ին հետ, խորքին մէջ շատ խոցելի բնորդ մըն է, որ ըստ էութեան նման ձեւաւորում մը ունենայէ հեռու է (տեսնել նոյնը նկ. 4գ-ի մէջ): Պատմականօրէն՝ այս նմուշին աջակողմեան բաղադրիչը այն նոյն սուր ան-

կիւնն է, զոր վերը ցոյց տուինք եւ որը, գրողին անփութութեան կամ աճապարանքին բերումով, զգալիօրէն նսեմացած է: Ասով հանդերձ ան շատ հեռու է ունենալէ մեր Կ-ին վերահայեաց պարկին կանոնաւորութիւնը եւ այդ պարկին աջին կցուած ուղղահայեաց փշիկին ամբողջութիւնը. բաց աստի նման կապպա մը ընդհանուր ճանաչում չունէր, անոր կիրարկութիւնը կը մնար զարտուղութեան սահմաններուն մէջ եւ ունէր անհատական բնոյթ: Յունական ոստաններէ շատ հեռու՝ Հայաստանի մէջ գործող լուսաւորիչը չէր կրնար յունական կապպան պատկերացնել այս զարտուղի օրինակներուն ընդմէջէն, — անշուշտ տակաւին եթէ իրապէս նման նմուշներ պարունակող ձեռագրեր ունենար իր տրամադրութեան տակ, ինչ որ շատ կասկածելի էր Մեսրոպի օրերուն, ուր յունական գիրն ու գրականութիւնը այնքան հալածուած էին պարսիկ իշխանութիւններուն կողմէ (տես էջ 56-ի ծանօթութիւնը), — այլ ան պիտի կառչէր յունական Կ-ի այն հանրօրէն ընդունուած ձեւին, որ իրեն ականդուած էր իր դպրոցական օրերուն եւ միակ մատչելին էր ոչ-յոյներու համար, որոնք Յունաստանէն դուրս կը սորվէին ու կը կիրարկէին յունարէնը: Ակինեան, որ նոյնքան հմուտ հնագրագէտ մըն է, որքան Գարդհաուզէնը, բացարձակապէս չէ ակնարկած նման ձեւի մը (նկ. 30) ու զայն շահագործելու որեւէ ճիգ չէ թափած: Մարկուարտ. սակայն կը վկայէ, թէ Ք.Ա. 124-ին, ինչպէս նաեւ Ք.Յ. 154-ին գրուած երկու պապիրոսներու վրայ հանդիպած է նման տառաձեւերու (Մես. Ա. 170), այսուհանդերձ իր բուն գրաւը կը դնէ ասորական Քաֆին վրայ (նկ. 8), որ, սակայն, մեսրոպեան Կ մը ըլլալէ հեռու է:

Եունկեր, որուն համար մեր բոլոր տառերուն բնորոշները պարսկական են, Կ-ը կը հանէ արշակունեան ու աւեստական երեք բնատիպերէ (նկ. 17), որոնք ոչ մէկ թելադրականութիւն ունին, մինչդեռ արշակունեան դրամներուն վրայ գործածուած նմուշներէն առաջինն ու երրորդը քիչ մը աւելի կը յուշեն մերը: Կոպպ զայն կը հանէ դպտական Քայ կամ Խայ տառէն (նկ. 18 եւ 5), որ առնուած է դասական եգիպտերէնէ. սակայն մենք չենք կարծեր, թէ Մեսրոպ այս ուղղութեամբ մտածած ըլլար, նոյնիսկ եթէ աչքի առաջ ունեցած ըլլար դպտական այբուբենը: Նախ՝ պատկերային որեւէ նմանութիւն չկայ մերինին ու այս տառին միջեւ, երկրորդ՝ դպտերէնի մէջ այս տառը կ'արտասանուէր Խայ, — ճիշդ այսպէս ալ կ'արտասանուէր ան դասական եգիպտերէնի մէջ, — իսկ Կոպպ անոր կը վերագրէ Քայ արտասանութիւնը, որ ճիշդ չէ. երրորդ՝ եթէ իրապէս դպտականին պիտի դիմէր Մեսրոպ իր այս տառին համար, ապա ան պիտի յամենար դպտական կապպային վրայ, որ կը նոյնանայ յունականին հետ, որուն ակնարկեցինք արդէն: Այս տուեալներով՝ որեւէ պատճառ չունինք կառչելու տառի մը, որ մեր Կ-ին ոչ հնչումը, ոչ ալ պատկերային նմանութիւնը ունի:

Կարգ մը այլ բանասէրներ կանգ կ'առնեն արամէական ու ասորական Քաֆին վրայ (նկ. 11-ի պալմիրական սիւնակը եւ նկ. 8-ի Եստրանգեթո սիւնակը). այս տեսակէտը կը պաշտպանեն Յարութիւնեան, Աբրահամեան, ըսինք արդէն՝ նաեւ Մարկուարտ. զանոնք ընթերցողին ուշադրութեան կը յանձնէ

նաեւ Պիտրոս (նշ. աշխ. էջ 233): Ճիշդ է որ այս երկուքը, յատկապէս արամէականը, շատ տարտամօրէն կը յուշեն մերը, սակայն մեսրոպեան Կ-ի շքեղութենէն շատ բան կը պակսի իրենց, ու դժուար թէ ասոնցմէ մեկնելով Մեսրոպ հասնէր մերինին:

Ակինեան Կ-ը կը հանէ յունական դասական Կ-էն (նկ. 12):

Աճառեան կը վարանի որեւէ ընտրութիւն կատարելու յունականին, պարսկականին ու սեմականին միջեւ. «Այնպէս որ մենք վարանում ենք այս երեքից մէկն ու մէկը որոշելը». ըստ այսմ ալ իր ցուցակին մէջ (նկ. 16) նշած է երեքն ալ, որոնք այնպէս մը «կոկուած» են, որ թելադրեն մեր Կ-ը:

*
* *

Մեսրոպի օրով գործող բոլոր այբուբեններուն մէջ մեր Կ-ին ամենահարազատ բնորոշ կը գտնենք Գեեզի ներկայ շարքի չորրորդ տարբերակին մէջ, զոր պէտք է կարդալ էջը շրջուած բռնելով: Գեեզի այս տառը կը ձեւացնէ սկզբնական Ո մը, որուն ձախ թելը կիսուած է, — ձախահայեաց Բ-ի մը վերածելով զայն, — իսկ անոր մնացեալ հատուածը՝ օժտուած ուղղահայեաց փշիկով մը. ճիշդ այս նոյն բաղադրիչներով կազմուած է մեր Կ-ը Տեկորի ցանկին վրայ դիտուած: Հետագային միայն այդ աննշան փշիկը ստացաւ իսկական սիւնի մը ծաւալը, երբ տառին պարկը սկսաւ տողէն վեր բարձրանալ. այս երեւոյթին անդրադարձած ենք Խ-ին առթիւ եւս: Ուրեմն, եթէ կ'ուզենք, Կ-ը գումարն է շրջուած Բ-ի մը եւ ուղղահայեաց փշիկի մը. այս տուեալներով ան շատ հեռու կը մնայ թէ՛ պալմիրական, թէ՛ ասորական համապատասխան տառերէն, որոնք իբրեւ բնորոշ չեն կրնար ծառայած ըլլալ մերինին:

Թերեւս հարց տրուի, թէ Մեսրոպ ինչո՞ւ շրջեց Գեեզի այս տառը:

Հիմնական պատճառը անոր ձախակողմեան փշիկն է: Մեսրոպ չէր կրնար զայն ընդմիշտ ջնջել, որովհետեւ տառու պիտի շփոթուէր Բ-ով կամ Բ-ով: Չէր կրնար այդ փշիկը փոխադրել աջ սիւնին վրայ, այս պարագային ան լման Բ մը կամ Ղ մը պիտի դառնար. ուստի 180 աստիճան շրջած է ամբողջ տառը իր բոլոր բաղադրիչներով:

Գալով այս տառին, այսինքն՝ Քաֆին, ունեցած հնչիւնական արժէքին սեմական լեզուներուն մէջ, այս պարագան որեւէ անպատեհութիւն չէր կրնար ներկայացնել: Մեսրոպ եթովպերէն չէր գիտեր. ան ձեռքերուն մէջ ունէր եթովպական տարրական այբբենարան մը, ուր իւրաքանչիւր տառի դիմաց արձանագրուած էր անոր հնչիւնական արժէքը Եղեսիոյ մէջ ծանօթ լեզուներով՝ ասորերէնով, յունարէնով կամ պարսկերէնով: Եւ անշուշտ այս տառին դիմաց դրուած էր նաեւ անոր յունական արտասանութիւնը՝ կապպա. որով Մեսրոպ շատ դիւրաւ կրնար ենթադրել, որ եթովպական Քաֆը համարժէք է

յունական կապալային: Թող որ ըստ էութեան ալ յունական կապալան ծագումով սեմական այս Քաֆն է. ինչո՞ւ Մեսրոպ պիտի վարանէր այդ նոյն Քաֆնէն կերտելու հայկական Ա-ը:

*
* *

Շարքի վերջին տարբերակը, էջը ուղիղ կարդալով, մեր Ի-ն է. այս եւս, ինչպէս նկատելի է, իբրեւ հիմնական ատաղձ ունի Ր մը, որուն ձախակողմեան սիւնը դէպի վեր շարունակուած է ուղղահայեաց փշիկով մը, ճիշդ այն նոյն փշիկով, որ Ա-ի պարագային դրուած է աջ կողմը: Ի-ին այս փշիկը շատ դիւրաւ կրնար ձուլուիլ Ր-ին ձախակողմեան սիւնին մէջ ու անոր հետ ձեւացնել միակտուր ուղիղ գիծ մը, ինչպէս որ արդէն կը գտնենք զայն մեր արձանագրութեանց մէջ՝ Ի Ի:

Բանասէրներու բացարձակ մեծամասնութիւնը մեր Ի-ին բնորդը կը նկատէ յունական Իոտան. Աճառեան, որ նոյն տեսակէտը ունի, գոհունակ կը թուէ այսպէս մտածողները. «Շատ գեղեցիկ են մեկնում Գարդհաուզէնը, Մենեւիչեանը, Սարգիսեանը, Մալխասեանը, Փառնակը, Մարկուարտը». մեր կողմէ աւելցնենք՝ Ակինեանն ու Աբրահամեանը: Ապա ան կը բացատրէ, թէ ինչպէս այդ Իոտան, որ պարզ ձողիկ մըն է, դարձած է մեսրոպեան Ի. «Այս հասարակ ձողիկը քիչ մը աւելի պարզորոշ ձեւ մ'առնելու համար՝ քովէն ստացած է թեւ մը» (Աճ. 532). մի՞թէ այս նոյն տառը յունարէնի մէջ պարզորոշ չէ, որպէսզի հայկականին անցնելու առթիւ կարօտէր թեւի մը՝ աւելի պարզորոշ դառնալու համար: Մեզի կը թուի, թէ Ի-ին ծագումը այսպիսի պարզունակութեամբ չի բացատրուիր. ահա թէ ինչո՞ւ:

Ի-ն միակ տառն է, որ օժտուած է աջակողմեան միջին վայրահակ փշիկով մը կամ ձեղունով մը, մինչ մնացեալ բոլոր տառերուն՝ Բ, Դ, Ե, Է, Ռ, Ի, Ք, որոնք կը նախորդեն ու կը յաջորդեն Ի-ին, փշիկները հորիզոնական են. հորիզոնական են տակաւին փշիկները Ղ, Ս, Վ տառերուն. այլ խօսքով՝ մեսրոպեան փշիկը կամ թեւը, — ինչպէս կը կոչէ զայն Աճառեան, — երբեք վայրահակ չէ, այլ հորիզոնական. ի՞նչ պատճառ ունէր Մեսրոպ այս միջանկեալ տառին պարագային հրաժարելու իր սկզբունքէն ու յունական այդ «հասարակ ձողիկը» օժտելու վայրահակ փշիկով մը կամ ձեղունով մը: Եթէ գործողը նոյն միտքն է եւ ունի նոյն ճաշակը, ապա Ի-ն եւս պէտք է ստանար այդ նոյն հորիզոնական փշիկը, եւ մեր այս տառը ունենար Է տեսքը. չմոռնանք, որ ըստ յունական այբուբենական կարգին՝ ան տակաւին չէր յորինած Ի-ին տառը, որ մեր այբուբենին մէջ կը գրուի ճիշդ այսպէս՝ Ի, եւ որմէ Մեսրոպ բնաւ ալ խրտչած չէ: Ինչո՞ւ Ի-ին առթիւ չորդեգրէր ան այս տառաձեւը ու միայն Ի-ին հասնելէ ետք, — երբ սպառած էր արդէն իր բոլոր միջոցները, — մտածէր տառի մը մասին, որուն միջին փշիկը վայրահակ ըլլար:

Այս բոլոր հարցականները կը փարատին միայն այն պարագային, երբ ընդունինք, որ Մեսրոպ յունական Իոտայէն չէ, որ կերտած է Ի-ն՝ «թեւ մը աւելցնելով» անոր վրայ, այլ պատրաստ ու ճիշդ այդ վայրահակ փշիկով ալ ան ճանչցած ու ընտրած է մեր այս տառը. այդ պատրաստ տառը՝ Գեեզի ներկայ շարքի վերջին տարբերակն է:

Հիմնուելով այլ տրամաբանութեան մը վրայ՝ կրնանք աւելցնել հետեւեալը եւս. քանի մեսրոպեան այս տառին միջին փշիկը կը տարբերի միւս բոլորէն եւ յատկապէս Ի-ինէն, ապա պէտք է ենթադրել, որ Մեսրոպ նախապէս յորինած էր Ի-ինը, ըստ իր ճաշակին, այսինքն՝ հորիզոնական փշիկով մը, ապա միայն, հասնելով Ի-ին եւ այլընտրանք չունենալով, ընտրած կամ յորինած է այս վերջինը վայրահակ փշիկով մը. նման յաջորդականութիւն մը կատարելապէս կը պատշաճի Գեեզին, ուր Ի-ինը կը կանխէ Ի-ն, մինչ ան կը հակադրուի յունականին, ուր Ի-ն կը կանխէ Ի-ինը:

Աբրահամեան, ի տարբերութիւն այլ բանասէրներու, իբրեւ հաւանական բնորդ կ'առաջարկէ արամէական տառ մը, որ ունի մերինին աջահայեաց տեսքը՝ վերահայեաց փշիկով (նկ. 13). մեր տրամադրութեան տակ գտնուող արամէական ցանկերը (նկ. 3 եւ 11, Կ) նման տառ չեն բովանդակեր, ուստի այս մէկն ալ պէտք է «հայացուած» ըլլայ Աբրահամեանի կողմէ: Գալով Ակինեանին՝ ան կ'ենթադրէ, թէ Մեսրոպ իրարու ազուցած ըլլայ յունական Իոտան ու ասորական yod տառը, որ մանր նշանխեց մըն է (նկ. 8, Կ). չենք քննարկեր նման ենթադրութեան մը աղաղակող արուեստականութիւնը:

*
* *

Մեսրոպին կը մնար հնարել մեր վերջին ձայնաւորը՝ Ը, որմէ գուրկ էին յունական ու սեմական այբուբենները: Աւեստական այբուբենը ունի երկու տեսակ Ը՝ կարճ ու երկար (նկ. 6բ, թիւեր 5 եւ 6). չենք գիտեր, ինչպէս ըսած ենք, թէ Մեսրոպ այս այբուբենը ունէ՞ր իր տրամադրութեան տակ, թէ՞ ոչ. յամենայն դէպս ասոնք որեւէ նմանութիւն չեն ցուցաբերեր մերինին հետ, հետեւաբար ներշնչումի որեւէ աղբիւր եղած ըլլալ չեն թուիր:

Գարդհաուզէն եւ Մենեւիչեան չեն անդրադարձած այս տառին: Սարգիսեան զայն կը հանէ ասորական yod-էն:

Միւլլեր կը հանէ աւեստական 10-րդ տառէն, որ ռնգային Ա արտասանութիւնը ունի. ըմբռնելի չէ, թէ ինչո՞ւ այսպէս վարուած է ան, քանի այդ տառը մերինին ոչ պատկերը, ոչ ալ արտասանութիւնը ունի: Իսկ Եունկեր իբրեւ բնորդ կ'առաջարկէ արշակունեան դրամներու վրայ երեւցող Է տառը (նկ. 6ա եւ 17). այս եւս կը զարմացնէ մեզ եւ առարկայ է նոյն վերապահութիւններուն. ինչո՞ւ Է մը, որ, բաց աստի, պատկերային որեւէ թելադրականութիւն չունի,

մինչդեռ աւեստական կարճ Ը-ը կարելի էր, յարաբերաբար, նկատել աւելի տրամաբանական բնորդ մը: Յարութիւնեան Ը-ը այլանմանութեամբ յառաջացած կը նկատէ մեսրոպեան Լ տառէն, որուն գագաթը Մեսրոպ աւելցուցած կ'ըլլայ ոլորուն ձեղուն մը: Ակիւնեան նախընտրութիւնը կու տայ յունական Ի տառին, զոր, այս պարագային, մայրը կը սեպէ նաեւ Է-ին: Աբրահամեան կարճ ու կտրուկ կը վճռէ, որ հայկական Է-ն է Ը-ին մայրը:

Աճառեանի տրամաբանութեամբ՝ այլ ժողովուրդներ իրենց առաջնորդ այբուբենին մէջ չգտնուող տառ մը կերտելու համար՝ ընդհանրապէս դիմած են անոր ամենամօտիկ հնչիւնը ունեցող տառին՝ թեթեւօրէն փոփոխելով զայն. «Ը գրին ամենամօտիկ հնչիւնն էր անշուշտ Է, ուստի սրա միջին թեւը մի քիչ վեր բարձրացնելով՝ շինել է Ը տառը» (Աճ. 526): Ինչ կը վերաբերի այս երկուքին նշած հնչիւններուն, ասոնք բնաւ ալ մօտիկ չեն իրարու. չունինք որեւէ բառ կամ որեւէ բառազոյգ, ուր այս երկուքը որեւէ շփոթ ստեղծեն կամ զիրար յուշեն. իսկ այդ մօտիկութիւնը բոլորովին ի չիք կը դառնայ, եթէ նկատի ունենանք, որ մեսրոպեան Է-ն երկբարբառային արտասանութիւն ունէր եւ կ'արտասանուէր մօտաւորապէս Եյ (էյ): Գալով ձեւին՝ Է տառին միջին թեւը քիչ մը վեր բարձրացնելով Ը-ին չենք հասնիր. Մեսրոպ Է-ին թեւը յղացած է իբրեւ հորիզոնական գծիկ մը (տես Տեկորի ցանկը), մինչդեռ Ը-ին ձեղունը ոլորուն է. ըստ այսմ Է-ն մաս կը կազմէ տառերու այն խմբակին՝ Է, Լ, Ի, Ք, որոնց հիմնական ատաղձը ուղիղ սիւնն է, իսկ Ը-ը կը մտնէ խումբին մէջ այն տառերուն՝ Բ, Դ, Ե, Կ, Ղ, որոնց հիմնական ատաղձը Բ մըն է: Այս վերջիններուն ծիրէն ներս ալ եւ այլ թելադրականութեամբ պէտք է փնտռել անոր ծագումը:

Այդ թելադրականութիւնը, ինչպէս տեսանք, Յարութիւնեան կը գտնէ այս տառին պատկերին մէջ միայն ու զայն կը հանէ Լ-էն՝ ձեղուն մը աւելցնելով գագաթը: Կայ այլ տառ մը՝ Բ-ը, որ շատ աւելի մօտ է Ը-ին. կը բաւէ այս վերջինին փշիկը իջեցնել տողին վրայ՝ ստանալու համար Ը: Սակայն մեզի կը թուի, թէ բաղաձայն մը չէր կրնար Մեսրոպին թելադրած ըլլալ զայն. աւելի տրամաբանական է Ը-ին ծագումը կապել ձայնաւորի մը. այդ ձայնաւորը, ըստ մեզի, Ի տառն է:

Ի տառով, ինչպէս տեսանք նախորդ հատուածին մէջ, Մեսրոպ աւարտեց յօրինումը մեր 5 ձայնաւորներուն, որոնց համարժէքները կը գտնենք նաեւ յունարէնի մէջ. այս առիթով ահա ան մտածեց, որ պէտք էր տակաւին յօրինել 6-րդ մը, որ յատուկ էր միայն հայերէնին եւ որով պիտի ամբողջացած ըլլար ձայնաւոր տառերու շարքը (Ու-ին պիտի անդրադառնանք աւելի ուշ): Ուստի այդ նոյն Ի-ին վերին փշիկը փոխադրելով մնացեալ Բ-ին ստորոտը՝ այլանմանութեամբ յօրինեց Ը-ը: Կարելի՞ է, այս պարագային, որեւէ հնչիւնական թելադրականութիւն տեսնել Ի-ին, մասնաւորաբար, ու մնացեալ ձայնաւորներուն, ընդհանրապէս, միջեւ. կը կարծենք թէ ո՛չ: Մեսրոպ հնչիւնաբան մը չէր, իսկ նմանները գոյութիւն չունէին իր օրով: Ուստի իրեն համար Ը ձայնաւորը

սովորական հնչիւն մըն էր, որ ոչ մէկ տառի կ'առնչուէր եւ պէտք է յօրինուէր բոլորովին պայմանականութեամբ: Մեր Ի տառը ժամանագրականօրէն եւ ըստ կազմի ունի այդ պայմանականութիւնը թելադրող ընդունելի տուեալները:

Կարելի չէ բացառել նաեւ Գեեզի մէկ այլ տառը, որ ընդհանուր ցանկին մէջ նշանակուած է գրադարձական ց տառով եւ որուն պիտի անցնինք քիչ անդին. այս շարքի չորրորդ տարբերակը կատարելապէս կը համապատասխանէ մեր Ը-ին՝ ձախ դարձած՝ 𐩨 : Յատկանշական է այս տառին ստորին փշիկին թեքութիւնը, որ իր կարգին առկայ է Ակիւնեանի բերած նմուշներէն մէկ քանիին մէջ (նկ. 30): Հարց է, թէ Մեսրոպ ինչո՞ւ շրջած է Գեեզի այս տառը, եթէ իրօք ա՛յս է իր բնորդը. ենթադրելի է, որ ան խուսափած է անոր ձախահայեաց փշիկէն, որ մեսրոպեան տառերէն ոչ մէկուն մէջ մտած է: Այսպիսի շրջում մը, միւս կողմէ, տառիս կ'ապահովէր անթափանց գրութեան առաւելութիւնը:

Ը-ին պիտի վերադառնանք այլ առիթով եւս:

z	Н	Н	Н	Н	Н	Н	Н
y	Բ	Բ	Բ	Բ	Բ	Բ	Բ

Այս շարքերէն առաջինը կը համապատասխանէ Զ հնչիւնին, որով օժտուած էին հին աշխարհի բոլոր լեզուները՝ սեմական թէ ոչ սեմական:

Փիւնիկեան սկզբնաձեւին մէջ ան կը ներկայացնէ ուղղահայեաց սիւն մը, որուն վերին եւ ստորին ծայրերը հատուած են երկու հորիզոնական գծիկներով Ը: Յունական բոլոր արձանագրութեանց մէջ, մինչեւ դասական շրջանը, կը պահպանուի այս նոյն ձեւը: Իսկ սեմական միւս այբուբեններուն մէջ հետզհետէ կը զարգանայ ասոր զուգահեռ երկրորդ ձեւ մը, որ կը յատկանշուի թեք սիւնով ու անոր երկու ծայրերուն կպած գծիկներու բեւեռացումով Զ. յետդասական շրջանի յունարէնը իր կարգին կ'որդեգրէ այս վերջին ձեւը, եւ Մեսրոպի օրով նուիրականացածը ա՛յս մէկն էր:

Հարաւային-սեմական այբուբեններուն մէջ փիւնիկեան սկզբնաձեւը աւելի կամ պակաս կը գոյատեւէ, սակայն այստեղ կը յառաջանայ երկրորդ տարբերակ մը, ուր երկու ուղղահայեաց զուգահեռ սիւներ կը հատուին կեդրոնական հորիզոնական գծիկով մը՝ Ի. Գեեզը ահա նուիրականացուցած է այս վերջինը, ինչպէս զայն կը գտնենք ներկայ շարքին մէջ:

Մեսրոպեան Զ երկաթագիրը ասոնցմէ ոչ մէկուն կը յարի. ըստ Տեկորի ցանկին՝ ան կը ներկայանայ վերին օղակով մը, որմէ կ'իջնէ ուղղահայեաց գծիկ մը, որ կը հանգչի հորիզոնական այլ գծիկի մը վրայ, իբրեւ ամուր խարխիւ՝ 𐩨 : Այս տառապատկերը որոշ հաւատարմութեամբ կը պահպանուի վիմային արձանագրութեանց մէջ (տես Տեկորի եւ Ակիւնեանի ցանկերը): Իսկ ձեռագիր արձանագրութեանց մէջ, որուն իսկական ներկայացուցիչը Լազարեան ճեմարանի աւետարանինն է, ուղղահայեաց սիւնը կը սկսի թեքիլ՝ 𐩨 , անվթար պահելով հանդերձ վերին փակ օղակը (նկ. 30):

Ենթադրելի է, որ ունեցած ըլլանք վիմագիր Զ-ի աւանդոյթ մը՝ ուղիղ սիւնով, եւ ձեռագիր Զ-ի աւանդոյթ մը՝ թեք սիւնով:

Արդ, հարց է, թէ Մեսրոպ ուրկէ՞ կրնար առած ըլլալ իր բնորդը, որուն հիմնական ու գատորոշիչ յատկանիշը վերին փակ օղակն է, զոր ուրիշ ոչ մէկ այբուբենի մէջ կը գտնենք:

Այդ բնորդը Գեեզի Շ շարքին մէջ չենք գտներ. Մեսրոպ առաջին մէկ վայրկեանէն խուսափած է այս շարքէն, քանի ան կը նոյնանայ յունարէնի մէկ այլ տառին հետ, որ էտան է կամ երկար Ե-ն՝ Ի: Մեզի կը թուի, թէ ան դիմած է յաջորդ շարքին, որ մէջբերուած է այստեղ: Ասոր առաջին տարբերակը, օժտուելով հորիզոնական խարխիսով մը, կը նոյնանայ մեր վիմագիր Զ-ին հետ (տես Տեկորի ցանկը), իսկ Թ-ը տարբերակը աննշան հպումով մը կը նոյնանայ Լազարեան աւետարանի ձեռագիր Զ-ին հետ (տես Ակինեանի ցանկը):

Ինչ կը վերաբերի վերջինին, հաւանական է, որ Մեսրոպ, հակառակ իր սկզբունքին, Գեեզի բնորդը շրջած ըլլայ դէպի ձախ՝ խուսափելու համար անոր ձախակողմեան փշիկի դիրքէն, նաեւ ապահովելու համար աջընթաց գրութիւնը:

Ի՞նչ հիմամբ կը կատարենք այս ենթադրութիւնը:

Եթէ վերադառնանք Գեեզի ընդհանուր ցանկին, պիտի գտնենք հետեւեալ հետաքրքրական երեւոյթը. մեր Բ տառը, յարաբերաբար Գեեզի Է շարքին, շատ աւելի ճշգրիտ ձեւաւորուած կը գտնենք յաջորդ շարքին մէջ. մեր Ա տառը, իր կարգին, շատ աւելի ճիշդ ձեւաւորուած է Գեեզի Ա-ին յաջորդ շարքին մէջ: Ծիշդ նոյն բանը պիտի գտնենք Դ-ին առթիւ քիչ անդին, ուր մեր Դ-ն կատարելապէս ձեւաւորուած է Գեեզի Ը տառին յաջորդող շարքին մէջ: Զի՞ կրնար ըլլալ, որ նոյնպէս վարուած է Մեսրոպ Ե-ին առթիւ եւս. Գեեզի Տ-ին յաջորդող շարքին մէջ կը գտնենք այն նոյն բնորդը, զոր յատկացուցինք Ե-ին եւ որը երկու տարբերակներով կը գտնուի այստեղ եւս: Այս նախընթացները մեզի մտածել կու տան, թէ ամէն անգամ կամ շատ յաճախ Մեսրոպ, իր փնտռած տառը Գեեզի համապատասխան շարքին մէջ չգտնելով, ընտրած է զայն յաջորդ շարքէն:

*

* *

Ուրիշ ի՞նչ այլընտրանք կը ներկայանայ:

Աճառեան, մերժելով իր բոլոր նախորդներուն առաջարկները, որոնք կը յենին փիւնիկեանին եւ ասկէ յառաջացած միւս այբուբեններուն վրայ, պահ մը կանգ կ'առնէ սամարական Զ-ին վրայ (տես նկ. 10 եւ 32), ապա ասկէ ալ հրաժարելով՝ կը վերադառնայ յունականին, սակայն ոչ դասական Շ-ին, այլ ասոր բոլորագիր տարբերակներուն (նմուշները տես նկ. 4գ եւ 32) եւ իր բաղ-

դատութիւնները կը հասցնէ մինչեւ մեր օրերը կիրարկուող մանրատառերուն. «Սրանցից տեսնուած է, որ ձգտում կայ այս գրի գլուխը զարգացնելու եւ նախկին ուղիղ գիծը՝ ձախակողմ հակուած մի բոլորակի վերածելու»: արդ, այդ բոլորակը ահա երկու հազար տարիէ ի վեր չէ գոյացած տակաւին յունական ոչ մէկ նմուշի մէջ, մինչ Մեսրոպի օրով իսկ մերը արդէն ունէր զայն. արդեօք պէ՞տք է ենթադրել, թէ Մեսրոպ օրին մարգարէաբար կը նախատեսէր, թէ յունական Շ-ն օր մը իր գլուխը պիտի փակէ (եթէ փակէ), որպէսզի ինք օրին իսկ ընտրէր հայկական փակ գլուխով Զ մը...:

Ե Ղ Դ Ն Ե Պ Դ

Այս շարքը կը համապատասխանէ սեմական Գիմելին, որ յունարէնի մէջ դարձած է Գամմա (արդի յունարէնի մէջ այս տառը կ'արտասանուի Ղամմա). եթովպացիք զայն կը կոչեն Գեմլ կամ Գամլ, իսկ եգիպտացիք՝ Գիմ, ճիշդ հայերուս պէս:

Ասոր ամենահին ներկայացուցիչը փիւնիկեան Դ տառն է, որ յունարէնի մէջ նախապէս տուած է Դ, աւելի ուշ՝ Դ: Աննշան փոփոխութիւններով այս պատկերը պահպանուած է սեմական բոլոր այբուբեններուն մէջ՝ հիւսիսային թէ հարաւային, ուր անոր գլուխը միշտ ձախ դարձած է. միայն յունարէնն է, որ ծանօթ պատճառներով աջ դարձուցած է զայն: Մեր Գ-ը կը յարի սեմական աւանդոյթին. անոր գլուխը նմանապէս դարձած է ձախ, սա՛՛ հիմնական տարբերութեամբ, յարաբերաբար մնացեալ բոլորին, որ մերը փակ է:

Աւանդական բանասէրները, հայ թէ օտար, անըմբռնելի հետեւողութեամբ մը ու հաւատարմօրէն զիրար կրկնելով, մերինին բնորդը նկատած են յունական Գամման, այսինքն՝ այն միակը, որուն գլուխը ունի մերինին հակադիր ուղղութիւնը. ա՛լ չհաշուած, թէ ան պարզապէս 90° կը ձեւացնէ, իսկ մերը՝ պատկառելի օղակ մը: Աճառեան, նկատելով այս մեծ անպատեհութիւնը, միւս կողմէ՝ երկար ու ի գուր որոնելէ ետք փակ գլուխով յունական Գամմա մը, — որովհետեւ ան կ'ուզէ անպայման յունական ծագում տալ մերինին, — ճարհատ կանգ կ'առնէ ինչ որ խաչածեւ Գամմայի մը վրայ՝ +: Ապա ի գործ կը դնէ տարբերացման բոլոր հնարները, առանց մոռնալու «հայերէնի գեղազրական օրէնքը» եւս, ու վերջապէս կը կերտէ մեսրոպեան Գիմը (տես էջ 86): Մինչդեռ եթէ Մեսրոպ իրապէս դիմած ըլլար նման տառի մը, իբրեւ բնորդի, ապա իր յորինած Գ-ին գլուխը առնուազն աջահայեաց պէտք է ըլլար, քանի խաչը չէր զոք հայեացք ունի, ու կարելի էր զայն ձեւափոխել ըստ կամու. իսկ Մեսրոպ աջընթաց այբուբեն կը յորինէր: Այլ խօսքով՝ գրաբանական բացարձակապէս որեւէ պատճառ չկար, որ յունական ներշնչումով յորինուած Գիմ մը ձախահայեաց ըլլար: Իսկ եթէ, այսուամենայնիւ, մեսրոպեան Գիմը ձախահայեաց է, ապա միակ պատճառը այն է, որ ան ունեցած է սեմական բնորդ մը:

Հին աշխարհի բոլոր այբուբեններուն մէջ միակ Գիմը, որուն գագաթը կը կրէ ձախակողմեան օղակ մը, Գեեզի ներկայ շարքի Ծ-րդ տարբերակն է. եւ այս ալ իբրեւ բնորդ ծառայած է Մեսրոպին՝ յօրինելու համար իր Գ-ը, այն միակ տարբերութեամբ, որ մերը աւելի ծաւալուն օղակ մը ունի: Ինչ կը վերաբերի ասոր աջակողմեան փշիկին, ան կրնար յառաջացած ըլլալ գրիչի առաջին շարժումով ալ, հետեւողութեամբ այլ տառերու, օրինակ՝ իրեն յաջորդող Դ-ին, կամ թէ կրնար առաջին մէկ օրէն ալ ընտրուած ըլլալ Մեսրոպի ձեռքով՝ այս տառի շարքին գտնուող այլ տարբերակներու կրած համանման փշիկներու թելադրանքով: Յամենայն դէպս, մեր Գ-ին փշիկը տառատարբերակիչ որեւէ արժէք չունի. այս տեսակէտով Գ-ին փշիկը կը յիշեցնէ Ժ-ին ու Թ-ին փշիկները, որոնք նոյնպէս տառատարբերակիչ արժէք չունին. ինչ կը վերաբերի ասոնց գեղագիտական արժէքին, այս մէկը մեր հեզագօտութեան առարկայ չենք դարձնելու այստեղ:

*
* *

Այս նոյն շարքէն, — ինչպէս նկատելի է, — եւ պայմանականութեան օրէնքով՝ Մեսրոպ առած է մեր Դ տառը եւս, որ շարքին երկրորդն է: Հիւսիսային-սեմական բոլոր այբուբեններուն մէջ, — ներառեալ յունականը, — Գ եւ Դ միշտ իրարու կը յաջորդեն ու բոլորին մէջ ալ առաջինը կը ներկայանայ բաց գլուխով, իսկ երկրորդը՝ փակ գլուխով՝ ^ Δ: Պարսկերէնի մէջ այս երկուքը մինչեւ իսկ երբեմն նոյնացած են: Աճառեան իր աշխատութեան ամենաերկար յօդուածը յատկացուցած է այս երկուքին, աւելի ճիշդը՝ Դ-ին, փնտռելով անոր ակունքը ու վերջ ի վերջոյ հաւանելով Գարդհաուզէնի մէկ տարբերակին, ուր յունական Δ-ն կը ներկայանայ վերին գոյգ թելերով. ա՛յս ալ կը նկատէ մեր Դ-ին բնորդը: Թէ ինչպէ՞ս Δ կրնար դառնալ Դ, ահա մեկնաբանութիւնը. «Հայերէն Դ-ի մէջ՝ տակի փակ եռանկիւնը բացուելով՝ նախապէս թոյլ կիսաբոլորակ է շինուած, որ հետզհետէ կրճատուելով՝ մնացել է միայն Դ-ի ուղիղ սիւնը: Ընդհակառակը, գագաթի կարճ թելերը զարգացած եւ ձեւացրած են մեր մէջ Դ-ի գլուխը եւ թելը» (Աճ. 523): Այսպիսի բազմապատիկ կերպարանափոխութիւններով ալ յառաջացած է մեր Դ-ն՝ ըստ նոյնականութեան օրէնքին: Եթէ նման կերպարանափոխութիւն մը կը հետեւի որեւէ տրամաբանութեան, հապա ինչո՞ւ մեր Չ տառը, որ գրեթէ ամբողջութեամբ կը նոյնանայ Գարդհաուզէնի առաջարկած Δ-ին հետ, ժամանակի ընթացքին, ամբողջ 1600 տարի, բացարձակապէս որեւէ փոփոխութիւն չէ կրած, եւ ինչո՞ւ այս բոլորը թիրախ պիտի ընտրէին յունական Δ-ն. չէ՞ որ նոյն հայն է զանոնք կիրարկողը: Իսկ եթէ, այսուամենայնիւ, այդ բոլոր կերպարանափոխութիւնները տեղի ալ ունենային, ի՞նչը պիտի մղէր որ անոնք յունական Δ-ն յանգեցնէին ձախակողմեան Դ-ի մը ու ոչ՝ աջակողմեան:

Մենեւիչեան, Սարգիսեան, Ակինեան նմանապէս կը կառչին յունական Δ-ին: Ուրիշներ մատնացոյց կ'ընեն սեմական Դալէթը, որ շատ չի տարբերիր յունականէն, թէեւ աւելի կը մօտենայ մեսրոպեանին՝ շնորհիւ իր սիւնին:

Աբրահամեան կ'ենթադրէ, որ Մեսրոպ Գ-էն յօրինած է Դ-ն՝ բանալով առաջինին գլուխը: Աղայեան «հաւանական» կը նկատէ այս ենթադրութիւնը (Մես. Բ. 72):

Յարութիւնեան եւ Եունկեր կը հանեն պարսկականէն, ուր կը գտնենք երկու տարբերակներ՝ ձախակողմեան սուր ու անկանոն անկիւն մը եւ ձախակողմեան կիսաբոլորակ մը (նկ. 6ա). կարելի է միայն զարմանալ, թէ նման պատկերներ ինչպէ՞ս կրնային Դ դառնալ: Իսկ Կոպպ կ'առաջարկէ ղպտական ti տառը, որ սովորական խաչ մըն է (նկ. 5 եւ 18, եզրպտական ցանկերը). Աճառեան կը հաւանի Կոպպի այս առաջարկին, սակայն ունի վերապահութիւններ եւս. «Անշուշտ շատ նման է եւ կարող էինք ընդունել իբրեւ մեր գրի մայրը, եթէ ղպտերէնը ուրիշ որեւէ պարագայի մէջ հայերէն գրերին որեւէ նպաստ մատուցած լինէր» (Աճ. 522): Աճառեան այս նոյն խաչը նոյն բարեհաճութեամբ ընդունած էր արդէն իբրեւ մայրը մեր Դ-ին, ինչպէս տեսանք նախորդ հատուածին մէջ. այդ խաչը այլ տեղ մը իրեն համար նկատուած է անվիճելի մայրը Գ-ին եւս, իսկ հիմա ան տրամադրութիւն ցոյց կու տայ նոյն խաչէն սերած սեպելու նաեւ մեսրոպեան Դ-ն: Ինչպէ՞ս բացատրել նման վերաբերում մը, եթէ ոչ այն կատարեալ անտարբերութեամբ, զոր Աճառեան ցուցաբերած է բնորդներու պատկերներուն հանդէպ. իրեն համար էականը այդ բնորդներուն հնչիւնական արժէքն է միայն, ըստ այսմ ալ նոյն հասարակ խաչը կրնայ բնորդը դառնալ մեր Դ-ին, Դ-ին ու Գ-ին հաւասարապէս, քանի ան յունարէնի մէջ՝ Գ կ'արտասանուի, ղպտերէնի մէջ՝ Դ, իսկ դարձեալ յունարէնի մէջ՝ Գ: Աճառեան տառաօրինումի իր սկզբունքներուն մէջ դժբախտաբար երբեք ալ չ'անդրադառնար, որ իր մեթոտաբանութեամբ՝ որեւէ տառ կարելի է վերածել որեւէ ուրիշի, որով տառային փոխառութեան բնորդներու փնտռումը կը վերածուի պարզ կամայականութեան:

Գեեզի ներկայ շարքը յստակօրէն ցոյց կու տայ, թէ Մեսրոպ ուրկէ առած է մեր այս երկու յաջորդական տառերը՝ Գ եւ Դ: Թերեւս իրաւացի պիտի ըլլար հարց տալ, թէ ինչո՞ւ Մեսրոպ Գեեզի այս շարքէն պիտի ընտրէր իր Դ-ն եւ ոչ՝ բուն իսկ Դ հնչիւնը արտայայտող շարքէն, որ Գեեզի ընդհանուր ցանկին մէջ կը նախորդէ Գ շարքին: Գրաբանութեան մէջ ամէն հարցում իր պատասխանը չի կրնար ունենալ, դժբախտաբար, մանաւանդ երբ կը փորձենք լուսաբանել մեսրոպեան այբուբենի ծալքերը, որոնք 1600 տարուան անցեալի մը մշուշով քողարկուած են: Մեր առաջին մտածումը այս առթիւ պիտի ըլլայ ա՛յն, թէ Մեսրոպ պարզապէս չէ սիրած Գեեզի Դ շարքի տառերու պատկերները. վերջին հաշուով ամէն յօրինող ունի իր ճաշակը: Կարելի է մտածել ա՛յլ ուղղութեամբ մը եւս. իր ճանչցած կամ Եդեսիոյ մէջ իր տրամադրութեան տակ դրուած այբուբեններուն մէջ Գ եւ Դ տառերը իրարմէ կը տարբերին իրենց բաց ու փակ

գլուխներով միայն. եւ առ այս՝ քանի արդէն ընտրած էր փակ գլուխով Գ մը, ապա նոյնին բաց գլուխով տարբերակն ալ յատկացուցած է հայերէնի Դ-ին: Հաւանաբար ուզած է բոլորովին ինքնուրոյն շարժիլ՝ շրջելով գոյութիւն ունեցող աւանդոյթը: Ամէն պարագայի կայ իրողութիւն մը, որ անուրանալի է՝ մեր Դ-ին ու Գեեզի նշեալ տառին պատկերային բացարձակ նոյնութիւնը, որուն ոչ մէկ այլ այբուբենի մէջ կը հանդիպինք. այս ալ կը կազմէ մեր ընտրութեան բո՛ւն գրաւականը, եւ ապա՝ Դ-ին եւ Դ-ին մերձաւորութիւնը:

*
* *

Այս առթիւ պէտք է անդրադառնանք նաեւ ժ տառին:

«Մեր շրջակայ ազգերի մէջ միայն պարսիկներն են, որ ունեն այս հնչիւնը», — կը գրէ Աճառեան (ԱՃ. 530). ուրեմն ոչ սեմական լեզուները, ոչ ալ յունարէնը ունէին զայն: Եւ քանի, ըստ Աճառեանի, փոխառութիւնը կրնայ տեղի ունենալ միայն նոյնականութեան օրէնքով, հետեւաբար Մեսրոպ իր ժ-ն կրնար առած ըլլալ միայն պարսկերէնէն: Առ այս ան կը մատնանշէ պահաւան կան յ տառը (նկ. 6ա), որ խորքին մէջ հաւասարապէս կ'արտասանուէր ձ, Զ, ժ (ձ, ց, ձ) եւ աւետական Վ տառը (նկ. 6բ, 45-րդը), որ շատ տարբեր չէ նախորդէն եւ միայն ժ կ'արտասանուէր: Ետեւեւ, որ նոյնպէս պարսկերէնի մէջ կը փնտռէ մեր տառին մայրը, կը բերէ բոլորովին այլ բնորդ մը՝ աւետական Վ տառը (նկ. 17 կամ նկ. 6բ, թիւ 20-ը), որ խորքին մէջ Զ կը հնչուի եւ պատկերային որեւէ նմանութիւն չունի մերինին հետ: Այս նոյն տառը առաջարկած է Սարգիսեան եւս (նկ. 21): Պարսկական բնորդ մըն ալ կ'առաջարկէ Կոպպը (նկ. 18). այս մէկը կը թուի սասանեան ծագում ունենալ եւ զայն յիշեցնող տառ մը կը գտնենք սասանեան դրամներու ցանկին մէջ (նկ. 6ա, ձ, ց, ձ), սակայն պատկերային նմանութիւնը շատ թերի է: Յարութիւնեան կը յիշէ նոյն բնորդը (նկ. 19): Ուրեմն զանց կ'ընենք այս վերջինները ու կը վերադառնանք Աճառեանի մատնանշած նմուշներուն. «Հայերէնը, — կը շարունակէ Աճառեան, — շատ նման է վերջինին եւ ակներեւ կերպով նրանից է շինուած». եւ առ այս՝ ան կը կոկէ այս վերջինը՝ Վ, ու զայն կը վերածէ իսկական, — կամ մօտաւորապէս իսկական, — ժ-ի մը՝ Վ, ինչ որ բնաւ ալ պարսկական յիշեալ տառին հարազատ վերարտադրութիւնը չէ: Եթէ ի յառաջագունէ չգիտնայինք, թէ միայն պարսկերէնը ժ ունի, ապա բերուած տարբերակներէն ոչ մէկը նուազագոյն չափով մեզի պիտի թելադրէր հայկական ժ-ն:

Ակինեան, որ ոչ մէկ տուրք տուած է պարսկերէնին, ժ-ին մայրը կը նկատէ մեսրոպեան Թ-ն. իբրեւ թէ Մեսրոպ կիսած է մեր այս տառը ու անոր աջ հաստուածը կոչած է ժ. այսպէս կ'ենթադրէ ան, քանի ժ անմիջապէս կը յաջորդէ Թ-ին: Տառեր կիսելու ու յաջորդական նոր տառեր հնարելու այս սկզբունքին

պիտի անդրադառնանք այլ առիթով, հետեւաբար չենք ծանրանար. ըսենք միայն, որ Ակինեանէն ետք իրեն ձայնակցեցան Աբրահամեան ու Աղայեան եւս:

Այս բոլորը յանձնելով ընթացողին դատողութեան՝ մենք պիտի փորձենք տալ ուրիշ մեկնաբանութիւն մը՝ մեկնելով այլ թելադրականութիւններէ:

Ակնբախ իրողութիւն է, որ մեսրոպեան ժ-ն կը ներկայացնէ Գ տառին շրջուած պատկերը, իսկ շրջումը Գեեզի տառայօրինումի խաբուսիկ միջոցներէն մէկն էր, զոր Մեսրոպ նկատեց անշուշտ առաջին մէկ վայրկեանէն, երբ հանդիպեցաւ Գեեզին: Ուրեմն ոչինչ կ'արգիլէր, — ընդհակառակը, ամէն բան իրեն կը թելադրէր, — որ ի՛նք եւս կիրարկէր տառայօրինումի այդ միջոցը, ու բացայայտօրէն ալ կիրարկած է. սակայն ի՛նչ թելադրականութեամբ. ինչո՞ւ ան պէտք է ժ-ին համար ընտրէր Գ սկզբնաձեւը եւ ոչ թէ այլ տառ մը:

Լեզուներու մէջ Գ եւ ժ հնչիւններու լծորդութիւնը շատ սովորական երեւոյթ է. այսպիսի լծորդութիւն մը գոյութիւն ունի նախ եւ առաջ հայերէնի մէջ. օրինակ՝ տոյժ եւ տուգանք, ոյժ եւ առոյգ, բաժին եւ բագ, արժան եւ արգ գոյգերուն մէջ լծորդ են ժ եւ Գ: Արդի Ֆրանսերէնի մէջ նոյն տառը ունի մերթ Գ հնչումը, մեր ժ. օրինակ՝ gage եւ gorge բառերուն մէջ առաջին ց-ն կը հնչէ Գ, երկրորդը՝ ժ. կամ թէ ուրիշներու Գեորգը Ֆրանսերէն դարձած է ժորժ: Անշուշտ Մեսրոպ չէր կրնար Ֆրանսերէնէն թելադրուած ըլլալ, քանի այս լեզուն գոյութիւն չունէր իր օրով, միւս կողմէ՝ չենք կարծեր նաեւ, որ հայերէնի վերորբերեալ գոյգերը կամ նմանները կրնար աչքի առաջ ունեցած ըլլալ: Սակայն իր շուրջ կը գործէր սեմական լեզու մը՝ ասորերէնը, ուր այդ լծորդութիւնը կրնար գործած ըլլալ, եւ Մեսրոպ կրնար դիւրաւ նկատած ըլլալ զայն, մանաւանդ ան իր գիւտը կը կատարէր Եդեսիոյ մէջ, ուր այդ թելադրականութիւնը կրնար շատ աւելի զօրաւոր ներգործութիւն ունենալ:

Այս ենթադրութեան մեկնակէտ կ'ուզենք առնել արդի արաբերէնը, որ նոյնպէս սեմական լեզու մըն է եւ որուն Շ տառը, որ կը համապատասխանէ մեր Գ-ին, ունի Գ, Զ եւ ժ արտասանութիւնները. օրինակ՝ արաբական Շ, որ մեր Քագ-ին տառադարձութիւնն է, եգիպտացիին համար Քագ է, Արաբական թերակղզիի ու Իրաքի բնակիչներուն համար Քաջ է, իսկ Սուրիոյ ու Լիբանանի բնակիչներէն մեծամասնութեան համար ան Քաժ է: Պէտք է յատկապէս նկատի ունենանք այս վերջինները, որովհետեւ ասոնց հայրենիքը կամ բնօրրանը նախկին Ասորիքն է, եւ իրենք՝ մասնաւորաբար ժ արտասանութիւնը կիրարկող համայնքները, նախկին ասորիներ են: Գ/ժ լծորդութիւնը այս ժողովուրդներուն համար բոլորովին նոր երեւոյթ չի կրնար ըլլալ, այլ պէտք է ենթադրել, թէ ան շատ հինէն կու գայ, եւ ուրեմն Մեսրոպի օրով իսկ ու անոր շուրջ ասորերէնի մէջ գոյութիւն ունէր բարբառ մը կամ հատուած մը, որ միւսներուն Գ հնչիւնը ժ կ'արտասանէր: Եդեսիոյ մէջ, ուր Մեսրոպ կը գործէր, ան իր տրամադրութեան տակ ունէր ասորական այբբենարաններ կամ ասորերէնով տառադարձուած այբուբեններ, որոնցմէ մէկն ալ Գեեզինն էր, որուն Գիմ տա-

ուին դիմաց հաւասարապէս պէտք է նշանակուած ըլլային թէ՛ Գ, թէ՛ Ժ հնչումները, թէկուզ, այս վերջինը, իբրեւ բարբառային արտասանութիւն: Ահա այստեղ ու այս առիթով է, որ Մեսրոպ Գեեզի Գիմ տառը որդեգրելով՝ անոր վերագրուած Ժ հնչումին համար ալ որդեգրեց Գ-ին շրջուած ձեւը:

Լեզուաբանական օտար ձեռնարկներու մէջ սեմական Գիմ-ին՝ արաբերէնի մէջ ունեցած այս հնչումը սովորաբար կը վրիպի հեղինակներու ուշադրութենէն. անոնք ընդհանրապէս կը ճանչնան Ձ հնչումը, երբեմն ալ՝ Գիմ: Աճառեան իր կարգին ծանօթ է Ջիմ-ին, որ իրեն համար ամենահարազատն է, քանի թրքերէնի ճամբով իւրացուցած է զայն, սակայն չէ անդրադարձած տառիս Ժ հնչումին: Միայն Ֆրանսացի արդի հեղինակներն է, որ ծանօթ են այս վերջինին, իսկ այդ ծանօթութիւնն ալ իրենց կու գայ Սուրիոյ ու Լիբանանի վրայ իրենց հովանաւորութենէն, որ հաստատուեցաւ 1920-էն ետք: Ահա թէ ինչու մեր Ժ-ին հաւանական բնորդ մը գտնելու ճիգին մէջ Գ/Ժ հնչիւնական լծակ-ցութիւնը որեւէ ուշադրութեան չէ արժանացած:

Անշուշտ այս բոլորէն ետք կը մնայ վերջին՝ հեշտագոյն լուծումը, որ է՝ ըսել, թէ Մեսրոպ բոլորովին պայմանականութեամբ յօրինեց Ժ տառը՝ պարզապէս շրջելով իր իսկ ընտրած Գիմ տառը: Որովհետեւ եթէ ան իրապէս որոշած էր հեռու մնալ շրջակայ այբուբեններէն, — այս պարագային մասնաւորաբար պարսկականէն, որ միակն էր նման տառ մը ունեցող, — ապա անխուսափելիօրէն պիտի դիմէր պայմանականութեան: Սակայն շատ աւելի տրամաբանական կը գտնենք կառչիլ ասորական Գիմին դիրքային կամ բարբառային Ժ արտասանութեան հաւանականութեան վարկածին, քան թէ մաքուր պայմանականութեան: Միայն թէ կայ խանգարիչ տարր մը. արդի ասորերէնը ինքը չունի Ժ հնչիւնը, սակայն այս պարագան չի բացառեր այն հաւանականութիւնը, թէ ան անցեալին ունեցած ըլլայ զայն, թէկուզ բարբառային խօսուածքներու մէջ, որոնք շատ աւելի մատչելի էին հայուն:

Է Ռ Ռ Ռ Ռ Ռ Ռ Ռ

Նախքան այս շարքին ծագումին ու հնչիւնական արժէքին անդրադառնալը՝ կ'ուզենք ընթերցողին ուշադրութիւնը հրաւիրել անոր չորրորդ տարբերակին վրայ, զոր Մեսրոպ պայմանականութեամբ յատկացուցած է հայերէնի Պ հնչիւնին: Պատկերային այսպիսի կատարեալ նմանութիւն մը Գեեզի այս տառին ու մեր Պ-ին միջեւ՝ չի կրնար անտարբեր ձգել մեզ ու չենք կրնար, պատահականութեան վերագրելով զայն, այլ այբուբեններու մէջ փնտռել մերինին բնորդը:

Գրեթէ բոլոր բանասէրները, հայ թէ օտար, մեսրոպեան Պ-ին անվիճելի բնատիպը նկատած են յունական Ս-ն. «Ուղիղ մեկնութիւնը, — կը գրէ Աճառեան, — տալիս են Գարդհառուգէնը, Մենեւիշեանը, Մայիսսեանը, Սարգիսեանը եւ Փառնակը, որոնք Պ գիրը հանում են յունարէն Ս-ից» (Աճ. 545). յիշեալ

անուններուն հետքերով ընթացան հետագային Ակինեանն ու Աբրահամեանը եւս: Ամենազօր տարբերացումը այստեղ ալ անշուշտ ներկայ է իր բազմայարկ միջամտութիւններով. Աբրահամեան իր ցանկին մէջ կատարեալ հեռատեսութեամբ կը գծէ յունական Ս մը, որ ձախէն աճած է յաւելեալ ու վայրահակ ձեղունով մը՝ Պ (նկ. 13), եւ այս ձեղունին թեթեւ ձեւաւորումով, ինչպէս նաեւ կեդրոնական սիւնին կրճատումով ալ պիտի գծագրուէր հայկական Պ-ն: Թէ ինչո՞ւ այդ ձեղունին ձախակողմեան թեւը պէտք է երկարէր եւ ինչպէ՞ս կեդրոնական սիւնը պիտի կրճատուէր՝ բացատրուած չէ: Միւս կողմէ՝ Աբրահամեան ո՞ւր հանդիպած է յունական նման Ս-ի մը՝ դարձեալ մուտ է ու անստոյգ, քանի, որքան մենք գիտենք, յոյները բնաւ ալ նման տառ չեն ունեցած: Շատ վաղուց գործած է Ղ մը, որուն աջակողմեան սիւնը զգալիօրէն կարճ եղած է (նկ. 4բ). ըմբռնելի է, որ այս կարճ սիւնը հետագային աճէր, որպէսզի տառս զանազանուէր, ըսենք, յունական Գամմայէն՝ Գ. եւ այդպէս ալ եղած է, ու ան դարձած է Ս: Մեսրոպի օրով կայունացած էր այս վերջինը. իսկ եթէ այս մէկը եւս իր կարգին պիտի որեւէ ձեւով փոխուէր, ապա այդ փոփոխութիւնը կամ աճը պէտք է տեղի ունենար նոյնպէս դէպի աջ, որովհետեւ գրողին ձեռքը նախ կը գծէ այս տառին երկու հաւասար սիւները, ապա՝ հորիզոնական ձեղունը՝ ձախէն դէպի աջ. ճիշդ աջ ծայրն ալ հասնելով՝ անոր գրիչը կը թուլնայ, ու տառին ձեղունը թեթեւօրէն վար կը հակի՝ Ռ: Այս տուեալներով՝ մեր Պ-ին նախատիպը պիտի ունենար աջահայեաց տեսք մը, որմէ մեկնելով Մեսրոպ պիտի յօրինէր աջահայեաց Պ մը միայն՝ առանց երբեք մտածելու իր տառը ձախահայեաց դարձնելու մասին:

Աճառեան կ'ընդունի, որ սովորական Ս մը դժուար թէ յանգէր Պ-ին, ուստի ան կ'ապաւինի Գարդհառուգէնի առաջարկած Ս-ին, որ իր կարգին ձախակողմեան սիւնին գագաթը կը կրէ ոլորուն մասնիկ մը՝ Ղ (նկ. 14). ու ասով ալ կը բաւարարուի ան՝ յունական ծագում տալու համար հայկականին. ակնբեր է Աճառեանի դիւրահաճութիւնը. «Սրա սկիզբը գտնուած փոքրիկ ոլորքը հայերէնում մի քիչ ցածրից առնելով՝ աւելի է երկարել, որով առաջ են եկել մեր գրի երեք ճիւղերը, ինչպէս է նաեւ յունարէն բոլորգիր գրութեան մէջ»: Յունարէն բոլորագիրի օրինակներ կը գտնենք նկ. 4գ-ի մէջ եւս, ուր այդ տառը բնաւ ալ Գարդհառուգէնի պատկերացումով չի ներկայանար, ուստի անոր ձախակողմեան ոլորքը երկարելու ու մեր Պ-ին հասցնելու բոլոր նախատեսութիւնները յօդս կը ցնդին: Գալով Ակինեանին՝ ան նոյնիսկ հարկ չի տեսներ նուազագոյն բացատրութիւնը տալու. «Պ կը համապատասխանէ յունական Ս-ին, որուն երկու սիւները վերածուած են երեքի, որոնք աստիճանաբար կ'երկարին» (Ակն. 310): Մեսրոպեան Պ-ն աստիճանաբար երկարող սիւներով չի բնորոշուիր. Տեկորի ցանկին մէջ ձախակողմեան երկու սիւները կատարելապէս հաւասար են, մինչ աջակողմեանը անոնց կրկնապատիկն է (նկ. 31), իսկ երբեմն՝ շատ աւելի երկար. պատահիկին մէջ անոնք գրեթէ հաւասար են (նկ. 32): Եւ յետոյ՝ կայ հիմնական տարբերութիւն մը յունական բոլոր նմուշ-

ներուն ու մեսրոպեան Պ-ին միջեւ. այս վերջինին կեդրոնական սիւնը զգալիորէն կարճ է քաղկոդմեանէն, եւ եթէ մեկնակէտ առնենք յունականը, ոչ մէկ ձեւով ու հնարով կարելի պիտի ըլլայ բացատրել այս տարբերութիւնը. ուրկէ՞ կրնար յառաջանալ այդ կարճացումը, գեղագրական կամ գրաբանական ո՞ր օրէնքի բերումով: Ըստ այսմ ալ՝ ոչ ոլորք երկարելով, ոչ սիւն կրճատելով կը բացատրուի Պ-ի ծագումը. միայն Գեեզն է, որ իր կատարեալ հարազատութեամբ կրնայ մեզի թելադրել, թէ Մեսրոպ ուրկէ՞ առած է մեր այս տառը: Աստիճանաբար երկարող սիւներու յղացքը աւելի ուշ ժամանակի ոճ է, որ շատ լայն կիրարկութիւն ունեցած է հետագային ու կը կիրարկուի արդի տպագրական արուեստի մէջ եւս. թերեւս աւելի գեղեցիկ կամ ակնահաճոյ թուի ան, ճաշակի հարց է, սակայն բնիկ ձեւը չէ:

Մարկուարտ Պ-ին բնատիպը շատ վերապահօրէն կը փորձէ գտնել ասորական, պալմիրական ու պահլաւական այբուբեններուն մէջ, սակայն չի յաջողիր վերջնականապէս վճռել: Եունկեր կանգ կ'առնէ պահլաւական ու աւեստական բնատիպերուն վրայ (նկ. 17), որոնք, դժբախտաբար, ոչինչով կը յիշեցնեն մերը: Կոպպ որեւէ տեսակէտ չունի, Յարութիւնեան հաւասարապէս կը կառչի փիւնիկեան ու պալմիրական տառերուն (նկ. 19), իսկ Պասմաճեան՝ բեւեռագրերու եւ յունականին (նկ. 20): Այս բոլորին մէջ մեսրոպեան Պ-ն յիշեցնող որեւէ նշոյլ գոյութիւն չունի:

*
* *

Այժմ վերադառնանք մէջբերուած շարքի ծագումին ու հնչիւնական արժէքին:

Այս շարքը, որ նշանակուած է գրադարձական է տառով, կը համապատասխանէ սեմական Teth-ին (Տէթ), որ փիւնիկերէնի մէջ կլոր օղակ մըն է, որուն կեդրոնը կը գտնենք թեք թեւերով խաչ մը՝ ⊗: Անոր համարժէքն է արաբական ط -ը: Հին յոյները առած են այս նոյն պատկերը՝ մերթ պահելով խաչին թեք թեւերը, մերթ ուղղելով զանոնք՝ ⊗ ⊕, իսկ աւելի ուշ՝ խաչը վերածելով կէտի մը՝ ⊙, ու զայն կոչած են Theta (թէտա): Դասական շրջանին խաչը վերածուած էր հորիզոնական գծիկի մը՝ ⊖: Մեսրոպ կը ճանչնար այս վերջինը, ինչպէս նաեւ ասոր բոլորագիրը՝ Թ (նկ. 4գ): Վաղ արամէական այբուբեններու մէջ տառս պահած է փիւնիկեան սկզբնաձեւը, իսկ հետագային, Մեսրոպի օրով գործող այբուբեններուն մէջ շատ հեռացած է անկէ. օրինակ՝ նոր-բերայականին մէջ ան վերահայեաց թերի քառանկիւն մըն է, ուր ոչ մէկ հետք մնացած է կեդրոնական խաչէն (նկ. 7): Ինչ կը վերաբերի հարաւային-սեմական այբուբեններուն, այստեղ փիւնիկեանին օղակը վերածուած է քառանկիւնի, իսկ խաչին փոխարէն կը գտնենք ուղղահայեաց գիծ մը միայն՝ ⊐ . հարաւ-արաբականը ունի ճիշդ այս ձեւը: Այդ օղակը կամ փակ շրջագիծը

առաջին անգամ ըլլալով վարէն կը քանդուի Գեեզի մէջ, ինչպէս ցոյց կու տան մէջբերուած շարքի տառերը:

Մեսրոպեան Թ-ն իր ստորահայեաց տեսքով կը յարի Գեեզի աւանդոյթին:

Այսքանը՝ տառիս ծագումին մասին:

Ինչ կը վերաբերի անոր հնչիւնական արժէքին, այստեղ կը տիրէ այն նոյն երկուութիւնը, որուն հանդիպեցանք Քաֆին ու անկէ ծագող կապպային աութիւ: Արդարեւ, ասորերէնէ կատարուած փոխառութեանց մէջ սեմական Տէթը, որ Տայթ է Գեեզի մէջ, տառադարձուած է Տ, իսկ պատմականօրէն նոյն ծագումը, նոյն պատկերը, նոյն անունն ու այբուբենական նոյն դիրքը ունեցող Թէտան տառադարձուած է Թ (տես նկ. 4ա-ի ծանօթութիւնը եւս): Մեսրոպ իր առջեւ ցցուող շփոթը լուծած է նոյն շարքէն առնելով թէ՛ Տ, թէ՛ Թ տառերը, որոնք հայերէնի մէջ ձայնակից են, առաջինը՝ խուլ, երկրորդը՝ շնչեղ:

Յենելով այս շարքի ասորական արտասանութեան վրայ՝ ան ընտրած է Թ-ը տարբերակը՝ Թ, որ կազմուած է ուղղահայեաց սիւնէ մը, որուն գագաթին կը գտնուի կամար մը: Մեսրոպ կիսած է այդ կամարը եւ անոր ձախ հատուածը տարած է սիւնին ստորոտը՝ միւս կէտին հակառակ ուղղութեամբ՝ Տ . ճիշդ այս ձեւով կը ներկայանայ դասական Տ-ը: Յունամէտ բանասէրները միահամուռ կ'ենթադրեն, որ մեսրոպեան Տ-ին բնատիպը յունական Դ տառն է, որ կը կոչուի Tau եւ հայերէնի մէջ կանոնաւորապէս տուած է Տ. սակայն նոյն կանոնաւորութեամբ Տ տուած է նաեւ սեմական Տէթը: Այս երկուքէն՝ Գեեզը շատ աւելի կը մօտենայ մեր Տ-ին ու կը թելադրէ անոր վերջնական ձեւաւորումը: Յունականը Տ դարձնելու համար՝ նոյնպէս պէտք է կիսել անոր ձեղունը, ձախակողմեան հատուածը փոխադրել սիւնին ստորոտը ու, յաւելեալ շարժումով մը, — որ անբացատրելի կը մնայ, — պէտք է ոլորել այդ երկու հատուածները: Գեեզի տարբերակը պէտք չունի այս վերջին շարժումին, քանի այդ երկու հատուածները արդէն ոլորուն են եւ չեն կարօտիր որեւէ միջամտութեան: Երբ Գարդհաուզէն, Մենելիշեան, Սարգիսեան, Ակինեան ու Աբրահամեան կը դիմեն յունականին, իբրեւ վաւերական բնատիպի, անոնք կը ստիպուին յաւելեալ մասնիկներով օժտել անոր հորիզոնական ձեղունը՝ Դ Դ, ապա կ'առաջարկեն հայկական նմուշ մը՝ Դ, որ բնաւ հարազատ չէ ու աւանդուած չէ, գոնէ հնագոյն արձանագրութեանց մէջ. այլ խօսքով՝ Մեսրոպի փոխարէն իրենք տառ կը կերտեն՝ մասամբ բարեփոխելով փոխատու տառը¹, մասամբ՝ փոխառեալ տառը: Յունական Tau-էն յառաջացած Տ-ի մը փշիկները Մեսրոպ երբեք ալ պիտի չոլորէր, ինչպէս չէ ոլորած Մ, Ղ, Է, Լ եւ այլ տառերունը. իսկ եթէ Տ-ը ունի ոլորուն փշիկներ, պատճառը այն է, որ անոր բնորդը նոյնպէս ունեցած է այդպիսիները. այդ բնորդը կրնար ըլլալ Գեեզի նշուած տառը, եւ ոչ թէ յունական Դ-ն:

¹ Յունական tau-ին Դ տարբերակը, վայրահակ ձեղումով, գրչագիր աւանդութիւն չունի. ան հագուագիւտ կը կիրարկուի միայն վիմային արձանագրութեանց մէջ:

Հիմա փորձենք բացատրել, թէ ինչո՞ւ Մեսրոպ կիսած է Գեեզի կամարածեւ ձեղունը եւ ինչո՞ւ տեղափոխած է անոնցմէ մէկը:

ա) Առաջին ենթադրութիւն: Մեսրոպ Գեեզէն առնուած տառերէն ոչ մէկուն վրայ պահած է ձախակողմեան փշիկը. եթէ Տ-ին պարագային ընդմիշտ հրաժարէր անկէ,— ինչպէս ըրած է այլ առիթներով,— ապա ստացուած տառը պիտի չփոթուէր Բ-ին հետ, իսկ եթէ փոխադրէր զայն սիւնին աջ ստորոտը, ապա ան պիտի չփոթուէր Ը-ին հետ:

բ) Երկրորդ ենթադրութիւն: Գեեզի այս տառը, հակառակ իր կոր ձեղունին, բաւական կը յիշեցնէ յունական համապատասխան տառը՝ Τ (Τ). իսկ Մեսրոպ, որ հեռու մնացած է յունականէն, գիտակցաբար կիսած է այդ ձեղունը՝ առաւելագոյնս հեռանալու համար անկէ:

Այլ բանասէրներ Տ-ին բնորդ մը կը փնտռեն սեմական հին այբուբեններու ու պարսկականին մէջ:

Առ այս Յարութիւնեան կը մէջբերէ փիւնիկեան, արամէական ու պալմիրական Taw տառերը, որոնցմէ առաջինը պարզ խաչ մըն է, իսկ միւս երկուքը կը նոյնանան մեր Բ-ին հետ (նկ. 19 եւ 11): Փիւնիկեան Taw-ը նոյնինքն յունական Tau-ն է, որուն ակնարկեցինք արդէն. գալով միւս երկուքին՝ ասոնք կը ներկայացնեն Տ-ին կէսը միայն՝ զրկուած ըլլալով անոր ձախակողմեան ոլորքէն, միւս կողմէ՝ մենք չենք հաւատար, որ դարեր առաջ շրջանառութենէ դադրած տառեր գրաւէին Մեսրոպի ուշադրութիւնը, աւելի ճիշդը՝ ինչային անոր տրամադրութեան տակ: Մարկուարտ իր կարգին կը թուէ ասորական Taw կամ Tet տառերը՝ ծ, որոնց պատկերը դժբախտաբար շատ յստակ չէ (տես Մես. Ա. 170). այս երկուքը հասարակ օղակներ են եւ Տ դառնալու որեւէ հաւանականութիւն չեն ներկայացնիր. Մարկուարտ ինք արուեստականօրէն կը քակէ այդ օղակները ու կը սարքէ մեր Տ-ը:

Պարսկական այբուբեններէն ամէնէն աւելի ուշադրութեան առարկայ է արչակունեան դրամներու եւ սասանեան արձանագրութեանց մէջ երեւցող՝ արամէական այն նոյն տառը, որ մեր Բ-ին նման է (նկ. 6ա). այս մէկը կ'առաջարկեն թէ Յարութիւնեան, թէ Մարկուարտ, իբրեւ այլընտրանք իրենց վերոյիշեալ նախատիպերուն: Կոպպ եւ Եունկեր իրենց գրաւը կը դնեն աւեստական 23-րդ տառին վրայ, որ մեր Թ-ին մէկ թլուատ տարբերակն է եւ կը համապատասխանէ դասական արաբերէնի ٢ -ին՝ ٢ (նկ. 17 եւ 18): Իսկ Սարգիսեան կ'ընտրէ աւեստական 21-րդ տառը, որ կը գտնուի պահլաւական ցանկին վրայ եւս:

Աճառեան վերոյիշալ բոլոր բնատիպերը խմբովին մերժելէ ետք՝ իր կողմէ յարմարագոյնը կը նկատէ սասանեան դրամներուն վրայ երեւցող ինչ որ տառ մը՝ 𐎠 (նկ. 16 եւ 22), որ հասարակ սիւն մըն է, որուն գագաթը կը գտնենք աննշան օղակ մը. թէ նման տառ մը ինչպէ՞ս կրնար յանգիլ մեսրոպեան Տ-ին՝ ըմբռնելի չէ: Բաց աստի, մեր տրամադրութեան տակ գտնուող բազմաթիւ սասանեան աղբիւրներուն մէջ նման տառապատկերի չհանդիպեցանք:

*
* *

Կը մնար յօրինել Թ տառը, որուն հիմնական ատաղձը Ո մըն է, սակայն քիչ մը աւելի լայն բացուած, որուն աջ սիւնին ստորոտը կը գտնենք ներքին օղակ մը. այս օղակը լման փակուած է Տեկորի ցանկին մէջ եւ նոյնիսկ աջ սիւնը կիսելով՝ փշիկածեւ դուրս կ'ելլէ, մինչ պատուիկին մէջ երեւցող բոլոր Թ-երը ունին անկատար օղակ մը, որ լման չի փակուիր ու հազիւ կը մօտենայ աջ սիւնի ներքին երեսին՝ Թ (նկ. 31):

Այս օղակն ալ պատճառ դարձած է, որ յունամէտ բանասէրները իրենց աչքերը յառեն քիչ մը այն բոլոր տառերուն, որոնք Մեսրոպի օրով օժտուած էին օղակով մը կամ կը յուշէին օղակ մը, մինչդեռ մեր Թ-ին ընդհանուր կառոյցին մէկ աննշան մասնիկն է ան: Առ այս՝ առաջին առթիւ, ինչպէս կ'ակընկալուէր, նկատի առնուած է յունական Թէտան՝ Θ, որ հնչիւնակից է մեր Թ-ին եւ ինքնին լման օղակ մըն է: Այս պարագային Գարդհաուզէն աչքի առաջ ունի յունական ինչ որ բոլորագիր տարբերակ մը՝ 𐎠 (նկ. 14), որ շրջուած ձեւն է Թէտայի. աւանդականօրէն ծանօթ տարբերակին (բաղդատել նկ. 4գ-ի նմուշներուն հետ): Հայր Մենեւիչեան լրիւ կը հաւանի այս առաջարկին, զայն կ'իւրացնէ Աճառեան եւս՝ իր կողմէ աւելցնելով. «Հին յունականին բոլորովին նման է հայերէն Թ-ն, որի ձախակողմեան սիւնը հայ գեղագրութեան ոճի համաձայն երկարած է եւ մինչեւ տողի վրայ է իջած» (Աճ. 530): Մենք քանի մը առիթով մերժած ենք գեղագրական նման «ոճի» մը գոյութիւնը, որովհետեւ տրամաբանօրէն որեւէ տառ այդքան ծաւալուն փոփոխութեան չի կրնար ենթարկուիլ քանի մը տասնամակի ընթացքին. նման փաստ գոյութիւն չունի: Բաց աստի, Տեկորի ցանկին վրայ այս տառը կը ներկայանայ երկու հաւասար ու հաստատուն սիւններով, որոնցմէ ոչ մէկը փոխանցման որեւէ նշոյլ ցոյց չի տար. նոյնը կը հաստատեն պատուիկն ու հայր Ակիւնեանի օրինակները (նկ. 31 եւ 30)¹:

¹ Գարդհաուզէնի առաջարկած տարբերակին գոյութիւնը չյաջողեցանք հաստատել մեր տրամադրութեան տակ գտնուող աղբիւրներուն մէջ. թեւ հագուագիւտ գործածութիւն մը քացառուած չէ: Այսօրեւ ըսեմք, որ յունական դասական Թ-ն գրելու համար՝ գրիչը կը սկսի կեղծակերպ հորիզոնական գծիկին ձախ ծայրէն, կ'ընթացայ դէպի վար, կը գծէ կիսաբոլորակ մը եւ դէպի աջ քարճրանալով՝ կը գծէ վերին կիսաբոլորակը, ապա կը թեքի դէպի աջ՝ նկարելու համար հորիզոնական գծիկը: Արագագրութեան հետեւանումով՝ այս վերջին շարժումը տեղի կ'ունենայ ստորին կիսաբոլորակին հասնելէ առաջ, եւ կը ստացուի պատկեր մը, որ հարիւր տոկոսով կը համապատասխանէ մեր թուած մանրատառին՝ Թ, որ եւ համարօրէն ու պատմականօրէն ընդունուած ու կիրարկուած ձեւն է: Ո՞ր ձեւէն ալ մեկնած ըլլար Մեսրոպ՝ դասական թէ մանրատառ,— եթէ իրապէս յունականը այժի առաջ ունեցած ըլլար ան,— կ'ակնկալուէր, որ մեր Թ-ին օղակը գտնուէր տառին աջ գագաթը եւ ոչ թէ ստորոտը. նիշդ այսպէս՝ 𐎠. մեր այս նմադրութիւնը կատարելապէս իրականացած կը գտնենք արդի յունարէնի մէջ (նկ. 4գ, աչէն երրորդ սիւնակը): Նման տառ-

Ակինեան մեկնակէտ կ'առնէ դասական ձեւը. «Թ-ի բոլորակը վարէն բաց-
ուած է եւ աջէն դէպի ձախ վեր տարուած եւ կցուած է հորիզոնական գծին
հետ, որ այժմ կտրելով աջ սիւնը դէպի դուրս կարկառած է» (Ակն. 300).
ուրեմն այսպէս, Թ-ն կերտելու համար՝ Մեսրոպ յունական Թէտան ենթարկած
է չորս ձեւափոխումներու, որոնցմէ ոչ մէկը կը հետեւի նուազագոյն սկզբուն-
քի, նուազագոյն թելադրականութեան, այլ բոլորն ալ մեքենական, չտրամա-
բանուած, ինքնանպատակ ու պատահական շարժումներ են. ճիշդ ո՞ւր կ'ուզէր
հասնիլ ան եւ ինչո՞ւ այդպէս պէտք է ձեւաւորէր մեր տառը — յայտնի չէ: Աբ-
րահամեան, իր կարգին, ընթերցողը համոզելու նուազագոյն ճիշդ չի թափեր,
այլ կարճ ու կտրուկ կը վճռէ. «Թէտա-ից՝ բաց անելով բոլորակը» (նկ. 13):
Մարկուարտ որեւէ սկզբնաձեւ չ'առաջարկեր, այլ կէսբերան միայն կը յօժարի,
թէ «Թ-ն կը դասուի յունական փոխառութիւններու շարքին»: Այս առթիւ
պրոֆ. Խաչերեան կը կատարէ հետեւեալ նկատողութիւնը. «Որքան էլ վառ
երեւակայութեամբ օժտուած լինի մարդ, անհնարին է յունական Թ գրոյթից
բխեցնել մաշտոցագիր Թ տառապատկերը, իսկ հայ գեղագրութեան ոճի վկա-
յակոչումը ամէն անգամ պրոֆ. Աճառեանի կողմից բոլոր անյարիրութիւն-
ները պարտկելու նպատակով՝ պարզապէս անընդունելի է գրաբանագիտու-
թեան մէջ: Հետեւաբար՝ որքան էլ հանճարեղ գրաբան լինէր Մաշտոցը, չէր
կարող այսպէս կոչուած նախատիպար յունարէն Թ գրոյթից զարգացնել ու
ձեւաւորել իր ստեղծած Թ գրոյթը, որ անմասն է իր ոճաւորմամբ ու գեղագի-
տական ձեւաւորմամբ հին աշխարհի բոլոր այբուբենների մէջ» (Խաչ. 239):

Կոպակ եւ Եունկեր աւետական 21-րդ տառին մէջ կ'ուզեն տեսնել Թ-ին
բնատիպը (նկ. 6բ). այս տառը իր օղակէն բացի ուրիշ ոչ մէկ հասարակաց գիծ
ունի մերինին հետ, հետեւաբար անիմաստ է որեւէ բաղդատութիւն ընել: Իսկ
Յարութիւնեան կը կառչի նոր-բերայական Տէթին (նկ. 19). այս տառը փիւնիկ-
եանին մէկ զարգացումն է, որ կորսնցուցած է շեղ խաչը ու վերէն բացուած:
Այս ընտրութիւնը կը զարմացնէ մեզ, քանի բերայական Таw տառը (նկ. 7) շատ
աւելի ընդունելի բնատիպ մըն է՝ իր ստորահայեաց տեսքով, ձախակողմեան
սաղմնային փշիկով ու մանաւանդ հնչիւնական արժէքով. կան, այսուհան-
դերձ, երկու խանգարիչ կէտեր. ա) նոյնիսկ եթէ ենթադրենք, որ այդ սաղմ-

պատկեր մը կրնայ խորք թուի մեր աշխրուն, որովհետեւ չեմք վարժուած անոր, սակայն քնաւ ալ
խորք պիտի չթուէր, եթէ տղայ տիոց տեսած ըլլայինք գայն. թող որ Մեսրոպ մեր կացութեան մէջ
չէր գտնուեր, եւ իրեն համար Մ-ը նոյնքան ընդունելի պէտք է ըլլար, որքան Թ մը: Թ-երես ըստի,
թէ այսպիսի տառ մը պիտի շփոթուէր Մ-ով. քնաւ երբեք, քանի ըստ յունական այբուբենական
կարգին՝ Մեսրոպ տակաւին յօրինած չէր մեր Մ-ը: Եւ այնքան լաւ պիտի գուգադիպէր մման տառի
մը յօրինումը, որ, հասնելով յունական М-ին, ան երբեք պիտի չստիպուէր ասոր աջ փշիկը սիւնին
գագաթը տանելու:— ինչպէս կը կարծուի,— անիմաստ ու աննպատակ շարժումը կատարելու: Միւս
կողմէ՝ մեր այս երկու տառերուն յունական ծագումը շատ աւելի տրամաբանական հիմնաւորում
պիտի ունենար: Սակայն ոչ մեսրոպեան Թ-ին օղակը վերն է, ոչ ալ Մ-ին փշիկը վարն է, որովհետեւ
ասոնցմէ ոչ մէկը յունական ծագում ունի:

նային փշիկին Մեսրոպ տուած ըլլար լման օղակի մը ծաւալը, ան պատճառ մը
չունէր զայն դէպի աջ փոխադրելու. բ) երբայական տառերու մասնաւոր հետ-
քեր չենք գտնել մեր այբուբենին մէջ, որպէսզի այս տառին առթիւ մտածէինք
նման ծագումի մը մասին:

*
* *

Հին աշխարհի բոլոր այբուբեններուն մէջ մեր Թ-ն առաւելագոյն հարազա-
տութեամբ կը թելադրէ միայն Գեեզը. իսկ ներկայ շարքի 5-րդ տարբերակը իր
մէջ կը կրէ այն բոլոր անհրաժեշտ տարրերը, որոնցմով ձեւացած է ան: Մես-
րոպ, որ ընդհանրապէս խուսափած է ձեւափոխելի իր բնորոշները, հար-
կադրուած էր ջնջել այս վերջինին կեդրոնական սիւնը, որպէսզի տառս չզփոթ-
ուէր իր ընտրած Պ-ին հետ. երկրորդ շարժումով մը՝ ներս առած է անոր աջ
սիւնին ստորոտը գտնուող արտաքին օղակը, ենթադրաբար երկու մտահոգու-
թեամբ. ա) զայն պահելու պարագային՝ ստացուած տառը շատ ծաւալուն
պիտի ըլլար ու իր լայնքով գերազանցէր միւս բոլորը՝ Ռ Ռ Ռ , բ) արտաքին
փշիկով Թ մը դիւրաւ պիտի շփոթուէր թէ՛ Ղ-ով, թէ՛ Ռ-ով. մանաւանդ այս
վերջինով, քանի գրող ձեռքը միշտ չի յաջողիր ճիշդ գետեղել ասոր կեդրո-
նական փշիկը. Ակինեան կը թուէ Լազարեան աւետարանէն մէջբերուած Ռ մը
(նկ. 30), որուն փշիկը սիւնին ստորոտը կը գտնուի: Այս բոլոր շփոթները,
ուրեմն, կատարելապէս կը վերնային, շնորհիւ ներքին փշիկին, որով Մեսրոպ
փոխարինած է Գեեզի արտաքին փշիկը:

Այսպէս ստացուած Թ-ն կը յատկանշուի իր երկու հաւասար սիւներով ու
աջ սիւնին ստորոտէն դէպի ներս ոլորուող թերի օղակով մը, որուն ծայրը այդ
սիւնը կտրելով դուրս չի յաջողիր ելլել: Սիւներու հասակակցութիւնը հաս-
տատուած է հնագոյն բոլոր վկայութիւններով եւ որեւէ տարակարծութեան
առարկայ չէ եղած մինչեւ հիմա: Ինչ կը վերաբերի աջակողմեան սիւնի ստո-
րոտը գտնուող ոլորքի ծաւալին, ապա կը գտնենք երկու տարբերակներ՝ Թ եւ
Թ-(նկ. 29 եւ 31):

Մենք ունինք այն տպաւորութիւնը, թէ Մեսրոպ Թ-ն յօրինած ըլլայ առանց
երկրորդ տարբերակի հորիզոնական արտաքին փշիկին. նախ ըսենք, որ նման
փշիկ մը տառատարբերակիչ որեւէ յատկութիւն չունի մեր այս տառին պարա-
գային, այլ խօսքով՝ առանց անոր եւս՝ Թ-ն պիտի չզփոթուէր որեւէ այլ տառի
հետ: Այսուհանդերձ աջակողմեան հորիզոնական փշիկով օժտուած են թէ՛
Տեկորի, թէ՛ աւելի ուշ վկայուած վիմային արձանագրութեանց Թ-երը, մինչ
Լազարեան աւետարանին մէջբերուած պատառիկին մէջ բրեւցող Թ-երը զուրկ
են անկէ: Ի՞նչ մտածել ու ինչպէ՞ս կողմնորոշուիլ: Անհաւանական չէ, որ գո-
յութիւն ունեցած ըլլայ այս տառը արձանագրելու երկու աւանդոյթ՝ քանդա-
կայինը եւ գրչագրայինը: Ամէն քանդակ հակում ունի միաձեւութեան, եւ

բնաւ բացառելի չէ, որ քանդակողը իր կողմէ աւելցուցած ըլլայ այդ փշիկը՝ հետեւողութեամբ այլ տառերու, որոնք նմանապէս օժտուած են անով,— մանաւանդ որ շփոթ չյառաջացնող փշիկները դիւրաւ կը հանդուրժուին,— մինչ գրչագրական արուեստը ընթացած ըլլայ այլ ուղղութեամբ մը, որուն իսկական աւանդապահը, այս պարագային, Լազարեան աւետարանն է, որ վերապրող հայկական ամենահին ձեռագիրն է:

Շատ բարացուցական են այստեղ երեւցող Թ-երը. անոնք ոչ միայն զուրկ են այդ փշիկէն, այլեւ իրենց ստորին օղակները թերի են եւ կարծես աջակողմեան սիւնը շարունակող պարզ ոլորքներ ըլլան, որոնց ծայրերը նոյնիսկ չեն հանգչիր սիւներուն ներքին երեսին վրայ. եւ ճիշդ այս նոյն տարողութիւնը ունին նաեւ Գեեզի ներկայ շարքի տառերուն օղակները, որոնք իրենց կարգին թերի են ու հազիւ կը դպչին կամ կը մօտենան աջակողմեան սիւնի արտաքին երեսին: Այս, թէկուզ աննշան, մանրամասնութիւնն ալ իր կարգին կը բացայայտէ Թ-ին իսկական նախատիպը: Աւելցնենք, որ Լազարեան աւետարանի Թ-ն ներկայիս շատ մեծ յաճախականութեամբ կը կիրարկուի տպագրական արուեստի մէջ, որով վերարժեւորուած կը գտնենք մեսրոպեան բնիկ տառապատկերը, որ շատ տարածուած էր միջին դարերուն:

р	Ⲁ	ⲁ	Ⲃ	ⲃ	Ⲅ	ⲅ	Ⲇ
§	Ⲙ	ⲙ	Ⲏ	ⲏ	Ⲑ	ⲑ	Ⲓ
d	Ⲕ	ⲕ	Ⲍ	ⲍ	Ⲏ	ⲏ	Ⲑ

Այս երեք շարքերէն առաջինը կը համապատասխանէ մեր Պ հնչիւնին, որով օժտուած էր հարաւային-սեմականներէն միայն Գեեզը. ասոր պիտի անդրադառնանք աւելի անդին:

Երկրորդը կը համապատասխանէ փիւնիկեան Մադէին, որով օժտուած էին սեմական բոլոր լեզուները եւ որմէ զուրկ էին պարսկերէնն ու յունարէնը: Ան կը նշանակուի գրադարձական § տառով ու եթովպերէնի մէջ կը կրէ նոյն անունը: Մադէն կը համապատասխանէ արաբական Մադին՝ ص: Ասորերէնէ փոխառութեանց մէջ ան կանոնաւորապէս տուած է Մ. օրինակ՝ صو - ծով, صر - ծրար եւ այլն:

Իր պատկերային ձեւաւորումով այս տառը կը ներկայացնէ երկու բոլորովին տարբեր աւանդոյթներ հիւսիսային (նկ. 11) եւ հարաւային (նկ. 24) սեմական այբուբեններուն մէջ. այս վերջիններուն մէջ ան կը ներկայանայ օղակով մը, որուն ազուցուած են երկու վայրահակ թեւեր՝ Ⲙ . իսկ Գեեզի այս շարքը կը ներկայացնէ հարաւային-սեմականներու բարեշրջութեան վերջին տիպարը, որ բոլորովին կը նոյնանայ մեր Մ-ին հետ, եթէ չըջուած կարդանք զայն: Մեսրոպ այս նոյն շարքէն առած է թէ՛ Մ, թէ՛ Յ ձայնակից տառերը: Արդարեւ, շրջելով այս շարքի տարբերակներէն որեւէ մէկը, ըսենք՝ վերջինը,

կը ստանանք Տեկորի Տ-ին, ինչպէս նաեւ Ակինեանի բերած տարբերակներուն հարազատ նմանակը, իսկ 4-րդ տարբերակի, նկարը ուղիղ բռնած, աջակողմեան թեւը թեթեւօրէն ոլորելով դէպի ձախ՝ Ⲙ , կը ստանանք հոյակապ Յ մը: Մեսրոպ այս ոլորումը կատարած է՝ պարզապէս խուսափելու համար ստորահայեաց տառ մը աւելցնելէ իր այբուբենին մէջ կամ իր ընտրութեան տալու համար հաստատուն խարխիս մը:

*
* *

Տրուած ըլլալով որ մեզ չըջապատող ժողովուրդներէն միայն ասորիները ունէին Մ, բանասէրները մերինին բնորդը ընդհանրապէս նկատած են ասորական Մադէն, որուն եստրանգելօ տարբերակը,— միակը որ գոյութիւն ունէր Մեսրոպի օրերուն,— կը ներկայացնէ օձաձեւ անորոշ պատկեր մը՝ Ⲙ (նկ. 8, եստրանգելօ §), որ ոչինչով կը յիշեցնէ մերը, բացի հնչումէն: Այսպէս կը մտածէր, օրինակ, Մարկուարտ, աւելի ուշ՝ նաեւ Աճառեան. «Հայերէնի մէջ միայն մի տառ կայ, որ հաստատ ասորական ծագում ունի» (Աճ. 459). առ այս՝ ան կ'ընտրէ ասորական այբուբեններէն յակոբեիկեան տարբերակի Մադէն՝ Ⲙ,— որ գոյութիւն իսկ չունէր Մեսրոպի օրով,— ու ասկէ ալ կը ձեւէ մեսրոպեան Մ-ն. «Հայերէնին անցնելու ժամանակ՝ տակի կիսատ կլորակը ամբողջացած է եւ աջակողմեան չըջագծից դուրս է երկարած, այնպէս որ ձեւացել է մի երկրորդ թեւ... յետոյ այս ձեւը երկաթագրի գեղագրական օրէնքներով ձեւաւորուել է եւ առաջ է բերել Մ» (անդ): Աճառեանէն ետք նոյն բնորդը կը մատնանչէ Ակինեան, որ անոր կը կցէ նոր-բերայական Մադէն եւս, իբրեւ հաւանական այլընտրանք (նկ. 12): Եթէ պահ մը զանց ընենք եթովպականը, ապա կարելի է ըսել, որ նոր-բերայականը շատ աւելի տրամաբանական բնորդ մըն է, քան ասորականը, քանի կը կրէ ստորին սաղմնային օղակ մը եւ վերին երկու թեւեր, որոնք բաւական կը յիշեցնեն մերը: Ակինեանէն ետք,— եւ ինչպէս կ'ակնկալուէր,— ասորականը կը մատնանչէ Աբրահամեան եւս. «Ասորականից՝ աննշան փոփոխութեամբ» (նկ. 13): Աբրահամեան իրաւունք ունի «աննշան» կոչելու պահանջուած փոփոխութիւնը, որովհետեւ ինք այնքան մը փոփոխած է արդէն ասորական Մադէն, որ շատ բան չէր մնար Մեսրոպին մեր Մ-ին հասնելու համար: Հարկ կա՞յ ըսելու, թէ Աբրահամեան նմանապէս մեկնակէտ առած է ասորական յակոբեիկեան տարբերակը՝ Ⲙ, իր կարգին զգալիօրէն «հայացնելով» զայն ու մօտեցնելով մերինին: Անցողակի յիշենք պարագան նաեւ հայր Բ. Սարգիսեանի, որ ասորական Մադէն,— եւ յակոբեիկեան տարբերակը,— յատկացուցած է Յ-ին, ինչ որ անհեթեթ է, քանի ասորական Մադէն միշտ ալ իբրեւ Մ ընկալուած է Մեսրոպի օրով (տես նկ. 21):

Մեր Մ-ն ասորականէն կերտել է ետք՝ Աճառեան հայկական այս նոյն տառով ալ կը սարքէ Յ-ն՝ այլանմանութեան օրէնքով. «Այս գրի հիմնական մասն

է կլորակը, որ երկու անգամ իրար վրայ է դրել»․ արդ, Մ-ին կլորակը երկու անգամ իրար վրայ դնելով՝ չենք կրնար Յ ստանալ, անհրաժեշտ է տակաւին՝ ա) ջնջել այդ օղակներուն վերահայեց զոյգ թեւերը, եւ ինչո՞ւ ջնջէր․ բ) բանալ ստորին օղակը ձախ կողմէն, եւ ինչո՞ւ բանար, ի՞նչ թելադրականութեամբ՝ յայտնի չէ: Մինչդեռ մեր Մ-ին փոխարէն մեկնակէտ առնելով եթովպական տառը, — ինչպէս մենք ըրինք, — ու թեթեւօրէն ոլորելով անոր աջ թեւը, — եւ ըսինք ինչո՞ւ, — Մերոպ հեշտութեամբ պիտի հասնէր Յ-ին: Աւելի անդին Աճառեան անգամ մը եւս կ'օգտագործէ մեսրոպեան Մ-ն՝ հասնելու համար Ձ-ին. «Ձեւով ու ձայնով Ձ շատ նման է Մ-ին. ուստի կարծում եմ, որ նրանից է շինուած այլանմանութեան օրէնքով» (Աճ. 537): Ձայնով՝ թերեւս, թէեւ ոչ այնքան, սակայն ձեւային այդ ցանկալի նմանութիւնը, դժբախտաբար, նկատելի չէ երկուքին միջեւ. Մ եւ Ձ երկու բոլորովին տարբեր յղացքներ են: Բայց Աճառեան ի յառաջագունէ գտած է արդէն այդ նմանութիւնը, որովհետեւ ըստ իր այլանմանութեան վարկածին՝ նմանաձայն տառերը կը յառաջանան նոյն բնորդէն կամ պէտք է ունենան նոյն ծագումը:

Մարկուարտ իր կարգին ասորականէն կը հանէ մեր Մ-ն, սակայն ունի աւելի հաւասարակշռուած մօտերում մը, քան Աճառեանը. մեկնակէտ կ'առնէ եստրանգելօ տարբերակը, որ, դժբախտաբար, շատ աւելի հեռու է մերինէն, քան յակոբիկեան տարբերակը, իսկ Յ-ն կերտելու համար՝ դարձեալ կը դիմէ ասորական Մադէին (Մես. Ա. 187), ինչ որ աւելի հետեւողական ընթացք մըն է, թէեւ ցանկալի լուծումը չէ: Եւ, վերջապէս, Ձ տառին համար իբրեւ բնորդ կ'ընտրէ պարսկերէնի պահլաւական ու սասանեան Ձ տառերը (անդ, էջ 172)¹:

*
* *

Կոպպ միակն է, որ այս առթիւ կը դիմէ եթովպական այբուբենին (նկ. 18), թէեւ ոչ Մ-ին համար, այլ՝ Յ-ին. իրեն կը հետեւի Յարութիւնեան: Ուրեմն ըստ Կոպպի՝ եթովպական Մադէն Յ կ'արտասանուէր եւ ոչ թէ Մ: Աճառեան, ակնարկելով այս առաջարկին, բացարձակապէս կը մերժէ ամէն առնչութիւն եթովպական այբուբենին հետ:

Յամենայն դէպս Կոպպի այս վարկածը բաւական համոզիչ է. անկարելի չէ, որ հիւսիսային-սեմական Մադէն հարաւային-սեմական լեզուներուն ու յատկապէս եթովպերէնի մէջ շնչեղանալով վերածուած ըլլայ Յ-ի. այսպիսի շնչեղացում մը այդ նոյն օրերուն նկատելի է, օրինակի համար, եբրայերէնի մէջ,

¹ Մարկուարտի առաջարկած պարսկական բնորոշները, խորհիմ մէջ, մեծ քան մը չեն արժեք. հաւանական է, որ ան այս առաջարկը կը քերէ հիմնուելով կարգ մը պարսկական բառերու վրայ, որոնց Ձ տառը հայերէն Ձ տառադարձուած է. օրինակ՝ darzak-դերձակ, barz-բարձ, marz-մարձ(ի), varz-վարձ եւ այլն:

ուր Մադէն արդէն սկսած էր Յադէ արտասանուիլ: Եւ այս պարագային՝ մեր շարադրանքը պէտք է ստանայ հետեւեալ ընթացքը, որ շատ աւելի տրամաբանական ալ է. Մերոպ նախ ստեղծեց Յ տառը՝ հիմնուելով իր բնորդին իսկական արտասանութեան վրայ եւ ուղիղ պահելով անոր դիրքը: Ապա միայն ան մտածեց անոր ձայնակից Մ-ին մասին եւ այս պարագային հարկադրուեցաւ շրջել իր բնորդը եւ այնպէս որդեգրել զայն երկրորդ անգամ: Մինչդեռ, եթէ եթովպական այս տառը պահած ըլլար իր Մ հնչումը, Մերոպ զայն իր այդ դիրքին մէջ իսկ պիտ որդեգրէր ու յատկացնէր նախ Մ հնչիւնին, ապա միայն մտածէր անոր շրջուած ձեւը յատկացնել Մ-ին ձայնակից Յ հնչիւնին:

*
* *

Այստեղ կ'ուզենք վերադառնալ մեր Պ-ին:
Իր տեղին ըսինք, որ Մերոպ Պ-ն յօրինեց բոլորովին պայմանականութեամբ՝ իբրեւ բնորդ ընտրելով Գեեզի է շարքի չորրորդ տարբերակը եւ այս՝ հակառակ այն իրողութեան, որ Գեեզը ունի Պ հնչիւնը արտայայտող երկու տառեր, զորս անտեսած է: Ասոնցմէ մէկը մեր մէջբերած ներկայ երեք շարքերուն առաջինն է, որ կը կոչուի Պա: Ի՞նչ բան կրնար մղած ըլլալ Մերոպը, որ խուսափէր այս շարքէն եւ ուրիշ տեղ փնտռէր իր Պ-ն ու բոլորովին պայմանականութեամբ: Նկատելի է, որ Գեեզի Պա եւ Մադէ (կամ Յադէ) շարքերը ունին տառային նոյն ատաղձը՝ սա՛ տարբերութեամբ, որ առաջինը կը կրէ վերին փշիկ մը, որ կը պակսի երկրորդին: Տրուած ըլլալով որ Մերոպ արդէն երկու անգամ օգտագործած է այս նոյն պատկերը՝ Մ-ին ու Յ-ին համար եւ տրուած ըլլալով որ ան ընդհանրապէս մեծ ձեւափոխումներու չէ ենթարկած իր բնորդները, հետեւաբար այս երկու փոխառութիւններով ալ գոհացած է եւ չէ ուզած փոխ առնել Գեեզի այս նոյն տառը երրորդ անգամ մը եւս. այլապէս, փոխ առնելու պարագային, պիտի ստիպուէր շատ այլանդակել զայն, ինչ որ բնաւ չէր համապատասխաներ իր ճաշակին եւ տառայօրինումի սկզբունքներուն:

Գեեզը ունի մեր Պ հնչիւնը մօտաւորապէս նշող երկրորդ շարք մըն ալ, որ ընդհանուր ցանկի վերջինն է. կը կոչուի Պայտ եւ նշանակուած է գրադարձական ք տառով: Ինչպէս նկատելի է, այս շարքը իր պատկերով կը նոյնանայ յունական Դ-ին հետ, որմէ, ինչպէս ըսինք այլ առիթով, Մերոպ ուզած է հեռու մնալ:

*
* *

Մէջբերուած շարքերէն երրորդը կը համապատասխանէ եթովպական Չապպա տառին, այլ խօսքով՝ Ձ հնչիւնին: «Ձ հնչիւնը գտնում ենք միայն

հաբեշերէն Թ եւ արաբերէն ձ գրերի մէջ... բայց այս երկու այբուբենները Մեսրոպի ձեռքի տակ չկային», — կը գրէ Աճառեան (Աճ. 537), որ միակն է մեր տառերու ծագումը հետազոտողներուն մէջ, որ անդրադարձած է անոր. հակառակ այս իրողութեան՝ Աճառեան անփութօրէն ձգած է, որ այս ծանօթութիւնը անօգտագործելի մնայ, եւ ինք այլ ճամբաներով հասած է մեսրոպեան Զ-ին, ինչ որ վերը տեսանք արդէն: Այս անփութութեան գլխաւոր պատճառներէն մէկը այն է, որ Աճառեան իր աչքերուն առջեւ չէ ունեցած Գեեզի լման շարքը եւ իբրեւ մեկնակէտ առած է Ձապպային հարաւ-արաբական օրինակը, ուր այս տառը կը ներկայանայ իբրեւ ուղղանկիւն-քառանկիւն մը, որուն կեդրոնը կը գտնենք երրորդ գուգահեռ գծիկ մը (տես վերը մէջըբերուած օրինակը, ինչպէս նաեւ նկ. 25-ի ձ տառը). նման բնորդ մը ինչո՞վ կրնար քննիչին ուշադրութեան արժանանալ: Կայ, սակայն, աւելի կարեւոր պատճառ մը. Աճառեան ընդմիջտ ու անվերապահօրէն համոզուած էր, թէ Մեսրոպ իր փոխառութեանց համար կրնար դիմած ըլլալ միմիայն յունա-ասորա-պարսկական այբուբեններուն, որոնցմէ դուրս ոչ մէկ ուղղութեամբ յառած է աչքերը, որովհետեւ... «այս երկու այբուբենները Մեսրոպի ձեռքի տակ չկային»: Արաբականը՝ հասկցանք, սակայն եթովպականը ինչո՞ւ պէտք է նմանապէս բացառուէր:

Այս շարքի երրորդ տարբերակը, որ կը ձեւացնէ մեր Ղ տառը, Ձ դառնալու համար կը կարօտի ընդամէնը ստորին օղակի մը. Մեսրոպ աւելցուցած է այդ օղակը՝ պարզապէս Զ-ն չչփոթելու համար Ղ-ին հետ, զոր արդէն յօրինած էր: Իսկ այդ օղակը, ինչպէս գիտենք, կու գայ դարձեալ Գեեզէն, որ բազմաթիւ այլ տառերու պարագային օգտագործած է գայն, իբրեւ տառատարբերակիչ մասնիկ կամ փշիկ:

Զ-ին համար իբրեւ բնորդ Աճառեան կը նշէ, ինչպէս տեսանք, մեսրոպեան Մ տառը, Մարկուարտ՝ պարսկական Զ տառը, Լագարդ՝ ղպտական Սիմա տառը, որ դասական եգիպտերէնէ փոխառութիւն մըն է (նկ. 5, եգիպտական շերտը), Սարգիսեան՝ արաբական Զ տառը (նկ. 21, արաբական շերտը), իսկ Ակինեան յունական Կ-ին ուղիղ սիւնին ոլորումով կը կերտէ գայն: Յիշուած բնորդներէն ոչ մէկը իր արտասանութեամբ ու պատկերով կրնայ մրցիլ եթովպական Ձապպայով, որ կը մնայ մեսրոպեան Զ-ին անվիճելի մայրը:

Այստեղ պիտի վերարծարծենք այն ցաւագին շփոթը, որուն քանիցս ակնարկեցինք արդէն յընթացս այս հետազոտութեան. Մեսրոպ Գեեզի շարքէն եւ նոյնականութեան օրէնքով առաւ մեր Ղ տառը, — ինչպէս տեսանք արդէն, — թէ՞ Ձապպայի շարքէն եւ յանձին այս նոյն տարբերակին, զոր յատկացուցինք Զ-ին. որովհետեւ այս տարբերակը իր գծագրութեամբ կատարեալ Ղ մըն է, որ ոչ մէկ միջամտութեան կը կարօտի: Անդին կայ երկրորդ գործօն մը, որ կը խօսի ի նպաստ այս վերջին հաւանականութեան. մեր այբուբենին մէջ Զ եւ Ղ տառերը կը յաջորդեն իրարու... Արդ, չի՞ կրնար ըլլալ, որ Մեսրոպ այս երկուքը միատեղ յօրինած ըլլայ, իր սեւագրութեանց մէջ իրարու կից ալ դրած

ըլլայ գանոնք, ու երբ հասած է վերջնական դասաւորումի պահը, յաջորդաբար ալ շարած ըլլայ Զ եւ Ղ տառերը, բան մը, որուն հաւանականութեան ակնարկեցինք Ն եւ Շ տառերու առթիւ եւս:

*
* *

Ի՞նչ պիտի պատահէր, եթէ նոյն շարքի նոյն տարբերակին հորիզոնական ստորին փշիկը երկարէինք քիչ մը դէպի ձախ. բացայայտ է՝ պիտի ստանայինք մեսրոպեան Զ տառը, որ իր յօրինումով կամ պատկերային տուեաններով կը յառի նոյնինքն Զ-ին եւ Ղ-ին: Որեւէ պատճառ ունի՞նք Զ-ին ծագումը փնտելու ալ տեղ, քանի մեսրոպի օրով գործող այբուբեններէն բացարձակապէս ոչ մէկը ունէր այս հնչիւնը ու գայն յուշող տառ մը: Այս վարկածը կ'արդարանայ նաեւ անով, որ շարքի վերջին տարբերակին մէջ մենք կը տեսնենք այս նոյնին ձայնակից Զ տառը եւս, որուն պարզապէս կը պակսի խարիսի մը, ճիշդ այն նոյն խարիսիւր, որով Մեսրոպ օժտած է Գեեզի Յ տառը եւ որուն ակնարկեցինք իր տեղին: Չմոռնանք, որ Մեսրոպ Գեեզի նոյն շարքերէն ընտրած է խուլ Տ եւ շնչեղ Թ, ինչպէս նաեւ խուլ Մ եւ շնչեղ Տ գոյգերը, չէ՞ր կրնար ըլլալ, որ այդ սկզբունքով ալ նոյն շարքէն ընտրած ըլլայ ձայնեղ Զ եւ շնչեղ Զ գոյգը: Եւ ինչո՞ւ չէ: Յիշենք այս առթիւ պարագան նաեւ Ռ-ին եւ Ռ-ին, եւ ասոնց յարուցած հարցականը:¹

Թէ Զ եւ Զ կրնային յօրինուած ըլլալ նոյն այբուբենի հիմամբ, կը թելադրուի հետեւեալ տուեաններով եւս.

- Մեր այբուբենին մէջ Զ տառը կը կանխէ Զ-ն. նոյնը կը գտնենք Գեեզի մէջ. այս յաջորդականութիւնը ցոյց կու տայ այս երկուքին յօրինման ժամանակագրութիւնը:

- Այս պարագային ակնկալելի էր, որ Մեսրոպի սեւագրութեանց մէջ Զ-ն դրուած ըլլար Զ-էն անմիջապէս ետք. արդ, այդպէս ալ է, եւ այդ նոյն կարգով ալ անոնք մտած են մեր այբուբենին մէջ: Եթէ, այսուամենայնիւ, անոնք ընդմիջուած են Պ տառով՝ Զ, Պ, Զ, պատճառը այն է, որ Մեսրոպ կը հետեւէր յունական այբուբենական կարգին, ուր յունական Ս-ին դիմաց պէտք է հարկադրաբար գտնուէր հայկական Պ-ն:

Աճառեան զգացած է, թէ մեր այս երկու տառերը յօրինումի առնչակցութիւն ունին, եւ այդ առնչակցութիւնը կը բացատրէր Զ-ին յօրինումով Զ-ի հիմամբ, որ ըստ իրեն պարսկական ծագում ունի. «ասոր ծուռումուռ գլուխն ալ կանոնաւորելով եւ տակի պոչն ալ ուղղելով ստացաւ Զ-ն»: Ինչ որ ճիշդ չէ. Զ-էն անցումը Զ-ին չի կրնար ստացուիլ նման միջամտութեամբ մը, քանի

¹ Տեսնի մեր առաջարկած այլընտրանքը Ն եւ Շ տառերուն առթիւ:

ասոնք երկու տարբեր յղացքներ են. որքան ալ առաջինին ծուռումուռ գլուխը կանոնաւորենք ու տակի պոչն ալ ուղղենք, չենք կրնար հասնիլ Չ-ին: Այդ առնչակցութեան աղբիւրը Գեեզն է. եւ միայն Գեեզի տառայօրինումի սկզբ-բունքներով կրնայ բացատրուիլ մէկէն միւսին անցումը՝ Չ Չ ԳԸ...:

Մեր տառերու ծագումը հետազօտող բանասէրները ընդհանրապէս ոչինչ կ'ըսեն Չ-ին ծագումին մասին, եւ ըմբռնելի է այս լուծութիւնը, քանի ոչ մէկ նոյնականութեամբ կը բացատրուի ան. միայն հայը ունէր այս հնչիւնը: Փոխարէնը՝ շատեր արտայայտուած են Ձ-ի ծագումին մասին: Այս առթիւ ակնարկները ուղղուած են մասնաւորաբար պարսկական այբուբենին, քանի միայն պարսկերէնը ունէր Ձ հնչիւնն ու տառը, որ 𐬒 է (նկ. 6բ, թիւ 20): Միւլլեր, աւելի ուշ Աճառեան եւս, կառչած են ճիշդ ասոր: Եթէ ուշի-ուշով քննենք այս տառը ու գայն բաղդատենք Տեկորի եւ Ակինեանի ցանկերուն մէջ երեւցող Ձ-երով, դիւրաւ պիտի նկատենք, թէ նմանութեան եզրերը խաբուսիկ են: Միւլլեր մեծ խարխափումներէ ետք հասաւ իր եզրակացութեան, իսկ Աճառեան կառչած է այդ տառին, որովհետեւ ուրիշ ոչ մէկ տեղ կը գտնէ մեր Ձ-ին համապատասխանող ու նոյնականութեան օրէնքին գոհացում տուող այլ տառ մը: Ուրիշ բանասէրներ, ինչպէս Մենելիշեան (նկ. 15), Ակինեան (նկ. 12), իսկ այս երկուքին հետեւողութեամբ՝ Աբրահամեան (նկ. 13) կը կառչին յունական Կոպպա կոչուած նշանագրին՝ 𐌕 , որ խորքին մէջ տառ ալ չէր, մաս չէր կազմեր յունական այբուբենին եւ Մեսրոպէն շատ դարեր առաջ դուրս ձգուած էր անկէ: Մեսրոպ ո՞ւր կրնար հանդիպած ըլլալ այն նշանագրին եւ ապա ի՞նչ թելադրականութեամբ կրնար որդեգրած ըլլալ գայն: Ձէ՞ որ Մեսրոպի վերագրուած յունական բոլոր փոխառութիւնները ենթադրուած են հետեւիլ նոյնականութեան օրէնքին. արդ ո՞ւր է հնչիւնական նմանութիւնը Կոպպային ու Ձ-ին միջեւ: Յաջորդ բնորդը, որ առաջարկուած է, պարսկական կամ արաբական Շ տառն է. այս առաջարկին ետին կը կանգնի մասնաւորաբար Տաղաւարեանը: Այս բնորդը ուշագրաւ է անով, որ թէ՛ հնչումով, թէ՛ պատկերով գրեթէ կը նոյնանայ մերինին հետ. միայն թէ այս տառը գոյութիւն չունէր Մեսրոպի օրով եւ պիտի ձեւաւորուէր քանի մը դար աւելի ուշ:

Յատկանշական է, որ ոչ մէկ բանասէր ակնարկած է ղպտական Ա տառին (նկ. 5, եգիպտական շերտը), որ կը կոչուի Ջանջա, այլ խօսքով՝ ունի ճիշդ Ձ-ին հնչիւնական արժէքը: Այս խուսափումը կը բացատրուի անով, որ եգիպտական այս տառը, իր պատկերային կատարեալ նմանութեամբ մեր Ձ-ին հետ, միշտ ալ թելադրած է մեր այս խուլ տառը, հակառակ որ ինքը՝ Ջանջան ձայնեղ է, ինչպէս մեր Ձ-ն: Եւ արդէն պատկերային այս նմանութիւնն ալ մղած է Պոլ դը Լազարդը (տես անդ) եւ Կոպպը, որ Ջանջան նկատեն մեր Ձ-ին մայրը: Անոնք կը սխալին անշուշտ. եթէ Մեսրոպ իրապէս դիմած ըլլար ղպտական այս տառին, ապա գայն պէտք է յատկացուցած ըլլար անոր հնչիւնակից Ձ-ին: Այս ուղղութեամբ՝ Մեսրոպ սխալելու պատճառ չունէր, քանի ղպտական այբուբենը հանրածանօթ էր, իսկ Ջանջային արտասանութիւնը գաղտնիք մը չունէր իրեն համար:

Այս բոլորէն ետք կը մնայ եզրակացնել, թէ Մեսրոպ Գեեզէն մեկնելով եւ պայմանականութեամբ յօրինած է թէ՛ Չ, թէ՛ Ձ տառերը. անխուսափելի էր Չ-ին պայմանականութեամբ յօրինումը. եւ անգամ մը որ ան յօրինած էր գայն, ապա նոյնհետայն եւ նոյն ծիրէն ներս ալ յօրինած է Ձ-ն եւ այն նոյն միջամտութեամբ, որով քիչ վերը յօրինեց 8-ն:

է Ը Գ Ժ Ի Լ Խ Ծ

Այս շարքը կը ներկայացնէ Գեեզի էֆը, որ յատկացուած է Ծ բաղաձայնին:

Եթէ ասոր 4-րդ տարբերակի ձախ սիւնը թեթեւօրէն ուղղենք, ապա քիչ մը վեր բարձրացնենք աջ սիւնը, կը ստանանք մեսրոպեան Վ տառը, որ սկզբնապէս ունեցած է Ս տառին կմախքը, որուն աջ սիւնին ստորոտէն կը մեկնի հորիզոնական փշիկ մը՝ Ա (տես Տեկորի ցանկը): Այս երկու շարժումները էապէս մաս կը կազմեն Մեսրոպի տառայօրինումի սկզբունքներուն եւ քմահաճօրէն թելադրուած չեն: Մեսրոպ այլ բնորդներու պարագային ալ ուղղած է թեք սիւները, օրինակ՝ Բ, Ն, միւս կողմէ մեսրոպեան տառերէն ոչ մէկը տողէն վար երկարող մասնիկ ունի, այլ բոլորը իրենց լման ծաւալով կը հանգչին տողին վրայ: Կը մնայ ճշդել, թէ ի՞նչ թելադրականութեամբ Մեսրոպ Ծ հնչիւնէն անցած է Վ տառի յօրինումի գաղափարին:

Ծ հնչիւնը յատուկ էր հարաւային-սեմական լեզուներուն. հիւսիսային-սեմական լեզուները, դոնէ սկզբնապէս, չեն ունեցած գայն. անկէ զուրկ եղած է պարսկերէնը եւս: Սակայն ժամանակի ընթացքին յառաջացած է P/F հնչիւնափոխութիւն մը, որով Մեսրոպի օրով պարսկական ու ասորական P տառը ըստ դիրքի արտասանուած է F: Իսկ հայերէնը, որ չունէր Ծ հնչիւնը, վարժուած էր Փ արտասանելու գայն: Այս արտասանութիւնը, սակայն, միօրինակ չէ եղած. կարգ մը փոխառութեանց մէջ պարսիկին ու ասորիին Ծ-ն հայերէն տուած է Վ. օրինակ՝ պարսկերէն Գաֆթ բառը տուած է Գաֆթ, ուր մտնող լ տառը իսկական Վ մըն է, նոյնպէս ալ Բաֆթար բառը տուած է Բաֆթար: Եթէ այս բառերուն մէջ մտնող լ-ը Վ չարտասանուէր, ապա այդ երկուքը պիտի դառնային Գօթ եւ Բօթար. միայն Վ արտասանութիւնը կրնար առաջը առնել նման հնչիւնափոխութեան մը: Կը հանդիպինք, միւս կողմէ, ասորական բառերու, որոնք կը պարզեն նոյն երեւոյթը. օրինակ՝ ʿəref տուած է հայերէն տերեւ, qəlāfā տուած է կեղեւ: Մենք այս բառերը Վ-ով չենք գրեր այն պատճառով որ հայերէնը արմատական ձայնաւորէն ետք լ կը գրէ Վ հնչիւնին դիմաց:

Ծ/Վ հնչիւնական թորդութեան կը հանդիպինք այլապէս եւս. օրինակ՝ մեր հաւր բառը հակում ունինք հաֆթ արտասանելու, ուր մտնող Վ հնչիւնը, որ ձայնեղ շփական մըն է, դարձած է խուլ շփական Ծ: Արդի արաբերէնը մինչեւ հիմա չունի Վ հնչիւնը եւ օտարին Վ-ին դիմաց կը գնէ Ծ: Ֆրանսերէնի ու անգլերէնի մէջ Ծ/Վ հնչիւնափոխութիւնը շատ սովորական է. օրինակ՝ vif-vive, life-live:

Հնչիւնական այս մերձաւորութիւնը, այս լծորդութիւնը կրնա՞ր որեւէ թելադրականութիւն ունենալ, որպէսզի Մեսրոպ ալ իր կարգին Գեեզի Ծ-էն յօրինէր իր Վ տառը: Յամենայնդէպս գոնէ մէկ բանասէր՝ Պոլ դը Լազարդը, մտածած է այս ուղղութեամբ ու մեսրոպեան Վ-ին բնորդը կը նկատէ զպատական Ծ տառը՝ Կ (նկ. 5, եգիպտական ցանկին մէջ): Գեեզի Ծ-ն ունի այն առաւելութիւնը, որ ան արդէն օժտուած է այն յատուկ փշիկով, որ առկայ է մեսրոպեան տառին մէջ եւ կը պակսի զպատականին: Ասկէ բացի՝ զպատական այբուբենը, որ գրեթէ ոչինչով կը տարբերի յունականէն, իր կարգին պէտք է անտեսուած ըլլար Մեսրոպէն. ասոր լաւագոյն փաստը այն է, որ ոչ մէկ զպատական փոխառութիւն նշմարելի է մեր այբուբենին մէջ:

*
* *

Ուրիշ ի՞նչ այլընտրանքներ կրնար ունենալ Մեսրոպ:
Յունարէնը Վ հնչիւնը չէ ունեցած, գոնէ դասական շրջանին: Աւելի ուշ, բիւզանդական շրջանին, երբեմնի Ե տառը սկսաւ արտասանուիլ Վ, մինչ նախապէս ան Բ կը հնչէր: Եթէ նոյնիսկ այս գործընթացը ծայր առած էր Մեսրոպի օրով, ապա չենք ակնկալեր, որ Մեսրոպ ի մտի ունեցած ըլլար գայնթող որ յունական Ե-ն ոչինչով կը յիշեցնէ մեր Վ-ն, եւ այս ուղղութեամբ որեւէ ակնարկութիւն ալ չենք գտներ գրաբանագիտութեան մէջ:
Սեմական լեզուները ունեցած են յատուկ հնչիւն մը, որ կը համապատասխանէ արդի արաբերէնի ڤ -ին. ասի երկզրթնային կիսաձայն մըն է, որ մեր ցանկերուն վրայ նշանակուած է գրադարձական Գ տառով: Ասորական կարգ մը փոխառութեանց մէջ ա եւ ի ձայնաւորներէն ետք, ինչպէս՝ կաբաւ, հաշիւ, այս կիսաձայնը տառադարձուած է Վ. սակայն մինչեւ հիմա ալ ճիշդ չենք գիտեր, թէ գայն ինչպէ՞ս կ'արտասանէին մեր նախնիները այս երկու բառերուն մէջ. իբրեւ բաղաձայն Վ, թէ՞ իբրեւ կիսաձայն Վ կամ ու: Բաց աստի՛ ասորական համապատասխան տառը պարզապէս օղակ մըն է, որ ոչինչով կը յիշեցնէ մերը (նկ. 8):
Այս նոյն կիսաձայնը պարսկերէնի մէջ կարգ մը դիրքերու մէջ վերածուած էր իսկական Վ-ի, այնպէս որ արշակունեան ու սասանեան այբուբեններուն մէջ նոյն տառը մերթ կ'արտասանուէր Կ, մերթ՝ Վ. պարագան ճիշդ նոյնն է արդի երբայերէնի մէջ եւս: Աւետական այբուբենը յօրինելու առթիւ պարսիկները պարտաւորուեցան երկու տարբեր տառեր հնարել այս հնչիւններուն համար. մեր ցանկին վրայ (նկ. 6բ, թիւ 37) Վ տառը կը ներկայացնէ Կ պատկերը: Այս տառը բաւական տրամաբանական բնորդ մըն է, եթէ մտածենք, որ Մեսրոպ ասոր ստորին փշիկը փոխադրած է աջ սիւնին ստորոտը ու անոր տուած է հորիզոնական դիրք: Կոպպ, Յարութիւնեան, Եունկեր այս տառն ալ

կը մատնանշեն իբրեւ մերինին բնորդը: Աճառեան, որ նախապէս ինք ալ հաւանած էր այս տառին, կը հրաժարի անկէ ու կանգ կ'առնէ արշակունեան ու սասանեան ցանկերուն վրայ երեւցող Կ-ին վրայ, որ մեր Բ-ին ձախահայեաց տեսքը ունի՝ Կ, եւ որը, ըստ իրեն, «չափազանց նման է մեր գրին եւ աննշան փոփոխութեան պէտք ունի՝ հայերէն Վ դառնալու համար» (Աճ. 550): Թէ ինչպէ՞ս նման տառ մը կրնայ Վ դառնալ՝ առեղծուած մըն է մեզի համար, ուստի կը գոհանանք ընթերցողը յղելով այդ ցանկերուն, որպէսզի ի՞նք դատէ:

Մարկուարտ մեսրոպեան Վ-ն կը նկատէ երկու Բ-երու գումարը, ինչպէս որ Ղ-ը կը սեպէ երկու Լ-ի, իսկ Ռ-ն՝ երկու Ր-ի գումարը. մեսրոպեան երկու Բ-եր իրարու վրայ գումարուելով՝ պէտք է բոլորովին տարբեր պատկեր մը տային՝ Ի Ի Ի, եւ ոչ թէ Ա. արդեօ՞ք Մարկուարտ մեր մանրատառ Վ-ը նկատի ունի ու այսպիսիները կը գումարէ իրարու վրայ՝ Վ Վ Վ:

Ակինեանի ենթադրութեամբ՝ Մեսրոպ Վ տառը յօրինեց Ս-ին ստորոտը փշիկ մը աւելցնելով, այսինքն՝ բոլորովին պայմանականութեամբ. այսպէս կը մտածէ ան, քանի մեր այբուբենական շարքին մէջ Վ կը յաջորդէ Ս-ին: Աբրահամեան իսկոյն կը ձայնակցի իրեն՝ «հայկական Ս-ից՝ պոչ աւելացնելով»: Իսկ Աղայեան կը բերէ այսպիսի վկայութիւն մը (Մես. Բ. 73). Աճառեան, մահէն քանի մը տարի առաջ, զրոյցի մը ընթացքին, իրեն յայտնած կ'ըլլայ, թէ Մեսրոպ Վ-ն յօրինած է Ս-էն մեկնելով: Թեքեւս երբեք ալ պիտի չգիտնանք այս տառին ծագումը, սակայն շատ յատկանշական է Աղայեանի վկայութիւնը. ուրեմն Աճառեան ընդունած է, որ Մեսրոպ կրնար պայմանականութեամբ եւ իրարու ոչ-ձայնակից տառերու պարզ ձեւափոխումով նոր տառեր ստեղծել, ինչ որ երբեմն ոգի ի բռին կը մերժէր:

*
* *

Մեսրոպեան Վ-ն իր տառային պատկերով շատ կը նմանի Ա-ին. այս շփոթը բառնալու համար՝ շրջանառութեան մէջ դրուած են Ա-ի երեք տարբերակներ՝ Ա Ա Ա, որոնցմէ առաջին երկուքը դիւրաւ զանազանելի են Վ-էն: Ասոնցմէ առաջինը շատ չէ գոյատեւած, աւելի կենսունակ դուրս եկած են միւս երկուքը: Իր կարգին փոխուած է, հաւանաբար շատ կանուխէն, Վ-ն եւս. առաջին առթիւ անոր խարխիւր վեր բարձրացած է տողէն՝ Կ, աւելի ուշ փոխուած է սիւներու համեմատութիւնը եւս. ձախը սկսած է կրճատուիլ՝ Վ, եւ այս վերջին տարբերակն է, որ իսկական լուծում մը եղած է տիրող շփոթին:

*
**

Համադրենք այս փոխառութիւնները:

Հին աշխարհի այն բոլոր գրահամակարգերուն մէջ, որոնց այս կամ այն ձեւով Մեսրոպ կրնար մատչիլ, Գեեզը միակն է, որ ըստ ամենայնի մեզի կու տայ այն գոհունակութիւնը, թէ իրապէս կը գտնուինք մեր այբուբենի ա- կունքներուն: Իր ընդհանուր ոճով ու տառային պատկերներով՝ ան միակն է, — եւ շատ հեռու միւսներէն, — որ կրնայ բացատրել, թէ ի՞նչ բնորոշներէ մեկնած ու տառայօրինումի ի՞նչ սկզբունքներու կիրարկումով՝ Մեսրոպ համադրած է մեր այբուբենի գրեթէ բոլոր տառերը:

Նոյնականութեան առաւելագոյն կիրարկումով՝ ան Գեեզէն առած է Ա, Բ, Գ, Թ, Խ, Ծ, Կ, Հ, Ձ, Ղ, Ն, Ս, Վ, Տ, Բ, Ց տառերը, ընդամէնը՝ 16 հատ: Ասոնց վրայ կարելի է որոշ վերապահութեամբ աւելցնել Ժ-ն եւս: Այս տառերու որդեգրման առթիւ կիրարկուած տարբերացումը աննշան է ու կը հետեւի շատ յստակ գործելաձեւի մը, որ կը բխի Մեսրոպի ճաշակէն, ինչպէս նաեւ գրա- բանական կարգ մը անհրաժեշտութիւններէ. առ այս՝

- Ուղղած է կարգ մը բնորոշներէն մէկ քանիին սիւները՝ Ն, Բ, Վ եւ այլն:
- Շրջած է քանի մը ուրիշներ, ինչպէս՝ Ա, Ծ, Կ եւ այլն:
- Պահած է միայն աջակողմեան փշիկը. իր կողմէ փշիկ աւելցուցած է միայն Բ տառին:

Պայմանականութեամբ ու բնորոշներու հանդէպ առաւելագոյն հաւատար- մութեամբ առած է Դ, Ե, Ձ, Է, Ը, Ի, Լ, Ճ, Մ, Ծ, Ո, Չ, Պ, Ջ, Ռ, Ի, Փ, Ք տառերը, ընդամէնը 18 հատ: Ասոնց կարգին կարելի է դասել Ժ-ն եւս:

Նկատելի է, որ պայմանականութեամբ առնուած տառերու պատկերային նմանութիւնը, մեսրոպեան համապատասխան տառերու հետ, շատ աւելի ցայ- տուն է ընդհանրապէս. շատ քիչ առիթներով Մեսրոպ հարկ տեսած է միջա- մտել ասոնց վրայ, օրինակ՝ փշիկներու զեղչում, ինչպէս վերն ալ տեսանք, հաստատուն խարխուհի մը յաւելում, ինչպէս Ց, Ձ եւ Ճ տառերու պարագային, հայեացքի փոփոխութիւն, ինչպէս Ձ եւ Ը տառերու պարագային:

Մեսրոպ, ուրեմն, ոչ միայն չէ ծածկած իր բնորոշներուն ծագումը այլեւ մեծագոյն յարգանքը ցուցաբերած է անոնց հանդէպ. իր բոլոր միջամտու- թիւնները նախատեսելի ու պատճառաբանուած են՝ հեռու ամէն յանկարծա- բանութենէ ու մանաւանդ քմահաճութենէ:

Ահա այս տուեալներու հիմամբ ալ Գեեզը կը նկատենք իբրեւ անմիջական ու գլխաւոր, եթէ ոչ միակ, աղբիւրը մեսրոպեան տառերուն, որոնց ամբողջա- ցումին համար կը պակսի մեզի միայն Յ տառին բնորոշը: Գոյութիւն չունի մեզի ծանօթ որեւէ այլ այբուբեն, որ իր մէջ այսքան անաղարտ ցոլացնէ ու համատեղէ մեսրոպեան տառերու այսքան մեծաթիւ օրինակներ՝ նոյնականու- թեամբ ընտրուած թէ պայմանականութեամբ:

h	Ս	Ս.	Ղ	Ղ	Ղ	Ս	Ս'	Ս	Հ	Մ
l	Ա	Ա.	Ա.	Ղ	Ա	Ա	Ա'	Ղ		
h	Հ	Հ.	Հ.	Հ	Հ	Հ	Հ'			
m	ՍՍ	ՍՍ.	ՍՂ	ՍՂ	ՍՂ	ՍՍ	ՍՍ'			
s	Ս	Ս.	Ղ	Ղ	Ղ	Ս	Ս'			
r	Հ	Հ.	Հ	Հ	Հ	Հ	Հ'	Ս	Հ	
s	Ղ	Ղ.	Ղ	Ղ	Ղ	Ղ	Ղ'	Ս	Հ	
q	Փ	Փ.	Փ	Փ	Փ	Փ	Փ'	Ս	Փ	
b	Ո	Ո.	Ո	Ո	Ո	Ո	Ո'	Ս	Ո	Փ
t	Ժ	Ժ.	Ժ	Ժ	Ժ	Ժ	Ժ'	Ս	Ժ	Փ
h	Գ	Գ.	Գ	Գ	Գ	Գ	Գ'	Ս	Գ	Փ
n	Կ	Կ.	Կ	Կ	Կ	Կ	Կ'	Ս	Կ	Փ
·	Ն	Ն.	Ն	Ն	Ն	Ն	Ն'	Ս	Ն	Փ
k	Ն	Ն.	Ն	Ն	Ն	Ն	Ն'	Ս	Ն	Փ
w	Ո	Ո.	Ո	Ո	Ո	Ո	Ո'	Ս	Ո	Փ
·	Ս	Ս.	Ս	Ս	Ս	Ս	Ս'	Ս	Ս	Փ
z	Ս	Ս.	Ս	Ս	Ս	Ս	Ս'	Ս	Ս	Փ
y	Ս	Ս.	Ս	Ս	Ս	Ս	Ս'	Ս	Ս	Փ
d	Ս	Ս.	Ս	Ս	Ս	Ս	Ս'	Ս	Ս	Փ
g	Ղ	Ղ.	Ղ	Ղ	Ղ	Ղ	Ղ'	Ղ	Ղ	Փ
t	Ս	Ս.	Ս	Ս	Ս	Ս	Ս'	Ս	Ս	Փ
p	Ս	Ս.	Ս	Ս	Ս	Ս	Ս'	Ս	Ս	Փ
s	Ս	Ս.	Ս	Ս	Ս	Ս	Ս'	Ս	Ս	Փ
d	Ս	Ս.	Ս	Ս	Ս	Ս	Ս'	Ս	Ս	Փ
f	Ս	Ս.	Ս	Ս	Ս	Ս	Ս'	Ս	Ս	Փ
p	Ս	Ս.	Ս	Ս	Ս	Ս	Ս'	Ս	Ս	Փ

Նկ. 32ա. Համադրական տախտակ գեեզեան բնորոշներու եւ փոխառութիւններու, հանդերձ այլընտրանքներով

Ասոնցմէ 24-ը իրենց հիմնական ատաղձով, որ ուղիղ-ուղղահայեաց սիւնն է ու հորիզոնական փշիկը, կը յառաջացնեն որոշ միօրինակութիւն մը, — որ հա- սարակաց է թէ՛ հայերէնին, թէ՛ Գեեզին, — բայց նաեւ կուռ ներդաշնակութիւն մը եւ ոճային ինքնուրոյնութիւն մը, որ դարձեալ յատուկ է հայերէնին եւ Գեեզին: Այս միօրինակութիւնը զգալիօրէն կը բարեխառնուի Գ, Ձ, Ժ, Մ, Հ, Ձ, Ճ, Մ, Ձ, Պ, Ջ, Ց, Փ, Ք տառերու օղակներով ու կիսաշրջանակներով, որոնք ակնահաճոյ այլազանութիւն մը եւ զուարթութիւն մը կ'աւելցնեն ընդհանուր ցանկին վրայ: Հայ գրչագրական արուեստը իր կարգին շատ բան պիտի փոխէր

Հետագային՝ մեսրոպեան այբուբենը դարձնելով արդի աշխարհի գործող գրահամակարգերու ամենէն գեղեցիկներէն մէկը¹:

Այս բոլորով հանդերձ մեր փնտռողները կանգ չառին Գեեզով. մեր աչքերը յառեցինք նաեւ այլ ուղղութեամբ՝ դէպի դասական եգիպտերէնը, որ նոյնպէս մեր շուրջը գործող այբուբեններու ծիրէն դուրս կ'իյնայ, ինչպէս Գեեզն է, եւ որմէ կատարուած փոխառութիւնները նոյնպէս որեւէ գլխացալանք պիտի չպատճառէին Մեսրոպի, որ կ'ուզէր հեռու մնալ հաւասարապէս թէ՛ յունարէնէն, թէ՛ ասորերէնէն եւ թէ՛ պարսկերէնէն: Այս ուղղութեամբ ձեռք բերուած արդիւնքները քիչ անդին պիտի դնենք ընթերցողի տրամադրութեան տակ: Սակայն մինչ այդ կանգ առնենք քիչ մը ու Գեեզին յատկացուած այս գլուխը փակելու առթիւ՝ երկու խօսք ըսենք անոր՝ մեր բանասիրութեան մէջ գտած, — աւելի ճիշդը՝ չգտած, — արձագանգին մասին:

¹ Մեր այբուբենի տառերուն Եղեւսիոյ մէջ նշանակումի, անուանումի եւ կարգաւորումի ամբողջ պատիւը Մեսրոպին տալէ ետք՝ Կորիւն գիմֆ կը տանի Սամուստ եւս, որ Եղեւսիոյ մօտիկ յունական քաղաք մըն էր, ուր Մեսրոպ աշխատանքային հանդիպում մը կ'ունենայ հիլլանական դպրութեան մէկ գրիչին հետ, որ Հոուփանոս կը կոչուէր եւ «որով գամեմայն ընտրութիւնս նշանագրացն՝ զնրապոյնն եւ զլայնագոյնն, զկարնն եւ զերկայնն, զառանձինն եւ զկրկնաւորն, միանգամայն յօրինեալ եւ յանկուցեալ, ի թարգմանութիւն դառնային Իւնդերձ արամբֆ երկուք, աշակերտօքն իւրովք...»: Այս հանդիպումը բնութագրող հատուածը, գոր չակերտեալ տուիմֆ, դժբախտաբար յստակ չէ:

Երկար ատեն մեր բանասիրութեան մէջ կը տիրէր այն կարծիքը, թէ Հոուփանոս պարզապէս վայելչագրական ձեւաւորում տուաւ մեսրոպեան տառերուն. այսպէս կը մտածեն, օրինակ, Անտոնեան եւ Արեղեան, ինչպէս նաեւ ուրիշներ: Աւելի ուշ սկսաւ գետին շահիլ այն տեսակետը, թէ այդ հանդիպումը լեզուական-ճարտարական բնույթ ունէր, մասնաւորաբար կը ծառայէր որոշելու մեսրոպեան տառերու՝ յունականին ու ասորականին հետ ունեցած տառադարձական արժէքները:

Այս տեսակետներէն ոչ մէկը կը դիմանայ քննադատութեան: Մեսրոպ ինք օրին եղած է ընտիր քարտուղար մը, եւ տառերու վայելչագրական յատկութիւնները ուրիշէն սորվելու պէտք չուներ: Ինչ կը վերաբերի մեր տառերու հնչիւնական արժէքներու նշումին յարաբերաբար յունարէնի ու ասորերէնի, Մեսրոպ ինք բաւականաչափ յունարէն գիտէր, չգիտցածին համար ալ կրնար դիմել Սահակ կաթողիկոսին, եւ պէտք չուներ Հոուփանոսի օգնութեան: Մանաւանդ որ նման աշխատանք մը շատ աւելի օգտակար կրնար ըլլալ տառերու յօրինումէն առաջ, քան թէ ետքը:

Պէտք է գոհանալ խոստովանելով, թէ այս հանդիպումին էութիւնը ցարդ կը մնայ մութ:

ԳԵԵԶԸ ԵՒ ՀԱՅ ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆԸ

Ընթերցողին հետ ինքներս եւս հարց կու տանք՝ ինչպէ՞ս կրնար պատահիլ, որ աւելի քան յիսուն հետազօտողներու ուշադրութենէն վրիպէր Գեեզը. որովհետեւ, թէկուզ նոյնականութեան խտագոյն յարգումի պայմաններուն մէջ, ան կը հայթայթէ մեսրոպեան տառերու բաւական պատկանելի թիւ մը, չհաշուած պայմանականութեամբ ստացուած մեծաթիւ տառերու ակնբախ նոյնութիւնը մեսրոպեան տառերուն հետ: Հիմնական պատճառները հաւանաբար երկուք են.

ա) Այն կանխակալ մտածողութիւնը, թէ Մեսրոպ միայն շրջակայ այբուբեններէն կրնար փոխառութիւն ընել. եւ արդէն այս նեղ ծիրէն ներս ալ ընթացած են փնտռողները: Իսկ երբ պատահած է, որ կարգ մը բանասէրներ ակնարկեն ինչ որ քանի մը տառերու՝ ղպտերէնի հետ ունեցած նմանութիւններուն, բիրտ հակազդեցութիւնը չէ ուշացած. Մեսրոպի օրով Հայաստան-Աղեքսանդրիա կամ Եղեւսիա-Աղեքսանդրիա կապեր գոյութիւն չունէին: Հակադարձողներէն թուենք Մարկուարտը, Աճառեանը, Պիտրոսը. իսկ Եղեւսիայէն Աղեքսանդրիա՝ քայլ մըն էր միայն: Հապա ի՞նչ կարելի է մտածել Եթովպիոյ մասին, որուն սահմաններն իսկ ծանօթ չէին Մեսրոպին ու անոր շրջապատին, չըսելու համար՝ թերեւս անունն ալ, որ աստուածաշնչական շատ տարտամ ծիրէ մը ներս միայն յիշուած է:

բ) Հնագրական ծանօթութեանց այն փուլը, որուն սահմաններուն մէջ գործած են այդ բանասէրները: Արդարեւ, եթէ 19-րդ դարու վերջերուն հիւսիսային-սեմական այբուբեններու ճանաչումը, յարակից տեղեկութիւններով հանդերձ, բաւական ճամբայ կտրած էր, ապա հարաւային-սեմական այբուբեններու հետազօտութիւնը նոր-նոր կ'արդիւնաւորուէր, եւ գիտական շրջանակներու ուշադրութիւնը նոր-նոր կը կեդրոնանար անոնց վրայ: Այս պայմաններուն մէջ չենք կրնար ճիշդ ըսել, թէ մեր տառերու ակունքները հետազօտող բանասէրները ի՞նչ տուեալներ ունեցած են իրենց տրամադրութեան տակ. օրինակ՝ ճիշդ ե՞րբ կարելի եղաւ ամբողջացնել հարաւ-արաբական այբուբենի ընդհանուր ցանկը, կամ թէ ե՞րբ կարելի եղաւ բանասէրներու տրամադրութեան տակ դնել Գեեզի լման ցանկը՝ հիմնական 26 տառերով ու ասոնցմէ իւրաքանչիւրին համապատասխանող տարբերակներով: Յիշենք այս առթիւ Աճառեանի պարագան. «Հայոց գրերը» աշխատութեան 1928-ի հրատարակութեան մէջ տեղ գտած եթովպական տառերէն ոչ մէկը առնուած է Գեեզէն (նկ. 32), եւ ոչ մէկ շօշափելի ակնարկ կը գտնենք այստեղ Գեեզի տառերու տարբերակներուն մասին: Այս համատարած անտեղեկութեամբ կը բնորոշուին զինք կանխող բոլոր բանասէրները: Իսահակ Յարութիւնեան, իր ծաւալուն աշխատութեան մէջ, չի վարանիր տակնուվրայ ընելու հին աշխարհի արդէն վաղուց անհետացած գրահամակարգերը (նկ. 19), սակայն բառ մը իսկ չ'ըսեր Գեեզի մասին, որ Մեսրոպին ժամանակակից էր եւ այնքան հարազատ մեսրոպեան այբուբենին: Նոյն անտարբերութեամբ վարուած է տղթ. Տաղաւարեանը, որ կը թուի առնուազն տեսած

ըլլալ եթովպական տառեր, — չենք գիտեր որո՞նք, — բայց ոչ մէկ կարեւորութիւն կու տայ. «մի քանի հայ տառից հապեշականին պատահական նմանութիւնն չէ կարող որեւէ խնամութեան կասկած ներշնչել. եւ ի՞նչ առնչութիւն այդ հեռաբնակ ազգի հետ» (նշ. աշխ. էջ 33):

Իսկ Ակինեան միայն մէկ անգամ շատ անցողակի ակնարկութիւն մը կ'ընէ ինչ որ եթովպական Ձ-ի մը (որ պէտք է Գեեզի Ալեֆ տառը ըլլայ - Ա.Ե.) եւ հայկական Ձ-ի միջեւ «պատահական» նմանութեան մը, ու այսքան միայն: Հայր Գաբրիէլ Նահապետեան, որ շատ մեծ առարկայականութեամբ գրած է իր յօդուածը, կարծես բաւական կը մօտենայ իրականութեան. «Մետրոպոլիտանը որոնց արտաքին նկարագիրն ըստ ամենայնի նման է հին եգիպտական հերատիկ եւ սրբազան կոչուած գրութեան, որ պահուած է եթովպացւոց գրութեան մէջ...» (Բազմավէպ, 1913, էջ 134). սակայն ինք եւս աւելի առաջ չէ գացած եւ գոհացած է էջատակի այս աննշան ակնարկութեամբ:

Գալով Հայրենի նորագոյն բանասէրներուն՝ անոնք մեր գիրերու ծագումին առնչուող տեղեկութիւնները ընդհանրապէս քաղած են Աճառեանէն ու զայն կանխող բանասէրներէն, իսկ ինչ կը վերաբերի հարաւային-սեմական այբուբեններուն ու մասնաւորաբար Գեեզին՝ չեի լեզուաբան Չ. Լոուկոտկայի «Գրի զարգացումը» աշխատութենէն, որ 1955-ին հայերէնի թարգմանուեցաւ Երեւանի մէջ: Չհաշուած այստեղ մտած կարգ մը պատմական անճշտութիւնները՝ կարելի է ըսել թէ բաւական յստակ տեղեկութիւններ կը փոխանցէ ան. սակայն այս աշխատութեան կցուած տառերու համադրական ցանկը (նկ. 33) իր կարգին շատ անբաւարար է, — թէեւ անհամեմատօրէն աւելի որակաւոր քան Աճառեանինը, — որպէսզի կարելի ըլլար յատուկ հետաքրքրութիւն մը արթնցնել Գեեզի հանդէպ: Գիրը, հնչիւն նշելէ աւելի, նախ եւ առաջ պատկեր է, իսկ պատկեր մը թելադրական ըլլալու համար՝ պէտք է պահէ իր հարազատութիւնը. Լոուկոտկայի այս ցանկը դժբախտաբար թելադրական չէ. մարդ կրնայ երկար աչքի առաջ ունենալ զայն ու ոչ մէկ վայրկեան մտածել, թէ ինչ որ շփման եզրեր կրնան գոյութիւն ունենալ անոր ու մետրոպոլիտան տառերուն միջեւ: Ահա թէ ինչու ոչ թարգմանութենէն առաջ, ոչ ալ անկէ ետք այս աշխատութիւնը որեւէ նոր հորիզոն բացաւ հայրենի բանասիրութեան առջեւ. հակառակին փաստը շատ աւելի շօշափելի է, ինչպէս պիտի տեսնենք քիչ անդին:¹

¹ Հայերու այս անտեղեկութեան դիմաց եթովպացիները իրենք մանուկ հասակէն կը սորվին հայոց գիրերու ծագումը պատմող հեֆիաթ մը, որ շատ վաղեմի արմատներ ունի Եթովպիոյ մէջ: Ըստ այս հեֆիաթին՝ առաջին հայը, որ գիր հմարել փորձեց, Թադէոս անունով քահանայ մըն էր. ան յաջողեցաւ հմարել միայն 12 տառ: Անոր մահէն ետք գործը շարունակեց Մարտիրոս անունով եպիսկոպոս մը, որ իր կարգին հմարեց 10 տառ եւ: Եւ հայերը ահա այս 22 տառերով կազմեցին իրենց այբուբենը, որով քարգմանեցին հիմն ու նոր կտակարանները: Աւելցնե՞մք, որ մեր տառերու գիտը պատմող միակ օտար յիշատակութիւնն է այս:

ԱՄԲԱՍՆ	ԱՄՍՈՒՄԱԿԱՆ	ԳՅՈՅՈՂ	ԼԻՆՅԱՆՍԿԱՆ	ՍՍԹԱ	ՍՄՍԻՐԻՄԱԿԱՆ	ՄՍՍԱՆՈՒՅԻՆՈՒՅԻՆ
Հ	ՀՂ	Հ	Չ	ՀԿ	ՀԿ	?
ՈՐ	Ո	Ո	ՈՂ	ՈՈ	ՈՈ	Ը
Դ	Դ	Դ	Դ	ՈՍ	ՈՍ	Ջ
Գ	ԶԶ	Զ	Յ	ԳԳ	ԳԳ	Ճ
ԿԿ	ՎՎ	Ս	Յ	ԿԿ	ԿԿ	Կ
Փ	ՓՓ	Փ	ՓՓ	ՓՓ	ՓՓ	Վ
Ճ	Ի	Ի	Ի	Ի	ԻԻ	Զ
ՓՓ	Ի	Ի	Ի	ՄՄ	ՄՄ	Ճ
Ո	Ո	Ո	Ո	ՄՄ	ՄՄ	Է
Գ	ԳԳ		Գ	Գ	Գ	Ե
Ի	ԻԻ	Ի	ԻԻ	ԻԻ	ԻԻ	Է
Դ	Ը	Ը	Դ	Ի	ԴԸ	Ը
Ջ	Վ	Վ	Ջ	Ջ	Ջ	Մ
ԿԿ	ԿԿ	Կ	ԿԿ	Կ	ԿԿ	Ն
Ի	Ի	Ի	ԻԻ	ԻԻ	ԻԻ	Տ
Օ	Օ	Օ	ՕՕ	ՕՕ	ՕՕ	Շ
ՕՕ	ՃՃ	Ճ	ՈՈ	ՃՃ	ՃՃ	Բ
ՃՃ	ՈՈ	Ճ	ՃՃ	ՃՃ	ՃՃ	Տ
Փ	Փ	Փ	Փ	Փ	Փ	Չ
Յ	ԸԸ	Ը	Յ	Յ	Յ	Ր
Յ	ՎՎ	Վ	Յ	Յ	ՅՅ	Տ
Մ	+	+	Մ	+	+	Է
Ի			ԻԻ	ԻԻ	ԻԻ	Ճ
ԿԿ	Կ	Կ	Կ	Մ	Մ	Ճ
Ո			Մ	Մ	Մ	Ճ
Ս	Ս	Ս		Ս	Ս	Ճ
Ի			ԻԻ	ԻԻ	ԻԻ	Ճ

*
* *

Եթովպերէնի հանդէպ, ինչպէս տեսանք արդէն, առաջին լուրջ հետաքրքրութիւնը ունեցողը եղած է Գուրգէն Սեւակը. մենք ծանօթացանք իր հիմնական տեսակէտներուն ու չենք կրկնել զանոնք այստեղ: Սեւակ ինք եւս, սակայն, աչքի առաջ չէ ունեցած Գեեզի լման ցանկը, նոյնիսկ չի գիտեր, թէ ան Մետրոպոլիտանը եղած է գործուն գրահամակարգ մը: Գեեզը իրեն համար մէկ տարտամ ներկայացուցիչն է հարաւային-սեմական այն բազմաթիւ այբուբեններուն, որոնք հեռաւոր անցեալի մը գործած ու ապա անհետացած են Մետրոպոլիտանը օրով ասոնցմէ մէկուն հիմամբ ալ, եւ զայն ընդունելով Դանիէլ ասորի եպիսկոպոսի ձեռքէն, Մետրոպոլիտանը մեր այբուբենը՝ ջոկելով անկէ կարգ մը տառաձեւեր ու բազմացնելով զանոնք պայմանականութեամբ ու այլաձեւութեամբ: Այլ խօսքով՝ Սեւակի տեսողութենէն կը վրիպի այն ամբողջ տարողութիւնը, զոր Գեեզը ունեցած է մետրոպոլիտան տառերու յորինումին մէջ եւ որուն վրայ հիմնեցինք մեր ներկայ աշխատութիւնը: Եթէ Սեւակ խոր մտածէր իր վարկածին մասին եւ այսքան նեղ սահմաններու մէջ չտեսնէր հարաւային-սեմական այդ բնօրինակին տարողութիւնը Մետրոպոլիտանը աշխատանքներուն մէջ, ապա պիտի դիւրաւ անդրադառնար, թէ այս պայմաններուն մէջ Մետրոպոլիտանը ինչպէս կարող էր ծագել:

Նկ. 33. Հարաւային-սեմական գիրեր (Լոուկոտկա, «Գրի զարգացումը», Երեւան, 1955)

Էդիկ Աղայեան, Գուրգէն Սեւակ եւ հայրենի այլ լեզուաբաններ այս ցանկէն մեկնելով սերտած են հարաւային-սեմական այբուբենները ու յանգած են համապատասխան եզրակացութիւններու՝ հիմնուելով անոր ընկերացող թերի ու երբեմն ալ սխալ տեղեկութիւններուն վրայ:

րոպի՝ Եղեսիա կամ Ասորիք ճամբորդութիւնը բոլորովին աւելորդ էր: Եթէ Մեսրոպ պիտի գոհանար Դանիէլի դրկած տառերով, աւելի ճիշդը՝ այդ տառերէն մէկ քանիին բազմացումով, ալ ի՞նչ պէտք ունէր ճամբորդելու. չէ՞ որ զանոնք իր տրամադրութեան տակ ունէր արդէն Հայաստանի մէջ: Թող որ այս նոյն հարցումը մենք անուղղակի կու տանք նաեւ այն բոլոր բանասէրներուն, որոնք մեսրոպեան տառերու ակունքները կը տեսնեն յունա-ասորա-պարսկական այբուբեններուն մէջ եւ ասով հանդերձ զինք Եղեսիա կը տանին. այդ ակունքները օգտագործելու համար Մեսրոպ Եղեսիա երթալու պէտք չունէր: Այլ խօսքով՝ ոչ Սեւակ, ոչ ալ միւսները կը յաջողին ճիշդ պատկերացնել Եղեսիոյ դերը մեր գիրերու ծագումնաբանութեան մէջ: Անշուշտ այս պարագային Եղեսիան մենք կը նկատենք աւելի խորհրդանշական անուն մը, որ կը հանդիսանայ Մեսրոպի ճամբորդութեան կիզակէտը միայն, եթէ ոչ անպայման մեր գիրերու գիւտի ճշգրիտ վայրը:

Սեւակի՝ թերի ծանօթութեանց վրայ հիմնուած ենթադրութիւններուն, ինչպէս նաեւ դանիէլեան գիրերը մեսրոպեան այբուբենի մեկնակէտը համարելու խոցելի վարկածին կ'անդրադառնայ է. Աղայեան, որ, սակայն, շատ աւելի ճիշդ տեղեկութիւններ չունի: Առաջին նուագ՝ ան կը գտնէ, թէ Սեւակի «վարկածը շատ ուշագրաւ է, եւ յատկապէս նրանով, որ ճիշդ լինելու դէպքում ոչ միայն մեսրոպեան այբուբենի տառաձեւերի ու դրանց ընդհանուր ոճի խրնդիրը կը լուծէր, այլեւ դանիէլեան գրերի առասպելն ու մեսրոպեան գրերի հետ դրանց ունեցած նիւթական կապի խնդիրը... Յաւօք, վարկածը զրկուած է հաւաստիութիւնից մի քանի անճշդութիւններու ու անհաւանականութիւնների պատճառով» (Աղ. 245): Ան կը գտնէ, որ այս ցանկերու (այսինքն՝ Լոուկոտկայի բերած ցուցակին), յատկապէս Գեեգի, տառերուն ու մեսրոպեան տառերուն միջեւ եղած նմանութիւնը խաբուսիկ է: Ծիշդ ի՞նչ կը հասկնայ Աղայեան խաբուսիկ ածականով՝ ըմբռնելի չէ, քանի ի՞նք ալ կ'ընդունի, թէ գոնէ չորս տառեր՝ Հ, Ո, Ս, Փ, այո՛, նման են մերիներուն: Ակնկալելի էր, որ շարունակելէ առաջ, Աղայեան պրպտէր ու գտնէր լման ցանկեր, այսինքն՝ Գեեգը, որովհետեւ Գեեգի՝ մեսրոպեան տառերու հետ ունեցած նմանութիւնները, — ինչպէս տեսաւ ընթերցողը, — կը գտնուին ոչ թէ Լոուկոտկայի մէջբերած սկզբնական մէջ, այլ միւս տարբերակներուն մէջ, գոնէ ըստ մեծի մասի: Այդ պրպտումը դժբախտաբար չէ կատարուած: Աւելի անդին՝ բացառելով ամէն հաւանական առնչութիւն հարաւային-սեմական այբուբեններու եւ դանիէլեան գիրերու, — ուրեմն նաեւ՝ մեսրոպեան գիրերու, — միջեւ, Աղայեան կը շարունակէ. «Ոչ միայն գրերի, այլեւ այդ պետութիւնների մասին ոչինչ չգիտէին ո՛չ արաբները, ո՛չ յոյները, ո՛չ ասորիները, ո՛չ պարսիկները եւ ո՛չ էլ հռոմէացիները» (անդ): Այս բոլոր անճիշդ տեղեկութիւնները կու գան Լոուկոտկայի գիրքէն: Եւ Աղայեան կը շարունակէ. «Աքսումի թագաւորութիւնը հիմնուել է մ.թ. 4-րդ դարում... հազիւ թէ չորրորդ դարում հիմնադրուած թագաւորութիւնը կարողանար այնպիսի կշիռ ունենալ, որ նրա ստեղծած գիրը արդէն ճանաչու-

գտած լինէր եւ Եղեսիայում պահուէր, մանաւանդ որ ասորիները եւ յոյները չգիտէին էլ այդպիսի մի թագաւորութեան գոյութեան մասին» (Աղ. 249):

Աղայեանի բոլոր տեղեկութիւնները սխալ են:

Աքսումի թագաւորութիւնը հիմնուած էր, ինչպէս տեսանք այլ առիթով, ամենաուշը Ա. դարու վերջը, իսկ Գ. դարու աղանդաւոր Մանիի վկայութեամբ՝ ան իր օրով աշխարհի չորս հզօրագոյն կայսրութիւններէն մէկն էր: Յոյները, իսկ յոյներէն առաջ հռոմէացիները, շատ լաւ կը ճանչնային Աքսումի ուժը. ան ամուր բռնած էր Հռոմէն Հնդկաստան տանող տարանցիկ ճամբաները, եւ անոր նաւատորմիդ շատ յաջող ծովամարտեր կը մղէր հռոմէական նաւատորմիդի կարմիր ծովուն մէջ գործող միաւորներուն դէմ: Աւելի ուշ, Գ. դարուն, Բիւզանդիոնի կայսրերը շատ աւելի խոհեմ քաղաքականութիւն վարեցին ու բարեկամական կապեր հաստատեցին Աքսումի հետ՝ քաղաքականին կողքին հաստատելով մշակութային կապեր եւս, թող որ յունական մշակոյթն ու բարքերը Աքսում կամ Եթովպիա թափանցել սկսեր էին շատ աւելի կանուխ, շնորհիւ Եգիպտոսի, ուր յունարէնն ու յունական մշակոյթը կ'իշխէին Աղեքսանդրի օրերէն սկսեալ: Գալով ասորիներուն՝ ասոնք եւս անծանօթ չէին Աքսումի թագաւորութեան, քանի ասորի քարոզիչներու միջոցով մուտք գործեց քրիստոնէութիւնը Եթովպիա 320 թուին, ու քարոզչական այդ գործունէութիւնը այնուհետեւ անընդմէջ շարունակուեցաւ գոնէ մինչեւ 5-րդ դարու վերջը. որովհետեւ Եթովպիա շատ ընդարձակ երկիր է, ուրեմն քարոզչութեան շատ պարարտ հող կար այնտեղ, իսկ ասորի եկեղեցին այդ դարերուն քրիստոնէութեան ջահակիրը դառնալու մարմաջով տոգորուած էր: Այս պայմաններուն մէջ ի՞նչը պիտի արգիլէր, որ Եթովպիայէն Ասորիք վերադարձող քարոզիչները իրենց հետ բերէին եթովպական այբուբենը, այլեւ եթովպական այբբենարաններ, որպէսզի նոր մեկնող քարոզիչները տարրական եթովպերէն մը սորված տեղ հասնէին:

«Այս բոլոր նկատառումները, ահա, անհաւանական են դարձնում դանիէլեան գրերի, հետեւաբար նաեւ մեսրոպեան այբուբենի տառերի, կապը հարաւարաբան ու եթովպական գրերի հետ», — կ'եզրակացնէ Աղայեան: Դանիէլեան գրերու՝ հարաւարաբանի հետ ունեցած կապին պիտի ակնարկենք իր տեղին. սակայն եթովպական գիրերու՝ մեսրոպեան այբուբենի հետ ունեցած կապը անհաւանական նկատելու համար Լոուկոտկայի ցանկն ու տեղեկութիւնները, դժբախտաբար, բաւարար չեն:

Գ. Սեւակի վարկածին եւ Աղայեանի՝ անոր հանդէպ ցուցաբերած վերապահութիւններուն վերջերս անդրադարձաւ հայրենի բանասէր դոկտ. — պրոֆ. Լեւոն Գ. Խաչերեան եւս «Հայ դպրութեան պատմութիւնը՝ քննական տեսութեամբ» եռհատոր աշխատութեան մէջ, որ լոյս տեսաւ Կիլիկիոյ կաթողիկոսարանի տպարանէն 2000 թուին: Այս աշխատութեան Բ. հատորը ամբողջութեամբ նուիրուած է Մեսրոպին, գիրերու գիւտին ու ասոնց առնչուող գրականութեան քննարկումին: Հեղինակը, որ 1980 թուականէն ի վեր հաստատ-

ուած է Միացեալ Նահանգներ, այն բախտաւոր բանասէրներէն է, որոնք իրենց տրամադրութեան տակ ունին գրաբանական ու հնագրագիտական նորագոյն ձեռնարկները. շատ լաւ ծանօթ է հարցի պատմութեան, հնագոյն այբուբեններուն, ի մասնաւորի հարաւ-արաբականին ու Գեեզին: Իր աշխատութեան մէջ կը գտնենք Գեեզի լման շարքը: Բաց աստի քաջածանօթ է Սեւակի ու Աղայեանի արտայայտած բոլոր տեսակէտներուն: Ան ունի գրաբանական համեմատութիւններ կատարելու շատ առողջ սկզբունք մըն ալ, որ հետեւեալն է. «Այս կամ այն այբուբենի հետ ծագումնաբանական աղբրսակցութիւն հաստատելու համար՝ գրաբանագիտական համեմատութիւններ կարող են արուել միայն ու միայն տառաոճերի ու տառաձեւերի համանմանութեան կամ ընդհանրութեան մակարդակում, իսկ այլ կարգի բոլոր համեմատութիւնները անյարիր են» (Խաչ. Բ. 257): Օրին մօտաւորապէս նոյն բանը ըսած է Աճառեան եւս. «Գրերի ուսումնասիրութեան մէջ ամենագլխաւոր խնդիրը գրերի ձեւն է» (Աճ. 500): Եւ ինչպէս որ Աճառեան ոչ իսկ մէկ տառի առթիւ յաջողեցաւ յարգել իր այս սկզբունքը, — որովհետեւ ունէր իր կաշկանդումները, — Խաչերեան իր կարգին ունի իր կաշկանդումները, որոնք առ ոչինչ կը դարձնեն այն բոլոր առաւելութիւնները, զորս ունի տրամադրութեանը տակ. արդարեւ, Խաչերեան այն քիչերէն է, որոնք Մեսրոպի գիւտին առթիւ ամբողջութեամբ կը մերժեն փոխառութեան յետին նշոյն իսկ. ըստ իրեն՝ Մեսրոպ իր տառերը յօրինելու համար ոչ միայն չէ հետեւած բացարձակապէս որեւէ այբուբենի, այլեւ իր ուղեղը դարձուցած է իսկական tabula rasa մը, ուրկէ վանած է գոյութիւն ունեցող ու իրեն իսկ ծանօթ բոլոր գրահամակարգերու բոլոր տառերուն բոլոր պատկերները: Ահա այս գերմարդկային ու անկարելի տեսանկիւնէն ալ Խաչերեան յառաջ կը տանի իր քննարկումները. այլ խօսքով՝ Մեսրոպ մեր տառերը յօրինած է հեղինակային ամբողջական վերացարկումով՝ առանց որեւէ այբուբենի որեւէ մէկ տառին ազդեցութեան կամ թելադրութեան:

«Բերուած է, — կը գրէ Խաչերեան, — շարակարգուած մի էջանոց գրութիւն ամհարական այբուբենով, իբրեւ ցուցանմուշ, առանց հասկանալի դարձնելու՝ մանաւանդ համեմատութեան համար, նրա բնոյթը եւ առանձնայատկութիւնները, որ առաջին հայեացքից շատ խաբուսիկ տպաւորութիւն է թողնում ոչ մասնագէտի համար, հետեւաբար՝ հապճեպ ու թիւր եզրակացութիւնների դուռ բացում՝ լոկ արտաքին տպաւորութիւնների վրայ» (Խաչ. 124): Թիրախը Սեւակն է եւ անոր մէջբերած ամհարական հատուածը, որուն ակնարկեցինք արդէն նախապէս: Այստեղ ընդգծեցինք խաբուսիկ ու արտաքին բառերը. ինչո՞ւ գրութիւն մը խաբուսիկ պիտի ըլլար ու իր արտաքին տեսքով յաջողէր դիտողին վրայ տպաւորութիւն գործել, եթէ ան իր կարգ մը յատկութիւններով չնոյնանար իր ոգեկոչած տառերու, այս պարագային՝ մեսրոպեան այբուբենի, պատկերներուն հետ. ինչո՞ւ մենք այդ նոյն խաբուսիկ տպաւորութիւնը չենք կրեր, երբ, օրինակի համար, կը դիտենք արաբերէն, չինարէն կամ զուլուերէն գրուած էջ մը: Եւ միթէ այս տպաւորութիւնը չէ՞, որ Սեւակ կ'ուզէ

ընթերցողին ուշադրութեան յանձնել՝ անկէ ալ եզրակացնելու համար, թէ ընդհանուր ոճական ու նաեւ տառային բազմաթիւ նմանութիւններ կան ամհարական ու մեսրոպեան այբուբեններուն միջեւ: Սակայն Խաչերեան անմիջապէս կը փորձէ ընթերցողին ուշադրութիւնը շեղել այլ ուղղութեամբ՝ արծարծելով այլ հարցեր՝ բնոյթի ու առանձնայատկութիւններու, որովհետեւ կը սարսափի այն գաղափարէն, թէ ընթերցողը կրնայ յանկարծ համակարծիք գրտնուիլ Սեւակին, մինչդեռ Սեւակ այդ այբուբենին ու անոր ետին կանգնած այն հեռաւոր այբուբենին, որ Գեեզն է, ո'չ բնոյթը ու ո'չ ալ առանձնայատկութիւնները մատնանշած է կամ ալ պէտք ունէր մատնանշելու: «Բայց նմանութեան տպաւորութիւնը եւս, ինչպէս կը տեսնենք ստորեւ՝ որոշապէս թուացողական՝ պատրանքային է, ամբողջութեամբ վերցրած» (անդ, էջ 125): Թուացողական ու պատրանքային. հապա՞: Կը շարունակենք կարդալ հեղինակին աշխատութեան յաջորդ էջերը եւ բացարձակապէս չենք տեսներ, — ինչպէս խոստացուած էր, — թէ ինչո՞ւ թուացողական ու պատրանքային է այդ տպաւորութիւնը, որովհետեւ Խաչերեան իր այդ խոստումը յարգելու փոխարէն՝ կը շօշափէ բոլորովին այլ հարցեր ու կարելի բոլոր ճամբարտակութիւններուն կը դիմէ ընթերցողին մտքէն վանելու բո՛ւն հարցը, որ երկու այբուբեններու ոճական ու տառային ընդհանուր նմանութիւնն է: Ան երկար ու բարակ մէջբերումներ կը կատարէ պատմելով նախ հարաւ-արաբականին ու ապա Գեեզին ծագումնաբանութիւնը, գրաբանական յատկութիւնները եւ այլն՝ այս բոլորը հակադրելու համար մեսրոպեան գրահամակարգին. «Հայոց գրահամակարգը... համեմատելի չէ գեեզական վանկագրերի հետ ոչ գրաոճով՝ տառապատկերով, ոչ բնոյթով, ոչ էլ սկզբունքով»: Պէտք կա՞յ կրկնելու, թէ Սեւակ այդ գիրերուն մէջ ոչ անոնց վանկագրային յատկութիւնը նկատի ունեցած է, ոչ անոնց բնոյթը, — թէ եւ ճիշդ ի՞նչ պէտք է հասկնալ բնոյթ ըսելով՝ շատ ալ յստակ չէ, — ոչ ալ սկզբունքը. այլ պարզ ու մեկին՝ Գեեզի տառերուն պատկերն ու միայն պատկերը: Իսկ եթէ այստեղ ալ Խաչերեան գրաոճի որեւէ նմանութիւն չի գտներ, այլեւս Սեւակ յանցանք չունի. տեղ մը խախտած բան մը կայ: Ու չենք զարմանար բնաւ. Խաչերեան այն բանասէրն է, որ, Գեեզին առջեւ կանգնած, կրնայ արտայայտել սապիսի միտք մը. «Ս գրոյթը իր ոճաւորմամբ իւրայատուկ է մաշտոցեան հեղինակային ստեղծագործութեանը, եւ ոչ մի մօտաւոր կամ հեռաւոր նմանակը չունի աշխարհի այբուբենների որեւէ համապատասխան գրոյթի հետ» (Խաչ. 264): Մինչդեռ Գեեզի ցանկին առաջին տառը լրիւ կը նոյնանայ մեսրոպեան Ս-ին հետ, ինչպէս տեսանք արդէն: Այս ալ կը նշանակէ, թէ բանասէրը Գեեզի ոչ իսկ առաջին շարքի առաջին տառին վրայ զիջանած է աչք ձգել, ա՛լ չենք խօսիր աւելի բարեխիղճ սերտողութեան մը մասին, այլապէս նման բան պիտի չյօժարէր գրել իր աշխատութեան մէջ, որ «քննական տեսութիւն» մը ըլլալէ շատ հեռու է, դժբախտաբար: Անդին Խաչերեան սիրալոյսով կ'ընդունի, որ «հայերէնի ու վրացերէնի այբուբեններուն գրոյթային-արտայայտչական ընդհանրութիւնը միանգամայն ակնբախ է իբրեւ միեւնոյն յղա-

ցումների եւ մէկ աղբիւրի դրբելորումներ» (անդ, էջ 272). գրոյթային քանի մը նմանութիւններ, այո, գոյութիւն ունին, որոնց գումարը, սակայն, շատ հեռու է Գեեզի նմանութիւններուն հասնելէ. բաց աստի, այդ նմանութիւնները հայերէնի ու վրացերէնի միջեւ կը վերաբերին տառերու, որոնք բնաւ ալ յատկանշական չեն մեսրոպեան այբուբենին: Գալով ոճական նմանութեան՝ այստեղ բաւական բան կայ ըսելիք, սակայն զանց կ'ընենք, որովհետեւ չենք ուզեր շեղիլ մեր նիւթէն. այլապէս կարելի է ոճական բազմաթիւ խորթութիւններ ու անյարիրութիւններ գտնել այդ երկուքին միջեւ: Հարցը զգալապէս կը տարբերի, եթէ աչքի առաջ ունենանք աղուանական այբուբենը, որուն չէ ակնարկուած:

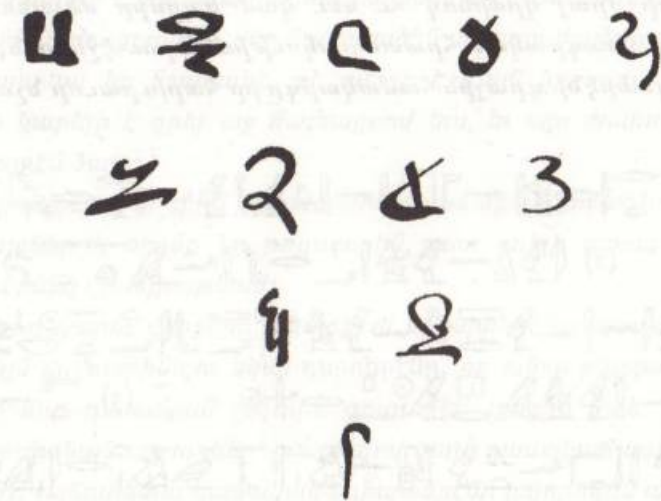
Հոսակ ապա խաչերեան կը վկայակոչէ Աղայեանը. «Փրոֆ. է. Աղայեանը եւս լուրջ առարկութիւններով մերժում է փրոֆ. Սեւակի վարկածը դանիէլեան գրերի աղբրսակցութեան մասին՝ սաբայական, գեեզական, աքսումական եւ ամհարական գրահամակարգերի հետ, միաժամանակ մասամբ նշելով նաեւ պատմամշակութային որոշ անճշտութիւնները այդ վարկածի հեղինակի պընդումներում»: Մենք տեսանք Աղայեանի այդ «լուրջ առարկութիւնները» եւ անոնց տուն տուող պատճառները: Եթէ Աղայեան իր տրամադրութեան տակ ունենար խաչերեանի աղբիւրները, ապա, կը կարծենք, բոլորովին տարբեր պիտի շարադրէր իր խօսքը, որովհետեւ Աղայեան մտաւորական այդ պարկեշտութիւնը ունի, եւ խաչերեան առիթը պիտի չունենար զինք այսպէս վկայակոչելու եւ անոր թիւր կարծիքները իր ծուռ տեսակէտներուն ծառայեցնելու:

Օտարներէն միայն կոպպն է, որքան գիտենք, որ ընդամէնը երկու տառերու՝ Ն եւ Ց, սահմաններուն մէջ նմանութիւն գտած է եթովպերէնի եւ մեսրոպեան տառերուն միջեւ: Այս երկու տառերը, ինչպէս նկատեցինք, հասարակաց են թէ՛ հարաւ-արաբականին, թէ՛ Գեեզի առաջին սիւնակին. հետեւաբար ճիշդ չենք կրնար դատել, թէ կոպպ այս երկուքէն ո՞ր մէկը ունեցած է ձեռքի տակ եւ ի՞նչ կը հասկնայ եթովպական ըսելով. ստոյգ է մէկ բան, թէ՛ կոպպ իր կարգին աչքի առաջ չէ ունեցած Գեեզի լման ցանկը, այլապէս գոնէ Ն տառին համար անվարան պիտի նախընտրէր մատնանշել շարքի Ծ-րդ տարբերակը, որ մեր ընտրածն է եւ ամբողջութեամբ կը նոյնանայ մեսրոպեան Ն-ին հետ. մինչդեռ իր մատնանշածը հասարակաց է գրեթէ բոլոր հարաւային-սեմականներուն, ինչպէս նաեւ հիւսիսային-սեմականներէն շատերուն, չըսելու համար տակաւին՝ յունականին:

Յարութիւնեան, որ աչքի առաջ ունեցած է կոպպի աշխատութիւնը, իր կարգին կը թուէ եթովպական Ց-ն (նկ. 19), իսկ Ն-ին համար մատնանշել կ'ընէ արամէականը, որ տարբեր բան մը չէ: Յաւային այն է, որ Յարութիւնեան եթովպերէնը քիչ մը աւելի սերտելու առիթը ձեռքէ հանած է ու գոհացած է կոպպի օրինակով. իր աշխատութեան մէջ, որ մեր տառերու ակունքներուն նուիրուած ուսումնասիրութիւններու լաւագոյններէն մէկն է, ոչ մէկ ակնարկութիւն կը գտնենք հարաւային-սեմական այբուբեններու մասին՝ ընդհանրապէս, ու Գեեզին՝ մասնաւորաբար:

ԵԳԻՊՏԱԿԱՆ ԱՂԲԻՐՆԵՐ

Սկսելու համար՝ փորձենք ճանչնալ հետեւեալ տառապատկերները.

Նկ. 34. Եգիպտական բոլորագրեր

Այս 12 նշանագրերը առնուած են դասական եգիպտերէնի գրահամակարգէն. բոլորն ալ մէջբերուած են համակարգչային նկարահանումով եւ, ուրեմն, ոչ մէկ կէտի փոփոխութիւն մտած է անոնց ձեւաւորումին մէջ: Ասոնք կարելի է գտնել հետեւեալ աշխատութեան մէջ՝ HIEROGLYPHES: Les mystères de l'écriture, որ շատ մատչելի հրատարակութիւն մըն է, — ոչ միակը իր տեսակին մէջ, — որմէ օրինակներ, այլազան լեզուներով, պէտք է գտնուին աշխարհի բոլոր ծագերուն եւ որուն գործածութիւնը որեւէ մասնագիտական պատրաստութեան չի կարօտիր. նկարներու ընտանեկան ալպոմ մը թերթատելու չափ դիւրին է ան: Իւրաքանչիւր էջի վրայ կը գտնենք եգիպտական համապատասխան մեհենագիրը, իսկ անոր կողքին, երկու տարբեր գոյներով ու վրձինով վերարտադրուած, այդ մեհենագրին՝ դարերու ընթացքին կրած գրչագրական տարբերակները ընդհուպ քրիստոնէութեան առաջին դարերը մեր օրինակները առնուած են այս վերջիններէն:

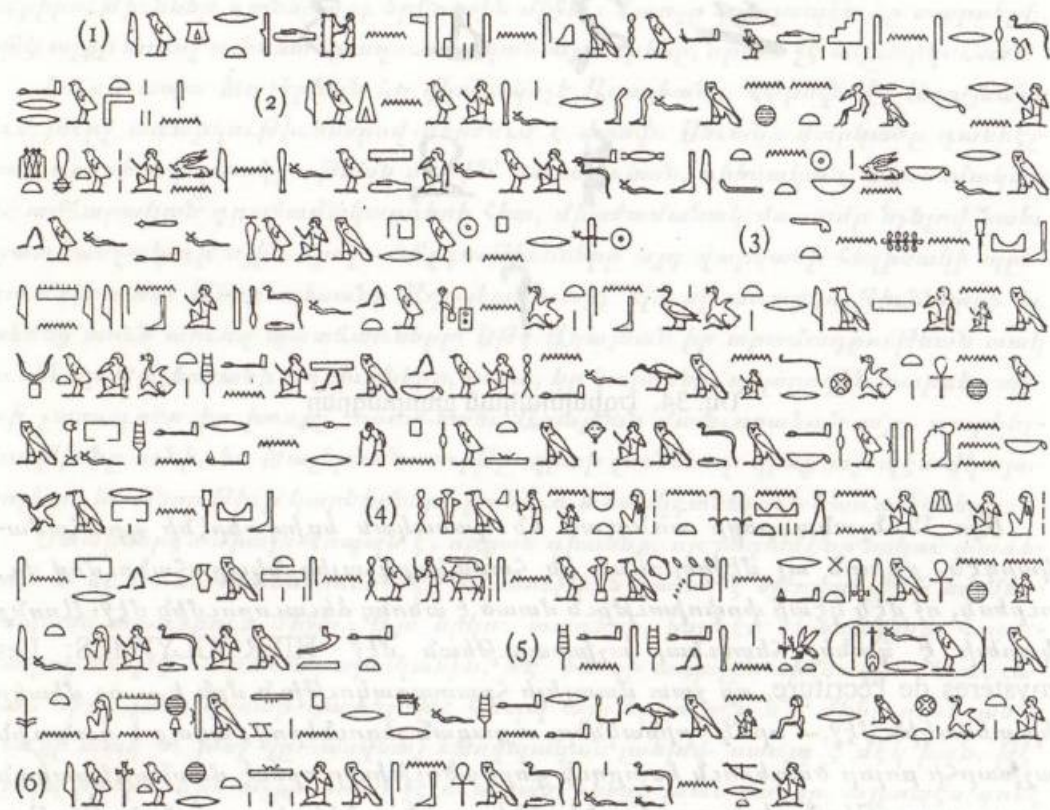
Հարցում՝ Մեսրոպ կրնա՞ր այս տառերը տեսած չլլալ...

*
* *

Քիչ մը պատմութիւն:

Այն հմայիչ մեհենագրերը, — որոնց կը հանդիպինք շքասիւններու ու այլ

կոթողներու վրայ, Արքաներու հովիտի դամբարաններուն ու վերին Եգիպտոսի մեհեաններուն ու տաճարներուն մէջ, ինչպէս նաեւ թանգարանային շատ այլազան իրերու վրայ՝ խորաքանդակ կամ բարձրաքանդակ, երբեմն ալ հարթ մակերեսի վրայ վրձինով ու սեւ կամ կարմիր մելանով նկարուած, մասնաւորաբար հնագրական հրատարակութիւններու էջերուն, — կը կազմեն դասական եգիպտերէնի գրային համակարգը իր հարիւրաւոր նշանագրերով:

Նկ. 35. Եգիպտական մեհեմագրեր

Եգիպտական մեհեմագրերու ամենահին անուշները կը հասնին 3200 թուականը Ք.Ա.: Այնուհետեւ անոնք անընդմեջ գործածուած են աւելի քան 3500 տարի: Ծատ մեծ է դասական եգիպտերէն բնագրերու քանակը, որովհետեւ եգիպտացիք հին աշխարհի ամենաշատ գրող ժողովուրդը եղած են, եւ անոնք գրած են ամէն առարկայի վրայ: Եգիպտագետները երեսան հաճախ են քանի մը հազար մեհեմագրեր, սակայն միջին եգիպտերէնը (Ք. հազարամեակ Ք.Ա.) գոհացած է 750-ով, զորս կը գտնենք Gardiner-ի ցանկին մէջ, որ հանրօրէն ընդունուած է ներկայիս:

Մեհեմագրերուն մէջ կը գտնուին գոնէ 24-ը, որոնք միահնչիւն են, այսինքն՝ կ'արտայայտեն մէկական բաղաձայն, մինչ մնացեալները երկահնչիւն կամ եռահնչիւն են, կ'արտայայտեն երկու կամ երեք բաղաձայն իւրաքանչիւրը: Դասական

եգիպտերէնը կրնար կատարելապէս գոհանալ այդ 24-ով, որոնք խորքին մէջ տառային արժէք ունին, սակայն աւանդոյթը անխախտ գործած է, եւ անոնք գրած են բազմահարիր նշաններով:

Ինչպէս նկատելի է, մեհեմագրերուն բացարձակ մեծամասնութիւնը օժտուած է դէմքով մը կամ հայեացքով մը. մեր հատուածին մէջ այդ հայեացքները դարձած են դէպի ձախ. այս ալ կը նշանակէ, թէ պէտք է գայն կարդալ ձախէն աջ: Նոյն մեհեմագրերը կարելի է գրել աջ հայեացքով եւս, եւ այս պարագային անոնք կը կարդացուին աջէն ձախ:

Այս մեհեմագրերու կողքին հետագային զարգացան քրմագիրը եւ ոսմկագիրը (նկ. 34-ի անուշները), որոնք կը թոյլատրեն շատ աւելի արագ գրել. ասոնք կը ծառայէին առօրեայ գրագրութեան:

Ք.Ե. երրորդ դարու վերջերը դասական եգիպտերէնը սկսաւ ապրիլ իր հոգեվարքը, ու գայն փոխարինելու եկաւ դպտերէնը, որ անոր բարբառներէն մէկն էր: Դպտերէնը իրենց դասական լեզուին զուգահեռ լքեցին նաեւ անոր գիրերը ու որդեգրեցին յունական այբուբենը՝ լրացնելով գայն դասական եգիպտերէնի 7 ոսմկագրով (նկ. 5): Այնուհետեւ դասական եգիպտերէնը բոլորովին անշքացաւ. վերջին արձանագրութիւնները կը հասնին Ե. դարու երկրորդ կէտը, որմէ ետք անոնք լռեցին, եւ եգիպտերէն խօսող ու գրող չմնաց:

Մեր հատուածին վրայ, վարէն երրորդ տողի աջին, կը գտնենք ձուածեւ օղակ մը. այսպիսի օղակները կը ծառայէին պարփակելու թագաւորներու անունները. մերինին մէջ այդ անունը SNFRW է, զոր պէտք է արտասանել Սենեֆրու, որ փարաւոնի մը անունն է: Ահա այսպիսի երկու օղակներու, որոնց մէջ գրուած էին Պտղոմէոս թագաւորին ու Կղեոպատրա թագուհիին անունները, մեկնաբանութեամբ է, որ 1820-ական թուականներուն Օսմպոլիոն հիմը դրաւ եգիպտագիտութեան, եւ եգիպտական դասական գիրերը վերստին լեզու առին:

Վերադառնալով մեհեմագրերու հայեացքին, ինչպէս նաեւ գրութեան ընթացքին՝ նշենք հետեւեալ յատկանշական կէտը. հետագային ձեւաւորուող հնչիւնագիր այբուբենները, որոնց ցանկերը տեսանք նախորդ էջերուն մէջ, կը պարզեն մեհեմագրերու կացութեան ճիշդ հակառակը, այսինքն՝ անոնց հայեացքը եւ գրութեան ընթացքը կը հետեւին նոյն ուղղութեան: Եթէ աջընթաց է գրութիւնը, օրինակ՝ յունարէնն ու լատիներէնը, ապա աջահայեաց են տառերը եւս, իսկ եթէ ձախընթաց է գրութիւնը, օրինակ՝ եբրայերէնը, ապա ձախահայեաց են իրենց կարգին տառերը:

Որեւէ մեհեմագիր կարելի է գրել թէ աջահայեաց, թէ ձախահայեաց. նոյն արձանագրութեան մէջ շատ յաճախ այս երկու հայեացքները կը գոյակցին եւ այդ

արձանագրութեան կու տան զուգադիր համաշափութեան հրաշալի երանգ մը, որուն անմրցելի վարպետներն էին եգիպտացի դպիրները:

Գալով քրմագրին եւ ռամկագրին՝ ասոնք երկուքն ալ ձայնընթաց էին, այսինքն՝ կը գրուէին միայն աջէն ձախ. իսկ անոնց տառերը հաւասարապէս ձախահայեաց ու աջահայեաց էին, այլ խօսքով՝ հայեացքի ու ընթացքի համապատասխանութիւնը խախտած էր: Նման խախտում յառաջացած է այլ այբուբեններու նօտրագիրին մէջ եւս. օրինակ՝ մինչ դասական յունարէնի բոլոր տառերը աջահայեաց են, նօտրագիրի մէջ յունարէնը ունի տառեր, որոնք ձախահայեաց են. պարագան նոյնն է յատիներէնի նա: Մետրոպեան երկաթագրերը հայեացքի հանդէպ անտարբեր են:

Այսպիսի համակարգ մը, սակայն, կիրարկելի չէր առօրեայ գրագրութեան մէջ, որովհետեւ այս նշանագրերու կիրարկումը, աւելի ճիշդը՝ նկարումը, շատ երկար ժամանակի եւ յատուկ պատրաստութեան ու տաղանդի կը կարօտէր. վերին Եգիպտոսի մէջ գտնուող Էդֆուի տաճարի որմերուն քանդակուած մեհնագրերուն ընդօրինակումը, օրինակի համար, 20 տարի պիտի խլէր օրական 10 ժամ աշխատող բարեխիղճ գրիչէ մը: Այս պատճառով ալ, սկսած 3000 թուականէն Ք.Ա., մեհնագրերու կողքին ու անոնց զուգահեռ զարգացած է այլ գրահամակարգ մը, զոր յոյները հետագային կոչած են hieratika, այսինքն՝ քրմագիր, որ մեհնագրերու նօտրագիրը կամ բոլորագիրն էր. ան կը կիրարկուէր մեհնագրերու սկզբունքով, սակայն կարելի էր զայն գրել անհամատարէն աւելի արագ, եւ կը ծառայէր առօրեայ գրագրութեան, որ շատ բարձր զարգացում ունէր Եգիպտոսի մէջ: Շատ աւելի ուշ, 7-րդ դարուն Ք.Ա., յառաջացաւ աւելի պարզացուած գրահամակարգ մը եւս, որ կը կոչուի demotika, այսինքն՝ ռամկագիր: Այս երեք համակարգերը գոյակցած ու ապրած են մինչեւ Ե. դարը Ք.Ե., մինչեւ որ դասական եգիպտերէնը վերջնականապէս մահացաւ ու իր տեղը զիջեցաւ իր բարբառներէն մէկուն՝ ղպտերէնին: Ղպտերները Գ. դարու վերջերուն արդէն լքեր էին դասական եգիպտերէնը ու հնարած էին իրենց սեփական այբուբենը, որ կը բաղկանայ յունական այբուբենի լման շարքէն, որուն վրայ աւելցած են դասական եգիպտերէնէ առնուած 7 տառեր (նկ. 5):

Մետրոպի օրով դասական եգիպտերէնի կիրարկութիւնը մեծապէս նուազած էր, սակայն ընդմիջտ դադարած չէր. վերջին արձանագրութիւնները կը հասնին մինչեւ Ե. դարու վերջին քառորդը: Սակայն այդ գիրերը, յատկապէս քրմագիրն ու ռամկագիրը, պահպանուած էին պապիրոսներու, սալիկներու, խիճերու ու այլազան առարկաներու վրայ. ոչինչ կ'արգիլէր, որ անոնցմէ նմուշներ գտնուէին Եգիպտոսի մատենադարանին մէջ, որ հիմնուած էր Մետրոպէն երկու դար առաջ, երբ այդ գրականութիւնը տակաւին մատչելի էր, յատկապէս եկեղեցական դասին, որ անխուսափելիօրէն նամակագրութիւն կը պա-

հէր Աղեքսանդրիոյ քոյր եկեղեցիին հետ, որ ղպտականն էր: Այսքանը՝ այն հաշուարկով, թէ Մետրոպ Եգիպտոսի ալ փակեց իր ճամբորդութիւնը՝ ըստ կորիւնի. իսկ եթէ ի մտի ունենանք, որ Խորենացի մինչեւ Փիւնիկէ կը հասցնէ զինք, որ ըսել է նաեւ Երուսաղէմ, ուր կը գործէր ուրիշ պատկառելի մատենադարան մը, որ աւելի մօտ էր Եգիպտոսի, ապա կարելի է ակնկալել, որ Մետրոպ անպայման ծանօթացած ըլլար եգիպտական արձանագրութեանց: Եւ ինք, որ հիմա հետամուտ էր սերտելու նոր ու անծանօթ գիրեր, անպայման պիտի տարուէր անոնցմով, ինչպէս տարուած էր Գեեզով: Իրեն համար կարեւոր չէին այդ արձանագրութեանց ո՛չ իմաստը, ո՛չ հնչիւնական արժէքները. զինք հետաքրքրողը անոնց պատկերներն էին. արդ, Մետրոպ օգտագործե՞ց այդ պատկերները, թէ՞ մեր վերը մէջբերած տառային նմանութիւնները պարզ զուգադիպութիւններ կամ պատահականութիւն են:

Ինչո՞ւ այս յաւելեալ տուայտանքները, երկմտութիւնն ու շփոթը, քանի Գեեզի տուեալներով մենք «յաջողեցանք» ամբողջացնել մետրոպեան այբուբենի գրեթէ բոլոր տառերը, բացի մէկ-երկուքէն: Որովհետեւ մեր տառերու աւելուքները հետագօտողը ոչ մէկ ատեն պիտի կարենայ հոգեկան ու մտային ամբողջական խաղաղութեան ու վստահութեան հասնիլ. այնքան թանձր է զանոնք քողարկող մշուշը, որ ամէն հետագօտութիւն, որ իր աւարտին կը հասնի, նոր ու տարբեր մօտեցումի մը, մեկնաբանութեան մը ու խորհուրդի մը ճաշակը պիտի ներշնչէ հետագօտողին: Մանաւանդ որ մեր կարգ մը ընտրութիւնները՝ Գեեզի ցանկէն, այնքան ալ հեզասահ չընթացան, եւ մեզի կը թուի, թէ եգիպտական տառերու նկատառումով կարելի պիտի ըլլայ քիչ մը աւելի մօտենալ իրականութեան:

Ընթերցողը կը յիշէ, անշուշտ, որ Ա, Զ, Զ եւ Ծ տառերու գեեզական բնորոշները հարկ եղաւ օժտել յաւելեալ մասնիկներով. Ա-ինը՝ ստորին օղակով մը, Զ-ինը եւ Զ-ինը ստորին խարիսխով մը. արդ, այս երեքը կատարելապէս գծագրուած կը գտնենք եգիպտերէնի մէջ:

Միւս կողմէ՝ Ա տառի գեեզական բնորոշ անհրաժեշտ եղաւ շրջել աջէն ձախ, նոյնը ըրինք Ը-ի ենթադրեալ բնորոշին համար՝ հակառակ ուղղութեամբ. մինչդեռ եգիպտական ցանկին մէջ այս երկուքը իրենց կարգին կատարելապէս կը համապատասխանեն մետրոպեան այդ երկու տառերուն:

Եգիպտական Ծ-ն լրիւ կը համապատասխանէ մետրոպեան Ծ-ին՝ Տեկորի ցանկին մէջ դիտուած, մինչ Գեեզի Ծ-ն հարկ եղաւ գլխիվայր շրջել ծանօթ պատճառներով:

Եւ, վերջապէս, Յ տառը, որուն ոչ մէկ բնորոշ կրցանք գտնել Գեեզի մէջ, այստեղ ունի իր հարազատ պատկերը:

Այս մտորումները չենք ուզեր տարածել եգիպտական Ա, Կ, Զ, Ն եւ Ր տառերուն վրայ այն տրամաբանութեամբ, որ այս հինգին՝ Գեեզի համապատասխանող բնորոշները գոհացում կու տան նոյնականութեան օրէնքին եւս, որ յաւելեալ հաւաստիութիւն կը շնորհէ անոնց. այլապէս նկատելի է, որ եգիպտական այս տառերը նոյնպէս աւելի ճշդիւ կը համապատասխանեն մերիններուն:

*
* *

ինչպէս նկատելի է, մեր առաջարկած փոխառութեանց մէջ հիմնովին հակադրուեցանք երկու այնքան տարածուած ու արմատացած տեսակէտներու.

ա) Մէկ կողմէ՝ այլանմանութեան կամ տարբերացման չարաշահութեան,

բ) Միւս կողմէ՝ ժամանակի՝ մեր տառերու ձեւաւորումին մէջ բերած նպաստին:

Մեր համոզումով՝ ոչ այլանմանութիւնը, ոչ ալ ժամանակը, որոնց այնքան կառչած են Աճառեան, Գարդհառագէն, Մենեւիչեան, Սարգիսեան, Մարկուարտ, Եունկեր, Ակինեան, Աբրահամեան եւ այլն, դերակատար են մեսրոպեան տառերու ձեւաւորումին մէջ, այլ Մեսրոպ իրենց գրեթէ աւարտուն ձեւին մէջ ալ ընտրած է մեր տառերը ընդհանրապէս Գեեզէն, շատ հաւանաբար նաեւ դասական եգիպտերէնէն: «Անցման» ձեւերու կամ օղակներու գաղափարը, զոր այնքան ջերմեռանդութեամբ փայփայած է Մենեւիչեան, իր հետ նաեւ ուրիշներ, ընդմիջտ կը բացակային տրամադրելի բոլոր վկայութեանց մէջ. Տեկորէն մինչեւ Լազարեան աւետարանը եւ շատ աւելի անդին ալ, անոնք այդպիսի որեւէ օղակ չեն ցուցաբերեր: Ըստ այսմ մեսրոպեան երկաթագրերը գործած են օրինակելի կայունութեամբ ու տոկունութեամբ. շատ աննշան են տատնումներն ու զուգահեռ ձեւերը, որոնցմէ թուենք՝

ա) Թ, Խ, Վ տառերը, որոնք սկզբնապէս աւելի լայնանիստ հաստատուած են տողին վրայ. սակայն այս ծիրէն ներս երեւան եկող տարբերութիւնները որեւէ փոխանցումի տրամադրութիւն չեն հայթայթեր:

բ) Զ եւ Ծ տառերը, որոնցմէ առաջինին ուղղահայեաց սիւնը, որ կը կապէր օղակը խարիսխին, թեքած է, իսկ երկրորդին վերահայեաց գոյգ թեւերը վերածուած են պարուրածեւ միակի փշիկի՝ Զ, Ծ: Սակայն այս գոյգ ձեւերը գոյակցած են շատ երկար դարեր, այնպէս որ կարելի չէ ըսել, թէ ասոնցմէ առաջինները իբրեւ փոխանցման օղակներ ծառայած են միւսներուն:

գ) Գ-ին, Թ-ին եւ Ժ-ին փշիկաւոր ձեւերուն յառաջացումը:

Այսպիսիները շատ աւելի տրամաբանական է վերագրել հաւանական գոյութեանը քանդակային ու գրչագրային երկու տարբեր աւանդոյթներու: Սակայն ինչպէս ալ կոչենք զանոնք, այսպիսիները փոխանցման միջանկեալ օղակներ չեն: Մեսրոպեան տառերը գերծ մնացած են կերպարանափոխութեան այն դանդաղ գործընթացէն, որ յատուկ է, օրինակ, արամէական այբուբեններուն (նկ. 11), բայց նաեւ պարսկականներուն ու ասորականներուն, ուր յառաջացած տարբերակները յաճախ շատ հեռու են իրենց մայրերէն:

Եզրակացութիւնը պարզ է. մեսրոպեան տառերը գործած են շատ մեծ կայունութեամբ եւ կը շարունակեն գործել մինչեւ այսօր: Այս կայունութիւնը կարելի է վերագրել գրչագրական այն բիւրեղացումին, որուն հասեր էին այդ տառերու բնատիպերը Գեեզի ու եգիպտերէնի մէջ:

ՄԵՍՐՈՊԵԱՆ ԱՅԲՈՒԲԵՆԻ ԳՐԱՅԻՆ ՈՒ ԳՐԱԲԱՆԱԿԱՆ ՅԱՏԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Մեր տառերու պատկերային ամենաբնորոշ յատկութիւնը ուղիղ-ուղղահայեաց սիւնն է. միակի, օրինակ՝ Ի, Լ, կամ երկակի, օրինակ՝ Ս, Ո: Այսպիսի սիւներով օժտուած են անոնցմէ 26-ը, այսինքն՝ աւելի քան երկու երրորդը: Մօտաւորապէս նոյն համեմատութիւնը կը գտնենք Գեեզի մէջ, ուր անոնք շատ աննշան թեքութիւն մը ունին: Մեսրոպ այնքան կառչած է այս յատկութեան, որ չէ վարանած ուղղելու Գեեզի մէկ քանի բնորոշները, ինչպէս՝ Ա, Ն, Ր, Ս: Իրենց այս յատկութեամբ մեր տառերը զգալիօրէն կը տարբերին հիւսիսային-սեմական գիրերէն, բոլորովին կը շեղին պարսկական երեք այբուբեններէն, զգալիօրէն կը մօտենան հարաւային-սեմական այբուբեններուն եւ գրեթէ կը նոյնանան յունա-լատինական կարգ մը տառերու հետ, սա՛ տարբերութեամբ որ մեր այբուբենին մէջ այդպիսիներուն յաճախականութիւնն ու տոկոսը շատ աւելի բարձր է:

Պատկերային յաջորդ բնորոշ կէտը կոր ու յարաբերաբար աւելի նուրբ գծիկն է, զոր կը գտնենք միասին տառերու գագաթը, օրինակ՝ Ի, Ր, մէջտեղը, օրինակ՝ Ի, կամ ստորոտը, օրինակ՝ Ե. իսկ երկսիւն տառերու պարագային ան կը ծառայէ կապելու անոնց զուգահեռ սիւները, օրինակ՝ Ո կամ Ս: Այս կոր գիծով օժտուած են մեսրոպեան տառերէն 18-ը: Եթէ զանց ընենք կոր գծիկի քանի մը շատ տարտամ ու ոչ-բնորոշ օրինակներ պարսկական ու հիւսիսային-սեմական այբուբեններուն մէջ, ապա ան լրիւ կը բացակայի յունական, ինչպէս նաեւ հարաւային-սեմական այբուբեններէն. առաջիններուն մէջ իշխող է սուր անկիւնը, իսկ վերջիններուն մէջ՝ ուղիղ անկիւնը: Գեեզը առաւելագոյնս օգտագործած է կոր գծիկը: Այս շեշտուած տարբերութիւնը՝ հարաւային-սեմականներու եւ Գեեզի միջեւ, կը բացատրուի անով, որ առաջինները կը ճանչնանք միայն վիմային արձանագրութիւններու միջոցաւ: Երրորդ բնորոշ կէտը աջակողմեան հորիզոնական փշիկն է, Ա-ի, Ե-ի ու Զ-ի պարագային՝ թեթեւօրէն շեղ, որով օժտուած են մեսրոպեան տառերէն 16-ը: Միակը, որ օժտուած է ձախակողմեան փշիկով մը, — ինչ որ շատ կասկածելի է, — Ք տառն է: Տրուած ըլլալով որ Մեսրոպի շրջապատին մէջ գործող այբուբեններուն մէջ, — բացի թերեւս աւետարականի մէկ քանի տառերէն, — փշիկը գրեթէ որեւէ դեր չէ խաղացած, ապա միակը, որուն կարելի է բաղդատել մերը, Գեեզն է, որ շատ լայն տեղ տուած է անոր գործածութեան:

Ամէն փշիկ կ'իմաստաւորուի, անշուշտ, իր տառատարբերակիչ յատկութեամբ. այս տեսակէտով մեր 16 տառերուն կրած փշիկները հաւասար տարողութիւն չունին:

ա) Կան տառեր, որոնք առանց իրենց կրած փշիկին պիտի նոյնանային այլ տառի մը հետ. օրինակ՝ Մ տառը, զրկուելով փշիկէն, պիտի դառնար Ս, իսկ Ռ

տառը պիտի դառնար Ո: Այսպէս են Ա, Բ, Է, Ը, Լ, Մ, Ռ, Ա, Ի. այստեղ դրինք Լ եւ Ի տառերը եւս, որոնք առանց այդ փշիկին պիտի դադրէին տառ ըլլալէ¹:

բ) Ունինք տառեր, որոնք առանց իրենց կրած փշիկին զգալիօրէն պիտի չփոթուէին այլ տառերու հետ՝ առանց անշուշտ նոյնանայու անոնց հետ. այսպէս են Դ, Ե, Ղ, Ք: Դ-ն, զրկուելով իր փշիկէն, պիտի չփոթուէր Բ-ին, Ե-ը՝ Լ-ին, Ղ-ը՝ նոյնպէս Բ-ին, իսկ Ք-ն՝ Գ-ին հետ:

գ) Կը մնան երեք տառեր՝ Գ, Թ, Ժ, որոնց կրած փշիկները տառատարբերակիչ որեւէ արժէք չեն ներկայացներ, ուստի կարելի է մինչեւ իսկ հարց տալ, թէ ասոնք իրօք փշիկ մը ունեցած ըլլան Մեսրոպի օրով: Այլ հարց, թէ փշիկով օժտուած շատ աւելի կը գեղեցկացնէ այդ տառերը:

Այս 16-ին մէջ կը գտնենք զոյգեր, որոնց փշիկը տառատարբերակիչ դեր կը կատարէ իր դիրքին շնորհիւ միայն. օրինակ՝ Բ եւ Ը բաղկացած են նոյն տարրերէն ու կը զանազանուին իրենց փշիկներու դիրքով միայն: Պարագան նոյնն է Լ եւ Ի, Դ եւ Ղ, Մ եւ Ա զոյգերուն: Իսկ Ա տառը Ա-էն կը զանազանուի փշիկին ուղղութեամբ. այս վերջին զոյգը կը կազմէ մեր այբուբենի ամենաթոյլ օղակը, ուստի ասոնցմէ մէկը անխուսափելիօրէն պէտք է հեռանար իր սկզբնաձեւէն. այդպէս ալ պատահած է:

*
* *

Գրային յաջորդ ակնբախ յատկութիւնը մեր տառերուն դէմքի կամ հայեացքի այլազանութիւնն է. ունինք տառեր, որոնք ձախառնայեաց են, օրինակ՝ Դ, Զ, Ղ. այլ տառեր, որոնք աջառնայեաց են, օրինակ՝ Բ, Ե, Ը: Մնացեալները՝ ընդհանրապէս վերահայեաց, օրինակ՝ Ս, կամ ստորահայեաց, օրինակ՝ Ո, կը կոչենք չէզոք հայեացքի տառեր: Մեսրոպ ըստ կարելոյն խուսափած է ստորահայեաց տառերէն: Հայեացքի այս այլազանութիւնը հին աշխարհի մէջ յատուկ էր միայն հայերէնին, Գեեզին եւ... եգիպտերէնին: Տրուած ըլլալով, որ մեր տառերը սերտողները ընդհանրապէս անծանօթ մնացած են Գեեզին, այլեւ եգիպտերէնին, ապա անոնք բաւական դժուարութիւն ունեցած են բացատրելու հայերէնի պարզած կացութիւնը, մասնաւորաբար ըսենք՝ մեր ձախահայեաց տառերու պարագան:

Ինչո՞ւ:

Մեր այբուբենը, ինչպէս գիտենք աջնութեաց կը գրուի, այսինքն՝ գրողին ձեռքը կը սկսի տառերը գրել տողին կամ գրադաշտին ձախ կողմէն ու կ'ըն-

¹ Յատկանշական է, այս պարագային, որ հայերէնը չունի որեւէ տառ, որ միայն սիւնէ մը բաղկացած ըլլայ. պարագան մոյնն է Գեեզին համար եւս. միւնչեւ Մեսրոպի ճանչցած բոլոր այբուբենները ունէին այդպիսիները:

թանայ դէպի աջ. աջնութեաց են նաեւ յունարէնը, ֆրանսերէնը եւ այլն: Ասոնց հակառակ՝ ձախնութեաց եղած են սեմական ծանօթ այբուբենները՝ փիւնիկերէնը, ասորերէնը, եբրայերէնը, արաբերէնը, նաեւ պարսկերէնը, նոյնպէս ալ հարաւային-սեմական այբուբենները: Մեսրոպ հետեւած է յունարէնի աւանդոյթին: Արդ, գրութեան ուղղութիւնը մեծապէս կ'ազդէ տուեալ այբուբենի տառերու դիմային ձեւաւորումին վրայ. այդ տառերը հետզհետէ իրենց դէմքը կը դարձնեն դէպի այն կողմը, ուր կ'ընթանայ ձեռքը: Այլ խօսքով՝ աջնութեաց այբուբենի տառերը կը դառնան աջահայեաց, — չհաշուած չէզոք հայեացքի տառերը, — իսկ ձախնութեաց այբուբենի տառերը կը դառնան ձախահայեաց: Այսպէս, եթէ աչքէ անցընենք յունական ու լատինական այբուբենները, պիտի նկատենք, թէ որեւէ ձախահայեաց տառ չունին ասոնք. հայեացքով օժտուած տառերուն բոլորն ալ աջահայեաց են: Ասոր հակառակը՝ սեմական այբուբեններու, օրինակ՝ եբրայերէնի, տառերը ձախահայեաց են: Գրաբանական այս յատկութիւնը պէտք է ծանօթ ըլլար Մեսրոպին, որովհետեւ անկարելի է չնկատել զայն, բայց ահա մեր Գ, Դ, Զ, Ժ, Զ, Ղ, Յ, Զ, Պ, Զ, Յ տառերը, թիւով 11, ձախահայեաց են:

Աճառեան, երկար ու մանրամասն քննելէ ետք Մեսրոպի ժամանակակից միւս այբուբեններու պարագան ու տրամաբանական լուծում մը չգտնելէ ետք մերինին պարզած կացութեան, ճարահատ կը գրէ. «Սակայն... այս բանը կարելուորութիւնից զուրկ մի հարց է»: ու հաստատելու համար, որ ան կարելուորութենէ զուրկ է, օրինակ կը բերէ յունական... մանրատառերը եւ եւրոպական արդի այբուբեններու նոյնպէս մանրատառերը: Սակայն մանրատառը ուրիշ բան է, եւ չի կրնար իբրեւ բաղդատութեան եզր ծառայել: Աճառեանէն առաջ նոյն երեւոյթին անդրադարձած է հայր Սարգիսեան, ըստ որուն Մեսրոպ յունականէն բացի աչքի առաջ կրնայ ունեցած ըլլալ սեմական այբուբեն մը եւս. «Հայերէն այբուբենարանը Ե. դարու յունականի նման ձախէն յաջ կը յառաջէ ի շարագրութեան, սակայն եւ այնպէս կան անոր մէջ տառեր... որոց երեսքն դէպ ի ձախ կը նային...: Այս երեւոյթս կը թուի, ըստ ինքեան, ցուցնել մեզ, թէ ս. Մեսրոպը՝ բաց ի Ե. դարու յունական այբուբենէն՝ աչքի առաջ ունեցած ըլլայ... հնագոյն այբուբեն մ'եւս»: Հաւանական թեկնածուն փիւնիկեանը նկատելէ ետք կը շարունակէ. «ուստի յիշեալ հայ տառերու նայուածքն մասամբ պատահականութեան եւ մասամբ ալ ուրիշ այբուբենարանաց ազդեցութեան արդիւնք կը համարինք» (Բազմավէպ, 1897, ապրիլի յաւելուած, էջ 5): Մատնանշուած տառերուն մէջ կը գտնենք Գ, Դ, Զ, Ղ, Պ եւ այլն, որոնք, սակայն, յունական փոխառութիւն նկատուած են (նկ. 21): Արդ, տրամաբանական է, որ ասոնց պատկերային ներշնչումը Մեսրոպ ստանար յունականէն, իսկ հայեացքի նախընտրութիւնը տար... փիւնիկեանին, եթէ, անշուշտ, երբեւիցէ իր տրամադրութեանը տակ ունեցած էր փիւնիկեանը: Միւս կողմէ՝ ունինք ձախահայեաց տառեր՝ Ժ, Զ, Յ, Զ, Յ, որոնք սեմական ծագում չունին (անշուշտ յունական ալ չեն), հապա ասոնց հայեացքը ուրկէ՞ ներ-

չնչուած է: Լեւոն Խաչերեան իր կարգին, երկար քննելէ ետք պարագան, կը գրէ. «Սակայն հարց է ծագում. ինչո՞ւ Հայոց Դպրատանը իր գրահամակարգը ոճաւորեց միաժամանակ գրապատկերների երեք դիմային դարձումներով, եւ ոչ՝ դրանցից մէկնումէկով: Ինչո՞վ բացատրել այս խայտաբղէտութիւնն ու բազմազանութիւնը գրաոճի: Կարծում ենք՝ միապաղաղ ու միօրինակ ոճը յոգնեցուցիչ է աչքի համար, շփոթեցուցիչ՝ ձեռքի, գրառման գործընթացում» (Խաչ. 210): Այս ալ, անշուշտ, երեւոյթները բոլորովին իւրովի մեկնաբանելու կերպ մըն է, որուն ճաշակը բազմիցս տուած է Խաչերեան իր աշխատութեան մէջ. ու որքան ալ ճաշակները անվիճելի ըլլան, չենք կրնար հարց չտալ. ինչո՞վ միապաղաղ ու միօրինակ է յունարէնը, որ միայն աջահայեաց տառեր ունի, կամ եբրայերէնը, որ միայն ձախահայեաց տառեր ունի. կամ թէ որքանո՞վ յոյնը պիտի ընդունէր, թէ իր տառերը միապաղաղ ու միօրինակ են, նոյնպէս ալ՝ հրեան: Գալով յոգնեցուցիչ ու շփոթեցուցիչ վերադիւրներուն՝ ապա բնաւ ալ ճիշդ չէ, թէ հայեացքի միակերպութիւնը յոգնութիւն ու շփոթ կը յառաջացնէ. ընդհակառակը, գրող ձեռքը շատ աւելի վարժ ու հեզասահ պիտի ընթանար, եթէ մէկ ուղղութեամբ կատարէր իր շարժումները, քան թէ ստիպուէր մերթ դէպի աջ ու մերթ դէպի ձախ դառնալ: Մեսրոպեան տառերու հայեացքի խայտաբղէտութիւնը, ի մասնաւորի ձախահայեաց տառերու առկայութիւնը, արժանի էր ուրիշ վերաբերումի եւ ուրիշ մեկնաբանութեան:

Այս երեւոյթը պէտք է գայթակղեցնէր նախ եւ առաջ բոլոր անոնք, որոնք յունական ծագում կը վերագրեն մեր տառերուն, ու նոր հարցադրումներու առջեւ դնէր զիրենք. առ այս բաւարար էր աչքի առաջ ունենալ քանի մը ցայտուն օրինակներ, որոնք անվերապահօրէն յունական փոխառութիւն նկատուած են: Օրինակ՝ յունական Դ տառը, որ աջահայեաց է, երբեք ալ ձախահայեաց Գ-ի պիտի չվերածուէր Մեսրոպի ձեռքով, եթէ իրօք ան Դ-էն մեկնելով ձեւաւորէր մեր Գ-ը: Յունական Ը, Լ, Ս տառերը չէզոք հայեացք ունին. եթէ Մեսրոպ իրապէս ասոնք ընտրած ըլլար իբրեւ բնորդ մեր Դ, Լ, Ս տառերուն, անվարան աջահայեաց պիտի յօրինէր զանոնք, քանի կարելի է այսպիսիները ազատօրէն ձեւափոխել երկու ուղղութեամբ ալ: Նոյն տրամաբանութեամբ ալ մերժելի է պարսկական տառը, որ բացայայտօրէն աջահայեաց է, նկատել իբրեւ բնորդ մեր Զ տառին: Նոյնհետայն ու բացարձակապէս մերժելի է այն տեսակէտը, թէ Զ եւ Յ տառերը, — երկուքն ալ ձախահայեաց, — կերտուած են հայկական Մ տառէն, որ չէզոք հայեացք ունի: Կամ թէ Յ-ն իբրեւ բնորդ ունեցած ըլլայ յունական Օ կամ Մ տառերը, — ըստ Ակիմեանի, — իսկ Զ-ն՝ յառաջացած ըլլայ Գ -էն: Այսպիսի ենթադրեալ բնորդները բոլորովին տարբեր պատկերներ պէտք է տուած ըլլային հայերէնի այբուբենին: Վերոյիշեալ տառերը ձախահայեաց են, պարզապէս որովհետեւ ձախահայեաց եղած են անոնց բնորդները եւս փոխատու այբուբեններուն, այսինքն՝ Գեեզի, բայց նաեւ եգիպտերէնի մէջ. այլ խօսքով այդ տառերը կը կրեն իրենց ծագումնաբանութեան յստակ դրոշմը:

Այս ալ իր կարգին կը հաստատէ այլ իրողութիւն մը. Մեսրոպ մեծագոյն յարգանքով վարուած է իր բնորդներուն հանդէպ, ու իրականութեան բնաւ չի համապատասխաներ այն առասպելը, թէ ան ծածկած կամ քողարկած է զանոնք: Ոչ մէկ քողարկում, ոչ մէկ զեղծարարութիւն կը գտնենք Մեսրոպի ընթացքին մէջ. իսկ այն աննշան միջամտութիւնները, որոնց դիմած է ան, կը բխէին իր անհատական ճաշակէն ու մանաւանդ գրաբանական անհրաժեշտութիւններէ, զորս տեղին մերովսանն թուեցինք:

Անշուշտ այս բոլորը արգելք չեն, որ հարց տրուէր այնուամենայնիւ, որ թէկուզ Գեեզն ու եգիպտերէնը ըլլային Մեսրոպի աղբիւրները, ի՞նչը կ'արգիլէր իրեն, որ հետեւէր ժամանակի ոգիին ու շրջակայ այբուբեններու պարզած գրաբանական սկզբունքներուն ու ինք ալ, իր կարգին, մեր տառերուն տար աջ հայեացք՝ պահելով հանդերձ անոնց պատկերային հարազատութիւնը: Ճիշդ է, կարելի էր. սակայն ահա այստեղ Գեեզի ընդմէջէն ու անոր օրինակով Մեսրոպ անդրադարձաւ, որ աջընթաց այբուբենի համար, — ինչպէս պիտի ըլլար իրը, — բնաւ ալ պայման չէր աջահայեաց կամ միայն աջահայեաց տառեր յօրինելը եւ թէ կարելի էր աջընթաց գրել նաեւ ձախահայեաց տառերով, ինչպէս կ'ընէր Գեեզը, որուն տառերը հաւասարապէս ձախահայեաց են ու աջահայեաց: Ուստի ինք ալ իր կարգին աւելորդ ու անտեղի պերճանք մը սեպեց իր բնորդներուն հայեացքը փոխելու գաղափարը ու նոյնութեամբ պահպանեց զանոնք: Իսկ թէ նման այլազանութիւն մը, միւս կողմէ, աւելի ակնհաս ձեւով է, ինչո՞ւ չէ, կարելի է համաձայնիլ նման գաղափարի մը, որքան ալ ենթակայական տեսակէտ մը ըլլայ այս:

Աւելցնենք հետեւեալը եւս. թէեւ մեր այս 11 տառերը ձախահայեաց են, սակայն անոնց գրութիւնը կ'ընթանայ ձախէն աջ. երկու տառեր բացառութիւն կը կազմեն՝ Յ եւ Յ, որոնց գրութեան առթիւ ձեռքի վերջին շարժումը կը կատարուի դէպի ձախ:

*
* *

Շատ յաճախ ակնարկուած է մեսրոպեան տառերու անուններուն եւս: Աճառեան, հիմնուելով ասոնցմէ տասին վրայ եւ զանոնք բաղդատելով յունական ու սեմական համապատասխան տառերու անուններուն հետ, կը յանգի այն եզրակացութեան, թէ մերիները հաւասարապէս կը յարին թէ՛ մէկուն, թէ՛ միւսին, սա տարբերութեամբ, որ «Մեսրոպը աշխատել է յատկապէս կարճ, միավանկ, դիւրահասկ անուններ ստեղծել. այս պատճառով կրճատել ու համառօտել է յոյն ու սեմական գրերի անունները» (Աճ. 566): Անուններու ծաւալին կ'անդրադառնանք իր տեղին. սակայն չենք ըմբռնել թէ ինչո՞ւ այդ անուններու ծագումին մէջ Աճառեան կ'ուզէ անպայման յունական ազդեցութիւն եւս տեսնել, երբ չկայ այդպիսին: Ստորեւ կը բերենք բաղդատական ցանկ մը,

ուր դրուած են միայն այն տառերը, որոնց միաժամանակ կը համապատասխանեն սեմական ու յունական անուններ, հետեւաբար դուրս ձգուած են այն տառերը, որոնց կամ սեմական մը չի համապատասխաներ, կամ յունական մը, կամ երկուքը հաւասարապէս, եւ ուստի բաղդատելի չեն:

Այսպիսիները 16 հատ են:

Ա.	այր	ալբֆ	ալֆա
Բ	բեմ	բէթ	բէտա
Գ	գիմ	գիմէլ	գամմա
Դ	դա	դալէթ	դելտա
Զ	զա	զայիմ	զէտա
Թ	թո	թաու	թէտա
Ի	իմի	իոտ	իոտա
Կ	կեմ	կոֆ	կապպա
Ղ	ղատ	լամէդ	լամբդա
Մ	մեմ	մէմ	միւ
Ն	նու	նում	նիւ
Ռ	ռա	ռէշ	ռո
Ս	սէ	սամբֆ	սիգմա
Տ	տիւմ	տէթ	տաու
Փ	փիւր	փէ	ֆի
Ք	քէ	քաֆ	խի

Դժուար չէ նկատել, որ մեր տառերու անուանումներուն մէջ բացարձակապէս ոչ մէկ յունական անունի նախապատուութիւն տրուած է. ոչ մէկ յունական անունի համառօտումով ստացուած է հայկական համապատասխան տառին անունը: Մինչդեռ կը գտնենք առնուազն հինգ զոյգեր՝ գիմ-գիմէլ, դա-դալէթ, զա-զայիմ, մեմ-մէմ, նու-նում, որոնց մէջ հայկական անունը ստացուած է սեմականին համառօտումով: Ասոնցմէ դուրս կը գտնենք նաեւ խէ-խէթ, ծա-ծադէ, որոնց մէջ հայկական անունները նոյնպէս սեմականներուն համառօտումն են, եւ վերջապէս կը գտնենք հո-հոյ, ձա-ձապպա շա-շաուտ, եռեակը, որուն մէջ մերինին անունը ստացուած է Գեեզի համառօտումով: Այս 10-ին վրայ կարելի է տակաւին դիւրաւ աւելցնել րէ-ռէշ, պէ-փէ զոյգերը, որոնց սեմական ռէշ եւ փէ կոչուած տառերը շատ յաճախ հայերէն ր եւ պ տառադարձուած են: Այս 12 հայկական անուններուն դիմաց չենք գտներ ոչ իսկ մէկ յունական տառանուն, որուն համառօտումով ստացուած ըլլայ հայկականը. ուրեմն չենք կրնար ըսել, թէ Մեսրոպ որեւէ անունի առթիւ մտածած ըլլայ յունականէն ներչնուիլ:

Այսքանը՝ անուններու ծագումին մասին:

Հիմա հարց է, թէ Մեսրոպ ի՞նչ նախընթացէ առաջնորդուելով միավանկ անուններ ընտրեց ու, մանաւանդ, այդ անուններուն մէկ կարեւոր տոկոսը

կազմեց մէկ բաղաձայնի ու մէկ ձայնաւորի կցումով, ինչպէս՝ դա, զա, թո, ժէ եւ այլն, որոնց գումարը կը հասնի 22-ի: Այս պարագային եւս, կը կարծենք, ան ներչնուեցաւ Գեեզէն. բացատրենք: Մեսրոպ իր տառալորինումի առիթով ձեռքերուն մէջ ունէր Գեեզի մէկ նախնական այբբենարանը, ուր եթովպական իւրաքանիւր տառի դիմաց դրուած էր, իրեն ծանօթ այբուբեններով, այդ տառին անունը, — որ շատ մօտ է սեմականին ու, այս պարագային, չի հետաքրքրեր մեզ, — ինչպէս նաեւ այդ տառին հնչիւնական արժէքը, որ գումարն էր մէկ բաղաձայնի ու մէկ ձայնաւորի. օրինակ՝ Ն շարքին տառերուն կից գրուած էր Նա, Նու, Նի եւ այլն, այսպէս ալ մնացեալներուն: Չմոռնանք, ասոնք տառերուն հնչիւնական արժէքներն են, ճիշդ է, սակայն այսքանն ալ բաւարար էր, որ Մեսրոպ մտածէր իր յօրինած տառերը անուանել, կը շեշտենք՝ միայն անուանել, նոյնպիսի կցումներով, այսինքն՝ մէկ բաղաձայնի ու մէկ ձայնաւորի միացումով. ահա այս ճամբով ալ պէտք է յառաջացած ըլլան մեր մօտաւորապէս 22 տառերու անունները, որոնք կազմուած են մէկ բաղաձայնէ ու մէկ ձայնաւորէ եւ օժտուած են արտասովոր բարեհնչութեամբ:

*
* *

Այս բոլորէն ետք ի՞նչ առաւ Մեսրոպ այն քաղցր յունարէնէն, որուն կապուած էր հազար ու մէկ թելերով, որով կրթուած էր ի տղայ տիոց, զոր կը կարդար ու կը գրէր, որով աղօթած ու պատարագած ալ էր հաւանաբար. որուն մշակոյթն ու պատմութիւնը այնքան մօտ էին իր սրտին եւ որուն մէջ կը տեսնէր քաղաքակրթութեան մեծագոյն գրաւականը: Յունական գիրերու ձեւէն բացի՝ Մեսրոպ առաւ յունական այբուբենի գրաբանական բոլոր յատկութիւնները անխտիր¹:

¹ Հակառակ յունականէն կատարուած փոխառութեանց հանդէպ մեր ցուցաբերած ընդդիմութեամբ՝ եթէ որոշ զիջողութեամբ մը փորձէիմք միանութեան ինչ որ տարտամ եզրեր գտնել յունական ու մեսրոպեան տառերուն միջեւ, ապա ասոնք կրնան ըլլալ առ առաւելն հետեւեալ ութն՝ Ա-Ա, Բ-Բ, Դ-Դ, Թ-Թ, Կ-Կ, Ա-Ղ, Ն-Ն, Ը-Ս, սակայն նոյնիսկ այս ութին ցուցաբերած միանութիւնները թուացողական են. այս իրողութեամբ կ'անդրադառնանք զուգարեով ասոնց եթովպական համար-ժէքները, որ ահաւասիկ՝

A	Ա	Ա Բ Գ Թ Կ Ղ Ն Ս
B	Բ	
Γ	Գ	
Θ	Թ	
K	Կ	
Λ	Ղ	
N	Ն	
C	Ս	

Մեր այբուբենին, ինչպէս գիտենք, Մեսրոպ տուաւ աջընթաց ուղղութիւն, մինչ սեմականները, ներառեալ պարսկերէնը, ձախընթաց էին. այս ուղղութեան հանդէպ համակրութիւնը անոր մէջ ստեղծողը յունարէնն էր, իսկ յունարէնը գեղեցիկի ու կատարեալի խորհրդանիշն էր իրեն համար: Այս նախասիրութեամբ ալ առաջնորդուեցաւ ան իր տառերու յորինումին առթիւ ու բացարձակապէս չազդուեցաւ ասորերէնէն ու պարսկերէնէն, որքան ալ այս երկուքը հաւասարապէս, եթէ ոչ աւելի, կիրարկուէին Հայաստանի մէջ: Անշուշտ չենք կրնար ըսել, թէ Գեեզը որեւէ դեր խաղաց իր այս ընտրութեան մէջ, քանի Մեսրոպ իր ընտրութիւնը կայացուցած էր վաղուց, նախքան Գեեզին հանդիպելը. սակայն ան ամէն պատճառ ունէր Գեեզին վրայ կեդրոնանալու ու զայն գնահատելու, քանի ան եւս, միակը սեմական բոլոր այբուբեններուն մէջ, աջընթաց կը գրուէր, ու անոր տառերը, ուրեմն, կատարելապէս կը պատշաճէին իր ընտրութեան: Վասնզի ամէն տառ ամէն ուղղութեան չի պատշաճիր. այսպէս, օրինակ, արդի արաբերէնով, պահելով անոր տառերուն հայեացքները, կարելի չէ աջընթաց գրել. ձեռքը կը մերժէ նման կաշկանդում մը, որովհետեւ այդ տառերը յղացուած ու յորինուած են ձախընթաց գրութեան համար, որուն կատարելապէս կը պատշաճին: Ուրեմն ընտրելով Գեեզի տառերը, Մեսրոպ բնաւ պէտք չունէր պատշաճեցումի որեւէ մտահոգութիւն կրելու:

Մեր տառերը, — անշուշտ կ'ակնարկենք երկաթագրերուն կամ արդի մեծատառերուն, — անջատ կը գրուին, ինչպէս անջատ կը գրուին յունարէնն ու լատիններէնը. մինչ սեմական տառերը, օրինակ՝ ասորերէնը, արաբերէնը, այլեւ պարսկական հին տառերը՝ արշակունեանն ու սասանեանը, կցուած կը գրուին. այս պարագային եւս Մեսրոպ առաջնորդուեցաւ յունարէնէն ու անտեսեց միւսները: Այս նախասիրութիւնը եւս գոհացում գտաւ Գեեզի ընդմէջէն, քանի Գեեզն ալ անջատական գրութիւն ունի: Ընտրելով այս վերջինին տառերը՝ Մեսրոպ պէտք չունէր մտատանջուելու, թէ ինչպէս պիտի վերածելէր զանոնք՝ անջատական դարձնելու համար, քանի այդ տառերը իրենց յղացումով ու յորինումով արդէն գոհացում կու տային գրաբանական այդ պահանջին:

Յունական այբուբենը օժտուած է ձայնաւորանիշ տառերով, որոնք կը

Յունականին ու մեսրոպեանին ունեցած նմանութիւնները մէկ շատ հեռուոր արձագանգն են հիւսիսային-սեմական այբուբեններուն եւ հարաւային-սեմական այբուբեններուն միջեւ առկայ հասարակաց տառերուն (դարձեալ տես մկ. 24ա-ի ցուցակն ու ծանօթութիւնը), որոնք որոշ չափով վերապրած են, մէկ կողմէ՝ յունականին, իսկ միւս կողմէ՝ հարաւարապականին մէջ, իսկ աւելի ուշ՝ հարաւարապականէն փոխանցուած են Գեեզին, ու այս վերջինէն ալ՝ մեսրոպեանին: Տարրական քաղաատութիւն մը, սակայն, երեւան կը հանէ, որ մերինները յորինուած են Գեեզի անմիջական քելադրանքով միայն:

Մեր տառերու ակումբները փնտռող բանասէրները, աչքի առաջ չունենալով Գեեզը, գոհացած են յունականին ու մեսրոպեանին միջեւ գտնուող այդ տարտամ նմանութիւններով՝ եզրակացնելու համար, թէ մերիններուն բնորոշները յունական են: Նման սխալ դատողութիւն մը, որուն նպաստած են մեր այբուբենին՝ յունականին հետ ունեցած գրաբանական հասարակաց կողմերը եւս, մղած է զիրենք կատարելու ընդհանրացումներ, որոնք շատ հեռու են իրականութիւն ըլլալէ:

պակսին սեմական այբուբեններուն՝ ասորերէնին, բայց նաեւ պարսկերէնին. այս ալ կը կազմէ յունական այբուբենի գերակայութիւնը հին աշխահի բոլոր գիրերուն վրայ: Այդ ձայնաւորներուն մտապատկերները Մեսրոպի գիտակցութեան մէջ դրոշմուած էին, անշուշտ, այն օրէն, երբ, թոթովախօս մանուկ, ան արտասանեց ու իր գողգող մատներով գրեց յունարէն առաջին բառը: Այնուհետեւ Մեսրոպի գիտակցութեան մէջ տիպար այբուբենը չէր կրնար ձայնաւորէ գուրկ ներկայանալ: Միւս կողմէ՝ սեփական փորձառութեամբ իսկ իր շրջապատին մէջ նկատած էր անշուշտ, թէ ինչ դժուարութեան կը մատնուէին հայ, ու ոչ միայն հայ, մանուկները, երբ անոնք կը գրէին ու կը կարդային այդ այբուբեններով: Լաւագոյն փորձառութիւնը ան ապրեցաւ իր իբրեւ գրագիր պաշտօնավարութեան տարիներուն, այլեւ դանիէլեան գիրերով՝ Հայաստանի մէջ փորձարկութեան միջոցին: Ի գուր չէ որ կորին դանիէլեան գիրերը բնորոշելու առթիւ յատուկ կը մատնանչէ, թէ «չեն բաւական նշանագիրքն՝ ողջ ածել զսիւղոբայս-զկապս հայերէն լեզուոյն», թերութիւն մը, որ առաջին օրէն պէտք է գրաւած ըլլայ մեր լուսաւորիչներու ուղարկութիւնը¹: Ահա այս բոլորը աչքի առաջ ունենալով՝ Մեսրոպ իր կարգին մեր այբուբենը օժտեց ձայնաւորներու անթերի ու ամբողջական շարքով մը, որ միայն հիացում կը պատճառէ: Առաջինը մեր պատմիչները իրենք անդրադարձած են այս մեծ առաւելութեան ու մեծագոյն գովեստով կը մատնանչեն զայն. «Եւ անդ վաղվաղակի նշանակեալ, անուանեալ եւ կարգեալ, յորինէր սիւղոբայիւք-կապօք եւ ձայնատուր նշանօք» (Կորիւն). «Փոխատրելով զհայերէն աթուլթայսն ըստ անսայթաքութեան սիւղոբայից հելլենացոց» (Խորենացի). «Հանդիպեցուցանէր զհայերէն աթուլթայսն ըստ կարգման սիւղոբայից յունաց» (Փարպեցի): Բարեբախտաբար այս պարագային Մեսրոպ չտարուեցաւ Գեեզէն, — եւ անշուշտ դժուար է ակնկալել, որ այդպէս պատահէր, — այլ օրինակ վերցուց յունական այբուբենը, ուր իւրաքանչիւր ձայնաւոր նշուած է առանձին տառով մը, մինչ, ինչպէս գիտենք, Գեեզը այդ առաւելութիւնը չունի, որքան ալ այս վերջինը, իր կարգին, շատ մեծ առաւելութիւններ ունենար սեմական միւս այբուբեններուն վրայ՝ շնորհիւ իր ձայնաւորանիշ տարբերակներուն: Մեսրոպի յորինած ձայնաւորներուն մէջ իւրայատուկ տեղ կը գրաւէ Ու-ն, որ ըստ բանասէրներու միահամուռ կարծիքին, բոլորովին յունական ներշնչումով կատարուած է. յունարէնի մէջ ան ՕΥ է, որուն առաջին տառը կը համապատասխանէ մեր Ո-ին, իսկ երկրորդը՝ Ի-ին: Ուրեմն Մեսրոպ չուզեց այս պարզ ձայնաւորին համար առանձին տառ յորինել, այլ հետեւեցաւ յունարէնի օրի-

¹ Սեմական տառերով սեմական լեզու մը գրելը ունի, անշուշտ, իր որոշ դժուարութիւնները, սակայն անյադրահարելի չեն ասոնք. դժուարը կամ անկարելին՝ սեմական տառերով հնդեւրոպական, — ի մասնաւորի՝ հայերէն, — լեզու մը գրելն է, որովհետեւ այստեղ ձայնաւորները շատ մեծ կարեւորութիւն ունին. օրինակ՝ ինչպէ՞ս կարդալ քաղաքայնագիր «մն» բառը, որուն երկու բաղաձայնները հաւասարապէս կը գտնենք մեր միմ, մէմ, իմմ, իմիմ, ոմմ, մամ, ամամ, ամէմ բառերուն մէջ, չհաշուած տակաւին Ամիմ, Ամոմ, Իմամ, Օմամ, Մամօ, Մամէ յատուկ անունները:

նակին, ուր ան երկու տառով կը գրուի: Եւ, վերջապէս, յունարէնի թելադրութեամբ ալ, կ'ենթադրուի, Մեսրոպ անգիր ձգեց բառամէջի՝ երկու բաղաձայններու միջեւ լսողը Ը ձայնաւորը. այսպէս՝ կը լսենք լրտել, մըշան, վրկայ, բայց կը գրենք լոել, մշան, վկայ: Ը ձայնաւորը, ի տարբերութիւն Մեսրոպի ժամանակակից միւս լեզուներուն, այնքան յաճախական է հայերէնի մէջ, որ մեր ուղղագրութիւնը մեծապէս պիտի տուժէր, եթէ ամէն անգամ գրէինք զայն: Այսուհանդերձ Մեսրոպ հնարեց այս տառը, որովհետեւ հայերէնը, դարձեալ ի տարբերութիւն միւս լեզուներուն, ունի Ը-ով սկսող բառեր՝ ընդ, ըստ, ընթացք, ընկեր եւ այլն, որոնց սկիզբ անհրաժեշտ է գրել զայն, այլապէս նման բառեր անընթեռնելի պիտի մնային: Ակներախ է նաեւ մեր երկբարբառներուն եւ եռարբառներուն ունեցած նմանութիւնը յունականներուն հետ. սակայն այսպիսիները աւելի կ'առնչուին ուղղագրութեան, որ մեր քննութեան առարկայ չէ, եւ, միւս կողմէ, գրային որեւէ փոխառութեան գրաւականը չեն:

*
* *

Անգամ մը որ Մեսրոպ վերջնականապէս յորինեց ու անուանեց այն բոլոր տառերը, որոնք ըստ իր հայեցողութեան անհրաժեշտ էին վերարտադրելու հայերէնի բոլոր հնչիւնները, իրեն կը մնար այբուբենական կարգ մը տալ այդ տառերուն. այս առթիւ եւս ան հետեւեցաւ յունարէնին, եւ շատ ալ զարմանալի չէ այս, քանի այդ կարգը եղած է առաջինը, որ տպաւորուած էր իր գիտակցութեան մէջ¹: Այբուբենական կարգի նոյնութեան անդրադառնալու համար՝ պէտք է հայերէնէն զեղչել այն տառերը, որոնց համապատասխանող հնչիւնները կը պակսին յունարէնին, իսկ յունարէնէն ալ զեղչել այն տառերը, որոնց համապատասխանող հնչիւնները կը պակսին հայերէնին: Այսպէսով կը գտնենք, որ զուգահեռ կ'ընթանան 19 տառեր, որոնց նշած հնչիւնները հասա-

¹ Տոբ. Տաղաւարեան, ըստ որում մեսրոպեան այբուբենին հիմքը դամիւնեան գիրքին իսկ են, համոզուած է, որ մեր այբուբենի յունական կարգը յատուկ էր դամիւնեան գիրքուն՝ սկսեալ այն պահէն, ուր Դամիւն այդ գիրքը յամանց Վասիլապուի պատգամարք Վահրիմիմ ու ասորի քահանայ Հարէլիմ, եւ այս վերջիններուն միտմանով քննարկեալ այդ պատգամարքն ալ դասաւորուեցան անոնք: Տաղաւարեան իր տեսակէտը կը հիմնէ Խորենացիի հետեւեալ հատուածին վրայ. «... կարգեալ ըստ ձեռն օրինակի յունականին զվաղնցուց գտեալ մշանագիր տառից» (տես Խորենացիի բնագիրը, քաղաքաբնութիւն). առ այս ան կը գրէ. «Խորենացիի դամիւնեան գրքուն դասակարգումը Վահրիմիմ եւ Հարէլի կը վերագրէ... Անշուշտ աստի պարտիմի հետեւցնել թէ Վահրիմ եւ Հարէլ դասակարգած էին: Մեսրոպ եւ Սահակ պահեցին այդ շարքը, տեղ-տեղ մեր գրքին զետեղելով» (մշ. աշխ. էջ 35): Հայր Բ. Սարգիսեան, որ գրախօսած է այս աշխատութիւնը, համակարծիք է տոբ. Տաղաւարեանին. «Մեսրոպեան տառից շարքին եւ շարունակութեան մկատմամբ ձեռնարկեալ համակարծիք եմ» (Բագմավէպ, 1897, էջ 7): Այս մասին մանրամասն պիտի խօսուի աշխատութեան վերջին մասին մէջ, ուստի առայժմ կը գոհանամ այսֆանով:

րակաց են երկուքին. միակ վիճելին կը մնայ Ռ տառը, որ դրուած է յունական Rho տառին դիմաց, ուր կ'ակնկալուէր, որ դրուած ըլլար մեր Ր տառը: Ասոնց վրայ պէտք է աւելցնել Ծի-Փիւր եւ Խի-Քէ զոյգերը. ասոնք թէեւ իրենց հնչումով չեն նոյնանար, սակայն յունարէնէ հայերէն կատարուած տառադարձութեանց մէջ յունական Ծի-ին դիմաց դրուած է Փիւր, օրինակ՝ ֆալանգա-փաղանգ, իսկ Խի-ին դիմաց՝ Քէ, օրինակ՝ խարտէս-ֆարտէս. այս նկատուածով Մեսրոպ երկու տառերն ալ զուգահեռ դրած է յունական այդ տառերուն: Կարգ մը բանասէրներ այս 21-ին վրայ կ'ուզեն աւելցնել յունական Քս-ին եւ հայկական Ծ-ին համապատասխանութիւնը եւս. յընթացս մեր աշխատութեան տեսանք, որ յունական այս տառը որեւէ ատեն իբրեւ Ծ չէ ընկալուած մեր նախնիներուն կողմէ. չկայ ոչ մէկ յունական բառ, որուն Քս-ը հայերէն տարադարձութեամբ Ծ տայ. ալ ի՞նչ հիմամբ այնքան պատկառելի լեզուաբաններ կը փորձեն որեւէ առնչութիւն գտնել այս երկուքին միջեւ՝ ըմբռնելի չէ:

Տեսնել ստորեւ՝

Ա	Բ	Գ	Դ	Ե	Զ	Է	Ը	Թ	Ժ	Ի	Լ
A	B	Γ	Δ	E	Z	H		Θ		I	
Խ	Մ	Կ	Հ	Ձ	Ղ	Ճ	Մ	Յ	Ն	Շ	Ո
		K			Λ		M		N		O
Չ	Պ	Ջ	Ռ	Ս	Վ	Տ	Ր	Ց	Ի	Փ	Ք
	Π		P	C		T			Y	Φ	Χ

Իսկ ի՞նչ սկզբունքով Մեսրոպ շարեց մնացեալ 15 հայկական տառերը, որոնք կը պակսին յունարէնին, իսկ մասամբ ալ՝ սեմական լեզուներուն:

Այս հարցով զբաղած են մասնաւորաբար երկու բանասէրներ՝ Աճառեանը եւ Հայր Ներսէս Ակինեանը: Աճառեան անոր անդրադարձած է «Հայոց գրերը» աշխատութեան առաջին (1928) եւ երկրորդ (1984) հրատարակութեանց, ինչպէս նաեւ «Էջմիածին» ամսագրի 1948-ի թիւերուն մէջ: Իսկ Հայր Ակինեան՝ «Հանդէս ամսօրեայ»-ի մէջ (տես մեր աղբիւրները):

Իր յիշեալ աշխատութեանց մէջ Աճառեան կը յայտնէ այն տեսակէտը, թէ Մեսրոպ մնացեալ տառերը դասաւորեց ըստ անոնց՝ մեր այբուբենական կարգին մէջ զիրենք կանխող տառերուն հետ ունեցած պատկերային նմանութեան: Առ այս՝ ան ցոյց կու տայ այդ 15 տառերէն 7-ին ունեցած նմանութիւնները, բացը ձգելով մնացեալները: Տեսնենք այդ 7-էն մէկ քանիին ունեցած «նմանութիւնները»:

«Ը տառը կը յաջորդէ Է-ին, որովհետեւ Է եւ Ը զանազանուած են իրարից միմիայն նրանով, որ առաջինի մէջ թեւը մէջտեղումն է, երկրորդի մէջ թեւը վերելից է»: Այս երկուքը իրարմէ միայն թեւերու դիրքով չէ որ կը զանազանուին, այլեւ այդ թեւերու որակով. Ը-ին թեւը միայն վերելէն չէ յարաբերաբար Է-ին, այլ այդ թեւը նաեւ ոլորում է ու կը ձեւացնէ կոր ձեղուն մը, մինչ Է-ին պարագային՝ ան ուղիղ ու հորիզոնական գծիկ մըն է: Արդ, Մեսրոպ

չատ յստակ զանազանութիւն դրած է պատկերային այս առանձնայատկութեան մէջ, որ իրեն համար տառատարբերակիչ ուրոյն պաշտօն ունի: Ըստ այսմ՝ Ը-ը շատ աւելի նման է Բ-ին, քանի այս վերջինն ան կը տարբերի միմիայն իր ստորին փշիկին դիրքով, մինչ Է-էն կը տարբերի թէ՛ այդ նոյնին դիրքով, թէ՛ որակով: Եթէ Մեսրոպ առաջնորդուէր պատկերային նմանութենէ, ապա Ը տառը պիտի դնէր Բ-էն անմիջապէս ետք:

«Ի կազմուած է մի ուղղահայեաց սիւնից, որի աջ կողքին աւելացել է մի թեւ. և տառի մէջ ուղղահայեաց սիւնը նոյնն է, միայն թեւը իջնում է ցած. այս պատճառով ալ, ուրեմն, և դրուած է Բ-էն ետք»: Շփոթը նոյնն է, եւ Աճառեանի համար թեւերուն որակը նշանակութիւն չունի. մինչդեռ ան մեծ կարեւորութիւն ունեցած է Մեսրոպին համար: Հետեւաբար, եթէ իրապէս պատկերային նմանութիւն փնտռէր ան, ապա կանգ պիտի առնէր Ի տառին վրայ, եւ Լ-ը պիտի գետեղէր անկէ անմիջապէս ետք, քանի Ի եւ Լ ունին նոյն թեւերը: Այդպէս չէ ըրած, ուրեմն նման մտահոգութիւն ալ չէ ունեցած:

Չենք շարունակեր, որովհետեւ մնացեալ 5-ը նոյնքան խոցելի համեմատութիւններ են. մանաւանդ որ Աճառեան, թէկուզ այսպիսի անճիշդ մօտեցումով, հազիւ 7 տառի դիրքը «կը յաջողի» բացատրել, իսկ մնացեալ 8-ին համար որեւէ լուծում չ'առաջարկեր. մինչդեռ եթէ իրապէս գտած ըլլար անոնց դասաւորումի ճիշդ սկզբունքը, — պայմանաւ որ ան իրապէս գոյութիւն ունեցած ըլլայ, — ապա պէտք է ան կիրարկելի ըլլար բոլոր 15 տառերուն համար:

Գալով Ակինեանին՝ ան բոլորովին տարբեր կը մեկնաբանէ այս 15 տառերուն գրաւած դիրքերուն իմաստը. ըստ հայր սուրբին՝ այդ տառերուն դիրքերը սերտօրէն կ'առնչուին իրենց ծագումնաբանութեան. այլ խօսքով՝ տառին դիրքը կը բացատրէ անոր ծագումը:

Ըստ այսմ՝

- Ժ դրուած է Թ-էն ետք, որովհետեւ ան ստացուած է այս վերջինին կիսումով եւ կը համապատասխանէ անոր աջ կէսին:

- Լ-ին տրուած է թուական 30 արժէքը ունեցող դիրքը, որովհետեւ և ասորական փոխառութիւն է (նկ. 12) եւ ասորերէնի մէջ ան նոյնպէս ունի 30 թուական արժէքը: Մեսրոպ Լ-ին կողքին շարած է նաեւ Խ եւ Վ, որոնք նմանապէս ասորական փոխառութիւն են:

- Է եւ Զ տառերը կը յաջորդեն Կ-ին, որովհետեւ Մեսրոպ, յունական Կ-էն կերտելէ ետք մեր Կ տառը, այդ նոյն Կ-ն կ'իսած է երկուքի, աջակողմեան կէսը, որ սուր անկիւն մըն է, կոչած է Է, իսկ ձախակողմեան կէսը, որ հասարակ ձող մըն է, այլազան գալարումներով դարձուցած է Զ: Իսկ թէ ինչո՞ւ այս նոյն միջոցառումին մասին չէ մտածած Մեսրոպ, երբ կը կիսէր Թ տառը՝ Ժ-ն կերտելու համար եւ իր տրամադրութեան տակ ունէր Թ-ին ձախակողմեան ձողը, որ նմանապէս գալարուելով կրնար Զ տալ. այս մասին ոչինչ ըսած է հայր սուրբը:

- Ծ տառը կը յաջորդէ Դ-ին, որովհետեւ Մեսրոպ, յունական Դ-էն կերտելէ

ետք մեր Դ-ը, փակած է այդ տառին խարխիւրը, ապա երկարած է անոր զոյգ թեւերը ու հասած է Ծ-ին: Հայր Ակինեան կը մոռնայ, որ Դ-ին հասնելէ առաջ՝ Մեսրոպ արդէն անցած էր յունական Դ-էն, որուն խարխիւրը արդէն իսկ փակ է, ուստի կը մնար պարզապէս երկարել ասոր թեւերը եւ ստանալ նոյն Ծ-ն ու զայն գետեղել Դ-էն անմիջապէս ետք, որ այդ նոյն Դ-էն ծագած է, ըստ իրեն:

- Յ տառը, ըստ հայր սուրբին, «առանց տարակուսի յունական օ է», այսինքն՝ բոլորագիր Օմեգա, որ, սակայն, յունական այբուբենին վերջին տառն է եւ դիրքային որեւէ առնչութիւն չունի մեր Յ-ին հետ. ուրեմն ինչո՞ւ ան դրուած է Մ եւ Ն տառերուն միջեւ. «ապահովաբար բաղաձայններու շարքը կ'իսաձայնաւորով մը ընդհատելու համար» (Ակն. 310): Թէկուզ այս ըլլայ պատճառը, սակայն ինչո՞ւ յատկապէս Մ եւ Ն բաղաձայններու շարքը ընդհատէր Մեսրոպ, երբ անդին բազմաթիւ ուրիշ զոյգեր ալ ունինք, որոնք ընդհատուելու կարիքը կը ներկայացնեն: Ապա կ'աւելցնէ. «Կրնայ նկատի առնուիլ յունական Մ-ն եւս» (իբրեւ Յ-ի բնորդ):

- Ծ-ն կը յաջորդէ Ն-ի, որովհետեւ առնուած է յունական Քս-էն. քանի այս վերջինը կը յաջորդէ Ն-ին, ապա մեսրոպեան Ծ-ն կը յաջորդէ Ն-ին, որ իր կարգին առնուած է յունական Ն-էն: Այս առասպելին արդէն անդրադարձած ենք իր տեղին, ուստի չենք վերադառնար:

- Զ կը յաջորդէ Ո-ին, որ անշուշտ յունական Օ-ն ունի իբրեւ բնորդ. ուստի Զ եւս «հաւանօրէն ծագած է այդ նոյն Օ-էն»: Ահա թէ ինչպէս. «Օ բոլորակը վարէն բացուած է եւ աւելցուելը կցուած է աջ ծայրը դէպի աջ, այսպէս՝ Զ»:

- Այս տրամաբանութեամբ՝ Զ-ն պէտք է առնչուէր հայկական Պ-ին կամ յունական Ս-ին. «բայց անհաւանական կ'երեւայ ինձ, — կը կանխէ հայր սուրբը, — թէ աղերս ունեցած ըլլայ Պ-ին հետ»: Եւ անոր ակնարկը կանգ կ'առնէ յունական Կոպպա կոչուած նշանագրին վրայ՝ Գ, որ տառ իսկ չէ եւ գոյութիւն չունի յունական այբուբենին մէջ: Այս նշանագիրը կը ծառայէ նշելու 90 թուականը, իսկ մեր Զ-ն՝ 900 թուականը, եւ ահա ճիշդ այստեղ ալ հայր Ակինեան կը գտնէ ինչ որ հաւանական կապ մը Գ-ին եւ Զ-ին միջեւ, մանաւանդ որ յունականը օժտուած է օղակով մըն ալ: Իրմէ առաջ այս նոյն բնորդին վրայ կանգ առած էր հայր Մենեհիշեան եւս, իսկ իրմէ ետք՝ Աշոտ Աբրահամեանը:

- Վ տառը, ըստ հայր Ակինեանի, իբրեւ բնորդ ունի յունական Ուպսիլոն տառը՝ Վ. ան միակն է, որ կը հաւատայ նման ծագումի մը: Այս պարագային ակնկալելի էր, որ Վ-ն եւ Ուպսիլոնը ունենային համապատասխան դիրքեր, ինչ որ պարագան չէ. այս անհամապատասխանութիւնը եւս հայր սուրբը լուծած է բաղաձայններու յաջորդականութիւնը ընդհատելու սկզբունքով. «Վ հաւանօրէն գետեղուած է հոս (այսինքն՝ Ս-ին եւ Տ-ին միջեւ -Ա.Ե.) դարձեալ բաղաձայններու յաջորդականութիւնը ընդհատելու համար» (անդ). բայց չէ՞ որ Վ-ն կ'իսաձայն իսկ չէ, այլ լիարժէք բաղաձայն, հապա ինչպէ՞ս բաղաձայն մը կըրնայ ընդհատել երկու այլ բաղաձայններու յաջորդականութիւնը:

- Յ տառը զետեղուած է Տ-էն ետք,— թէեւ ոչ անմիջապէս ետք, այլ Ռ-ի ընդմիջումով,— որովհետեւ յունական Դ-էն հայկական Տ-ը կերտելէ ետք՝ Մեսրոպ յունական այդ նոյն տառի այլազան պրկումներով ու գալարումներով ալ յօրինած է Յ տառը, ուստի զայն դրած է իր անմիջական եղբօր՝ Տ-ին մօտակայքը. իսկ թէ ինչո՞ւ ոչ անմիջապէս կից՝ յայտնի չէ:

Ահա ասոնք են հայր Ակինեանի՝ այդ 15 տառերու այբուբենական դիրքերուն տուած մեկնաբանութիւնը. Արդ, ի՞նչ մտածել ու ինչպէ՞ս գնահատել այս բոլորը:

Ակնբախ է, նախ եւ առաջ, բացակայութիւնը այն մէկ ու միասնական սկզբունքին, որով հայր Ակինեան առնչութիւններ գտած ըլլալ կը յաւակնի այս տառերու դիրքին ու անոնց ծագումնաբանութեան միջեւ.

- Մերթ հայկական տառն է կիսուողը, օրինակ՝ Թ եւ Ժ.

- Մերթ յունական տառն է, որ կը կիսուի, օրինակ՝ Կ եւ Լ.

- Մերթ թուական զուգադիպութիւնները կը միջամտեն, օրինակ՝ ասորական Լամէտը եւ մեսրոպեան Լիւնը կամ յունական Կոպպան եւ հայկական Ջ-ն.

- Մերթ ամբողջական կամայականութիւնն է առաջնորդողը, օրինակ՝ Ձ-ին յառաջացումը Կ-ի ձախ սիւնէն կամ Յ-ի յառաջացումը Դ-էն եւ այլն:

Չհաշուած այլ անյարիր լուծումներ, որոնց յանգած է բանասէրը:

Այսուհանդերձ հայր Ակինեան քայլ մը աւելի առաջ կ'երթայ Աճառեանէն, երբ յաջորդական տառերու միջեւ զուտ պատկերային նմանութենէ աւելի՝ կը փորձէ ծագումնաբանական կապեր եւս տեսնել. միայն թէ իր մէջբերած բնորոշները համոզիչ չեն, որովհետեւ կանխակալօրէն ընտրուած են յունական այբուբենէն: Միւս կողմէ՝ պէտք է ենթադրել, թէ նման կապ մը միշտ ալ գոյ ու ընդհանուր չէր կրնար եղած ըլլալ:

Հայր Ակինեանի այս սկզբունքը հետագային կիրարկեց Աբրահամեանը եւս. «Դրանց համար նա տառանիշեր է ստեղծել հայկական առկայ տառերի հիման վրայ եւ մեծ մասամբ դրել այն տառի կողքին» (Աբր. 49): Առ այս Աբրահամեան շատ աւելի հետեւողական է, երբ Դ-ն կը ստանայ բանալով Գ-ին գլուխը, Ծ-ն՝ վերաճեւելով Ն-ի ձախակողեան փշիկը, Չ-ն՝ ստորին փշիկ մը աւելցնելով Ո-ին աջ սիւնին, Վ-ն՝ հորիզոնական փշիկ մը աւելցնելով Ս-ին աջ սիւնին ստորոտը եւ այլն: Ինչպէս նկատելի է այս զոյգերուն միջեւ դիրքի եւ ծագումնաբանութեան կապը շատ աւելի սերտ ներկայացուած է, եթէ անշուշտ պահ մը ի մտի չունենանք Գեեզը, ուր արդէն իրարու կից դրուած են Գ եւ Դ, Ն եւ Տ, Չ եւ Ջ եւ այլն, իբրեւ ուրոյն տառեր:

Հայր Ակինեանի հետեւողութեամբ է. Աղայեան եւս կ'ընդունի կարգ մը զոյգերու միջեւ ծագումնաբանական կապը, օրինակ՝ Թ եւ Ժ եւ քանի մը ուրիշներ (տես Մես. Բ., Աղայեանի յօդուածը):

Իսկ օտարներէն Ֆր. Ֆէյտի հետեւեալ բառերով կը նուիրագործէ հայր

Ակինեանի վարկածը. «Կրնանք ընդունիլ այն սկզբունքը, թէ միջանկեալ տառերը, որոնք ստացուած են մեկնակէտ ունենալով յունական այբուբենը, ձեւաւորուած են զիրենք կանխող տառերու հիմամբ» (Հանդ. ամս., 1962, էջ 362):

Հայր Մենեւիչեան, որ յունական փոխառութեանց թիւը կը նկատէ 23՝ անորոշ ձգելով մնացեալ 13-ին ծագումը, հետեւեալ լակոնական մեկնութիւնը կու տայ այս վերջիններու՝ այբուբենական կարգին առնչութեամբ. «Հայերն իրենց հնարած գրերն աւելցուցած են յունարէն այբուբենին մէջ՝ բոլորովին ըստ կամի զետեղելով զանոնք» (Հանդ. ամս., 1896, էջ 217): Ընդգծումը մերն է. եւ կը թուի, թէ ամենաճիշդ դատողութիւնը այս է, գէթ մինչեւ այժմ եւ ըստ մեծի մասի:

*

* *

Այբուբենական կարգերու նուիրուած այս հատուածը աւարտելէ առաջ՝ ընենք հետեւեալ դիտարկումները եւս, որոնք սերտօրէն կ'առնչուին մեր աշխատութեան յաջորդ մասին ու կը դիւրացնեն անոր ընկալումը:

Հիւսիսային-սեմական բոլոր այբուբենները ունեցած են տառային նոյն ֆոնտը ու, ենթադրաբար, հետեւած են մէկ ու միասնական այբուբենական կարգի, որ շատ հաւանաբար ժառանգուած է փիւնիկեանէն: Ասորերէնն ու եբրայերէնը, իբրեւ միակ վերապրողները, կը պահեն այդ կարգը մինչեւ այսօր:

Յոյները, որդեգրելով փիւնիկեան այբուբենը, անոր կարգը փոխելու մասնաւոր փորձ չկատարեցին. այս իրողութեան կարելի է անդրադառնալ՝ բաղդատելով փիւնիկեան ու յունական այբուբենները՝ իրենց նախնական վիճակին մէջ (նկ. 4ա): Սակայն հանդէս եկան այլ գործօններ. մէկ կողմէ՝ սեմական ու յունական հնչիւնները ունէին կարգ մը տարբերութիւններ, ուստի պէտք եղաւ սեմական մէկ քանի տառեր վերարժեւորել ու անոնց յատկացնել նոր հնչիւններ, մասնաւորաբար ձայնաւորներ, միւս կողմէ՝ տեղի ունեցան հնչիւնական կարգ մը անբացատրելի տեղաշարժեր. օրինակ՝ յունական Թէտա տառը եւ սեմական Տէթը ունին նոյն պատկերը, նոյն դիրքը եւ նոյն անունը, սակայն յունարէնի մէջ տառս խուլ-շնչեղ է, մինչ սեմական լեզուներու մէջ ան խուլ է. նոյնպիսի շրջում մը կը գտնենք յունական Տաու եւ սեմական Թաու տառերուն միջեւ, ուր, սակայն, առաջինն է խուլ, իսկ երկրորդը՝ խուլ-շնչեղ: Տրամաբանօրէն կ'ակնկալուէր, որ սեմական Սամեք տառը յատկացուէր յունական Ս-ին, սակայն յոյները զայն յատկացուցին Քս երկհնչիւնին, իսկ Շինը կոչեցին Սիզմա ու յատկացուցին իրենց Ս հնչիւնին: Ահա այս եւ նման գործօններու բերումով է, որ յունական այբուբենական կարգը որոշ տարբերութիւններ ցոյց կու տայ յարաբերաբար սեմականին՝ ըստ էութեան պահելով հանդերձ անոր սկզբնական կարգը. եղած շեղումները թոյլ չեն տար ըսելու, թէ

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Այն ստուգար գրականութեան կողքին, որ նուիրուած է Մեսրոպին ու մեսրոպեան տառերուն, ոչ-նուազ ծաւալուն գրականութիւն մըն ալ յատկացուած է Դանիէլին ու դանիէլեան գիրերուն, սա տարբերութեամբ որ եթէ ծանօթ են մեսրոպեան տառերը եւ կը մնայ որոշել անոնց ակունքները միայն, ապա դանիէլեան գիրերը ընդմիջտ մնացած են անծանօթ, եւ այս անծանօթի ոլորտներուն մէջ առաջ տարուած են բոլոր դատողութիւններն ու կռահումները: Առ այս ի գործ դրուած ճիգերը փորձած են պատասխանել հետեւեալ հարցումներուն.

ա) Ի՞նչ ծագում ունէին դանիէլեան գիրերը.

բ) Ճիշդ քանի՞ հատ էին անոնք.

գ) Մեսրոպ օգտագործե՞ց այդ գիրերը, թէ՞ անոնցմէ անկախ հնարեց մեր ալբուրները:

Հարցումներ, որոնցմէ իւրաքանչիւրը դուռ կը բանայ այլ հարցադրումներու, հետեւաբար նոր բանավէճերու, ուր ուրուագծուող լուծումները շատ հեռու են իրարու համապատասխանելէ եւ մօտէն կը յիշեցնեն մեսրոպեան տառերու ծագումնաբանութեան յարուցած տարակարծութիւններն ու բանավէճերը:

Շատ աղքատ է, մանաւանդ, պատմական այն հէնքը, որուն վրայ հիմնուելով կատարուած են այդ դատողութիւններն ու կռահումները:

Անորոշութեան քողի մը տակ ծածկուած է, նախ եւ առաջ, ինքը՝ Դանիէլը:

Կորիւն, որ առաջին յիշատակողն է զայն, ոչ մէկ ատեն հաղորդակցութեան մէջ կը դնէ զինք ժամանակակից ոեւէ հայու հետ. ըստ անոր՝ Վռամ-չապուհ արքան Հաբէլ անուկով քահանայէ մը կ'իմանայ Դանիէլի ու անոր ունեցած գիրերուն մասին՝ առանց տեսած ըլլալու Դանիէլը: Աւելի ուշ, երբ ան իր նախարարներէն Վահրիճը Ասորիք կը զրկէ իբրեւ պատգամաւոր՝ բերելու համար դանիէլեան գիրերը, այս վերջինը նոյնպէս չի տեսներ Դանիէլը, այլ նոյն Հաբէլի միջնորդութեամբ կը ստանձնէ անոր ունեցած գիրերը ու Հայաստան կը բերէ զանոնք:

Խորենացի քիչ մը տարբեր կը պատմէ այս բոլորը. Վահրիճ Հաբէլին հետ միասին կը ներկայանայ Դանիէլին, անոնք միատեղ կը ծանօթանան այդ գիրերու հանգամանքներուն եւ կը հմտանան անկէ. իսկ աւելի ուշ՝ Խորենացի Մեսրոպը եւս կը տանի Դանիէլին քով, որմէ ան կը փորձէ տեղեկութիւններ քաղել անոր ունեցած գիրերուն մասին:

Գալով Փարպեցիի՝ ան եւս որեւէ կապ չի դնէր Դանիէլի ու Վահրիճի միջեւ, որ Հաբէլի ձեռքով կը ստանձնէ դանիէլեան գիրերը:

Ինչ կը վերաբերի անոնց արժեւորումին, ապա այս պարագային իրարմէ բաւական կը տարբերին մեր պատմիչները, մէկ կողմէ՝ Կորիւնն ու Խորենացին, միւս կողմէ՝ Փարպեցին:

Ըստ առաջին երկուքին, որոնք ժամանակակից էին Մեսրոպին, դանիէլեան գիրերը գոհացում չտուին հայերէնի պահանջներուն, ուստի խափանուեցան, եւ Մեսրոպ իր միջոցներով հնարեց նոր գիրեր, իսկ ըստ Փարպեցիի, որ ծնած է Մեսրոպի մահէն քանի մը տարի ետք, ան գոհացաւ դանիէլեան գիրերով ու անոնց հիմամբ ու պատշաճեցումով ալ հնարեց հայոց այբուբենը: Եւ, ինչ որ գայթակղեցնող է, Փարպեցի կը յաւակնի, թէ իր տեղեկութիւնները քաղած է Կորիւնէն, որ, ինչպէս տեսանք, ուրիշ բան կ'ըսէ:

Պատմական ու աղբիւրային այս հակասական հէնքին վրայ է, ահա, որ հիմնուած է այն ստուար գրականութիւնը, որ, սկսած միջնադարու պատմիչներէն ու մատենագիրներէն մինչեւ մեր օրերը, կը փորձէ ճանչնալ դանիէլեան գիրերը եւ անոնց ունեցած աղբիւրը եւ բաժինը հայ գիրերու գիւտի գործընթացին մէջ: Այդ գրականութեան ծալքերը շատ մանրամասն տրուած են Զարբհանալեանի, Յարութիւնեանի, Աճառեանի եւ ուրիշներու կողմէ: Հետեւաբար զանց կ'ընենք զանոնք՝ գոհանալով հատ ու կենտ ակնարկութիւններով միայն, զորս կը պահանջէ մեր շարագրանքի ընթացքը:

Յատկանշական է, որ այն բոլոր հետազոտողները, որոնք փորձած են արժեւորել դանիէլեան գիրերու տարողութիւնը մեր այբուբենի գիւտին մէջ, իրենց ենթադրութիւնները, դատողութիւններն ու եզրակացութիւնները հիմնած են միմիայն հիւսիսային-սեմական այբուբեններու եւ ասոնց յարող գրահամակարգերու վրայ, ճիշդ այնպէս, ինչպէս վարուած են անոնք, որոնք հետազոտած են մեսրոպեան տառերու ակունքները: Նման հետազոտութիւններ ոչ մէկ դրական արդիւնքի յանդած են, եւ դանիէլեան գիրերը կը մնան անծանօթ:

Մեր աշխատութեան այս մասով կը նպատակադրենք՝ ճանչնալ ու երեւան հանել այն ճշգրիտ այբուբենը, զոր Դանիէլ հայերէն կարծելով ուղարկեց Հայաստան: Եթէ յաջողեցանք մեր այս ձեռնարկին մէջ, ապա շատ դիւրին պիտի ըլլայ զուգարբել այդ այբուբենն ու մեսրոպեանը եւ ըստ այնմ եզրակացնել:

Առ այս՝

- Աչքի առաջ պիտի ունենանք Մեսրոպի օրով գործող, թէկուզ եւ գործածութենէ դադրած, բոլոր գրահամակարգերը՝ հիւսիսային թէ հարաւային¹:

¹ Ամէն հետազոտութիւն կ'ունենայ իր սահմանափակումները. ըստ այսմ՝ մեր քննութեան դաշտէն դուրս կը ձգենք այն բոլոր այբուբենները, որոնք Մեսրոպէն շուրջ հազարամեակ մը առաջ ծնունդ առին յունականէն ու այնուհետեւ լատինականէն Փոքր Ասիոյ ու Եւրոպայի տարածքին ու ապա անհետացան: Նկատի չենք առնել նաեւ գոթականը, որ ժամանակակից էր Մեսրոպին եւ յունարէնի ու լատինարէնի մէկ խառնուրդն էր միայն: Դուրս կը ձգենք նմանապէս արամեական ծագում ունեցող միջին-ասիական կարգ մը այբուբենները, ինչպէս՝ խարոշտին, մամիբեականը, սոգդիականը, այլեւ հնդկական բազմաթիւ այբուբեններ, որոնց անդրադարձը մեզ պիտի խրէր հնագրական անիմաստ ու տաղտկալի ծանծաղուտի մը մէջ:

- Պիտի վերընթերցենք մեր աղբիւրներուն մէջ տեղ գտած այնպիսի մանրամասնութիւններ, որոնք կա՛մ անուշադրութեան մատնուած են, կա՛մ սխալ մեկնաբանուած:

- Պիտի օգտուինք հնագրագիտութեան այն բոլոր նուաճումներէն, զորս 20-րդ դարու երկրորդ կէսը կը դնէ մեր տրամադրութեան տակ:

Ո՞Վ ԷՐ ԴԱՆԻԷԼ

Այս անունը բոլորովին պատահականօրէն ու անակնկալ լուսարձակի տակ կ'իյնայ այն օրէն, երբ Վուամշապուհ Միջագետքի մէջ ռազմական գործողութենէ մը վերադարձի ճամբուն վրայ կ'իմանայ անոր մասին ու ապա կը տեղեկացնէ Սահակին ու Մեսրոպին:

Անոր կերպարը բնորոշելու մասնաւոր ճիգ չենք գտներ մեր սկզբնաղբիւրներուն մէջ: Շատ տարտամ է Կորիւնի «առն ուրումն ասորոյ եպիսկոպոսի ազնուականի» արտայայտութիւնը, ուր մտնող ազնուական ածականը յատուկ գնահատականի մը ցուցանիչը չէ, այլ քրիստոնեայ վարդապետէ մը քրիստոնեայ եպիսկոպոսի մը տրուած ընթացիկ ու սովորական վերադիր մը. ուրիշ ոչ մէկ ատեն ու ոչ մէկ ձեւով Կորիւն կը փորձէ բնորոշել Դանիէլի անձը: Առաւելագոյնը, զոր կրնանք հետեւցնել, այն է, որ այս ասորի եպիսկոպոսը պէտք է գրաբանական հետաքրքրութիւններ ունեցած ըլլայ, քանի գրային ցանկ կը պահէ իր քով, կը սերտէ զայն ու կ'եզրակացնէ, թէ հայկական է ան, իսկ աւելի ուշ՝ կը յաջողի իր գիտելիքները փոխանցել Հաբէլ քահանային՝ իր մերձակորին, որ եկած էր այդ ցանկը ստանձնելու, որպէսզի Վահրիճին յանձնէր զայն:

Խորենացի երեք առիթով կ'անդրադառնայ անոր եւ թերեւս կ'օգնէ, որ քիչ մը աւելի կարենանք ուրուագծել անոր կերպարը. ըստ Խորենացիի՝ Դանիէլ անձամբ իր ունեցած տառերը ձեւաւորողն է՝ «նշանագիր յարմարեալ ի Դանիէլէ եպիսկոպոսէ»: աւելի անդին՝ Հաբէլ քահանան ու Վահրիճը շատ լաւ կը հմտանան անկէ՝ «քաջ հմտացեալ ի Դանիէլէ»: Եւ վերջապէս պատմահայրը Մեսրոպը եւս կը տանի Ասորիք, նոյնինքն Դանիէլին, որպէսզի յաւելեալ տեղեկութիւններ քաղէ անկէ: Ինչպէս կը տեսնենք, Դանիէլի անձը քիչ մը աւելի ուռճացած կը գտնենք Խորենացիի գրիչին տակ, որով ան աւելի մեծ վարկ ու հեղինակութիւն կը ստանայ, բայց եւ այնպէս անոր կերպարը ծածկող քողը կը շարունակէ մնալ թանձր ու անթափանցելի:

Փարպեցիի «սքանչելի եպիսկոպոս» որակումը շատ բան չ'աւելցնեմ եւ մէկ արձագանգն է Կորիւնի ազնուականին. Փարպեցի Դանիէլի մահէն բաւական ետք կը գրէր իր երկը, եւ դժուար թէ կարենար նոր արժեւորում մը բերել: Թող որ նման մտահոգութիւն ալ չէ ունեցած արդէն:

Միջնադարեան մատենագիրներու բնորոշումները պարզապէս քաղուած են մեր սկզբնաղբիւրներէն ու որեւէ նորութիւն չեն աւելցնեմ եղածներուն վրայ: Աւելի պերճախօս են նորագոյն բանասէրները, յատկապէս Գալուստ Տէր

Մկրտչեան, Գաբրիէլ վ. Նահապետեան, Մարկոսարտ, Պիտրոս, Աճառեան, Ակիմեան, Զարբհանալեան եւ ուրիշներ, որոնք, պեղելով պատմութեան էջերը ու մասնաւորաբար ասորական աղբիւրները, յաջողած են որոշ չափով վերականգնել Դանիէլի կերպարը:

Այս բոլորէն ի յայտ կու գայ, թէ Մեսրոպի օրով իրօք գոյութիւն ունեցած է այս անունը կրող եպիսկոպոս մը, որ գործած է Հայաստանի հարաւային Աղձնիք նահանգին մէջ, իբրեւ թեմակալ առաջնորդ: Այս նահանգը, որ իր սահմանային դիրքին բերումով յաճախ տէր ալ կը փոխէր, ունէր խառն բնակչութիւն մը, որ կը բաղկանար մասնաւորաբար ասորիներէ ու հայերէ: Ինչ որ կը նշանակէ, թէ Դանիէլ ամէնօրեայ սերտ շփումի մէջ էր որքան ասորի, նոյնքան ալ հայ համայնքին հետ: Ասով ալ կը բացատրուի այն բնական հետաքրքրութիւնը, զոր Դանիէլ կրնար սնուցած ըլլալ իր հայ ծուխերուն հանդէպ: Իսկ ինչ կը վերաբերի այս երկու համայնքներուն, ապա ասորիները վաղուց ունէին իրենց ազգային գիրը, աւելի քան երկու դար առաջ թարգմանած էին Աստուածաշունչը եւ տէր էին ճոխ մատենագրութեան մը, մինչ հայերը տակաւին զուրկ էին գիրէ, որքան ալ, ենթադրելի է, անոնք հաւատային, թէ ունեցած են իրենց սեփականը, որ հիմա կորսուած էր: Իսկ ասորի եկեղեցին, նեցուկ ունենալով պարսկական իշխանութիւնը, ճիգ չէր խնայեր քրիստոնէութեան ջահակիրը դառնալու Արեւելքի,— ու ոչ միայն Արեւելքի,— ժողովուրդներուն: Ասորական ազգայնականութիւն մը, բաւիս նեղ առումով, տեղաբնակ հայերը կամ այլ փոքրամասնութիւններ ասորացնելու իմաստով, բացակայ է անոր գործունէութեան ծիրէն: Ասով կը բացատրուի Գրիգոր Լուսաւորիչէն սկսեալ ասորի հոգեւորականներու գրեթէ ազատ գործունէութիւնը Հայաստանի մէջ, ասորերէնի ազատ ուսուցումն ու տարածումը, այլեւ այն շատ սիրալիր յարաբերութիւնները, զորս հայ հոգեւորականութիւնը կը մշակէ ասորի հոգեւորականներու հետ: Չմոռնանք, որ դաւանական բաժանումները տեղի ունեցած չէին եւ աղանդաւորական շարժումները ծնած չէին տակաւին, այնպէս որ մէկ ու միասնական եկեղեցւոյ մը ծառայելու տրամադրութիւնը կ'իշխէր երկուստեք:

Ահա այս միջավայրին, ժամանակին ու մտայնութեան ծնունդն էր Դանիէլ: Եւ բնաւ պէտք չէ զարմանալ, որ ան հայութեան հանդէպ ցոյց տար այն նոյն սրտցաւութիւնը, զոր հետագային Մեսրոպ պիտի տար վրացիներու ու աղուաններու հանդէպ, այսինքն՝ շահագրգռուած ըլլար իր հայ հօտին հոգեւոր առաւել լուսաւորութեամբ, եւ այս շահագրգռութիւնը թարգմանուէր հայ համայնքը կամ ժողովուրդը գիրով օժտուած տեսնելու ձգտումով, մանաւանդ որ անոր կեանքին մէջ հայերը շատ աւելի մեծ ներկայութիւն էին, քան էին վրացիներն ու աղուանները Մեսրոպի առօրեային մէջ: Բայց եւ այնպէս այս բոլորը ո՞ր աստիճան յանձնառութեան մղած էին զինք...

Տեսնենք ստորեւ:

ԴԱՆԻԷԼԻ ԱՂԵՐՍԸ ԻՐ ՈՒՆԵՑԱԾ ԳԻՐԵՐՈՒՆ ՀԵՏ

Այս աղբիւրը բաւական շփոթ կը մնայ մեր սկզբնաղբիւրներուն մէջ եւ դուռ բացած է բազմաթիւ տարակարծութիւններու:

Կորիւն քանի մը առիթներով ակնարկած է անոր: Ասոնցմէ առաջինը հետեւեալն է. «Յայնժամ պատմէր նոցա արքայն վաս առն ուրումն ասորւոյ եպիսկոպոսի ազնուականի՝ Դանիէլ անուն կոչեցելոյ, որոյ յանկարծ ուրեմն... նշանագիրս աղփաբետաց հայերէն լեզուի»: Ինչպէս նկատելի է, այստեղ կը պակսի բայը, զոր նշանակեցինք կախման կէտով, եւ բնագրային այս թերին կը գտնենք Կորիւնի ամենահին ձեռագրին մէջ: Աբեղեան, որ պատրաստած է Կորիւնի բնագրին գիտական հրատարակութիւնը (տես մեր աղբիւրները), համոզուած է, որ պակսող բայը պէտք է ըլլայ գտեալ. իրեն համակարծիք է Աճառեան եւս, ինչպէս ուրիշներ: Սակայն այլ ձեռագրերու եւ հրատարակութիւններու մէջ գտեալ-ին փոխարէն դրուած է գրեալ. «Բայց անհեթեթութիւն է ասել, թէ Դանիէլը յանկարծ պատահաբար նշանագրեր է գրել, հնարել. յանկարծ պատահաբար կարելի է գտնել մի բան, ոչ թէ հնարելու նշանակութեամբ, այլ յայտնաբերելու» (Ժանօթ. 58): Նոյն ձեռագրին մէջ կը գտնենք. «Եւ իբրեւ պատմեցաւ նոցա յարքայէ վասն գրելոյն ի Դանիէլէ...»: այս պարագային Աբեղեան գրելոյն-ը կը դարձնէ գտելոյն եւ նոյն տրամաբանութեամբ եւ այս ձեւով ալ կը վերականգնէ բնագիրը. «Գտելոյն հեշտութեամբ կարող էր աղճատուելով դառնալ գրելոյն, բաւական էր միայն Տ տառի ներքեւի կարճ մասը ջնջուէր կամ լաւ չկարդացուէր» (անդ): Աճառեան համակարծիք է այս սրբագրութեան եւս: Այսուհանդերձ գրեալ եւ գրելոյն բայաձեւերու շփոթեցուցիչ ուրուականը ի սպառ չի փարատիր ու կը շարունակէ մտքեր պղտորել¹:

Աբեղեան,— եւ իր հետ Աճառեան եւս,— գտեալ եւ գտելոյն ձեւերու վաւերականութիւնը հաստատուած կը նկատեն Կորիւնի բնագրին, ինչպէս նաեւ բոլոր հրատարակութիւններուն մէջ մուտք գործած յաջորդ ակնակութեան. «Ապա առեալ երանելի հոգաբարձուացն զյանկարծագիւտ խնդրելին...» (տես մեր բերած բնագիրը եւ էջատակի ծանօթութիւնը, էջ 39): Արդ, Ակիմեան եւ անոր հետեւողութեամբ նաեւ Մաթեոսեան կը գտնեն, որ այս հատուածը բովանդակող պարբերութիւնը իր տեղը չի գտնուիր, հետեւաբար յանկարծագիւտ բառը դանիէլեան գիրերուն չի վերաբերիր. այլ խօսքով՝ դանիէլեան գիրերուն գտեալ ըլլալը հաստատող որեւէ վկայութիւն չունինք:

Դանիէլեան գիրերու գտնուած եւ ոչ թէ գրուած ըլլալու վարկածին կառ-

¹ Կորիւնի այս հատուածին բոլորովին տարբեր ընթերցում մը կ'առաջարկէ Նահապետեան. «Յայնժամ պատմէր նոցա արքայն վասն առն ուրումն ասորւոյ եպիսկոպոսի ազնուականի Դանիէլ անուն կոչեցելոյ, որոյ անկարծ (ստուգիւ) ունէր նշանագիրս արփաբետաց հայերէն լեզուի» (Վարքա. Մեսրոպայ, էջ 127): Ունէր... որ աւելի կը նշանակէ գտած, քան թէ գրած: Նահապետեանի այս ընթերցումը երկրորդող չէ եղած:

չող բանասէրները կը հիմնուին կորիւնի երրորդ եւ վերջին ակնարկութեան վրայ, որ հետեւեալն է. «Մանաւանդ զի նշանագիրքն իսկ յայլոց դպրութեանց թաղեալք եւ յարուցեալք դիպեցան»։ Ինչ որ կը թելադրէ այն միտքը, թէ այդ գիրքերը պատկանած են այլ դպրութեան մը, այլ ժողովուրդի մը, որ հրաժարած է անոնցմէ, «թաղած» է զանոնք, եւ Դանիէլ պարզապէս գտած ու վերականգնած, յարուցած է զանոնք։ Եթէ այսպէս է, ուրեմն Դանիէլ ինք չէր կրնար գանոնք գրողը ըլլալ (անշուշտ յօրինողի իմաստով)։ Այս պարագային ալ մեր առջեւ կը ցցուի այլ շփոթ մը, քանի ձեռագրերն ու հրատարակութիւնները երեւան կը հանեն այլ տարընթերցումներ. քաղբալֆ-ին փոխարէն կը գտնենք քողբալֆ, այլեւ քաղբալֆ, իսկ Ակինեան յարուցեալֆ-ին փոխարէն կ'առաջարկէ յանկուցեալֆ, այլեւ՝ մուրացեալֆ...։ Եթէ պահ մը մտածենք, որ քողբալֆ-ը վերջին հաշուով համարժէք է քաղբալֆ-ին, ապա քաղբալֆ-ը, որուն վրայ կ'աւելնայ յանկուցեալֆ-ը եւս, բոլորովին տարբեր բան կը թելադրէ. այսինքն՝ Դանիէլի ունեցածը պատրաստի գտնուած ցանկ մը չէր, այլ իր կողմէ իսկ կատարուած քաղուածք մը, ինչ որ կը նշանակէ, թէ Դանիէլ դիմած էր լուրջ նախաձեռնութեան մը, որ կը միտէր հայկական այբուբեն մը հնարել, եւ առ այս՝ ան քաղուածքներ կատարած էր այլ այբուբեններէ ու համադրած էր հայկական գիրքեր. ու ոչ միայն համադրած...

Խորենացիի պատումը քիչ մը աւելի ջուր կը լեցնէ այս տեսակէտը պաշտպանողներու ջողացքին. հետեւինք. «Մատուցեալ առ արքայն քահանայի ուրումն՝ Հաբէլ անուն կոչեցեալ, խոստանայր հայկականացս լեզուաց առնել նշանագիր, յարմարեալ ի Դանիէլէ եպիսկոպոսէ...»։ այստեղ յարմարեալ բառն է, որ կը պղտորէ միտքերը։ Այս բառին ո՛ր հոմանիշին ալ կ'առչինք, չենք կրնար դանիէլեան գիրքերու գոյառումին մէջ անտեսել Դանիէլի յատակ դերակատարութիւնը։ Խորենացիի մէկ այլ ակնարկութիւնը կը գտնենք այն դրուագին մէջ, ուր կը պատմուի Վահրիճի երթը Ասորիք, ուր ան, Հաբէլի ընկերակցութեամբ, կը ներկայանայ Դանիէլին ու կը ստանձնէ անոր գիրքերը. «Քաջ հմտացեալ ի Դանիէլէ, կարգեալ ըստ ձեւոյ օրինակի յունականին զվանջուց գտեալ նշանագիր տառից, եկեալ ետուն ցմեծն Սահակ եւ Մեսրոպ»։ արդ, այստեղ մտնող գտեալ բառը իր կարգին կարգ մը բնագրերու մէջ գրեալ է, ինչ որ նմանապէս դերակատար կը դարձնէ Դանիէլը։

Փարպեցիի երկը գերծ է նման երկուութիւններէ. ան երկու անգամ կ'անդրադառնայ դանիէլեան գիրքերուն եւ երկուքին ալ որեւէ աղերս չի թելադրեր անոնց ու Դանիէլին միջեւ. ահաւասիկ այդ հատուածները. «Ասացեալ է ուրումն ցարքայ, թէ տեսի նշագիրս հայերէն առ ումեմն եպիսկոպոսի ի գեօղ միում», իսկ աւելի անդին՝ «Առն բարեպաշտի Դանիէլի եպիսկոպոսի, առ որում նշանագիրքն հայերէն կային»։ եւ այսչափ միայն։ Պարզ է. այդ գիրքերը ենթադրաբար հայերէն էին ու կը գտնուէին Դանիէլի մօտ, որով Փարպեցի հեղինակային ոչ մէկ վերագրում կը կատարէ անոր։ Եւ չէր ալ կրնար կատարել, քանի ինք միակն է մեր սկզբնաղբերներուն մէջ, որ համոզուած է այդ գիրք-

րու հայեցիութեան եւ հայկական ծագումին. ինքն է գրողը. «Մանաւանդ թէ գոն նշանագիրք հայերէն լեզուոյս»։ Եւ ճիշդ այս համոզումին բերումով ալ ան այդ գիրքերը կը նկատէ մեսրոպեան այբուբենի նախատիպարը, որով գոհացան Մեսրոպ ու ժամանակակիցները։

Միջնադարու պատմիչներուն համար Դանիէլ մերթ այդ գիրքերը առաջնորդ է, մերթ կարգողը, մերթ գտնողը, նայած թէ ինչպէս կ'ըմբռնեն ու կը մեկնաբանեն անոնք սկզբնաղբերները։

Նորագոյններէն հայր Միքայէլ Չամչեան յատակ կողմնորոշում չունի. «Ասորի եպիսկոպոս տեղոյն, որ կոչիւր Դանիէլ, յարմարեալ, յօրինեալ է յիւրմէ տառս ինչ հայոց», բայց նաեւ՝ «Վասն դանիէլեան նշանագրաց չունիմք ինչ հաստատուն աւանդել. յիւրմէ՞ արդեօք հնարեալ իցէ զայն, թէ՞ յայլոց առեալ» (Աճ. 437)։ Նոյն անորոշութիւնը հայր Մկրտիչ Աւգերեանի քով է. «Ունի առ իւր Դանիէլ նշանագիրս իմն ալիքաբետաց հայերէն լեզուին, գտեալս ուստեք կամ յարմարեալս» (անդ)։

Նահապետեան ունի տարբեր մեկնաբանութիւն մը. ըստ այս վերջինին՝ Աղձնիքի մէջ հաստատուած էր դպրոց մը, ուր կը յաճախէին հայ ուսանողներ եւս, եւ այս վերջիններուն համար հնարուած էր, — չ'ըսեր որոշ կողմէ, — այբուբեն մը՝ «քաղուած եւ յերկրուած այլեւայլ դպրութիւններէ... փոքր ի շատէ յունական կամ հռովմէական գրութեան նմանակութեամբ ձեւակերպուած... իրենց համար մինչեւ իսկ բաւականացուցիչ» (Բազմավէպ, 1913, էջ 127)։ Դանիէլ, որ այս դպրոցին կը պատկանէր, այս գիրքին ալ ղրկեց Հայաստան. սակայն ան միայն առաքողն էր, «հետեւապէս այդ նշանագրերն նորագիտ կամ Դանիէլի հնարած կամ յարմարցուցածն չէին» (անդ)։

*
* *

Ապա կը հետեւին աւելի բացորոշ ակնարկութիւններ, որով Դանիէլին կը շնորհուի եւ գիրքերու հեղինակի, եւ զանոնք կիրարկողի պատիւը։

«Ասորի Դանիէլի՛ հայերի համար կազմած այբուբենը, — կը գրէ Գալուստ Տէր Մկրտչեան, — հաւանօրէն պիտի լինէր քաջաբար գրուած ըստ ասորականին։ Մաշտոցի արած փոփոխութիւններէն մէկը պիտի լինէր ըստ յունականին գրութիւնը դարձնել ձախից աջ։ Մինչեւ մեսրոպեան կատարելագործուած այբուբենի ընդհանրանալը, երկար տարիներ, հաւանօրէն տասնեակ տարիներ, դանիէլեան գրութիւնը աւանդուած պիտի լինի գոնէ Դանիէլ եպիսկոպոսի գործունէութեան շրջանում՝ Հայաստանի հարաւում... այդ այբուբենից որեւէ հետք գտնելը որչափ ցանկալի բանասիրութեան համար, նոյնչափ թերեւս եւ անյուսալի մի բան է» (Հայագիտական ուսումնասիրութիւններ, Ա., էջ 429)։

Ըստ Մարկուարտի Դանիէլ իր կազմած այբուբենի տառերը հաւաքած էր

«Հնացած տառատեսակներին... դժբախտաբար այս վերջին այբուբենին մենք լրիւ անտեղեակ ենք մնում» (Մես. Ա. 147). Իսկ «Մաշտոցի վաստակը գլխաւորապէս կայացել է Դանիէլ եպիսկոպոսի գործածած այբուբենի բարեփոխման մէջ» (անդ, էջ 158). ուրեմն Դանիէլ ոչ միայն կազմած, այլեւ գործածած է այդ գիրերը: Արդարեւ աւելի անդին կը կարդանք. «Պէտք է նկատի ունենալ, որ Դանիէլն իր այբուբենովը երկար ժամանակ հայերէն է գրել, ուրեմն եւ այս լեզուով արդէն թարգմանութիւններ է կատարել նա» (անդ, էջ 161):

Ակինեան շատ աւելի առաջ կ'երթայ իր վերլուծումներուն մէջ. «Դանիէլ անձամբ յօրինած էր յիշեալ նշանագիրը, թէ՛ աւանդ պահած էր իր մօտ: Հաւանականագոյն կ'երեւայ կարծել, թէ նա ինք յերկրած ըլլայ» (Ակն. 294). գալով այդ այբուբենը կազմող տառերուն՝ ապա անոնք «յոյն եւ ասորի նշանագրերէ փոխառութեամբ կցկցուած էին» (անդ). ըստ այսմ Ակինեան կ'առաջարկէ Կորիւնի «յայտնող դպրութեանց թաղեալք եւ յարուցեալք»ը սրբագրել ու կարդալ «յայտնող դպրութեանց քաղեալք եւ յանկուցեալք»: Ակինեան իր ենթադրութիւնը կը հիմնաւորէ այն իրողութեամբ, թէ Դանիէլ կը յաջողի «նշանագրերու արժէքը բացատրել Հաբէլի» (ըստ Խորենացիի՝ նաեւ Վահրիճի). թէ Դանիէլ որքանով յաջողեցաւ ճիշդ բացատրել այդ տառերուն արժէքները՝ պիտի տեսնենք իր տեղին, սակայն նոյնիսկ եթէ գոհացուցիչ բացատրութիւն մըն ալ տուած ըլլար, ապա այս չի նշանակեր, թէ իր յօրինածներն էին այդ տառերը. ան կրնար ձեռքերուն մէջ ունենալ պատահական ցանկ մը, որուն տառերուն դիմաց այդ արժէքները արդէն նշուած էին իրեն ծանօթ լեզուով մը, որով հիմամբ ալ ան զանոնք ծանօթացուց Հաբէլին (ու Վահրիճին): Աւելի բնորոշելով այդ տառերը՝ Ակինեան կ'աւելցնէ. «Կը բացակայէին անկէ ձայնաւորները, գոնէ ըստ մեծի մասին. ասորին իր նշանագրերուն համար ասորական նշանագրերը հիմ առած կ'երեւայ. հաւանաբար գրչութիւնն ալ աջէն ձախ կ'ընթանար» (անդ): Ապա իր կարգին կանգ կ'առնէ այդ գիրերով կատարուած թարգմանութեանց վրայ. «Դանիէլ իրբեւ Աղձնեաց եպիսկոպոս ունէր իր հովանիին տակ բազմալեզու ժողովուրդներ... հայեր՝ սասունցիք, խոթա-ցիք... Բնականաբար այդ անգրագէտ, թերեւս մասամբ նաեւ հեթանոս ժողովուրդները քրիստոնէութեան շահելու համար հոգ տարած պիտի ըլլայ Դանիէլ քարոզիչներ ուղարկելու եւ այս առթիւ խորհած նաեւ անոնց խառնախօս լեզուներու համար նշանագիրներ հնարել՝ կարենալու համար ս. Գրոց ինչ-ինչ մասեր այդ լեզուներուն թարգմանել» (Ակն. 295-6):

Ակինեան, ի տարբերութիւն Տէր Մկրտչեանի ու Մարկուարտի, չ'ընդունիր թէ Մեսրոպ ու Սահակ գոհացան դանիէլեան գիրերու կատարելագործումով, այսուհանդերձ այսքանն ալ բաւարար է գայթակղելու համար, թէ ինչո՞ւ այս բոլոր յարմարութիւններով օժտուած գիր մը, որ ուսուցման բովէն անցած էր եւ որով մինչեւ իսկ թարգմանութիւններ կատարուած էին, պէտք է լքուէր ու փոխարինուէր ուրիշով մը: Ինչո՞ւ, Ակինեանի բառերով իսկ, «ուրախութիւնը, զոր ունեցան Սահակ եւ Մաշտոց դանիէլեան նշանագիրներու ի տես, շատ վաղանցուկ եղաւ: Ի մերձուստ ուսումնասիրելով զայն՝ գտան անբաւական»

(Ակն. 297): Ինչպէ՞ս կ'ըլլայ, որ Աղձնիքի հայերուն ու հայերէնին գոհացում տուող այբուբեն մը յանկարծ անբաւական դուրս կու գայ Հայաստանի մէջ կամ թէկուզ լրացումի ու կատարելագործումի կը կարօտի:

Եւ վերջապէս ինչի՞ վրայ կը հիմնուին այս բոլոր ենթադրութիւնները, որոնք կը ձգտին, մէկ կողմէ՝ հեղինակային դափնի նուիրել Դանիէլին, միւս կողմէ՝ կիրարկելի ու թարգմանութեանց ալ բովէն անցած ներկայացնել անոր գիրերը, որոնցմէ ոչ մէկ հետք մնացած է եւ որոնց ինքնութիւնը հայեցողական դատողութեան սահմաններէն անդին չէ անցած:

Դանիէլ այդ գիրերուն հետ ոչ աղերս ունեցած է, ոչ ալ կիրարկած է զանոնք: Ան պարզ աւանդապահ էր այդ գիրերուն, շատ հաւանաբար՝ մոլորեալ աւանդապահ մը, ինչ որ ըմբռնելի է: Արդարեւ, երբ Մեսրոպ այդ գիրերը խափանելէ ետք անձամբ Միջագետք գնաց ու գտաւ նոյնինքն Դանիէլը՝ անկէ լուսաբանութիւններ խնդրելու, — ինչպէս կը վկայէ Խորենացի, — ան ոչ մէկ յաւելեալ տեղեկութիւն կրցաւ փոխանցել Մեսրոպի ու անոր ցոյց տուաւ Եդեսիոյ ճամբան. եթէ իրօք Դանիէլ ինք էր անոնց հեղինակը ու թարգմանութիւններ ալ կատարած էր անոնցմով, ապա պիտի կարենար հեշտութեամբ բացատրել այդ գիրերու գործածութեան կերպերը, այլեւ՝ ցոյց պիտի տար իր կատարած թարգմանութիւններէն հատուածներ, իբրեւ յաւելեալ ապացոյց անոնց կիրարկելիութեան: Դանիէլ ասոնցմէ ոչ մէկը ըրաւ:

Խորենացի վերոյիշեալ վերագրումները ջրող շատ աւելի զօրաւոր փաստ մըն ալ կը հայթայթէ մեզի. ըստ պատմահօր՝ երբ Հաբէլ եւ Վահրիճ կ'երթան Դանիէլէն ստանձնելու այդ գիրերը, այս վերջինը զանոնք կը դասաւորէ «ըստ ձեւոյ օրինակի յունականին» եւ ապա միայն կը յանձնէ զանոնք: Ինչ որ կը նշանակէ, թէ այսքան ատենէ ի վեր, որ Դանիէլ այդ գիրերը ունէր իր քով, ոչ իսկ դասաւորած էր զանոնք, ոչ իսկ այբուբենական կարգ մը տուած էր անոնց եւ հիմա, մետասաներորդ ժամուն միայն, երբ Վռամշապուհի պատգամաւորը կու գայ, յանկարծ կը մտածէ կարգի դնել զանոնք ու այնպէս ուղարկել Հայաստան: Գիր հնարողը, թէկուզ քաղուածաբար, ու զանոնք այնքան արդիւնաւէտ կիրարկողը չէր կրնար այսպէս անկարգ ձգած ըլլալ զանոնք:

Աճառեան հետեւեալ ձեւով կը բնորոշէ դանիէլեան գիրերը. «Անշուշտ դա մի հասարակ ցուցակ էր, որի վրայ գրուած էր ասորերէն լեզուով՝ «Այս է գիր Հայոց» եւ տառերի մօտ էլ դրուած էր համապատասխան ասորերէն տառը... Ուստի պիտի ընդունենք, թէ դա գտնուում էր որեւէ ասորերէն գրքի կամ ժողովածուի մէջ... Իմ կարծիքով, ամբողջ թիւրիմացութիւնը, որին զոհ գնացին թէ՛ Դանիէլը եւ թէ՛ Մեսրոպը, արամեական (հին ասորական) եւ արամեան (հայ) բառերի շփոթութիւնից էր առաջանում եւ նորագիւտ այդ տառերը ուրիշ բան չէին, բայց եթէ ինչ որ արամեական հնացած տառեր» (Աճ. 152-53). իսկ աւելի անդին. «Դանիէլ ասորի եպիսկոպոսը յանկարծ մի տեղ գտնելով յիշեալ այբուբենը եւ կարծելով, թէ հայ լեզուի այբուբենն է, յայտնեց Վռամշապուհին...» (Աճ. 455): Գ. Սեւակ այլ տեսանկիւնէ դատելով կը հերքէ ամէն

աղերս Դանիէլի եւ դանիէլեան գիրերու միջեւ. «Դանիէլեան գրերը ե՛լ իրենց պատկերով հեռու են եղել ծանօթ ժողովուրդների գրերից, ե՛լ ծագումնաբանօրէն սերել են հեռաւոր անծանօթ ժողովուրդների դպրութիւններից, ըստ որում անծանօթ՝ նաեւ Դանիէլ եպիսկոպոսին, այլապէս սա ինք էլ չէր սխալուի եւ հայերին ներկայացնի այդ գրերը իբրեւ հայկական գրեր» (Մես. Բ. 202):

Այսքանով ալ կը գոհանանք՝ եզրակացնելու համար, թէ Դանիէլ իր զրկած գիրերուն հետ որեւէ աղերս չունէր, եւ որեւէ նախաձեռնութեան մը արդիւնքը չէին անոնք. ինք այդ գիրերը պարզապէս ու պատահականօրէն գտնողն էր:

*
* *

Մենք ծանօթ ենք, վերջապէս, այս բոլորի կողքին այն վարկածին, ըստ որուն՝ դանիէլեան գիրերը կը ներկայացնէին «հին հայկական», ինչպէս կ'ըսուի՝ նախամեսոպոտամի, այբուբենը, զոր Դանիէլ բախտը ունեցած էր, — ինք միայն, — գտնելու կամ երեւան հանելու: Այսպէս մտածողներուն համար եւս, անշուշտ, Դանիէլ որեւէ աղերս չէր կրնար ունեցած ըլլալ այդ գիրերուն հետ: Չենք քննարկեր այս վարկածը, որովհետեւ չենք հաւատար անոր հաւաստիութեան: Թեր ու դէմ կարծիքներու համար՝ ընթերցողը կը յղենք Ա. Աբրահամեանի, Հր. Աճառեանի ու է. Աղայեանի նշուած աշխատութիւններուն:

ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ ԳԻՐԵՐՈՒ ԾԱԳՈՒՄՆԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Կորիւն, որ իր երկը շարադրած է դանիէլեան գիրերու Հայաստան բերուելէն մօտաւորապէս 40 տարի ետք, կը գոհանայ զանոնք «յայտնի դպրութեանց թաղեալք»¹ կոչելով. ասոր մէկ հարազատ արձագանգն է Խորենացիի մուրա-

¹ Կորիւնի այս բնորոշումը կը դարձնեն մեր հետազոտութեան հիմնական ուղեցոյցներէն մէկը. այսուհանդերձ թաղեալք բառին տակ չենք ուզեր շարիլ անխտիր այն բոլոր այբուբենները, որոնք Մեսոպոտամիա առջ շրջած էին (տես էջ 93-ի տախտակին ծանօթութիւնը) Դանիէլի շուրջ կամ աւելի անդին. մենք չենք հաւատար, որ այդպիսիներէն որեւէ մէկը կրնար անցնիլ Դանիէլի ձեռքը: Դանիէլեան գիրերը տրամաբանօրէն պետք է ներկայացնէին այնպիսի այբուբեն մը, որ կ'ապրէր հոգեվարժարան կացութեան մը մէջ, կամովին համուած էր շրջանառութեան եւ որուն յիշատակը իսպառ ջնջուած չէր տակաւին մարդոց յիշողութեան. ահա թէ ինչու թաղեալք-ի փոխարէն հաւանաբար աւելի տրամաբանական է Աճառեանի թողալք-ը: Միայն այսպիսի այբուբենի մը ցանկը կրնար շարունակել պահուիլ անծանօթ խորշի մը մէջ, ուրկէ Դանիէլ պատահաբար երեսն պիտի հանէր գայն, ցանկ մը, որուն ի տես ինչ որ տեղ մը ինչ որ անհատի մը կողմէ կարելի ըլլար հաստատել, թէ այդ գիրերը այլեւս թաղուած, թողուած կամ յիշուած էին:

ցածոյ յորջորջումը: Կորիւն, որ պէտք է տեսած ըլլար այդ գիրերը, անցնող 40 տարիներուն բաւական ճամբորդեց՝ հասնելով մինչեւ Եդեսիա ու Բիւզանդիոն, ուր բազմաթիւ գրահամակարգեր տեսաւ անշուշտ, բայց եւ այնպէս շատ տարտամ կը բնորոշէ դանիէլեան գիրերը ու որեւէ նորութիւն չի յաջողիր փոխանցել ընթերցողին. այս ալ կը նշանակէ, որ ուրիշ անգամ եւ ուրիշ տեղ չէ հանդիպած անոնց, այլապէս ակնկալելի է, որ քիչ մը աւելի բան ունենար հարգելու: Գալով Խորենացիի, բացառուած չէ, որ ինք եւս տեսած ըլլայ դանիէլեան գիրերէն նմուշ մը, — որքան ալ աւելի ուշ ծնած ըլլայ ինք. միւս կողմէ՝ ինք շատ աւելի ճամբորդած է քան Կորիւնը, գտնուած է Փիւնիկէ, Աղեքսանդրիա, Հռոմ, Աթէնք, Բիւզանդիոն եւ այլ տեղեր, — բայց ահա Խորենացի եւս այդ նոյն գիրերուն ուրիշ անգամ հանդիպած ըլլալ չի թուիր եւ որեւէ նոր տեղեկութիւն չի յայտնել անոնց մասին, այլապէս ինք աւելի մանրապատում կը գրէ ու լաւ գիտէ, աւելի քան Կորիւնը, թէ ինչ կ'ակնկալէ ընթերցողը իրմէ: Ուրեմն մեր այս երկու սկզբնաղբիւրները ո՛չ ուրիշ առիթով տեսած են դանիէլեան գիրերը, ո՛չ ալ կը ճանչնան անոնց ճշգրիտ պատկանելիութիւնը:

Դանիէլեան գիրերը ճանչնալու իրենց ճիգին մէջ բանասէրները մասնաւորաբար կը կառչին Կորիւնի հետեւեալ վկայութեան. «Ի վերայ հասեալ, թէ չեն բաւական նշանագիրքն՝ ողջ ածել զսիւղոբայս-զկապս հայերէն լեզուոյն», — այսինքն՝ Աբեղեանի թարգմանութեամբ՝ «Հասկացան, որ այդ նշանագրերը բաւական չեն հայերէն լեզուի սիւղոբաները-կապերը ամբողջութեամբ արտայայտելու», — այլ խօսքով՝ այդ գիրերով կարելի չէր հայերէնի վանկերը կազմել: Այս տուեալներով՝ քննիչները գրեթէ միահամուռ եզրակացուցած են, թէ այդ գիրերուն կը պակսէին յատկապէս ձայնաւորները, քանի հայերէնի վանկակազմութեան մէջ հիմնական դերը վերապահուած է ձայնաւորներուն: Ասկէ անդին դիւրին պիտի ըլլար մակաբերաբար հասնիլ այն եզրակացութեան, թէ այդ գիրերը սեմական էին (Աճառեան «արամէական» կոչած է զանոնք), քանի սեմական այբուբենները միայն զուրկ էին ձայնաւորներէ: Դանիէլ ինք ալ սեմական ժողովուրդի գաւակ ըլլալուն՝ դժուար թէ անդրադառնար նման նրբութեան մը ու կարենար նախատեսել, այդ գիրերը հայերէն կարծելէ առաջ, թէ մեր լեզուն կարելի չէր գրել առանց ձայնաւորի, — վերջին հաշուով հայագէտ մը չէր ան, — այլապէս սկիզբէն եւեթ պիտի ըմբռնէր, թէ իր գտած գիրերը չէին կրնար հայերէն ըլլալ:

Այսօր, 1600 տարուան հեռաւորութենէ մը դիտելով կացութիւնը, մենք ի վիճակի ենք այլապէս ալ հաստատելու, թէ դանիէլեան գիրերը չէին կրնար սեմական չըլլալ, քանի Մեսոպոտամիայի օրով չկար ոչ-սեմական որեւէ այբուբեն, որ «թաղուած» ըլլար. միակ այդպիսին ետրուսկականն էր (նկ. 4ա), որ յունականէն չէր տարբերել, իսկ Դանիէլ չէր կրնար այս մէկը ձեռք անցուցած ըլլալ, անցընելու պապագային ալ՝ երբեք հայկական պիտի չսեպէր զայն: Ըստ ինքեան կը բացառենք ետրուսկականին ժամանակակից կարգ մը այլ այբուբեն-

ներ՝ փոխգիտականը, իւրկիականը, իւրդիականը, կարիականը, զորս գործածող ժողովուրդներու ոչ պատմութիւնը ու ոչ լեզուն ծանօթ են եւ որոնք բոլորն ալ յունական այբուբենի աւանդոյթին մէջ կ'իյնան. չենք ակնարկեր նաեւ գոթական այբուբենին, որ յունական ու լատինական գիրերու համադրումով յառաջացած արուեստական այբուբեն մըն էր, որ ժամանակակից էր Մեսրոպին:

Անգամ մը որ որոշուած էր այդ գիրերուն սեմական ծագումը, ինքնաբերաբար «որոշ» ըլլալ կը թուէր նաեւ անոնց թիւը՝ 22, քանի սեմական այբուբենները ունին 22 տառ միայն: Այս ալ կը նշանակէ, որ դանիէլեան գիրերուն կը պակսէին ոչ միայն 7 ձայնաւորներ, այլեւ 7 բաղաձայններ. այսպէս կը մտածեն ինճիճեան, Էմին, Լազարոյ, Հիւրշման, Ղ. Աղայեան, Յարութիւնեան, Միւլլեր, Տաղաւարեան, Գարդհաուզէն, Նահապետեան եւ ուրիշներ: Առ այս կը բերուին այդ պակսող տառերը նշող զանազան ցանկեր, որոնք բնաւ ալ իրարու չեն համապատասխաներ եւ որոնք կը ներկայացնեն, մէկ կողմէ՝ դանիէլեան գիրերը, միւս կողմէ՝ Մեսրոպի կողմէ անոնց վրայ աւելցածները: Լանգլուա, հետեւողութեամբ պատմիչ Վարդան Արեւելցիի, մինչեւ իսկ հազիւ 17 կը սեպէ դանիէլեան գիրերու թիւը:

Այս բոլոր ենթադրութիւնները, որոնց ետին կանգնած են այնքան անուանի լեզուաբաններ, զուրկ են ամէն հիմնաւորումէ եւ առաջ քշուած են բնական հետեւողութեամբ միայն ու կը կազմեն նոյն յուշադրամին երկու երեսները: Պատկերը աւելի ամբողջական կը դառնայ, եթէ ըսենք, որ անոնք կը հետեւին միջնադարու այն պատմիչներուն, որոնք նոյնքան տառ կը վերագրեն Դանիէլի այբուբենին: Իսկ այս բոլոր հետեւողութիւնները հանուած են հիմնուելով հիւսիսային-սեմական այբուբեններու վրայ՝ սկսած փիւնիկեանէն, անցնելով արամէականէն ու պարսկականէն ու հասնելով ասորականին¹: Բացարձակապէս ոչ մէկ բանասէր, հայ թէ օտար, փորձած է հայեացքը ուղղել դէպի հարաւ, ուր ծնունդ առած այբուբենները բոլորովին տարբեր պատկեր կը պարզէին եւ Դանիէլը, — ու ոչ միայն Դանիէլը, — մոլորեցնելու բոլոր տուեալներով օժտուած էին (նկ. 24):

*
* *

Մենք հաւանաբար քիչ մը աւելի պէտք է յամենանք Դանիէլի կերպարին վրայ՝ ոչ այնքան զայն գերագնահատելու, որքան զայն թերագնահատելէ խուսափելու համար: Արդ, այս ազնուական ու սքանչելի, այլեւս փիլիսոփայ

¹ Պ. Պիտրըս, փորձելով ցանցնալ սեմական այն այբուբենը, որուն կրնար ակնարկել Կորնիլի քաղնալ՝ բառը, կը գրէ. «Բացի պալմիրականէն՝ արամէական այլ գիր չկար, որ այն օրերուն շրջանառուութեմէ դուրս դրուած ըլլար» (նշ. աշխ. էջ 207): Ըստ իրեն, ինչպէս բոլոր բնաբաններուն համար, միայն արամէական կամ հիւսիսային — սեմական կրնային ըլլալ դանիէլեան գիրերը:

եպիսկոպոսը, ինչպէս կ'որակեն զայն մեր պատմիչները, իր աստիճանին թելադրած զարգացումով օժտուած այս ասորի հովիւր, որ զրաբանական հետաքրքրութիւններ ալ ունեցած ըլլալ կը թուի, կրնա՞ր իրապէս հայերէն կարծել, այդպէս յայտարարել ու ապա Հայաստան ղրկել զրահամակարգ մը, որ ունենար միայն 22 տառ, այլ խօսքով՝ հիւսիսային-սեմական այբուբեն մը. կը կարծենք, թէ ոչ: Դանիէլ կրնար մասնագէտ լեզուաբան մը ըլլալ, մանաւանդ հայագէտ մը, — իսկ նմանները գոյութիւն չունէին այն օրերուն, — սակայն եւ այնպէս պանդոյր մըն ալ չէր, անկասկած: Հայերու հետ իր ամէնօրեայ շփումներուն բերումով ան պէտք է նկատած ըլլար, որ հայերէնը, ունենալով հանդերձ ասորերէնի գրեթէ բոլոր հնչիւնները (տես նկ. 4բ, ծանօթութիւն), օժտուած էր, միւս կողմէ, այնպիսիներով, օրինակ՝ Ժ, Խ, Ձ, Ծ, Զ, Ը, Թ, որոնք յատուկ էին այս լեզուին ու կը պակսէին ասորերէնին: Ու տարրական հաշիւ մը, որ լեզուաբանական որեւէ հմտութիւն չի պահանջեր, պիտի թելադրէր իրեն, ուրեմն, որ մեր լեզուն կը գործէր մօտաւորապէս 29-30 հնչիւններով, բաղաձայն հնչիւններով, որովհետեւ ասորիի մը համար ձայնաւորներու ճանաչումը կրնար միշտ ալ թերի ըլլալ. ասորին չունի ձայնաւորի զգացողութիւնը: Այսքանն ալ պէտք է բաւարար ըլլար մեզի թելադրելու, թէ Դանիէլի մոլորութիւնը, որուն պահ մը բաժնեկից դարձան Մեսրոպ ու Սահակ եւս, ունէր շատ աւելի խոր պատճառներ: Ըստ այսմ ալ անոր ցանկը չէր կրնար 22 տառէ բաղկանալ, ուրեմն չէր կրնար հիւսիսային-սեմական ըլլալ. ան պէտք է ըլլար հարաւային-սեմական այբուբեն մը, որուն տառերուն գոնէ թիւը մօտենար կամ հաւասարէր մեր բաղաձայններուն թիւին, այսինքն՝ 29, այլ խօսքով՝ ճիշդ այնքան, որքան ալ իրօք ունին այդ այբուբենները, մասնաւորաբար հարաւարաբանը (նկ. 25):

Եւ այս թիւը՝ 29, բաւական յստակ ու յաճախակի նշուած է մեր պատմիչներուն կողմէ, սակայն բացարձակապէս ոչ մէկ հետազօտող կարեւորութիւն տուած է անոր: Ուշադրութեան առարկայ մնացած է 22-ը:

Արդարեւ, Աճառեան, որ շատ մանրակրկիտ սերտած է դանիէլեան գիրերուն համար առաջարկուած զանազան թիւերը, մէկ առ մէկ թուելէ ետք հիւսիսային-սեմական այբուբեններուն յարող հեղինակներու անունները ու անոնցմէ իւրաքանչիւրին առաջարկած թիւը, կազմած է նաեւ ցանկը ա՛յն աղբիւրներուն, բոլորն ալ միջնադարեան, որոնք դանիէլեան գիրերը սեպած են 29. սկսելու համար՝ թուենք ասոնցմէ առաջինը՝ Ասողիկը. «Թէոդոս Փոքր՝ որդի Արկադոս... ի սորա աւուրս էր սուրբ հայրապետն հայոց Սահակ, յորոյ աւուրս դպրութիւն հայոց լեզուիս Իթ գիր (29) ի Դանիէլէ փիլիսոփայէ ասորւոյ կարգեցաւ» (Ասողիկ, հանդէս Գ., գլուխ Գ.): Այս նոյն թիւը այնուհետեւ կը յիշեն, ըստ Աճառեանի, Ոսկեփորիկը, Կայսերաց գիրքը, Մովսէսի եւ Դաւիթի անվաւերականը եւ Գանձասարը (Աճ. 443): Աճառեան շատ խոր ըմբռնում կը ցուցաբերէ բոլոր այն պատմիչներուն հանդէպ, որոնք դանիէլեան գիրերուն թիւը կը տարուբերեն 17-24-ի միջեւ, սակայն 29-ի պարագային դայթակղած

հարց կու տայ. «Բայց ի՞նչ թիւ է 29» (անդ): Կը փորձէ մեկնաբանել զայն, սակայն... չի յաջողիր, ապա կը շփոթէ բոլոր տուեալները ու այդ շփոթով ալ կը փակէ հարցը, որ կը մնայ անլոյծ. զայն նոյն ձեւով փակած ըլլալ կը թուին միւս բոլոր հետազոտողները եւս, որոնցմէ ոչ մէկուն նուազագոյն թելադրութիւնը կ'ընէ այս թիւը եւ որոնց բոլորն ալ անտարբեր կ'անցնին անոր վրայէն:

Մեզի կը մնայ քննարկել վաւերականութիւնը այս թիւին, որ շատ մեծ նշանակութիւն ունի մեր հետազոտութեան համար:

Ասողիկ, որ վերը յիշուած միջնադարեան աղբիւրներուն մէջ հնագոյնն է,— 10-րդ դարու պատմիչ է ան,— որեւէ մակարեքութեան արդիւնք չի սեպեր այս թիւը, այլ կը ներկայացնէ զայն իբրեւ բացարձակ իրողութիւն մը. սակայն ուրկէ՞ կրնար զայն առած ըլլալ ինք, որ դէպքերէն 6 դար ետք կը գրէր, մանաւանդ որ նոյնիսկ սկզբնաղբիւրները չեն յիշած նման թիւ մը:

Կանխելու համար ըսենք, որ մեր սկզբնաղբիւրները մեսրոպեան տառերու թիւը եւս չեն յիշատակած, եւ այս վերջինը գտնելու համար՝ հարկ է դիմել հետագայ աղբիւրներու եւ գրաւոր յուշարձաններու վկայութեան. սա տարբերութեամբ, որ Ասողիկ շատ հեռու է Ե. դարէն, ահա թէ ինչու իր վկայութիւնը վերապահութիւն կը պատճառէ, թէ եւ բոլորովին ալ բացառուած չէ, որ տարրական թիւի մը յիշողութիւնը այնքան ալ դժուար չըլլար փոխանցել սերունդէ-սերունդ, նոյնիսկ եթէ պատմական դէպքերու ու անցքերու փոխանցումը առարկայ դառնար այլազան ու շատ ըմբռնելի աղաւաղումներու: Այս նոյն վկայութիւնը կը գտնենք, սակայն, Անանիա Շիրակացիի «Ժամանակագրութիւն»ին մէջ եւս. «Թէոզոս Փոքր՝ որդի Արկաղեայ... ի սորա աւուրս էր սուրբ Սահակ՝ հայոց հայրապետ, յորոյ աւուրս դպրութիւն հայերէն լեզուի քսան եւ ինն գրով ի Դանիէղէ փիղիսոփայէ ասորւոյ կարգեցաւ» (Ա. Աբրահամեան, Շիրակացու մատենագրութիւնը, Երեւան, 1944, էջ 389): Ինչպէս կը նկատենք այս եւ Ասողիկէն մէջբերուած վկայութիւնը կը նոյնանան, եւ այս պարագային վերջինս պէտք է հետեւած ըլլայ առաջինին, որ երեք դարով աւելի հին է: Շիրակացի իր կարգին պէտք է աւելի մօտ կանգնած ըլլայ սկզբնաղբիւրի մը, որ, սակայն, անծանօթ է մեզի: Միայն թէ կան ինչ որ կասկածներ, թէ «Ժամանակագրութիւն»ը Շիրակացիի գրիչին չի պատկանիր, այլ Ժ. դարու պատմիչ Ուխտանէսի. այս կասկածը առաջին յայտնողներէն թուենք հայր Զարեհանալեանը. «... զոր ոմանք Շիրակացույ կ'ընծայեն եւ այլք Ուխտանէսի» (Հայկ. հին դպրութիւն, Դ., էջ 465): Հայր Բ. Սարգիսեան «Բագմավէպ»ի մէջ (1903, էջեր 509-17) շատ մանրակրկիտ քննարկումի ենթարկելէ ետք այս բնագիրը, կ'եզրակացնէ. «Թերեւս անաչառ քննադատութիւնը զինուրի նաեւ ասկից վերջ յիշատակարանիս,— իբրեւ Ան. Շիրակացու վաւերական գործն ըլլալուն,— դէմ, սակայն դժուարաւ պիտի յաջողի խախտել անոր է. դարու հնութիւնը» (անդ, էջ 517). այլ խօսքով՝ նոյնիսկ եթէ խնդրոյ առարկայ երկին հեղինակը Շիրակացին չէ, ապա ան անպայման է. դարուն կը պատկանի: Արդէն մեզ ալ հետաքրքրողը ոչ այնքան Շիրակացիի հեղինակութեան

վաւերականութիւնն է, որքան անոր վերագրուած երկին հնութիւնը. իսկ Ա. Աբրահամեան իր դեկտորական աւարտաճառին մէջ կը հաստատէ նոյնը:

Իսկ ի՞նչ աղբիւր կրնար օգտագործած ըլլալ ինքը՝ Շիրակացին, կամ «Ժամանակագրութիւն»ի հեղինակը. ըսինք՝ հաւաքական յիշողութիւնը արհամարհելի գործօն մը չէ այս պարագային, մանաւանդ որ հարցը կը վերաբերի չոր թիւի մը միայն, սակայն կարելի է կառչիլ ինչ որ կորսուած գրաւոր աղբիւրի մը հաւանականութեան եւս: Այսպիսի պարագաներու չենք կրնար զանց ընել Աճառեանի հետեւեալ գեղեցիկ խորհրդածութիւնը. «Կարող ենք եւ պէտք է մտածենք, որ յետին աղբիւրների մէջ գտնուած նոր տեղեկութիւններից գոնէ ոմանք քաղուած են հին վաւերական աղբիւրներից. ուստի եւ իբրեւ այդպիսիք՝ թանկագին եւ վստահելի մնացորդներ են: Հետեւաբար պէտք չէ, որ ամէն մի այդպիսի նոր տեղեկութեան հետ վարուենք կատարեալ արհամարհանքով» (Աճ. 6): Ուրիշ ի՞նչ կերպ կրնար մտածել բանասէր մը, որուն ազգային մատենագրութեան ու գրաւոր աղբիւրներուն առնուազն կէսը, եթէ ոչ աւելին, ընդմիջտ կորսուած է: Ահա թէ ինչու մեզի համար «Ժամանակագրութիւն»ի հայթայթած այս թիւը՝ 29, վաւերական ըլլալու բոլոր տուեալները կը ներկայացնէ, մանաւանդ որ պատմական այլ փաստեր եւս կու գան հաստատելու զայն, ինչպէս պիտի տեսնենք ստորեւ:

*

* *

Յաջորդ արահետը, որ մեզ կ'առաջնորդէ դէպի հարաւային-սեմական այրուբենները, խորենացիի ծանօթ հատուածն է, ուր պատմահայրը կը նկարագրէ Վահրիճի առաքելութիւնը դէպի Ասորիք՝ դէպի Հաբէլը եւ Դանիէլը: Ուրեմն Վահրիճ կը գտնէ Հաբէլը... «զոր առեալ, եւ երթեալ նովաւ հանդերձ, քաջ հմտացեալ ի Դանիէլէ, կարգեալ ըստ ձեռոյ օրինակի յունականին զվաղընջուց գտեալ նշանագիր տառից, եկեալ ետուն ցմեծն Սահակ եւ Մեսրոպ»:

Այս հատուածը բաւական մեկան հոսեցուցած է եւ տեղի տուած է բաւական թիւր մեկնաբանութեանց, որոնց պատճառը առաջին հերթին շարադրանքի մթութիւնն է, իսկ երկրորդը եւ գլխաւորը՝ հնագրական ու գրաբանական տեղեկութեանց այն թերի իրավիճակը, ուր տեղի ունեցած են քննութիւնները: Օրմանեան պատրիարք, օրինակի համար, զայն «առեղծուածի պէս անմեկնելի կ'որակէ» (Ազգ. Ա. 271): Աճառեան իր կարգին կը գրէ. «Այստեղ նախադասութիւնը այնպէս վատ է կազմուած, որ անկարելի է հասկանալ, թէ ո՞վ ում է առել, ո՞վ ում հետ է գնացել: Նմանապէս անտէր (այսինքն՝ առանց ենթակայի - Ա.Ե.) է մնում կարգեալ դերբայը» (Աճ. 109):

Այսուհանդերձ, եթէ ոչ քերականական ճշգրտութեամբ, գէթ հատուածին ընդհանուր իմաստէն մեկնելով կարելի է հասկնալ, թէ առեալ, երթեալ, երբեք, կարգեալ, եկեալ դերբայները համադաս են եւ դիւրաւ կը փոխարին-

ուին դիմաւոր բայերով. այսպէս՝ առեալ՝ Վահրիճն է առնողը, ան իր հետ առաւ Հարէլը. երբեք Վահրիճն ու Հարէլն են գացողները, անոնք միասնաբար գացին Դանիէլին քով. հմտացեալ՝ դարձեալ նոյն երկուքն են, անոնք միատեղ հմտացան դանիէլեան գիրերու հանգամանքներուն. կարգեալ, — եւ ա՛յս է բուն խնդրոյ առարկան եւ որուն մասնաւորաբար ակնարկած է Աճառեան, — յստակօրէն ցոյց կու տայ, թէ այդ երեքէն մէկը (ըստ մեզի՝ Դանիէլը ինք) կարգեց, շարեց, դասաւորեց դանիէլեան գիրերը յունական այբուբենական կարգով. եկեալ՝ Վահրիճն ու Հարէլն են, որոնք միասնաբար Հայաստան գալով՝ այդ գիրերը «ետուն» Սահակին ու Մեսրոպին:

Այս հատուածին թիւր մեկնաբանութիւնը նախ եւ առաջ սկսաւ Աճառեանով. «Հայոց գրերը» աշխատութեան առաջին հրատարակութեան մէջ (Վիէննա 1928) բազմիցս կը կարդանք հետեւեալը. «Խորենացի անոնց ծագումը կը դնէ յունարէնէ» (էջ 82) կամ «Ըստ այսմ Խորենացին ընդունելով յունական ծագում...» (էջ 83) եւ այսպէս շարունակ... Ուրեմն այստեղ մտնող «կարգեալ ըստ ձեւոյ օրինակի յունականին» արտայայտութիւնը Աճառեանին կը թելադրէ, թէ դանիէլեան գիրերը յունական ծագում ունէին. մինչդեռ Խորենացի բացարձակապէս անոնց ծագումին չէ, որ կ'ակնարկէ, այլ այդ գիրերուն հո՛ն, տեղո՛յն վրայ ստացած կարգին, դասաւորումին, որ կատարուեցաւ ըստ յունական այբուբենական շարքին. այս ալ շատ յստակօրէն ցոյց կու տայ, թէ այդ գիրերը նախապէս ունէին յունականէն տարբեր շարք մը կամ անկարգ էին:

Յաջորդը, որ նոյնպէս թիւր մեկնեց հատուածը, Մալխասեանն է. ըստ Մալխասեանի՝ կարգեալ դերբայը չի համադասուիր միւսներուն, այլ կիրարկուած է իբրեւ որոշիչ. ըստ այսմ ալ ան այս դերբայը կը թարգմանէ որոշիչ երկրորդական նախադասութեամբ մը. «... լաւ հմտացան վաղուց գրուած տառերի շարքին, որ դասաւորուած էր յունարէնի օրինակով...», ինչ որ կը նշանակէ, Մալխասեանի կարծիքով, թէ այդ գիրերը արդէն շարուած էին յունական այբուբենական կարգով եւ նոր չէ որ տեղի ունեցաւ զանոնք շարելու գործողութիւնը:

Աճառեան, որ նախապէս շատ ճիշդ նկատած էր, որ կարգեալը համադասուած է միւս չորս դերբայներուն եւ ունի դիմաւոր բայի գորութիւն (անտէր է մնում կարգեալ դերբայը), յանկարծ անըմբռնելի դիմաշրջում մը կը կատարէ ու զայն նոյնպէս որոշիչ կը սեպէ. «Այդ տառերը վաղուց ունէին իրենց յունական շարքը եւ նոր շարելու կարիք չկար» (Աճ. 109). եւ կը վկայակոչէ Մալխասեանը. «Այսպէս է հասկանում նաեւ Մալխասեանը» (անդ): Եւ աւելի հետեւողականութիւն դնելով իր շարադրանքին մէջ՝ կ'առաջարկէ բնագրային սրբազրութիւն մըն ալ. կարգեալը, — կը գրէ ան, — պէտք է կարդալ գկարգեալ, որով դերբայս կը դառնայ լիարժէք որոշիչ նշանագիր գոյականին եւ կը թելադրէ, թէ այդ նշանագրերը նախապէս արդէն իսկ ունէին յունական այբուբենական շարքը:

Ինչո՞ւ այս թիւր մեկնաբանութիւնը. որովհետեւ թէ՛ Մալխասեան, թէ՛

Աճառեան ի յառաջագունէ համոզուած են, թէ այդ գիրերը պէտք է անպայման շարուած ըլլային յունական այբուբենական կարգով, քանի իրենց համար հին աշխարհի մէջ յունականէն բացի այբուբենական կարգ գոյութիւն չունէր. ըստ այս համոզումին՝ եթէ Դանիէլը ունեցածը այբուբեն մըն էր, ապա ան ենթադրուած էր արդէն իսկ ունենալ շարք մը, որ չէր կրնար յունականէն տարբեր ըլլալ, հետեւաբար երկրորդ անգամ, Վահրիճի ու Հարէլի ներկայութեան, անհետեւ Վահրիճի պիտի ըլլար զանոնք վերստին շարել «ըստ ձեւոյ օրինակի յունականին»: Մալխասեան եւ Աճառեան ոչ իսկ նուազագոյն գաղափարը ունին, թէ կրնար գոյութիւն ունեցած ըլլալ յունականէն տարբեր շարք մը եւ այս վերջինին փոփոխութեամբ ալ Դանիէլ իր գիրերը, յանձնելէ առաջ, վերադասաւորեց ըստ յունականին ու ապա զանոնք յանձնեց Վահրիճին:

Այսուհանդերձ, կը թուի, թէ Աճառեան գոհ չէր մնացած իր երկրորդ մեկնաբանութենէն եւս եւ հետագային, վերադառնալով Խորենացիի հատուածին, կը կատարէ երրորդ մեկնաբանութիւն մը. «Երբ Վռամշապուհ թագաւորը Վահրիճի եւ Հարէլի միջոցով պահանջեց այդ գրերը, Դանիէլը արտագրեց այդ ցուցակը, տառերը, որ ասորական այբուբենի շարքով էին, շարեց յունականի շարքով... եւ ուղարկեց Վռամշապուհին» (Աճ. 152): Ինչպէս նկատելի է, Աճառեան այս պարագային բոլորովին տարբեր բան կ'ըսէ. ան կ'ընդունի, թէ Դանիէլ հո՛ն, տեղո՛յն վրայ, իր ունեցած տառերուն շարքը փոխեց ու անոնց տուաւ յունական շարքը, մինչ նախապէս կը պնդէր, թէ «անոնք վաղուց ունէին յունական շարքը»: Այս վերանայումով՝ Աճառեան կը խզուի Մալխասեանի թարգմանութենէն, եւ շատ ճիշդ կ'ընէ. սակայն, դժբախտաբար, այս անգամ ալ կը ցուցաբերէ ուրիշ անհետեւողականութիւն մը, երբ կ'ուզէ այնպէս ներկայացնել, թէ այդ գիրերը նախապէս դասաւորուած էին «ասորական այբուբենի շարքով»: Խորենացիի բնագիրը նման միտք չի թելադրեր, եւ ոչինչ ցոյց կու տայ, թէ այդ գիրերը ասորական շարք ունէին: Կայ տակաւին աւելին. եթէ դանիէլեան գիրերը իրապէս ասորական դասաւորում ունեցած ըլլային, ապա նման ցանկի մը երեք կարելի պիտի չըլլար յունական այբուբենական շարքը տալ, քանի ասորականն ու յունականը, — ինչպէս տեսանք նախորդ մասի աւարտին (էջ 214), — ըստ էութեան ունին նո՛յն շարքը եւ իրարմէ կը տարբերին միայն հո՛ն, ուր այդ երկուքը ունին տարբեր հնչիւններ ու ասոնք նշող տառեր: Այս տարբերութեանց յարգումով ալ անոնք այնպէս մը կայունացած են, որ այլեւս ոչ մէկ տառի դիրք կարելի է խախտել՝ մէկը միւսին մօտեցնելու կամ մէկը միւսով փոխարինելու համար: Այլ խօսքով՝ ասորական այբուբենական կարգը ունեցող գրահամակարգ մը կարելի չէ յունական այբուբենական կարգով վերադասաւորել ու փոխադարձաբար. Դանիէլ ո՛չ նման բան ըրաւ, ո՛չ ալ կրնար մտքէն անցընել նման բան մը ընել: Թող որ ատոր կարիքը չկար:

Խորենացիի հատուածին անդրադարձած է Սուքիաս վ. Պարոնեան եւս, որ նախամեսրոպեան գիրերու հաւատացող մըն էր: Պարոնեան կու տայ բոլորո-

վին իւրովի մեկնաբանութիւն մը. անվարան կ'ընդունի, թէ Դանիէլ, նախքան իր քովի տառերը յանձնելը, զանոնք դասաւորեց յունական այբուբենական կարգով, եւ ան այս ըրաւ, որովհետեւ այդ տառերը անկարգ ձեւով հաւաքած էին հայկական գիրքէ մը, զոր պատահամբ ձեռք անցուցած էր. «Իսկ աւելորդ է բաղբաղել, թէ գուցէ այլ լեզուի այբուբենի կարգ ունէր այդ այբբենարանն, եւ Դանիէլ զայն ի յունականն վերածեց: Չէ ներեալ մեր հմտութեան այդ ենթադրութեան ապաւինիլ, քանի որ քաջ գիտեմք, որ յայնժամու ծանօթ այբուբենք, որք առհասարակ սեմականք էին հարազատաբար, ամէնն ալ այդ սեմականին դասաւորութիւնն ունէին, յորոց մին եւ յունականն էր, այնպիսի չնչին տարբերութեամբք, որ ըստ ինքեան եւ ոչ յիշատակութեան արժանի կրնար ըլլալ» (Հանդ. ամս., 1896, էջ 73): Պարոնեան պահ մը, սակայն միայն մէկ պահ, կը ձգէ այն տպաւորութիւնը, թէ ճիշդ հասկցած է հատուածը, երբ կը հաստատէ, թէ Դանիէլ տեղուոյն վրայ այդ գիրերուն տուաւ յունական կարգը. չեն ուշանար, սակայն, սխալ դատողութիւնն ու եզրակացութիւնը: Սխալ կը դատէ, երբ ինք եւս կը պնդէ, թէ Մեսրոպի օրով միայն մէկ այբուբենական կարգ գոյութիւն ունէր, ապա սխալ կ'եզրակացնէ, երբ կ'ենթադրէ, թէ Դանիէլի քով գտնուող գիրերը հայկական ինչ որ գիրքէ մը անկարգօրէն քաղուած գիրեր էին: Շատ յստակ է. ինք եւս անտեղեակ է հարաւային-սեմական այբուբեններու գոյութենէն:

Կը գոհանանք այսքանով:

Արդ, այս բոլոր շփոթները կը փարատին, եթէ ի մտի ունենանք, որ Դանիէլի ունեցածը հարաւային-սեմական այբուբեն մըն էր, եւ ոչ թէ հիւսիսային-սեմական՝ հայ բանասիրութեան ծանօթ այբուբեններէն մէկը կամ միւսը: Եւ այդպէս ալ էր. Դանիէլի գտածը հարաւային-սեմական (հաւանաբար հարաւարաբականը) այբուբեն մըն էր, որ հիւսիսային-սեմականներէն բոլորովին տարբեր կարգ ունէր. սակայն Դանիէլ անծանօթ էր այդ կարգին, ուստի այդ գիրերը իրեն «անկարգ» կը թուէին: Եւ որովհետեւ այբուբեն մը միշտ ալ ենթադրուած է կարգ մը ունենալ, որպէսզի հեշտ ըմբռնուի, ան այդ տառերուն տուաւ յունական այբուբենական կարգը: Անշուշտ կացութենէն ոչինչ պիտի փոխուէր, եթէ Խորենացի զայն «ըստ ձեւոյ յունականի» կոչելու փոխարէն՝ գրած ըլլար «ըստ ձեւոյ ասորականի», սակայն ինք յունաբան մը ըլլալուն՝ նախընտրած է այդպէս գրել: Անհաւանական չէ նաեւ ենթադրել, թէ Դանիէլ իրապէս յունական կարգը նախընտրեց, քանի յունարէնը Հայաստանի մէջ աւելի ճանչցուած լեզու մըն էր, եւ իր տառերը շատ աւելի ըմբռնելի պիտի դառնային յունարէնի համապատասխանութեամբ¹:

¹ Դանիէլի այս թայր մանկավարժօրէն միշտ ու ըմբռնելի է. մինչեւ այսօր ալ անծանօթ կամ անկարգ գրահամակարգ մը ծանօթ գրահամակարգի մը այբուբենական կարգով ներկայացումը կը մնայ ի գորու: Ընթերցողը պէտք է նկատած ըլլայ, որ մեր քերած գրահամակարգերուն բոլորը, մինչեւ իսկ հարաւային-սեմականները, որոնք ունին իրենց սեփական կարգը, ինչպէս նաեւ

*
* *

Այժմ մեզի կը մնայ որոշել, թէ հարաւային-սեմական այբուբեններէն ո՞ր մէկը առաւելագոյն հաւանականութիւնը կը ներկայացնէր՝ նոյնանալու համար Դանիէլեան գիրերուն հետ:

Հարաւային-սեմական այբուբեններէն ծանօթ են քամուտականը, ծափատականը, լիթիանականը եւ հարաւարաբականը. վերջինը կը կոչուեն նաեւ սարայական կամ մեմա-սարայական (նկ. 24): Առաջին երեքը իբրեւ օրրան ունեցած են այն անծայրածիր տարածքը, որ կը սկսի պատմական Ասորիքի կամ արդի Սուրիոյ հարաւային սահմաններէն ու կ'ընդգրկէ ամբողջ Արաբական թերակղզին՝ հասնելով մինչեւ արդի Եմենի սահմանները. մինչ չորրորդը՝ հարաւարաբականը, կը կիրարկուէր բուն իսկ Սաբայի մէջ, որ նոյնինքն արդի Եմենն է եւ մեր մատենագիրներուն կողմէ կոչուած է Երջանիկ Արաբիա:

Անապատային այս անջրդի ու անհիւրընկալ աշխարհին մէջ վաղ ժամանակներէ սկսեալ ապրած են սեմական զանազան ցեղախումբեր, որոնց պատմութիւնը անծանօթ է. ժամանակի թաթը անհետ ջնջած է ու տարած է անոնց քաղաքակրթութիւնը հաստատող ամէն հետք՝ անապատի աւազներուն մէջ, ովասիսներու շուրջ կամ հին աւերակներու տակ պահելով անոնց կիրարկած այբուբեններէն հատակոտորներ, որոնք դրոշմուած են խիճերու, սալիկներու կամ անօթներու կտորտանքներու վրայ եւ որոնք կը ներկայացնեն գրային այնպիսի ինքնուրոյն համակարգեր, որոնք, նմանութեան կարգ մը եզրեր ունենալով հանդերձ հիւսիսային-սեմական վաղ այբուբեններուն հետ, զգալիօրէն կը տարբերի անոնցմէ թէ՛ իրենց ոճով, թէ՛ մանաւանդ տառերու թիւով: Այս տարբերութիւնները ակնբախ են. կը բաւէ պարզ բաղդատական մը ընել մեր ներկայացուցած ցանկերուն միջեւ (նկ. 11 եւ 24): Պատմականօրէն ճիշդ ի՞նչ առնչութիւն ունեցած են գրային այս երկու մեծ ճիւղերը՝ հիւսիսայիններն ու հարաւայինները, կը մնայ առեղծուած մը, զոր հնագրագիտութիւնը տակաւին չէ լուծած եւ որը ոչ մէկ կարեւորութիւն կը ներկայացնէ մեր հետազօտութեան համար:

Նկատելի է, որ այս չորս այբուբենները ունին գծագրային շատ սերտ նմանութիւններ: Ասոնց մէջ ժամանագրականօրէն ամենահինը կը թուի ըլլալ հարաւարաբականը, որուն ծագումը կը հասնի մինչեւ երկրորդ հազարամեակը Ք.Ա., թէեւ վիմային այն հոյակապ արձանագրութիւնները, որոնք կատարուած են այս մէկով, շատ աւելի յետին ժամանակի կը պատկանին: Յարաբերա-

պարսկականները, որոնց կարգը անծանօթ է, տրուած են մէկ ու միասնական այբուբենական կարգով՝ Ա, Բ, Գ, Դ... որպէսզի մոյն հասարակ յայտարարի տակ դնելով զանոնք՝ աւելի ըմբռնելի ու մանաւանդ դիւրին բաղդատելի ցանկեր ունենայ ուսանողը կամ ընթերցողը: Նուազ ծանօթը կամ անծանօթը՝ յարաբերաբար աւելի ծանօթով բացատրելու մեթոտն է այս:

բար նոր են միւս երեքը, ահա թէ ինչու ենթադրելի է, որ հարաւ-արաբականը ըլլայ անոնց ծնունդ տուողը: Իր տառերու թիւով եւս՝ 29, ան կը գերազանցէ միւսները, թէեւ այս վերջիններուն թիւերը եւս արհամարհելի չեն, մինչեւ իսկ ենթադրելի է, որ անոնք իրենց կարգին ունեցած ըլլան 29-ական տառ, սակայն կարելի եղած չըլլայ լոյս աշխարհ բերել բոլորը: Իսկ հիւսիսային-սեմականները ունեցած են միայն 22-ական տառ: Թուական այս տարբերութիւնը կ'ընդգրկէ ճիշդ այն տառերը, որոնց նշած հնչիւնները յատուկ են դասական արաբերէ - նին, ինչ որ կը փաստէ, թէ արաբերէնը եղած է հարաւային-սեմական բարբառ մը, որ հետագային պահեց ու մինչեւ այսօր ալ կը պահէ այդ հնչիւնները (տես նկ. 24-ի ծանօթութիւնը): Ահա այս չորս այբուբեններէն մէկը կամ միւսն էր, ըստ մեր համոզումին, որ անցաւ Դանիէլի ձեռքը. բայց ճիշդ ո՞ր մէկը:

Ասոնց մէջ հարաւ-արաբականը, — նոյնիսկ եթէ ժամանագրականօրէն առաջինը չըլլայ ան, — իր պատմական ճակատագրով ու տարողութեամբ յատկօրէն կը զանազանուի միւսներէն. ան մօտ հազարամեակ մը Սաբայի թագաւորութեան օրով կամ անոր հողին վրայ ծառայեց իբրեւ պաշտօնական գիր, իսկ աւելի ուշ՝ Քրիստոսի առաջին դարէն սկսեալ, ծառայեց նաեւ Աքսուամի թագաւորութեան՝ Եթովպիոյ մէջ: Այստեղ, աւելի քան երեք դար շարունակ, պետական պաշտօնական գրագրութիւնը կատարուեցաւ հարաւ-արաբականով: Վիմային այն բազմաթիւ արձանագրութիւնները, որոնք յայտնաբերուած են, — ու մինչեւ հիմա կը շարունակեն յայտնաբերուիլ, — մերթ պատմական Սաբայի տարածքին ու շատ աւելի մեծ յաճախականութեամբ երբեմնի Աքսուամի՝ արդի Եթովպիոյ տարածքին, — կը հաստատեն այն ծաղկուն կիրարկութիւնը, զոր ունեցած է ան. մինչդեռ բոլորովին տարբեր է պարագան միւսներուն: Ասոնք իրենց փակ միջավայրէն դուրս չեն ճառագայթած բնաւ, քաղաքական ու տնտեսական մասնաւոր ուժի մը չեն ծառայած, այլ վերապահուած մնացած են տեղական սահմանափակ պէտքերու ու այնպիսի հաւաքականութիւններու, որոնք դուրս մնացած են պատմութեան բեմէն եւ որոնց գիրն ու լեզուն ունեցած են անորոշ վախճան մը, հաւանաբար Ե-րդ դարուն, ամենաուշը 7-րդ դարուն՝ պարսկական ու արաբական արշաւանքներուն հետեւանքով: Ահա այս բոլորը նկատի առած՝ ի՞նչը վերջին հաշուով, պատահականութեան ո՞ր կոյր դիպուածը պիտի մղէր, որ այս վերջիններէն մէկը կամ միւսը պահուէր Եդեսիոյ մատենադարանին մէջ, ու Դանիէլ գտնէր զայն: Այդ մատենադարանը, այո, շատ ճոխ էր ու կը ծառայէր համալսարանի մը, որ մեծ ճառագայթում ունէր, սակայն պէտք չէ ասոնք նոյնացնել լեզուաբանական կաճառի կամ հնագրական պահեստանոցի հետ. անոնք զուտ կրօնական հաստատութիւններ էին, որոնց նպատակը մշակուած կրօնաւորներ պատրաստելու եւ ասորի եկեղեցւոյ քարոզութիւնը տարածելու մէջ կը կայանար: Իսկ եթէ հարաւ-արաբականը պատահամբ կը պահուէր այնտեղ, — ինչպէս մենք կը կարծենք, — ապա այդ պատահականութեան շղթան կազմող օղակները մէկ առ մէկ բացատրելի են ու ըմբռնելի. եթէ չըլլար կրօնական գործօնը, ապա

շատ հաւանաբար ան եւս չհասնէր Եդեսիա, ուր Դանիէլ եպիսկոպոս պատահաբար գտաւ զայն:

Եւ, վերջապէս, հարաւային-սեմական այբուբեններէն միակը, որուն կը յարմարի կորիւնի «յայրոց դպրութեանց թաղեալք» բնորոշումը, ճիշդ ու ճիշդ հարաւ-արաբական այբուբենն է. մնացեալ երեքը տակաւին «թաղուած» չէին Մեսրոպի օրով:

Արդարեւ, հետեւինք պատմութեան հետքերուն:

*
* *

Երբ ասորի առաջին երկու քարոզիչները՝ Եդեսիոս եւ Փրումենտիոս եղբայրները, 320-ական թուականներուն հասան Եթովպիա ու քրիստոնէութիւնը հաստատեցին այնտեղ (տես էջ 108), Եթովպիոյ մէջ տակաւին կը կիրարկուէր հարաւ-արաբական այբուբենը: Իրենց առաքելութեան աւարտին, քանի մը տարի ետք, երբ անոնք վերադարձան Ասորիք, անշուշտ իրենց հետ բերին զայն, որպէսզի հետագայ քարոզիչները քիչ մը եթովպերէն սորված մեկնէին ու աւելի արդիւնաւէտ գործունէութիւն ունենային այնտեղ: Այդ այբուբենը պահ տրուեցաւ Եդեսիոյ մատենադարանին, շատ հաւանաբար անով մշակուեցաւ նախնական այբբենարան մը, զոր քարոզիչները պէտք է իւրացնէին: Այսպէս ալ տեւեց ժամանակ մը, ու անցան տասնամեակներ: Մինչ այդ Եթովպիոյ մէջ տեղի ունեցաւ գրային այն ծանօթ բարեշրջումը, որուն շնորհիւ շրջանառութեան վերցուեցաւ «թաղուեցաւ» հարաւ-արաբականը, ու կիրարկութեան դրուեցաւ նորը՝ Գեեզը, որ այնուհետեւ դարձաւ Եթովպիոյ պաշտօնական գիրը իր 182 տառերով: Այս բարեշրջումը իր աւարտին հասած էր 350-ական թուականներուն: Այդ թուականէն ետք վերադարձող քարոզիչները կամ կրօնական գործիչները իրենց հետ բերին այս անգամ Գեեզը, որ կու գար փոխարինելու հարաւ-արաբականը եւ պէտք է ուսուցուէր նոր մեկնողներուն. ի հետեւումն որուն՝ ինչ որ տեղ մը արձանագրուեցաւ, թէ մինչ այդ կիրարկուող հարաւ-արաբական այբուբենը այլեւս հանուած է շրջանառութեան՝ «թաղուած» է, ու ըստ այնմ ալ պատրաստուեցան նոր ցանկեր, նոր այբբենարաններ՝ Գեեզի տառերով: 400-ական թուականներուն, երբ Դանիէլ պատահամբ Եդեսիոյ մատենադարանը գացած էր իրեն յատուկ պրպտումներ կատարելու, անծանօթ ու անտեսուած խորչէ մը «յանկարծ ուրեմն» անոր ձեռքը անցաւ հարաւ-արաբականին մէկ ցանկը կամ մէկը այն այբբենարաններէն, որոնց մէջ օտար տառերու դիմաց՝ ծանօթ լեզուներով, օրինակ՝ ասորերէնով, յունարէնով, պարսկերէնով եւ այլնով, դրուած էին անոնց անունները, հնչիւնական արժէքները ու թերեւս կարգ մը այլ տարրական գիտելիքներ եւս: Այդ տառերուն մասին ահա աւելի քան կէս դարէ ի վեր խօսող չկար, զանոնք ճանչցող

մնացած չէր, ու Դանիէլ շատ ալ չպրպտեց, թէ ճիշդ ի՞նչ էին անոնք, այլ առաւ ու քալեց. իսկ այդ տառերը՝ նոր էին իրեն համար թէ՛ իրենց պատկերով, թէ՛ իրենց թիւով, թէ՛ իրենց այբուբենական կարգով (աւելի ճիշդը՝ իրեն ծանօթ այբուբենական կարգէ գուրկ էին անոնք):

Հասնելով իր թեմը՝ Աղճնիք, ան ժամանակ ունեցաւ աւելի խոր ուսումնասիրելու գտած ցանկը: Ու ահա այս առիթով է, որ անոր մէջ ծնունդ առին գաղափարներու բազմաթիւ գուգորդութիւններ, որոնց բոլորը ի նպաստ հայերէնին կողմնորոշեցին զինք: Անոր ուշադրութիւնը գրաւեց նախ եւ առաջ այդ ցանկի տառերուն թիւը՝ 29. նոյնքան էր հայերէնի բաղաձայններուն թիւը: Ապա ան փորձեց վերծանել այդ տառերուն նշած հնչիւնները. ասոնց մէջ ան ճանչցաւ նախ այն 22-ը, որոնք հասարակաց են թէ՛ հարաւ-արաբականին, թէ՛ ասորերէնին (նկ. 24ա), բայց այստեղ գտաւ նաեւ եօթը ուրիշ տառեր, որոնց նշած հնչիւնները անծանօթ էին իրեն (նկ. 24բ): Ինչ որ Դանիէլի կացութիւնը կը բարդացնէր, այն էր, որ այդ եօթը տառերը կարելի չէր գտնել նաեւ յունարէնի ու պարսկերէնի մէջ, այլ խօսքով՝ նոյնիսկ եթէ տուեալ այբբենարանը կազմողները փորձած էին ինչ-ինչ միջոցներով բացատրել այդ եօթը տառերու նշած հնչիւնները, ապա Դանիէլ, ինչպէս որեւէ ժամանակակից, անպայման թերի պիտի ըմբռնէր զանոնք: Եթէ, հակառակ այս բոլոր վերապահութիւններուն, ան յաջողեցաւ բաւական ճիշդ մեկնաբանել հարաւ-արաբականի Ձապպա տառը՝ Ձ, ապա ան առիթը պիտի ունենար գաղափարներու երկրորդ գուգորդութեամբ մը մտաբերելու դարձեալ հայերէնը, քանի հարաւ-արաբականէն գատ այն օրերուն միայն հայերէնն էր, որ ունէր Ձ հնչիւնը: Գաղափարներու այսպիսի գուգորդութեամբ մը անոր աչքերը կանգ առին հաւանաբար հարաւ-արաբականի Խ-ին վրայ, որով նմանապէս օժտուած էր հայերէնը եւ որմէ գուրկ էին հիւսիսային-սեմական միւս լեզուները: Պարսկերէնը ունէր այս վերջին հնչիւնը, սակայն Դանիէլ պատճառ չունէր պարսկերէնի ուղղութեամբ մտածելու, քանի ինք ծանօթ պէտք է ըլլար պարսկական այբուբենին: Դանիէլ չէր կրնար շփոթի չմատնուիլ հարաւ-արաբականի Ճ տառին առթիւ եւս. արդեօք այս մէկը շփման եզրեր չունէ՞ր, ըստ իրեն, մեր Ա-ին հետ:

Այսօր, այսքան դարեր ետք, դժուար է ծալք առ ծալք բացատրել, թէ ուրիշ ինչ նմանութիւններէ մղուած ան եզրակացուց, թէ ձեռքերուն մէջ ունեցածը «հայկական կորսուած գիրերն» էին. ստոյգ է մէկ բան, որ՝ եթէ այդ ցանկի բոլոր տառերը յաջողէր ճշգրտօրէն մեկնաբանել, ապա նուազ պիտի տարուէր մտածելու հայերէնի մասին, հետեւաբար իր եզրակացութեան մէջ տեղ ունէր սխալ կամ անկատար դատողութիւնը եւս: Սակայն եղածն ալ բաւարար էր, որպէսզի իր անմիջական շրջապատին՝ «մերձաւորներուն», — որոնցմէ մէկն ալ Հաբէլն էր, — շնչէր, թէ գտած է այնքան ցանկալի հայկական գիրերը: Միւս կողմէ, սակայն, կը թուի, թէ շատ ալ համոզուած չէր իր «գիւտի» հաւաստիութեան, որպէսզի համարձակէր մինչեւ Հայաստան անձամբ հասցնել աւետիսը. այդ աւետիսը միջնորդաբար ու պատահաբար միայն հասաւ հայերուն:

Այնուհետեւ դէպքերը գրեթէ թաւալ-զլոր ընթացան. Հաբէլ գիտցածը յայտնեց Վռամշապուհին, Վռամշապուհ իմացածը փոխանցեց Սահակին ու Մեսրոպին, ապա ղրկուեցաւ Վահրիճը՝ բերելու համար այդ գիրերը: Մինչ այդ Դանիէլ նոյնիսկ մտածած չէր այբուբենական կարգ մը տալ այդ գիրերուն եւ միայն վերջին պահուն ըրաւ այդ մէկը: Խորենացիի այն վկայութիւնը, թէ Հաբէլն ու Վահրիճը «քաջ հմտացան» անոնց հանգամանքներուն՝ կը մնայ տարտամ, քանի ժամանակ մը անց երբ Մեսրոպ անձամբ զնաց Դանիէլէն տեղեկութիւններ քաղելու, այս վերջինը իր ունեցած գիրերուն մասին, յատկապէս անոնց հայեցիութիւնը հաստատող, ոչ մէկ գոհացուցիչ նորութիւն կրցաւ փոխանցել անոր եւ ցոյց տուաւ Եղեսիոյ մատենադարանին ճամբան, ինչ որ կը նշանակէ, թէ սահմանափակ էր անոր հմտութիւնը: Ինքնին բացառուած է, ուրեմն, ենթադրել, թէ Դանիէլ կրնար այդ գիրերը կիրարկած ըլլալ իր թեմին մէջ, մանաւանդ թարգմանութիւններ կրնար կատարած ըլլալ անոնցմով:

*
* *

Ինչպէս կը նկատենք, պատմական ու գրաբանական բոլոր տուեալները կը միանան մատնացոյց ընելու համար հարաւ-արաբականը, իրբեւ դանիէլեան գիրեր:

- Ան էր, որ իր անծանօթ տեսքով, ոճով ու ծագումով կրնար մոլորեցնել Դանիէլը, որ այլապէս պէտք է ծանօթ ըլլար շրջապատի մնացեալ այբուբեններուն:

- Ան էր, որ իր այբուբենական «խառնակ» կարգին բերումով կարիք ունէր վերադասաւորուելու «ըստ ձեւոյ օրինակի յունականին»:

- Ան էր, որ իր տառերուն թիւով՝ 29, ինչպէս նաեւ կարգ մը տառերու հնչիւնական գուգորդութեամբ, կը թելադրէր հայերէնը:

- Ան էր, որ իր ժամանակին, իբրեւ միակը, «յայլոց դպրութեանց թաղեալ» էր:

- Ան էր, վերջապէս, որ Եղեսիոյ մատենադարանին մէկ խորշին մէջ անկատ ու լքեալ մնացած էր եւ որուն Դանիէլ «յարութիւն» տուաւ:

Ուրիշ ոչ մէկ գիր Դանիէլի ու Մեսրոպի օրով իր վրայ կը կեդրոնացնէր այս բոլոր տուեալները, բացի հարաւ-արաբականէն: Ահա թէ ինչու կը համարձակինք ըսելու, թէ Դանիէլի գտածն ու Հայաստան ղրկածը նոյն ինքն հարաւ-արաբականն էր:

ՄԵՍՐՈՊԻ ԸԱՄԲՈՐԴՈՒԹԻՒՆԸ

Այս ճամբորդութեան ակնարկած են, ինչպէս գիտենք, Կորիւնն ու Խորենացին միայն: Մեսրոպ անոր ձեռնարկեց, երբ անդրադարձաւ, որ կարելի չէր ըլլար հայերէն գրել Դանիէլի ղրկած գիրերով: Բայց ճիշդ ե՞րբ ճամբորդեց Մեսրոպ:

Կորիւնի ձեռագրերուն ու հրատարակութիւններուն մէջ գրուած է, որ դանիէլեան գիրերը Հայաստան բերուեցան «ի հիմնադրոյի ամի թագաւորութեան նորա» (այսինքն՝ Վռամշապուհի): Իսկ Մեսրոպի՝ Ասորիք ճամբորդութեան համար գրուած է նոյն տարեթիւր. «ի հիմնադրոյի ամի Վռամշապուհոյ... երթեալ հասանէր ի կողմանս Արամի» (այսինքն՝ Ասորիքի):

Աճառեան կը գտնէ, որ այս երկու թուականներէն առաջինը պէտք է կարողալ երրորդ. իրեն համակարծիք են այլ բանասէրներ եւս: Ինչո՞ւ. որովհետեւ Կորիւնի բոլոր ձեռագրերուն ու հրատարակութիւններուն մէջ մտած է պարբերութիւն մը, որ այնպէս կը թելադրէ, թէ Մեսրոպ դանիէլեան գիրերը երկու տարի ուսուցելէ ետք միայն ճամբորդեց. ուստի անոնց ստացման եւ Մեսրոպի ճամբորդութեան տարիները չէին կրնար նոյնը ըլլալ. ըստ այսմ ալ բերուած երկու թուականներէն մէկը՝ առաջինը, աղճատուած է:

Ակիւնեան եւ, իրեն հետեւողութեամբ, Մաթեոսեան յաջողեցան համոզել արդի բանասիրութիւնը, թէ Մեսրոպի երկու տարուան ուսուցումը պատմող պարբերութիւնը (տես էջ 39-ի ծանօթութիւնը) կը վերաբերի բուն իսկ մեսրոպեան տառերուն եւ ոչ թէ դանիէլեան, եւ թէ յիշեալ պարբերութիւնը ի վաղուց անտի, թէկուզ 5-րդ դարու կէսերուն, կազմարարական սխալի մը հետեւանքով փոխած է իր տեղը, եւ մեր պատմութեան ողջ տեւողութեան տիրած է այն թիւր կարծիքը, թէ Մեսրոպ երկու տարի կիրարկած է դանիէլեան գիրերը, մինչեւ որ անդրադառնար, թէ գոհացուցիչ չէին անոնք:

Խորենացի, որ իր պատմութիւնը գրած է 5-րդ դարու վերջերուն, իր կողմէ կը գրէ, թէ Մեսրոպ դանիէլեան գիրերը աւանդեց «ամս սակաւս», ինչ որ կը նշանակէ առնուազն երկու տարի. սակայն, — կ'ըսէ Մաթեոսեան, — պատմահայրը եւս ձեռքերուն մէջ ունեցած է Կորիւնի այդ նոյն խանգարուած բնագիրը իր տեղափոխուած պարբերութեամբ:

Այս սրբագրութեամբ, ուրեմն, կը վերնան երկու թիւր ըմբռնումներ.

ա) Դանիէլեան գիրերը երկու տարի չկիրարկուեցան:

բ) Ուրեմն Կորիւնի յիշած երկու թուականները ճիշդ են:

Այլ խօսքով՝ Մեսրոպ դանիէլեան գիրերը ստանալէն կարճ ժամանակ մը ետք եւ նոյն տարին ճամբորդեց դէպի Ասորիք, շատ հաւանաբար 404-ին:

Այս տուեալներու լոյսին տակ մենք երբեք ալ պիտի չգիտնանք, թէ Մեսրոպ դասաւանդեց դանիէլեան գիրերը, — իսկ եթէ այո, ապա որքա՞ն ժամանակ, — թէ՞ սկիզբէն եւեթ անդրադարձաւ, թէ այդ գիրերը անբաւարար էին եւ, ինչ-

պէս կը համարի Ակիւնեան, «ուրախութիւնը, զոր ունեցան Սահակ եւ Մաշտոց... շատ վաղանցուկ եղաւ»:

Կորիւն հետեւեալ պարբերութեամբ կու տայ դանիէլեան գիրերու անբաւարարութեան անդրադարձը. «Իսկ իբրեւ ի վերայ հասեալ, թէ չեն բաւական նշանագիրքն՝ ողջ ածել զսիւղոբայս-զկապս հայերէն լեզուոյն, մանաւանդ զի եւ նշանագիրքն իսկ յայլոց դպրութեանց թաղեալք եւ յարուցեալք դիպեցան, յետ այնորիկ դարձեալ կրկին անգամ նոյն հոգս դառնային, եւ նմին ելս խնդրէին ժամանակս ինչ»: Եւ յաջորդ պարբերութեամբ՝ կը պատմէ Մեսրոպի Ասորիք ճամբորդութիւնը:

Կարգ մը բանասէրներ, հիմնուելով Կորիւնի այս պարբերութեան վրայ, կ'ուզեն այնպէս մը ըմբռնել զայն, թէ Մեսրոպ վերջնականապէս հրաժարեցաւ դանիէլեան գիրերէն. այսպէս կը մտածէ, օրինակ, ժամանակակից բանասէր մը՝ դոկտ.-պրոֆ. Լ. Խաչերեան. «Մեր մատենագրական սկզբնաղբիւրները միահամուռ հաղորդում են, որ դանիէլեան նշանագրերը հայերէնի նկատմամբ կիրառելիս, արտացոլել չկարենալով հայերէնի հնչոյթային արժէքները... Հայոց դպրապետ Մաշտոցը հրաժարուեց դրանցից ամբողջովին եւ միանգամ ընդմիշտ... եւ ապա ճանապարհ ընկաւ... դէպի Միջագետք» (Խաչ. 153): Այս ճոռոմ բառերով արտայայտուած փքուն տեսակէտը, խորքին մէջ, պատմական ու մատենագրական որեւէ յենակէտ չունի. դոկտ. Խաչերեան պարզապէս կ'աճապարէ եւ դանիէլեան գիրերէն վերջնականապէս ձեռքազատելու իր սեփական փափաքը կը վերագրէ մեր սկզբնաղբիւրներուն, որոնք նման բան չեն ըսած. կոպիտ խեղաթիւրում է, մանաւանդ, միաշաղկապ բառը. Կորիւն հրաժարումի ոչ մէկ ակնարկութիւն կ'ընէ, քիչ անդին պիտի տեսնենք, որ Խորենացի իր կարգին հրաժարումի մասին չի խօսիր, ընդհակառակը, ան Մեսրոպը կը տանի Դանիէլի քով, իսկ Փարպեցի, ինչպէս գիտենք, բոլորովին հակառակը կը վկայէ՝ Մեսրոպ գոհացաւ դանիէլեան գիրերով: Ո՞ր է հապա այդ «միահամուռ պնդումը»՝ ծանօթ է միայն դոկտ. Խաչերեանին:

Ակիւնեան շատ աւելի լակոնական շարադրած է իր յօդուածը. «Ուրախութիւնը զոր ունեցան Սահակ եւ Մաշտոց դանիէլեան նշանագրերու ի տես, շատ վաղանցուկ եղաւ. ի մերձուստ ուսումնասիրելով զայն՝ գտան անբաւական... Մաշտոց եւ Սահակ լքելով զանոնք (ընդգծումը իմս է -Ա.Ե.) դարձեալ ի նոյն հոգս դառնային...» (Ակն. 297):

Մաթեոսեան Կորիւնի հատուածին մէջ կը գտնէ ուրիշ իմաստ մը. «Ուրեմն հայոց այբուբեն ստեղծելիս ուրիշ դպրութիւններից գիր չքաղելը եղել է հայոց գրերի ստեղծման նախապայմաններից մէկը, որով առաջնորդուել են գիր ստեղծելու ժամանակ» (նշ. աշխ. էջ 168). Հետեւաբար փոխառութեան որեւէ հետք գոյութիւն չունի մեսրոպեան տառերու մէջ: Անշուշտ դժուար է հաշտուիլ բանասէրին այս գաղափարին հետ. եթէ դանիէլեան գիրերը գոհացուցիչ դուրս գային, անհաւանական է, որ մեր լուսաւորիչները հրաժարէին անոնցմէ՝ «այլոց դպրութեանց» պատկանելուն պատճառով: Կորիւնի այս հատ-

ուածը ոչ այնքան նախապայմանի մը արտայայտութիւնն է, որքան յուսախաբութեան մը, որովհետեւ այն օրերուն շրջան կ'ընէր գրոյց մը, թէ ունեցած ենք Հայերէն գիրեր. ահա այս երազն է, որ կը ցնդէր:

Շատ աւելի հաւասարակշռուած է Աճառեանի դատողութիւնը. «Այդ այբուբենը ունենալով ինչ-ինչ թերութիւններ, չէր կարող լիովին գոհացնել Հայոց լեզուի պահանջները, բայց նաեւ չէր այնպէս պակասաւոր, որ միանգամից իրրեւ անպէտք դէն գցուէր... անպէս որ Մեսրոպը վերջապէս ստիպուեց խփանել նրանց գործածութիւնը» (Աճ. 110). խափանել... ահա ճիշդ բառը, այսինքն՝ դադրեցնել, վերջ տալ, սակայն ոչ վերջնականապէս հրաժարիլ, եւ արդէն հետագայ անցքերը ցոյց կու տան, թէ Մեսրոպ իրապէս ալ հրաժարած չէր տակաւին դանիէլեան գիրերէն:

Յատկանշական է, որ քննիչներէն ոչ մէկը անդրադարձած է Կորիւնի հատուածին մէկ այլ երեսին, որ հետեւեալն է. ինչպէ՞ս կ'ընային մեր բարենորոգիչները, որոնց գրային ու գրաբանական ծանօթութիւնները այնքան ալ խոր չէին անշուշտ, երեւան հանել, թէ դանիէլեան գիրերը «յայլոց դպրութեանց թաղեալք» էին: Նման իրողութեան մը յայտնաբերումը կը կարօտէր տարբեր միջավայրի, տարբեր գիտելիքներու ու տարբեր փորձառութեան, որոնցմէ գուրկ էին Սահակն ու Մեսրոպը, աւելի ճիշդը՝ Հայաստանը: Մեզի կը թուի, թէ այստեղ կը գտնենք մտքերու յառաջաձգում մը, որ վրիպած է Կորիւնի ուղադրութենէն այն օրերուն, երբ կը շարադրէր իր երկը. նման անդրադարձ մը չէր կրնար տեղի ունեցած ըլլալ դանիէլեան գիրերու ստացման օրերուն կամ անմիջական վաղորդային:

Ահա թէ ինչու մենք չենք հաւատար, թէ Մեսրոպ, դանիէլեան գիրերու խփանումով, նաեւ հրաժարած կրնար ըլլալ անոնցմէ. ան տակաւին ակնկալութիւններ ունէր ու մանաւանդ ունէր լուծելի հարցեր: Եւ առ այս կը դիմենք Խորենացիին, որուն պատումը հոգեբանօրէն, ինչպէս նաեւ պատմականօրէն շատ աւելի ճշմարտացի ու համոզիչ ըլլալ կը թուի:

*
* *

Յաջորդ ուշագրաւ կէտը այն է, որ Կորիւն մեզի բացարձակապէս չ'ըսեր, թէ ինչ նպատակով ճամբորդեց Մեսրոպ. այսպէսով ալ պատճառ կը դառնայ, որ կամայականօրէն մեկնաբանուի անոր ճամբորդութեան նպատակը: Մեր այս նկատողութիւնը կրնայ քիչ մը գայթակղեցնել աւանդական բանասէրները, որոնց շատ «պարզ» կը թուի Մեսրոպի նպատակը, այսուհանդերձ այնքան ալ պարզ չէ ան, եթէ պիտի կառչինք միայն Կորիւնի բնագրին: Վերջին հաշուով ճիշդ ինչ կ'ընէ Կորիւն. ան Մեսրոպը կը տանի ասորական երկու քաղաքներ, նախ Ամիդ, ուր ոչ մէկ ուշագրաւ բան տեղի կ'ունենայ, ապա

Եղեսիա, ուր Մեսրոպ կ'աղօթէ ու աստուածային օգնութեամբ ալ կը հնարէ մեր այբուբենը: Արդեօք այդ նոյն օգնութիւնը պիտի չգտնէ՞ր ան, եթէ աղօթէր Վաղարշապատի իր խուցին կամ Գողթն գաւառի ճգնարանին մէջ: Կորիւնի բնագիրը, դժբախտաբար, Մեսրոպի ճամբորդութիւնը կը վերածէ աննպատակ դեգերումի մը, որ գուրկ է ամէն իմաստէ: Այս նկատողութիւնը շատ աւելի շեշտակի կը դրուի, եթէ փորձենք Մեսրոպը տեսնել յուսա-ասորապարսկական տառերը այլաձեւողի, դուք ըսէք՝ զեղծողի, դերին մէջ, — ինչպէս զայն կը ներկայացնեն այնքան մեծաթիւ ու պատկառելի բանասէրներ, — քանի այդ նոյն բանը Մեսրոպ կրնար Հայաստան նստած ալ ընել՝ փոխանակ ժամավաճառ ըլլալու օտար երկիրներու տակ: Եւ բնաւ զարմանալի չէ, որ Փարպեցի, որ միայն Կորիւնը ունէր իրրեւ աղբիւր, ընդմիջտ զեղչած ըլլայ իր պատմութենէն Մեսրոպի Եղեսիա ճամբորդութիւնը, քանի զայն արդարացնող որեւէ հիմնաւորում չէր գտներ անոր երկին մէջ: Այդ «հիմնաւորումը» յետնաբար տուող բանասէրները չեն պակսիր:

Դուրս. Խաչերեան, օրինակի համար, հետեւեալ գունագեղ մանրամասնութիւններով կ'արժեւորէ Մեսրոպի՝ Եղեսիոյ մէջ կեցութիւնը.

ա) «Եղեսիայում Հայոց դպրապետը ճշդ էր Հայերէնի գրութեան դիրքային ուղղութիւնը՝ ուղղահայեաց, թէ՞ հորիզոնական» (Խաչ. 156): Ուրեմն, ըստ յարգարժան դոկտորին, Մեսրոպի մտքին մէջ մինչեւ Եղեսիա հասնիլը տակաւին յստակ չէր, թէ իր հնարելիք գիրերը չինարէնի պէս ուղղահայեաց պէտք է գրէր, այսինքն՝ վերէն վար, թէ՞ յունարէնի, ասորերէնի ու պարսկերէնի պէս հորիզոնական. բայց իրապէս Մեսրոպ կրնա՞ր երբեւիցէ մտքէն անցուցած ըլլալ ուղղահայեաց գրել, եւ եթէ այո, ապա ինչո՞վ Եղեսիան կրնար իրեն թելադրած ըլլալ, որ փոխէր այդ որոշումը ու նախընտրէր հորիզոնական գրութիւնը:

բ) «Հայոց դպրապետը լաւագոյն ձեւով լուծեց Եղեսիայում գրադաշտի յարաբերութեամբ ընթացային ուղղութիւնը՝ աջից ձախ, թէ՞ ձախից աջ» (անդ): Այս կէտի որոշումին մէջ եւս Եղեսիան չէր կրնար նպաստած ըլլալ իրեն, քանի Մեսրոպ մանուկ հասակէն յունարէն կարդացած ու գրած էր, եւ այդ նախընտրութիւնը վաղուց կայացած էր իր մէջ: Մանաւանդ որ Եղեսիա արամաբանօրէն շատ աւելի հարուստ պէտք է եղած ըլլար սեմական այբուբեններով, որոնք բոլորն ալ ձախընթաց գրութիւն ունին, եւ եթէ իրապէս բանով մը ան պիտի ազդէր Մեսրոպի վրայ, ապա այդ ազդեցութիւնը պիտի ըլլար ի նպաստ ձախընթաց գրութեան. այս ալ կը նշանակէ, թէ Մեսրոպի նախընտրութիւնը շատ աւելի հինէն կու գար:

գ) «Եղեսիայում Հայոց դպրապետը լուծել էր գրաստեղծումից առաջ՝ բաղաձայնագիր, թէ՞ թէ՛ բաղաձայնագիր, թէ՛ ձայնաւորագիր գրահամակարգ հեղինակելը» (անդ): Սակայն չէ՞ որ այս հարցը վաղուց վճռած էր Մեսրոպ, քանի դանիէլեան գիրերուն մեծագոյն թերութիւնը ձայնաւորագուրկ ըլլալն էր եւ անոնց խափանումին հիմնական պատճառը ճիշդ այդ թերութիւնն էր:

Մեսրոպ իրապէս պէտք ունէ՞ր մինչեւ Եդեսիա գալու ու ապա որոշելու, թէ իր հնարելիք այբուբենը պիտի օժտէր նա՛եւ ձայնաւորներով:

Ահա այս եւ նոյնպիսի չորս այլ կէտերով,— բոլորն ալ արուեստական ու բռնազբօսիկ,— կը մեկնաբանէ դոկտ. Խաչերեան Մեսրոպի առաքելութեան նպատակը: Այսպէս է, որովհետեւ ան կը յենի միայն Կորիւնի երկին վրայ եւ, այս պարագային, չ'ուզեր նոյնիսկ նայիլ Խորենացիի կողմը, որովհետեւ պատմահայրը կ'ըսէ բաներ, որոնք հաճոյ չեն իրեն: Քանի, միւս կողմէ, Կորիւն որեէ գոհացուցիչ բացատրութիւն չի տար Մեսրոպի Եդեսիա կեցութիւնը արդարացնող, դոկտ. Խաչերեան ասպարէզը ազատ կը գտնէ իւրովի լեցնելու այդ բացը:

Ակինեան Մեսրոպը կը տանի ուղիղ Եդեսիա,— չէր կրնար չտանիլ, քանի ինք եւս միայն Կորիւնը ճշմարտացի կը դաւանի,— սակայն Եդեսիան ասորական քաղաք էր, այնտեղ գործող գիտուններն ալ՝ անշուշտ ասորի, իսկ հայր սուրբը չի հանդուրժեր ասորական նպաստ տեսնել մեր գիրերու գիւտի ետին: ասոնք պէտք է աղերսուէին յունարէնին, ուստի այնտեղէն զինք կը տեղափոխէ,— այս պարագային՝ ի հեճուկս Կորիւնի,— յունական Մոպսուեստիա, այսինքն՝ կիլիկեան Մամեստիա աթոռանիստ քաղաքը, «որուն եպիսկոպոսն էր հռչակաւոր Թէոդորոս, բարեկամը Մաշտոց վարդապետին: Առանց տարակուսի (ընդգծումը իմս է — Ա.Ե.) Թէոդորոս Մոպսուեստացի տուաւ իրեն լաւ խորհուրդներ եւ օգտակար ցուցմունքներ, հայերէն լեզուի համար նպատակայարմար նշանագրեր ձեւելու եւ անոր ձայնական հնչումներուն պատշաճ նշանաձեւեր յարմարցնելու: Այստեղ, ի Մոպսուեստիա, ի գլուխ հանեց Մաշտոց հայերէն այբուբենի գիւտը» (Ակն. 298): Չենք մանրամասնել: Ակինեան միակն է, որ Մեսրոպի գիւտը փոխադրած է Կիլիկիա եւ անկէ ալ բաժին հանած է ինչ որ յոյն եպիսկոպոսի մը, որուն բարեկամութիւնը Մեսրոպի հետ բնաւ ալ հաստատուած չէ: Իր յունամէտ մոլոլցքին մէջ Ակինեան չի վարանիր Մեսրոպը մուրացկանի քայլերով մինչեւ յոյն եպիսկոպոսի մը ոտքերը տանելու, երբ բացարձակապէս յայտնի չէ, թէ ան ինչո՞վ կրնար «օգտակար ցուցմունքներ տալ» հայ վարդապետի մը, որ կ'ուզէր հայերէնի այբուբենը հնարել: Ո՛ր, ե՞րբ եւ ինչպէ՞ս Մոպսուեստացի այսքան խոր սերտած կրնար ըլլալ հայերէնը, որպէսզի իր գիտելիքէն բաժին հանէր Մեսրոպին՝ ոչ ոք գիտէ, բացի Ակինեանէն: Հայագէտի այս դափնեպսակը, անգամ մը Դանիէլին տալէ ու անկէ ետ խելէ ետք, ինչո՞ւ պէտք էր այս անգամ ալ յատկացնել Մոպսուեստացիին՝ յայտնի չէ: Ակինեանի գիտական այնքան փայլուն ճախրանքները նսեմացնող անհեթեթ թեւածումներէն մէկն ալ ա՛յս է հա:

Այբուբենի յորինումին մէջ մեծագոյն ու վճռական պահը՝ տուեալ լեզուի հնչիւնական համակարգի վերծանումն է, իսկ Մեսրոպ, ճամբորդելէ առաջ, արդէն լրիւ տիրապետած էր հայերէնի հնչիւնական համակարգին. այս պարագային իրեն օգնեց մանաւանդ դանիէլեան գիրերու մանրակրկիտ սերտողութիւնը, ինչ որ առիթ մը եղաւ իրեն աւելի խորանալու հայերէնի հնչիւնաբա-

նութեան մէջ: Իր այս տքնաջան աշխատանքին մէջ լայնօրէն ըմբռնելի պիտի ըլլար, որ ան մերթ ընդ մերթ դիմէր իր միաբանակիցներուն, յատկապէս Սահակին, ինչպէս ոեւէ հայու, սակայն ան բացարձակապէս պէտք չունէր յոյնի մը, ոչ ալ ոեւէ այլ օտարի: Հայոց գիրերը հայ մտքի ծնունդ կրնային ըլլալ միայն եւ այդպէս ալ են. ոչ մէկ օտար կրնար նուազագոյն նպաստը բերել անոր, եւ Մեսրոպ, մանաւանդ, կարիք չունէր նման նպաստի մը: Իրեն պակասողը տառային պատկերներն էին միայն, եւ ինք կրնար իւրովի ալ լուծել այդ հարցը:

Ըստ այլ բանասէրներու՝ Մեսրոպ, դանիէլեան գիրերը իբրեւ հայկական ընդունելով հանդերձ, ունէր կարգ մը վերապահութիւններ, ինչ կը վերաբերի անոնց վայելչագրական արժանիքներուն կամ թէ անոնց թիւին մասին եւ ճիշդ այս մտահոգութիւններով ալ ձեռնարկեց ճամբորդութեան:

Պարոնեան, օրինակ, կ'ենթադրէ թէ Մեսրոպ երբեք ալ չմտածեց հրաժարիլ այդ ազգային գիրերէն. «Ինչո՞ւ այդպիսի պիտանի օժանդակէ մը ինքզինք զրկէր Մեսրոպը ինքնակամ եւ քմահաճոյ փոփոխութեան մը սիրով» (էջ 103),— հարց կու տայ բանասէրը,— «այդպիսի փոփոխութիւն մահ է այբուբենի մը անձնաւորութեան»: Սակայն, կը մտածէ ան, թերեւս «այդ՝ առ Մեսրոպը յղեալ մատեանքն ի Դանիէլէ՝ եղած ըլլան անարուեստ եւ անշուք գրչութիւնք, ոչ այնքան վայելչագիր եւ ոչ այնքան կանոնաւոր, որքան կարեւոր էր Մեսրոպայ լուրջ գործոյն համար, եւ կամ ոչ այնչափ համաձայնք, որ ստոյգ ձեւոց վերայ գէթ քանի մը տառից, տարակոյս հանած չըլլան Մեսրոպայ մտաց մէջ, եւ կամ թէ իրենց հնութիւնն իսկ այնչափ անբաւական, որ յաչս Մեսրոպայ կասկածելի երեւցած չըլլայ նոցա բնիկ եւ նախնական ձեւոց հաւատարմութիւնն» (Երկրագունտ, 1885, էջ 103-104): Ուրեմն ահա թերութիւնը սրբագրելու համար կը ճամբորդէ Մեսրոպ, որպէսզի աւելի ընտիր տառերով գրուած հայերէն գիրքեր գտնէ ու վերականգնէ հայկական բնիկ տառերը:

Տոքթ. Տաղաւարեան մօտաւորապէս նոյն նպատակով ճամբայ կը հանէ Մեսրոպը՝ քիչ մը աւելի ծանրանալով պակասող տառերու ամբողջացումին վերայ. «Մեսրոպ կամեցաւ հաւատարիմ մնալ հնութեան, պահել այդ գրերն նոյնութեամբ, զի ազգային էին ու նուիրական, եւ որոնել՝ թէ նախնիք որպէ՛ս բաւականացած էին այդ փոքրաքանակ գրերով մեր լեզուն գրելու... Եւ Մեսրոպ ինչո՞ւ թողոյր այդ ազգային նուիրական գրերն եւ բոլորովին նորեր գտնելու աշխատէր. միթէ աւելի լաւ չէ՞ր նոցա պակասներն ամբողջացնել, ինչ որ ըրաւ իւր ճանապարհորդութեամբ» (Մագումն հայ տառից, էջ 25 եւ 29): Եւ այդ պակասները, թիւով 14, Մեսրոպ կը լրացնէ փոխ առնելով 7 պարսկաւեստական, մէկ ասորական, մէկ յունական տառեր, իսկ մնացեալ 5-ն ալ կը յօրինէ հայկական տառերու այլանմանութեամբ:

Գ. Զարբհանալեան, ընդհանուր գիծերուն մէջ, համաձայն է վերը բերուած երկու տեսակէտներուն: Իսկ Միւլլեր պարզապէս կը նշէ. «Մեսրոպ Եդեսիա գնաց որպէսզի այն տեղոյ դիւանին մէջ Դանիէլի տառերուն՝ հին հայոց

այբուրենքին նկատմամբ աւելի տեղեկութիւն գտնել կարենայ» (Հանդէս ամս., 1894, էջ 244): Աճառեան իր կողմէ կը գրէ. «Եթէ Մեսրոպ չըջու՞մ է քաղաքներ, որոնումներ է կատարում, նշանակում է մի աւելի մեծ նպատակ ունի՝ որոշել, թէ նա (դանիէլեան գիրերը,— Ա.Ե.) իրօք հայերէ՞ն են, թէ՞ չէ» (Աճ. 154):

Մեզի կը թուի, թէ այս բոլորին մէջ միակ ճիշդ ու պաշտպանելի կարծիքը Աճառեանինն է: Այսպէս, ուրեմն, Մեսրոպ ճամբորդութեան ձեռնարկեց ի մտի ունենալով երկու մեծ հարցականներ՝

- Դանիէլեան գիրերը իրապէս հայկական էին:

- Եթէ այո, ապա ինչպէ՞ս կիրարկած էին զանոնք մեր նախնիները:

Պարզ է, ուրեմն, որ Մեսրոպ գիր հնարելու համար չճամբորդեց, այլ դանիէլեան գիրերու ինքնութիւնն ու կիրարկելիութիւնը յստակացնելու համար ճամբորդեց:

*

* *

Այժմ խօսքը տանք Խորենացիին.

«Ձկնի այսորիկ,— այսինքն՝ այդ գիրերու խափանումէն ետք, կը գրէ պատմահայրը,— ինքնին Մեսրոպ իջեալ ի Միջագետս՝ հանդերձ աշակերտօք առ նոյն Դանիէլ, եւ ոչ աւելի ինչ գտեալ քան զառաջինն, անցանէ եւ յԵդեսիայ»: Խորենացիի այս վկայութիւնը պատմական ու բանասիրական իսկական գոհար մըն է. Մեսրոպի՝ Դանիէլին հանդիպելու փափաքը մարդկայնօրէն ու հոգեբանօրէն այնքան բացատրելի ու ըմբռնելի է, որ մենք պիտի զարմանայինք միայն, եթէ այս մեծ լուսաւորիչը այնքան մեծ յանձնառութենէ ու տագնապններէ ետք, ընդմիջտ երես դարձնէր այն միակ անձին, որ հայկական գիրերը ունենալ կամ գտած ըլլալ կը յաւակնէր, ու չհետապնդէր զայն, չհարցաքննէր վերջին անգամ մըն ալ՝ անկարելին փորձելու իր ճիգին մէջ: Եւ շատ յատկանշական է այստեղ դրուած «ինքնին» բառը, որ իր կարգին տրամաբանական կապ մը կը ստեղծէ նախընթաց փորձի մը հետ, երբ Մեսրոպ, աւելի ճիշդը՝ Վռամշապուհ, գոհացաւ Վահրիճ իշխանը զրկելով Եդեսիա, եւ յայտնի է արդիւնքը. հիմա Մեսրոպ ինքնին կը հետապնդէ Դանիէլը եւ կ'ուզէ անձա՛մբ վերահասու դառնալ իրողութեան:

Եւ ան կը գտնէ Դանիէլը:

Խորենացի չի յիշատակեր այն վայրը, ուր տեղի ունեցաւ այդ հանդիպումը: Անկարելի չէ, որ ան ըլլայ նոյնինքն Ամիդ քաղաքը, որ կ'իյնար Դանիէլի հովութեան սահմաններուն մէջ, ճիշդ այն քաղաքը, ուր կորիւն տարած է Մեսրոպը՝ առանց սակայն պարզելու, թէ ինչո՞ւ ան իջեալնեցաւ այնտեղ: Մեսրոպ անոր առջեւ կը քակէ իր հարցումներուն կծիկը՝ ի՞նչ գիրեր էին ատոնք, ամբո՞ղջ էին, թէ՞ թերի, որեւէ գիրք գրուած էր անոնցմով, թէ՞ հասարակ

ցանկ մը կը ներկայացնէին անոնք միայն. ուրկէ՞ գտած էր Դանիէլ զանոնք ու, մանաւանդ, ինչո՞ւ կը կարծէր, թէ հայերէն էին այդ գիրերը:

Ինչ որ գիտէր,— եւ մեծ բան ըլլալ էր թուեր այդ գիտցածը,— Դանիէլ յայտնեց Մեսրոպին: Մեսրոպ չգոհացաւ. «ոչ աւելի ինչ գտեալ քան զառաջինն». այսինքն՝ իր նախապէս տուած տեղեկութիւններուն վրայ ոչինչ կրցաւ աւելցնել Դանիէլ եւ յուսախաբ խօսակիցին ցոյց տուաւ Եդեսիոյ ճամբան, եթէ ան կ'ուզէր նոր բան մը իմանալ այդ գիրերուն մասին, ու մատնացոյց ըրաւ, անշուշտ, մատենադարանը, ճիշդ ա՛յն հաստատութիւնը, ուրկէ ինք գտած էր զանոնք. թերեւս Մեսրոպի հարցումները այնտեղ գտնէին իրենց պատասխանները: Եւ Մեսրոպ «անցանէ եւ յԵդեսիայ»:

Կորիւն Մեսրոպի Եդեսիա այցը կը նկարագրէ այնպէս մը, որ կարծես բարեկամական այցելութիւններ տալու ու ապա այնտեղ ալ ճգնելու եկած ըլլար ան. մինչ Խորենացի զայն ուղիղ ու նպատակասլաց կը տանի քաղաքի հրոշակաւոր մատենադարանը, որովհետեւ այդ հաստատութեան կապած էր Մեսրոպ իր վերջին յոյսը: Եւ ան կը ներկայանայ օրուան մատենադարանապետին՝ «Պղատոն ոմն ճարտասան հեթանոս՝ իշխան դիւանին... եւ ջանացեալ եւ ոչ օգտեալ, զտգիտութիւնն խոստովանեաց հռետուն»: Ուրեմն Մեսրոպ նոյնիմաստ հարցումներ ուղղեց անոր եւս՝ ցոյց տալով անշուշտ մախաղին մէջ ունեցած գիրերուն ցանկը. սակայն մատենադարանապետը իր կարգին ոչ մէկ օգտակարութիւն ունեցաւ. ան ոչինչ գիտէր հայերէնի ու հայ գիրերու մասին. եւ այս ճարտար հռետորը խոստովանեցաւ իր տգիտութիւնը:

Պղատոն իր կողմէ նոր հասցէներ ու անուններ թելադրեց Մեսրոպին, որ շարունակեց իր հետապնդումն ու դեգերումները. այս անգամ ան քայլերը շատ հաւանաբար ուղղեց դէպի աստուածաբանական համալսարանը, թող որ այս երկուքը տարբեր հաստատութիւններ չէին: Դիմեց այստեղ գործող գիտուններուն եւ, ամէնուր «անշահ մնացեալ», իւրաքանչիւր դիմումի, իւրաքանչիւր հետապնդումի հետ ան սկսաւ քիչ մը աւելի մօտենալ դառն ճշմարտութեան, մինչեւ որ, վերջապէս, պատահական մէկը յաջողեցաւ իրեն ցոյց տալ այդ գիրերուն ինքնութիւնը. ատոնք՝ այդ գիրերը, պատկանած էին հեռու-հեռաւոր ժողովուրդի մը, որ այլեւս դադրած էր զանոնք կիրարկելէ՝ «թաղած» էր զանոնք¹: Միայն այս միջավայրին մէջ ծառայող ասորի զառամեալ գիտուն մը կրնար Մեսրոպին յայտնել նման իրողութիւն մը: Այս պատճառով ալ կորիւնի ծանօթ հատուածին մէջ «յայտն դպրութեանց թաղեալք» արտայայտութիւնը ժամանագրականօրէն իր տեղը չի գտնուիր, այլ կ'ակնարկէ այս վերջին հանդիպումներուն միջոցին քաղուած տեղեկութեան:

¹ Հարկ է նշել, թէ հարաւարաբանը քոյրովիմ չամյայտացաւ Գեղի ծնունդով. նախ եւ առաջ՝ ան շարունակեց կիրարկուիլ բուն իսկ Սաբայի մէջ, քայց նախ Եթովպիոյ ծայրամասային կամ գաւառական միջավայրերում մէջ, որովհետեւ գիրերը դիւրին չեն մեռնիր: Սակայն նման կիրարկութիւններ չէին կրնար ուշադրութեամբ առարկան դառնալ արտաքին աշխարհին, մասնաւորաբար Եդեսիոյ, որուն համար Եթովպիոյ պաշտօնական ու ընթացիկ գիրը դարձած էր Գեղը:

Այսպէս ու այստեղ էր, որ դանիէլեան գիրերը, յաչս Մեսրոպին, կորսնցուցին իրենց վերջին արժանիքն ալ, որ իրենց ենթադրեալ հայկականութիւնն էր. ուրեմն փրթաւ վերջին կապը եւս: Իսկ թէ այդ հայկականութիւնը որքան մեծ նշանակութիւն կը ներկայացնէր, այս մէկը կը հետեւցնենք Կորիւնի «մանաւանդ գի» շարկապէն. այս բառով հայը կը համադասէ այնպիսի միտքեր ու հասկացութիւններ, որոնք իրենց կարեւորութեամբ կը գերազանցեն համադասութեան միւս բոլոր անդամները: Այս ալ ցոյց կու տայ, որ դանիէլեան գիրերու հայկականութիւնը, ենթադրեալ հայկականութիւնը, Մեսրոպին համար կարեւորագոյն արժանիքն էր, ա՛յն, որուն կառուած էր ան եւ որը հիմա... կը չքանար: Ասկէ անդին այլեւս ոչինչ կը կապէր զինք այդ գիրերուն, եւ այդ պահուն էր միայն, որ Մեսրոպ վերջնականապէս հրաժարեցաւ դանիէլեան գիրերէն:

Ու երբ շփոթահար ան հարց տուաւ այդ նոյն գիտունին, թէ ինչո՛ւ լքուած էին այդ գիրերը, թերեւս նաեւ առանց սպասելու նման հարցումի մը՝ այս վերջինը անոր անքերուն առջեւ պարզեց Գեեզի ամբողջական ցանկը, — անհավանական չէ նոյնիսկ՝ ասով գրուած մատեաններ եւս, — այն, որ եկած էր փոխարինելու հարաւ-արաբականը, այսինքն՝ դանիէլեան գիրերը, զորս Մեսրոպ ունէր ձեռքերուն մէջ: Մեսրոպի հոլութիւնը պահ մը սարսուռաց. ասի ճակատագրական այն հանդիպումն էր, որ իր եւ իր ժողովուրդի պատմութեան նոր թափ ու լիցք պիտի տար: Մեսրոպ այդ գիրերուն մէջ ճանչցաւ ու գտաւ այն տարտամ մտապատկերը, զոր իր անհանգիստ ենթագիտակիցը երկար որոնած էր. ուստի եւ ազատ ձեռքերով ու ազատ խղճով ձեռնարկեց տառայօրինումի աշխատանքին եւ, Կորիւնի բառերով, «Հայրաբար» ստեղծեց «նոր» տառեր՝ մեսրոպեան այբուբենը. «Հայրական չափուն ծնեալ ծնունդս նորոգ եւ սքանչելի՛ սուրբ աջովն իւրով, նշանագիրս հայերէն լեզուին»:

Պէտք է ենթադրել, որ Մեսրոպ այս բոլորը որոշ խորհրդապահութեամբ րրած է, եւ իր շրջապատը մինչեւ վերջն ալ անտեղեակ մնացած է տառայօրինումի ծալքերէն, քանի ոչ Կորիւն, ոչ ալ Խորենացի որեւէ ակնարկութիւն կ'ընեն այլ այբուբենի մը՝ մեսրոպեան տառերու հետ ունեցած առնչութեան. իսկ Գեեզը՝ դժուար թէ երբեւիցէ ճանչցած ըլլային անոնք: Թող որ եղածը կոյր ու մեքենական փոխառութիւն մը չէր, ինչպէս նկատեց ընթերցողը: Գալով անոր եզրապատկան շերտին՝ այս մէկը եւս չէր կրնար ինկած ըլլալ անոնց տեսադաշտին մէջ: Ահա թէ ինչու Կորիւն չի վարանիր նոր ու հայրաբար որակումներով ընկալելու մեսրոպեան տառերը, իսկ Խորենացի աստուածային թաթը կը տեսնէ անոնց յօրինումին մէջ:

*
* *

Խորենացիի պատումը հիմնովին կը մերժէ դոկտ. Լ. Խաչերեան, որուն

տեսակէտներէն մէկ քանիին ծանօթ ենք արդէն: Ան կը մերժէ յատկապէս Մեսրոպի հանդիպումը Դանիէլին հետ եւ կը խեղաթիւրէ անոր՝ դիւանապետ Պղատոնի հետ ունեցած հանդիպումին բովանդակութիւնը. ըսե՛նք, որ Խաչերեան ընդհանրապէս կը մերժէ որեւէ վկայութիւն, որ կը տարբերի Կորիւնի պատումէն կամ նոր իրողութիւն մը կը մատնանշէ:

«Ինչպէս ակնբախ է, — կը գրէ ան՝ ակնարկելով պատմահօր վկայութեան, — Խորենացի բոլորովին փոխել է, ի հեճուկս Կորիւնի վկայութեան, Մաշտոցի առաքելութեան բնոյթը եւ առաջադրանքները» (Խաչ. 94): Նախ բնաւ ալ ակնբախ չէ, թէ Խորենացի որեւէ բան փոխած ըլլայ եւ այս՝ «ի հեճուկս» Կորիւնի վկայութեան. ան պարզապէս աւելցուցած է այդ վկայութեան վրայ մանրամասնութիւններ, որոնց սուր պակասը զգալի է Կորիւնի աշխատութեան մէջ եւ որով կ'իմաստաւորուի Մեսրոպի ճամբորդութիւնը: Միւս կողմէ՛ Կորիւնի ո՞ր վկայութեան վրայ հիմնուելով յարգելի բանասէրը վերահասու կը դառնայ Մաշտոցի «առաքելութեան բնոյթին ու առաջադրանքներուն»՝ այս ալ ուրիշ առեղծուած մըն է, քանի Կորիւն բացարձակապէս չէ բացայայտած Մաշտոցի առաքելութեան ո՛չ բնոյթը, ո՛չ ալ առաջադրանքները, այս վերջինները Խաչերեանի երեւակայութեան ու սխալ դատողութեան արդիւնքն են միայն, ինչպէս տեսանք այս հատուածի սկիզբը: Եւ վերջապէս Խաչերեան ի՞նչ հիմնաւորում ունի պնդելու, թէ «իրականում Մաշտոցը երբեք չի հանդիպել Դանիէլ ասորի եպիսկոպոսին»: այսպէս վճռելու իրաւունք հազիւ թէ ունենար միայն այն, որ Մեսրոպի ճամբորդական գաւազանին մէկ ծայրէն ալ գոնէ ի՞նք բռնած ըլլար, այլապէս պատմական այսքան վճիտ, բացատրելի ու ըմբռնելի վկայութիւնը մը այսքան մեծ յաւանորոշութեամբ մերժելը խորթ է քննական բանասիրութեան, որուն հետեւորդ ըլլալ կը ձգտի դոկտ. Խաչերեան:

Ան միայն չի մերժեր Խորենացին, այլեւ անոր կը վերագրէ վկայութիւններ, զորս պատմահայրը բնաւ ալ արձանագրած չէ իր երկին մէջ. «Խորենացին... Մաշտոցին իր աշակերտներով Միջագետք է ուղարկում... Դանիէլից հայերէնի հնչոյթային համակարգի ու բնոյթի մասին «խորհուրդ»ներ ու «կարծիք»ներ հարցնելու նպատակով, որ անհետեւ է անշուշտ իր բնոյթով» (անդ). այստեղ եթէ կայ անհետեւ բան մը, այն ալ Խաչերեանի սանձարձակ շարադրանքն է ու Խորենացիին կատարուած վերագրումներն են, քանի պատմահայրը Մեսրոպի ու Դանիէլի հանդիպումին առթիւ ոչ հնչոյթային համակարգի վերաբերեալ, ոչ ալ այլ կարգի խորհուրդներ ու կարծիքներ փորձած է նշել իր երկին մէջ. նման վերագրում մը պատմահօր՝ բնագրային խեղաթիւրում է պարզապէս, ուրիշ ոչինչ:

Գալով Մեսրոպի հանդիպումին դիւանապետ Պղատոնի, ինչպէս նաեւ այլ գիտուններու հետ, ահա դոկտ. Խաչերեանի տուած մեկնաբանութիւնը. «Բայց անհավանականն այն է միաժամանակ, որ Մաշտոցը հանդիպումների ժամանակ... նրանց «Հայերէնաբանութիւնից» օգտուելու ...իր տրամադրութիւնն

է յայտնում որպէս թէ...: Տրամաբանութիւնը եւ ճշմարտութիւնը, սակայն, միանգամայն կաղում են երկու ոտքով, երբ նման պնդում է արւում եւ Մաշտոցի նման Հայոց դպրապետին «Հայերէնագիտութիւն»ը կասկածի տակ է առնւում» (անդ, էջ 94-95): Եթէ այստեղ երկու ոտքով կաղացող տրամաբանութիւն մը կայ, ապա այդ դուկտ. խաչերեանինն է, քանի այս վերագրումները (մէկ քանին՝ չակերտեալ) չեն պատկանիր պատմաճօր, որ բացարձակապէս նման բան չէ ըսած, ոչ ալ թելադրած է, ինչպէս ցոյց կու տան բնագրերը: Իսկ եթէ բանասէրը այս բոլորը կը գուշակէ Հայեցողական կարգով, ապա՝ նախ իրաւունք չունէր այդ գուշակութիւններուն այսքան մեծ «Հաւաստիութիւն» տալու ու զանոնք չակերտեալ ձեւով վերագրելու խորենացիին, երկրորդ՝ սխալ կը գուշակէ. ան պարզապէս չի յաջողիր ըմբռնել այդ Հանդիպումներուն տուն տունը մղիչ ուժն ու հոգեբանական խորքը: Խորենացի Մեսրոպի Հայերէնագիտութիւնը խնդրոյ առարկայ չէ դարձուցած, ոչ ալ Մեսրոպը տարած է Պղատունին՝ անկէ Հայերէնի դասեր առնել տալու: Դուկտորին կը մնայ՝ վերընթերցել Համապատասխան հատուածները, առարկայօրէն ըմբռնել ու մեկնաբանել զանոնք ու ապա... շարագրել. քննական բանասիրութեան նախատարերքը ա՛յս կը պահանջէ իրմէ: Ընթերցո՛ղն ալ:

*
* *

Մեսրոպի թափառումներու ու փնտռումներու նկարագրութեան մէջ՝ խորենացի զայն կը տանի, Եղեւսիայէն բացի, անոր կից, Եփրատի աջ ափին գտնուող յունական Սամոսատ քաղաքը, որ գրչագրական ու մշակութային գողտրիկ կեդրոն մըն էր եւ օժտուած էր հարուստ մատենադարանով մըն ալ (այս անունը ձեռագրերու մէջ աղաւաղուած ու դարձած է Սամոս): Չայն կը հասցնէ մինչեւ իսկ Փիւնիկէ, զոր պէտք է հասկնալ Պաղեստին, ուր կը գտնուէին երկու մատենադարաններ, մէկը՝ Երուսաղէմի մէջ, միւսը՝ պաղեստինեան կեսարիոյ մէջ:

Պատմական տուեալներու ժուժկալութիւնն ու մանաւանդ Կորիւնի, իբրեւ հաւաստի սկզբնաղբիւրի, վայելած մեծ համարումը, — իսկ Կորիւն Սամոսատով կը փակէ Մեսրոպի թափառումները, — պատճառ դարձած են, որ բացառուի Մեսրոպի Փիւնիկէ կամ Պաղեստին այցը, ալ ո՛ւր մնաց աւելի հեռուն: Աճառեան, օրինակի համար, հեզնանքով կ'ակնարկէ խորենացիի այս վկայութեան ու կը մերժէ զայն. իսկ դուկտ. խաչերեան չէր կրնար, անշուշտ, չմերժել: Ասոր հակառակը՝ ժամանակակից եթովպացի բանասէր մը հարց կու տայ, թէ չի՞ կրնար ըլլալ արդեօք, թէ Մեսրոպ մինչեւ... Եթովպիա հասած ըլլայ:

Ասոնք այնպիսի հարցեր են, որոնց ճշգրիտ պատասխանը չենք կրնար ունենալ: Ստորեւ շատ համառօտ պիտի ներկայացնենք այն քանի մը հաւա-

նական վայրերն ու առիթները, որոնք կրնային հայ-եգիպտական ու մանաւանդ հայ-եթովպական հանդիպումներու ու փոխանակութեանց տեղի տալ, որքան ալ մեր նախընտրութիւնը, ինչպէս ցոյց կու տայ մեր շարադրանքը, կ'երթայ Եղեւսիային, առա առաւելն՝ Սամոսատին:

Պարոնեան 1885-ին մեծ համոզումով կը գրէր, թէ Մեսրոպ այցելած է նաեւ Պաղեստին եւ առ այս կը վկայակոչէ պատմիչ Մովսէս Կաղանկատուացին, որ 7-րդ դարու հայ պատմիչ է եւ ակնարկած է նման այցի մը: Թէեւ Կաղանկատուացի այդ այցը կը տեսնէ ուխտագնացութեան մը ծիրէն ներս, սակայն Պարոնեան չ'ընդունիր, թէ այդպիսի տագնապալի օրերուն Մեսրոպ ուխտի համար գացած ըլլայ. «այլ կը գուշակեմք, թէ զիւր խուզարկութիւնն եւ յայնուսիկ կողմանս յառաջ վարել կ'ուզէր» (նշ. աշխ. էջ 153): Եւ նոյն առիթը կը փութայ կանխել այլ հաւանականութիւն մը. «Իսկ թէ Մեսրոպը, զկնի Երուսաղէմեան գրատանն այցելելու, նաեւ յԱղեքսանդրեան գրատունն գնացած ըլլայ, այդմ ակնարկութիւն չունիմք ամենեւին...» (անդ էջ 155): Թէեւ այս եւս բացառուած չէ կամ չի կրնար ըլլալ, եթէ աչքի առաջ ունենանք եգիպտական տառերու հաւանական ազդեցութիւնը մեր այբուբենին վրայ. իսկ Աղեքսանդրիոյ մատենադարանը այն յարմարագոյն վայրն էր, ուր կարելի ըլլար հանդիպիլ անոնց:

Գաբրիէլ վ. Նահապետեան իր աշխատութեան մէջ ունի հետաքրքրական ծանօթագրութիւն մը, որ կը վերաբերի մեսրոպեան տառերուն տրուած երկաթագիր անուանումին: Ինչպէս գիտենք, այս բառը մինչեւ հիմա ստոյգ ու հանրօրէն ընդունուած բացատրութիւն մը չէ գտած. ըստ ոմանց ան կը յառաջանայ երկաթէ գրիչի կամ երկաթի ժանգի հետեւողութեամբ, որոնցմով կը գրուէին այդ տառերը: Նահապետեան կը մտածէ, թէ այս անունը կրնայ աղաւաղումը ըլլալ եգիպտական տառերուն տրուած hieratika անուանումին, որ կը նշանակէ քրմագիր (տես աշխատութեանս 196-րդ էջը), ճիշդ ինչպէս, կը շարունակէ ան, վրացական տառերուն տրուած է խուցուրի անունը (տես նկ. 22), որ կը նշանակէ եկեղեցական կամ սրբազան որ եւ մեհեմական. «Մեսրովբայ գրերու ոմանց արտաքին նկարագիրն ըստ ամենայնի նման է եգիպտական հերատիկ կամ սրբազան կոչուած գրութեան, որ պահուած է եթովպացոց գրութեան մէջ... արդեօք ի սկզբան մերն եւս կոչուած է երաթագիր, որ տգիտութեան դարերուն փոխուել է երկաթագիր: Մինչեւ ցայսօր վրացիք իրենց երկաթագրին (ճիշդ այն մէկը, որ կը վերագրուի Մեսրոպին - Ա.Ե.)՝ խուցուրի ասեն, որ է եկեղեցական կամ սրբազան որ եւ մեհեմական (նշ. աշխ. էջ 134):

Նահապետեան այնքան առաջ չ'երթար, որ Մեսրոպը տանի մինչեւ Եգիպտոս. օտար տառերու, ինչպէս նաեւ անուանումներու ծանօթացման համար կը գոհանայ Սամոսատի մատենադարանով. «Այդ դիւանի մէջ Մեսրովբ գտաւ եգիպտական, եթովպական, փիւնիկեան բարեփոխուած Պալմիրայի հնագոյն մատենաներն, թագաւորական եւ մեհեմական գրութիւնք, եւ հռոմայեցի Հռուփանոս (Կորիւն հելլէն կը կոչէ զայն - Ա.Ե.) ծանօթացուց զինքը յոյն եւ հռովմէական հնագրութեան հետ» (անդ. էջ 130):

Եթէ պահ մը կառչինք Նահապետեանի՝ Երկաթագիր բառին տուած ստուգաբանութեան,— որ առնուազն նոյնքան ընդունելի է, որքան միւս երկուքը,— ապա այստեղ կը ծագի հետեւեալ հարցը. նոյնիսկ եթէ Սամոսատի մատենադարանը, որ շատ մատչելի էր Մեսրոպին,— Եղեսիայէն հազիւ 25 քմ հեռու,— օտտուած էր եգիպտական ձեռագրերով՝ քրմագիրով գրուած, ապա հաւանական է, որ այնտեղ ծառայողները, թէկուզ Հռուփանոս, ճանչնային այս եզրը՝ hieratika, եւ կարենային յուշել զայն Մեսրոպին, եւ Մեսրոպ իր կարգին՝ իր յօրինած տառերը անուանէր Երկաթագիր, որ հետագային աղաւաղուելով պիտի տար Երկաթագիր. այս անուանումին՝ Մեսրոպ կրնար հանդիպիլ միայն Աղեքսանդրիոյ մէջ, մանաւանդ որ եգիպտական hieratika-ն Մեսրոպի օրերուն բոլորովին կղզիացած ու ամփոփուած էր մեհենական շրջանակներու մէջ, իսկ ընթացիկ գրութիւնը demotika-ն էր:

Այբուբեններու հանդիպման ու փոխանակման իբրեւ հաւանական վայր ու առիթ, եթովպացի ժամանակակից բանասէր մը՝ Այելէ Բեկըրի, հայ-եթովպական տառերու կապին ակնարկող տեսութեան մը մէջ կը թուէ մասնաւորաբար Երուսաղէմը, որ Քրիստոսի առաջին դարերէն սկսեալ իրեն քաջած է մեծաթիւ ուխտաւորներ այլազան ազգութիւններէ. առ այս ան կը մէջբերէ ազգակից բանասէրի մը՝ Տեկլէ Յադեկի, հետեւեալ հատուածը. «Քրիստոնէութեան հաստատումէն ետք, երբ հետզհետէ աւելցաւ հաւատացեալներու թիւը, զուգահեռաբար բազմացան նաեւ սուրբ վայրեր այցելութիւնները. 366 թուին Ք.Ե. Երուսաղէմէն առաջուած նամակի մը մէջ ոմն Պաուլա կը գրէ իր մէկ բարեկամուհիին, որ կը կոչուի Մարցելա. - Ի՞նչ ըսել այն հայերուն, հնդիկներուն ու եթովպացիներուն, որոնք կը յաճախեն այս վայրերը եւ կը ցուցաբերեն օրինակելի ջերմեռանդութիւն մը...» (նշ. աշխ. էջ 48): Բեկըրի կը ծանրանայ նաեւ տիեզերական ժողովներուն վրայ, որոնցմէ առաջինը տեղի ունեցաւ 325-ին Նիկիոյ մէջ, իսկ երկրորդը՝ 381-ին Կ. Պոլսոյ մէջ, որոնց ընթացքին իրարու քով եկան այն օրերուն ծանօթ քրիստոնեայ եկեղեցիներու բոլոր ներկայացուցիչները, ընդ որում նաեւ հայ, ղպտի, եթովպացի: Եւ, վերջապէս կ'ակնարկէ հայ-եթովպական այն շատ սիրալիր յարաբերութիւններուն, որոնք վաղնջական դարերէն գոյութիւն ունեցած են երկու քոյր եկեղեցիներու միջեւ. թէեւ այս վերջին պարագային չունինք յստակ վկայութիւններ, թէ այդ կապերը կը հասնին մինչեւ Մեսրոպի օրերը:

Այս բոլորը, մերժելի չըլլալով հանդերձ, հաւանականութեան սահմաններէն անդին չեն անցնիր. արտօնելի է յամենայն դէպս կառչիլ այն բոլոր վայրերուն, որոնք այդ օրերուն օտտուած էին մատենադարանով մը եւ որոնց այցը մարդկայնօրէն անկարելի չէր: Միւս կողմէ՝ մերժելի է այն տեսակէտը, թէ հայ-եգիպտական ու մանաւանդ հայ-եթովպական ծանօթ ու լայնածիր յարաբերութեանց բացակայութիւնը կրնար ամէն դուռ փակել գրային փոխառութեանց առջեւ, ինչպէս կը մտածեն կարգ մը բանասէրներ: Պետութիւններ ու ժողովուրդներ կրնան ինչ-ինչ պատճառներով չճանչնալ զիրար կամ չյարաբե-

րիլ իրարու հետ, սակայն ասի արգելք մը չէ, որ անհատներ ու գրահամակարգեր հանդիպին իրարու բոլորովին տարբեր հողի մը վրայ կամ վայրի մը մէջ, ճիշդ ինչպէս պայման չէ, որ փոխառութիւնները կատարուին միմիայն ծանօթ ու մատչելի ժողովուրդներու գիրէն:

ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ ԳԻՐԵՐ ԵՒ ՄԵՍՐՈՊԵԱՆ ԳԻՐԵՐ

Աճառեան քանի մը առիթով կ'արտայայտէ այն միտքը, թէ՛ հրաժարելով դանիէլեան գիրերէն, Մեսրոպ դժուարութիւն չունեցաւ յօրինելու հայկական տառերը ու կ'աւելցնէ. «Մի՞ թէ մի շատ դժուար բան է որեւէ լեզուի այբուբեն կազմելը» (Աճ. 157): Եւ իրապէս ալ, երբ ուշադիր կը կարդանք Կորինի ու Խորենացիի բնագրերը, բուն իսկ գիւտի հանգամանքներու դժուարութեան առնչուող ակնարկութիւն չենք գտներ. «Եւ անդ վաղվաղակի նշանակեալ, անուանեալ եւ կարգեալ»,— լակոնական բառերով կը պատմէ Կորին. իսկ Խորենացի իր կարգին շատ կարճ կը գրէ. «Եւ յարուցեալ յաղօթիցն, եստեղծ զնշանագիրս մեր»: Այս կարճ ու կտրուկ նախադասութիւնները աւելի քան բարացուցական են: Կը թուի, թէ նման յօրինում մը ընթացաւ առաւելագոյն հետազոտութեամբ ու հեզասահութեամբ եւ բուն դժուարութիւնները կը պատկանէին անցեալին՝ թափառումներուն, տազնապալի պրպտումներուն, անորոշութեան, ստուգումներուն, որոնք անքուն գիշերներ կը խլէին Մեսրոպէն ու տենդագին լարումի կը մատնէին անոր ջիղերը: Այս բոլորը, կ'ենթադրենք, դանիէլեան գիրերու ինքնութեան, դուր ըսէք՝ հայեցիութեան, յայտնաբերումին համար վատնուած ճիգերու հետեւանքն էին, եւ անգամ մը որ Մեսրոպ ձերբագատեցաւ նման հոգէ մը, դիւրաւ հասաւ ցանկալի լուծումին:

«Դանիէլը ուշացրեց մեր գրերի գիւտն ու գրականութիւնը,— կը շարունակէ Աճառեան,— առանց Դանիէլի միջամտութեան մենք գոնէ երեք տարով աւելի շուտ պիտի ունենայինք հայերէն գիր եւ գրականութիւն» (անդ): Այս երեք տարիները Աճառեանի մտքին մէջ կը բաշխուին հետեւեալ ձեւով. Մեսրոպ երկու տարի կիրարկեց զանոնք, ապա տարի մըն ալ տրամադրեց նոր տառերու յօրինումին: Մենք գիտենք արդէն շնորհիւ Ակիմեանի ու Մաթեւոսեանի յայտնաբերումին, թէ դանիէլեան գիրերու երկու տարի օգտագործումը պատմական ճշմարտութիւն չէ:

Հայր Պօղոս Անանեան, որ նմանապէս հիմնուած է դանիէլեան գիրերու երկու տարուան կիրարկութեան իրողութեան վրայ, կը պատասխանէ. «Ընդհակառակը պէտք է ըսել, որ դանիէլեան գրերն են, որ թէ՛ փութացուցին եւ թէ՛ նպաստեցին մաշտոցեան գրերու գիւտին: Վասնզի դանիէլեան գրերու թերութիւնները եւ երկու տարուան փորձը Մաշտոցին ցոյց տուին լաւագոյն լուծումներ, քան թէ ան մէկէն ձեռնարկած ըլլար գրերու գիւտին» (Վարք. ս. Մեսրոպ Մաշտոցի, ս. Ղազար, 1964, էջ 109):

Անկախ ժամանակային ծաւալէն՝ մեզի կը թուի, թէ աւելի ճիշդ դատողը, այս պարագային, Անանեանն է: Ընթերցողը հաւանաբար աւելի դիւրին կողմնորոշուի, եթէ վերադառնանք այն օրերուն՝ դանիէլեան գիրերու ստացումի նախօրեակին, ուր կը գտնենք մեծապէս տագնապահար Մեսրոպ մը, որ մէկ կողմէ կ'ուզէ սեփական գիր ու դպրութիւն ստեղծել, միւս կողմէ, սակայն, չի գիտեր թէ ինչպէ՛ս պիտի սկսի եւ ո՛ւր է լուծումը: Ան կու գայ Վաղարշապատ, կը խօսի Սահակ կաթողիկոսին, երկուքով կը դիմեն Վռամշապուհի, ժողովներ կը գումարուին, բայց եւ այնպէս ելքը կը մնայ մութ: Նահապետեան հեքիաթ կը պատմէ պարզապէս, երբ կը յաւակնի, թէ «իր ճգնաւորութեան օրերուն Մեսրոպը տասը երկար ու խաղաղ տարիներու մէջ յղացեր էր իւր մեծ ծրագիրն եւ կանոնաւորել գրերու մի ցուցակ... եւ կ'աշխատէր ինքնին առանձնապէս կատարելագործել»¹ (էջ 125): մեր սկզբնաղբիւրներէն ոչ մէկը նուազագոյն ակնարկութիւն կը կատարէ Մեսրոպի կողմէ գիրեր ստեղծելու նախընթաց փորձի մը մասին: Եւ Հայոց ամբողջ ընտրանին այս անկիւն առջեւ էր, երբ վրայ հասան դանիէլեան գիրերը: նոյնիսկ Սահակ կաթողիկոս, որ վերահասու դառնալով Մեսրոպի մտադրութեան, չի վարանիր ըսելու անոր՝ «Քանզի յոյժ դիւրին է գիւտ իրացը գոր հայցես» (Փարպեցի),— իր կարգին որեւէ նախաքայլ առած չէր մինչ այդ: Ահա թէ ինչու բոլորն ալ հրճուած էին, երբ ստացան դանիէլեան գիրերը: «Իսկ արքային հանդերձ միաբան սրբովքն Սահակաւ եւ Մաշտոցիւ՝ ընկալեալ զնշանագիրսն... ուրախ լինէին» (Կորիւն): Այնուհետեւ ալ սկսաւ, անշուշտ, անոնց ուսումնասիրութիւնը:

Երբեք ալ պիտի չգիտնանք, թէ ճիշդ որքա՛ն տեւեց այդ սերտողութիւնը ու ճիշդ ինչպէ՛ս տեղի ունեցաւ ան. երկու հայրերը իրենք առանձին՝ կատարեցին զայն, թէ՞ աշակերտներու եւս փորձեցին ուսուցել այդ գիրերը ու այնպէս ճանչնալ անոնց արդիւնաւէտութիւնը: բոլոր պարագաներու ճիշդ այս առիթով ու այսպէս է, որ սկսաւ Մեսրոպ գիտական այն մեծ գործին, որ իրեն պիտի թոյլատրէր հետզհետէ ճանչնալ հայերէնի հնչիւններուն որակն ու քանակը: Քիչ մը դժուար է հաւատալ, թէ նման տիտանեան աշխատանք մը՝ Մեսրոպ բոլորովին առանձին ու ինքնագլուխ իրագործած ըլլայ՝ առանց երբեք դիմելու Սահակին եւ, ինչու չէ, նաեւ ուրիշներու, թէկուզ հասարակ շինականներու: Ինչ որ Փարպեցի կը պատմէ, հաւանաբար աշխատանքային այս փուլին է որ կ'ակնարկէ, թէ եւ քիչ մը խառնակ ձեւով ու դերերու միակողմանի բաշխումով: «Որոց օգնելովն զօրէր երանելի Մաշտոց, հանդիպեցուցանէր զհայերէն աթուղթայսն ըստ կարգման սիլովբայիցն յունաց, ստէպ հարցմամբ եւ ուսանելով ի սուրբ կաթողիկոսէն Սահակայ զաթուղթայիցն գաղափար, ըստ անսայթաքութեան յունին: Վասնզի ոչ լինէին բաւական ի վճարել անսխալ ուղղակի,

¹ Ենթադրելի է, թէ Նահապետեան իր այս կարծիքը կը հիմնէ Խորենացիի հետեւեալ վկայութեան վրայ. «Ուստի ան (Մեսրոպը – Ա.Ն.) միտքը դրաւ հմար մը գտնել՝ հայոց լեզուին համար տառեր ստեղծել: Եւ աշխատանքի անձնատուր ըլլալով՝ զանազան փորձերով կը չարչարուէր» (Գ. Խէ):

առանց առաջնորդելոյ նոցա սրբոյ հայրապետին Սահակայ»: Պէտք չէ մոռնալ, որ Փարպեցի իր տեղեկութիւնները միջնորդաբար քաղած է, հետեւաբար կրնար շփոթել դէպքերու ու անցքերու ժամանակագրութիւնն ու յաջորդականութիւնը եւ դերակատարներու ունեցած ներդրումին տարողութիւնը: Ճիշդ է, որ այս պարբերութեամբ ան ի մտի ունի դանիէլեան գիրերու կատարելագործումը, գիրեր, գորս ինք վերջնական կը նկատէ,— եւ ա՛յս է իր հիմնական շփոթը,— բայց բնաւ բացառուած չէ, որ նման վկայութիւն մը, իր լայն գիծերուն մէջ, վերաբերէր նոյնինքն մեսրոպեան տառերու Հայաստան բերումին յաջորդող փուլին, երբ վերջնականապէս կը մշակուէր հայերէնի ուղղագրութիւնը:

Մեսրոպին առաւելագոյն պատիւ ընծայելու իրենց ճիգին մէջ՝ մեր բանասէրները հակում ունին ամէն օժանդակութենէ զերծ ներկայացնել զինք. մինչդեռ նոյնիսկ Կորիւն չի վարանիր Մեսրոպին կից այլ դերակատարներ ու օգնականներ տեսնելու: «Եւ նորա իւրովի հաւասարօք գտնուողականն առաջի եղեալ զաղօթս եւ զտքնութիւնս եւ զպաղատանս արտասուալից, զխստամբերութիւնս, զհոգս զաշխարհահեծս, յիշելով զասացեալսն մարգարէին, եթէ՝ «Յորժամ հեծեծեսցես, յայնժամ կեցցես»: Կորիւնի այս հատուածը կ'ակնարկէ գիրերու գիւտը կանխող փուլին Եղեսիոյ մէջ: ոչ ոք մինչեւ հիմա քննութեան առարկայ դարձուցած է, թէ ովքե՞ր կրնային ըլլալ այս հաւասարները,— հաւասար՝ ի՞նչ բանի մէջ,— եւ ի՞նչ կրնար ըլլալ անոնց մասնակցութիւնը գիրերու գիւտին, թէկուզ նախնական քայլերուն մէջ: Փարպեցիի ակնարկութիւնը ահա մէկ աղօտ արձագանգն է այս հատուածին, արձագանգ մը, որ շատ դիւրաւ կրնար երանգափոխումներ կրած ըլլալ:

Մեր բանասիրութեան մէջ ընդհանրապէս կը տիրէ այն տեսակէտը, թէ Մեսրոպ վերջնականապէս հիմնեց հայերէնի ուղղագրութիւնը ու այնպէս վերադարձաւ Հայաստան. Աբեղեան չի վարանիր մինչեւ իսկ անոր վերագրելու այբբենարանի մը պատրաստութիւնն ալ՝ հիմնուելով Կորիւնի «յօրինէր սիղոբայիւք-կապօք» արտայայտութեան վրայ. «Եւ անդ վաղվաղակի նշանակեալ, անուանեալ եւ կարգեալ, յօրինէր սիղոբայիւք-կապօք»: Կարելի՞ է այս ակնարկութենէն մեկնելով հետեւցնել, թէ Մեսրոպ այբբենարան մը մշակեց. մեզի կը թուի, թէ ոչ: Երբ Մեսրոպ վերջնականապէս ընտրեց իր տառերը՝ ըստ իր ձեռքերուն մէջ ունեցած հնչիւնական կազմի մը, գոր արդէն պատրաստած էր նախապէս, ան նախ նշանակեց, այսինքն՝ արձանագրեց, ապա անուանեց զանոնք, յետոյ անոնց տուաւ այբուբենական կարգ մը, վերջապէս՝ կատարեց վանկեր ու բառեր կազմելու նախափորձերը: այս փորձերը, որոնք շատ մանրամասն ու տարողունակ չէին կրնար ըլլալ, զինք մեծապէս գոհացուցին, ճիշդ է, բայց կարելի՞ է ըսել, թէ հայերէնի ուղղագրական ամբողջ համակարգը այդքանով ալ գտաւ իր վերջնական լուծումը: Կ'ըսուի, թէ ան յաջողեցաւ նոյն առիթով թարգմանել Առակաց գիրքը: բայց Կորիւն ակնարկած է Առակաց գրքի միայն մէկ նախադասութեան՝ Գանաչի գիմաստութիւն եւ գիսրատ, իմա-

նալ գրանս հանճարոյ... իսկ խորենացի Մեսրոպին կը վերագրէ շատ աւելի ընդարձակ թարգմանութիւններ, որոնց ոչ տեղն էր Եղեսիան, ոչ ալ Մեսրոպ ժամանակ ունէր կատարելու:

Չերկարենք. Մեսրոպի համար դիւրին չեղաւ հայերէնի այբուբենի հնարումը, որ երկար ու դժուար գործընթացի մը արդիւնքն էր միայն եւ որուն համար ան անդու տքնեցաւ թէ՛ այդ տառերու ընտրութիւնը կանխող փուլին, թէ անոր յաջորդող փուլին՝ նոյնինքն Վաղարշապատ վերադարձէն ետք: Մեսրոպ միայնակ չգործեց, ան չվարանեցաւ բազմապիսի հարցուփորձեր կատարելու՝ դիմելով, տրամաբանօրէն, նախ եւ առաջ Սահակ կաթողիկոսին, ապա հաւասարներու, այսինքն՝ չափահաս միաբանակիցներու, ինչպէս նաեւ շատ ուրիշներու, որոնց անունները անծանօթ են մեզի: Եւ այս տքնութեան մանրամասնութիւնները շատ հարազատ բերուած են աւելի Փարպեցիի կողմէ, քան Կորիւնի: Միայն թէ պէտք չէ Փարպեցին բառացի կարդալ ու բառացի մեկնաբանել:

*
* *

Կը մնայ Փարպեցիի յաջորդ ու մեծագոյն շփոթը. ան Մեսրոպի գործունէութեան մէջ կը տեսնէ ընդամէնը մէկ այբուբեն՝ դանիէլեան գիրերը, որոնք, թէկուզ լրացուած ու կատարելագործուած, կը նոյնանան մեսրոպեան այբուբենին հետ: Այսպէս ալ կ'ընդունի միջնադարեան պատմիչներու, ինչպէս նաեւ ժամանակակից հայ թէ օտար բանասէրներու բացարձակ մեծամասնութիւնը: Ուրկէ՞ եւ ինչպէ՞ս կրնար յառաջացած ըլլալ այս շփոթը մտքին մէջ Փարպեցիին, որ իր տեղեկութիւնները Կորիւնէն քաղած ըլլալ կը համարի. «Ուստի եւ մեր բազում անգամ կարդալով տեղեկացեալ հաւաստեալ»: Պէտք է ենթադրել, թէ ան ուրիշ աղբիւրներ եւս աչքի առաջ ունեցած ըլլայ. առ այս թոյլատրելի է ակնարկները ուղղել իր ուսուցիչին՝ Աղան Արծրունիի, որուն անունը կը գրանենք կրտսեր թարգմանիչներու ցանկին մէջ, կամ թէ բոլորովին անծանօթ անուններ. հետեւաբար այս շփոթին ճշգրիտ մեքենականութեան ծալքերը առայժմ մութ են, սակայն պիտի ուզէինք հակիրճ անդրադառնալ անոր տուն տուող հաւանական պատճառներուն:

Վերադառնանք պահ մը դանիէլեան գիրերուն, որ, ինչպէս ցոյց տուինք, հարաւ-արաբականն է, եւ Գեեզին, որ մեսրոպեան տառերու իսկական մայրն է: Առ այս աչքի առաջ ունենանք նկ. 24ա-ի աջէն երրորդ սիւնակը, որ հարաւ-արաբականն է, եւ աջէն առաջինը, որ Գեեզն է, ապա փորձենք պատասխանել հետեւեալ հարցումին՝ այս երկուքը նո՞յնն են, թէ՞ տարբեր. եւ այս պատասխանէն, որ էապէս յարաբերական ըլլալէ չի դադրիր, — կախեալ է, մէկ կողմէ՝ Կորիւնի, միւս կողմէ՝ Փարպեցիի պատումին հաւաստիութիւնը: Աւելի մասնաւորենք հարցումը. Մեսրոպ անդրադարձա՞ւ, թէ ասոնք նոյն այբուբենին երկու տարբերակներն են:

Մէկուն համար, որ այս երկուքին կը հանդիպի իրարմէ բոլորովին անջատ ու տարբեր առիթներով, ենթադրելի է, որ անոնք տարբեր թուին ու հասարակաց որեւէ եզր չթելադրեն՝ մեզի ծանօթ պատճառներով. սակայն Մեսրոպ իր տրամադրութեան տակ նախօրօք ունեցաւ ասոնցմէ առաջինը, իսկ երկրորդը տրամադրուեցաւ իրեն աւելի ուշ. ան երկար առիթը ունէր զուգադրելու զանոնք ու նկատելու, թէ Գեեզը հարաւ-արաբականին գրչագրական կամ վայելչագրական տարբերակն է. մենք կը հաւատանք, թէ Մեսրոպ այսքանը նկատած ըլլայ: Սակայն կը մնայ գիտնալ, — եւ մենք այդ չենք գիտեր, — թէ Հայաստան վերադարձի առաջին օրերուն ինչ բառերով ներկայացուց ան իր բերած տառերը՝ մեսրոպեան այբուբենը. իբրեւ նո՞ր, Կորիւնի բառերով, թէ՞ իբրեւ նոյնը դանիէլեան գիրերուն հետ, ըսենք՝ Փարպեցիի մեկնաբանութեամբ կամ Փարպեցին լուսաբանողին մեկնաբանութեամբ: Կորիւնի եւ Փարպեցիի պատումներուն միջեւ գտնուող մեծ հակասութիւնը այսպիսով զգալիօրէն կը նսեմանայ, առնուազն բացատրելի ու ըմբռնելի կը դառնայ:

Ենթադրելի է, թէ դանիէլեան գիրերը Մեսրոպի ու Սահակի ծիրէն դուրս չելան. նոյնիսկ Կորիւն, որ Մեսրոպի շատ սիրելի աշակերտն էր, ապագային՝ նաեւ գործակիցը, ինչ որ առիթով մը կամ առիթներով տեսած ըլլալով հանդերձ զանոնք, դժուար թէ գոց յիշէր այդ տառերուն բոլոր մանրամասնութիւնները՝ մէկ կամ մէկուկէս տարի ետք, տեսնելով Գեեզը, անդրադառնալու համար, թէ բերուածը նոյնն է կամ անոր մէկ տարբերակը: Արդ, նոր բնորոշումը, զոր ան կու տայ մեսրոպեան տառերուն, ի՞նչն է, թէ՞ Մեսրոպինն է, եւ ինք պարզապէս կը կրկնէ: Այս հարցումին ճշգրիտ պատասխանը եւս պիտի չգիտնանք. Կորիւն իր կողմէ կրնար նոր կոչել զանոնք, — եւ իրաւունք ունէր, — ան կրնար պարզապէս կրկնել Մեսրոպի այս բառը եւս, — եւ Մեսրոպ ալ իրաւունք ունէր: Սակայն բացառուած չէ, որ տարիներու ու տասնամեակներու թաւալումէն ետք, երբ հայ գիրն ու դպրութիւնը արդէն ամբօրէն հաստատուած էին, Մեսրոպ, վերջիջելով գիրերու գիւտի հոլովոյթն ու մանրամասնութիւնները, քիչ մը նուազ խորհրդապահ գտնուէր ու այլ միջավայրի մը մէջ, այլ ունկնդիրներու բացայայտէր նոր ծալքեր, որոնք, այս պարագային, պիտի ներկայանային քիչ մը տարբեր այն պատումէն, որ Կորիւնինն է. եւ ճիշդ այս վերջին ունկնդիրներէն մէկուն մեկնաբանութիւնն ալ կրնար հասած ըլլալ Փարպեցիի, որուն համար այլեւս դժուար պիտի չըլլար հետեւեցնել, թէ նոյնինքն դանիէլեան գիրերու կատարելագործումով Մեսրոպ յօրինեց Հայոց այբուբենը: Ինչ որ ձեւով մը ու չափով մը... ճիշդ է ու կը կազմէ Փարպեցիի շփոթին հանգոյցը: Այլ խօսքով՝ Փարպեցի իւրովի «սրբագրած» է Կորիւնի բնագիրը, որ կը հանդիսանայ իր գլխաւոր աղբիւրը եւ որուն չի վարանիր յղելու ընթերցողը եւս:

*
* *

կը մնայ, այսուհանդերձ, պատասխանել հետեւեալ հարցումին. Մեսրոպ որեւէ ձեւով օգտագործե՞ց դանիէլեան գիրերը, թէ՞ ոչ:

Գուրգէն Սեւակ, որ բոլորովին ուրոյն տեղ մը կը գրաւէ մեր բանասէրներու փաղանգին մէջ եւ որու նախատեսութիւններուն շատ բան կը պարտի տողերս գրողը, լիովին կ'իւրացնէ Մարկուարտի հետեւեալ կարծիքը. «Կարող ենք մեծ հաւանականութեամբ ընդունել, որ Մաշտոցը հայկական գրերը ձեւաւորելու ժամանակ ընդհանրապէս չի շեղուել Դանիէլ եպիսկոպոսի հնարած այբուբենից» (Սեւ. 53). հնարած բառը, անշուշտ, ճիշդ չէ ընտրուած. ինչ կը վերաբերի պարբերութեան ընդհանուր մտքին, ապա ան եւս ճիշդ չէ: Պէտք չէ մոռնալ, որ Սեւակի մտքին մէջ ամէն ինչ տարտամ է. ան իբրեւ մէկ ու միասնական գիր ու ոճ կը նկատէ հարաւարաբականը, Գեեզը, այլեւ հարաւայինսեմական միւս բոլոր այբուբենները, որոնց թերի ճաշակն ու ուսուցումը իրեն տրուած էին Լոուկոտկայի նշուած աշխատութենէն (նկ. 33): Սեւակ նոյնիսկ նախընտրութիւն մը չունի, թէ այս ցանկէն ո՞րն է կամ կրնայ ըլլալ դանիէլեան գիրը:

Հիմա որ մենք կը յաւակնինք «ճանչցած» ըլլալ զայն, ապա աւելի դիւրին պիտի ըլլայ պատասխանել վերը ուղղուած հարցումին, որ այնքան մեղան հոսեցողած է դարերու ընթացքին ու երկու մեծ ու հակադիր խումբերու բաժնած է բանասէրները: Զուգադրելով հարաւարաբականն ու Գեեզը՝ կարելի է անվարան ըսել, թէ Մեսրոպ բացարձակապէս ոչ մէկ տառի առթիւ հետեւած է առաջինին, որ է դանիէլեան գիրերը: Հակառակ իրենց յարաբերական նոյնութեան՝ այս երկու այբուբենները կը ներկայացնեն ոճական այնպիսի խոր տարբերութիւններ, որ ամէն սխալ բացատրուած է: Հազիւ նշմարելի են կարգ մը սաղմնային նմանութիւններ մեսրոպեան տառերուն եւ հարաւարաբական տառերուն միջեւ, ինչպէս են Ա, Գ, Կ, Լ, Ն, Ս... սակայն ակնբախ իրողութիւնը այն է, որ ասոնց գեեզեան տարբերակները միայն մտած են մեսրոպեան այբուբենին մէջ, իսկ այդ տարտամ նմանութիւնները հետեւանք են ոչ թէ Մեսրոպի հարաւարաբականէն կատարած փոխառութեան կամ անկէ կրած տպաւորութեան, այլ հարաւարաբականի՝ Գեեզի տառերուն մէջ ձգած հետքերուն: Եւ յետոյ, պէտք չէ մոռնալ նաեւ, որ Գեեզի միայն մէկ սիւնակը՝ ձախակողմեան առաջինը, ձեւուած է ու վերաճաւորուած ըստ հարաւարաբականին, իսկ այս սիւնակէն Մեսրոպ առած է ընդամէնը 5 կամ 6 տառ, մնացեալ բոլորը առնուած են Գեեզի համապատասխան տառերու նո՞ր տարբերակներէն, որոնք բացարձակապէս գոյութիւն չունին հարաւարաբականին մէջ, թող որ նոյնիսկ այդ 5-6 տառերու պարագային Մեսրոպ հետեւած է Գեեզին: Այլ խօսքով՝ հարաւարաբականը, որ է դանիէլեան գիրերը, ընդմիշտ բացակայ է մեսրոպեան այբուբենէն:

*
* *

Շարունակելով մնալ փարպեցիական պատումի աւանդութի ծիրէն ներս, այսինքն՝ պահ մը ընդունելով, թէ Մեսրոպ գոհացաւ դանիէլեան գիրերով, կրնա՞ր պատահած ըլլալ, որ Դանիէլ ոչ թէ հարաւարաբականը, այլ բուն իսկ Գեեզը ղրկած ըլլար Հայաստան, եւ ասոր հետեւողութեամբ ալ Մեսրոպ հնարած ըլլար մեր այբուբենը: Այսպիսի հաւանականութիւն մը կը բախի պատմական ու մանաւանդ գրաբանական բազմաթիւ արգելքներու, որոնցմէ թուենք հետեւեալները.

ա) Եթէ Դանիէլի գտածը Գեեզը ըլլար, ապա դժուար թէ առաջին հերթին նախ ինք մոլորութեան մատնուէր ու հայկական կարծէր զանոնք, — քանի Եդեսիոյ մէջ այդ գիրերը ճանչցողներ անպայման կային, ուստի դժուարութիւն պիտի չունենար անոնց ինքնութիւնը առաջին փորձով իսկ երեւան հանելու, — ու ապա՝ մոլորեցնէր Հայաստանի ընտրանին եւս:

բ) Գեեզի տառերուն թիւը, ինչպէս ալ մօտենանք, 29 չէ:

գ) Դանիէլի օրով Գեեզը «թաղուած» չէր, ընդհակառակն, ան կ'ապրէր իր ամենակայտառ օրերը, կը ծառայէր ամբողջ կայսրութեան մը ու մասնաւորաբար քոյր եկեղեցւոյ մը, որ եթովպականն էր, ու չանցած քանի մը տասնամեակ՝ 430-ին, անով պիտի թարգմանուէր Աստուածաշունչը: Ուրեմն ոչ մէկ առթիւ, ոչ մէկ տեղ ու ոչ ոք պիտի արտայայտէր այն միտքը, թէ այդ գիրերը «թաղեալք» են, ու ոչ ոք անոնց յարուստիւն տուած պիտի ըլլար:

դ) Գեեզը ձայնաւորէ զուրկ չէր, մինչ դանիէլեան գիրերուն գլխաւոր թերութիւնը բաղաձայնագիր ըլլալն էր:

ե) Դանիէլ չէր կրնար Հայաստան ղրկած ըլլալ նաեւ եզրիպտական տառերը, որոնց ծանօթանալու համար Մեսրոպ անպայման պէտք է դիմած ըլլար այն օրերու ծանօթ մատենադարաններէն մէկուն, ուր այդ տառերը կրնային գտնուիլ. այս պարագային ամենաձեռնտուն եղեսականն էր թէ՛ աշխարհագրականօրէն, թէ՛ յարաբերականօրէն. թէեւ մենք չբացատրեցինք այլ հաւանականութիւններ եւս:

*
* *

Իսկ ինչո՞ւ Մեսրոպ, այսուհանդերձ, հրաժարեցաւ դանիէլեան գիրերէն, որոնք, Աճառեանի բառերով, «ունենալով ինչ-ինչ թերութիւններ, չէին կարող լիովին լրացնել հայոց լեզուի պահանջները, բայց նաեւ չէին այնպէս պակասաւոր, որ միանգամից իբրեւ անպէտք դէն գցուէին»: Թէկուզ ոչ-հայկական, — եւ հաստատուեցաւ թէ այդպիսիները չկային, — բայց եւ այնպէս ի՞նչը կրնար մղել

Մեսրոպը, որ չմտածէր զանոնք պատշաճեցնել հայերէնին, ինչ որ այնքան ալ դժուար չէր, ինչպէս 1500-ամեակ առաջ ըրին յոյները, երբ ձեռք անցուցին փիլիսոփայական այբուբենը, որ յունարէնին նկատմամբ շատ աւելի անյարիր գրահամակարգ մըն էր, քան հարաւ-արաբականը՝ հայերէնին:

Այս հարցումը երկար ատեն չփոթի մատնած է մեզ. Պարոնեանի, Տաղաւարեանի, Զարբհանալեանի, Յարութիւնեանի, Միաբանի, Նահապետեանի եւ ուրիշներու կարգին տողերս գրողն ալ մտածած է, թէ ինչ հարկ կար փոխելու զանոնք... քանի երկու տարի շարունակ Մեսրոպ ուսուցած էր զանոնք եւ հայ աշակերտները ընտելացած էին անոնց:

Հիմա, որ գիտենք, թէ այդ երկու տարիները գոյութիւն ունեցած չեն, — եւ այս յայտնութեան համար հայ բանասիրութիւնը պէտք է երախտապարտ ըլլայ հայր Ակիմեանին ու մանաւանդ Մաթեոսեանին, — հարցերը կարելի է աւելի առարկայականօրէն քննել ու պարզաբանել եւ հասնիլ ճիշդ պատասխանին:

Մեսրոպ շատ դիւրաւ կրնար դանիէլեան գիրերուն վերագրուած թերութիւնը՝ ձայնաւորներու պակասը, ինչպէս նաեւ մնացեալներուն մէջ չփոթելի տառերուն՝ հայերէնի հնչիւններուն պատշաճեցումը դարմանել. բայց ան չառաւ այդ քայլը: Այս ալ կը նշանակէ, որ դանիէլեան գիրերը, անկախ իրենց ոչ-հայկական ըլլալու հանգամանքէն, ունէին այլ խոցելի երեսակ մը, եւ Մեսրոպ ունէր իր վերապահութիւնները: Թոյլատրելի է չկասկածիլ, որ եթէ ան հաստատէր, թէ այդ գիրերը իրօք հայկական էին, ապա ան պիտի որդեգրէր զանոնք, եւ արդէն անոնց հայեցիութեան հանդէպ իր կառչածութիւնն էր, որ զինք մղեց այնքան որոնումներու, այլ խօսքով՝ արմատներուն վերադառնալու հիմնական գաղափարին: Հիմա որ ի յայտ եկաւ, թէ դանիէլեան գիրերը կորսուած հին հայկական այբուբենը չէին ներկայացներ, ապա ան բոլորովին ազատ զգաց ինքզինք եւ բնական առողջ հակումով մը հրաժարեցաւ դանիէլեան գիրերէն՝ իր այս ընթացքին մէջ հետեւելով երկու այլ նախընթացներու:

Այդ նախընթացներէն առաջինը կը հայթայթէ արաբերէնը: Գասական արաբերէնը, որ կենդանի է առ այսօր ու կ'իւրացուի մօտաւորապէս կէս միլիառ արաբներու ու նոյնքան մըն ալ ոչ-արաբ իսլամներու կողմէ, ծագումով հարաւային-սեմական բարբառ մըն է, ինչպէս ըսինք այլ առիթներով: Այս բարբառին հնչիւնական համակարգը կը բաղկանար 28 միաւորէ, — ինչպէս այսօր ալ, — որոնք ամբողջութեամբ կը համապատասխանեն հարաւ-արաբական այբուբենի տառերուն, բացի Սամեքէն, որ աւելորդ է: Այս տուեալներով՝ արաբական յիշեալ բարբառը կրնար կատարելապէս գոհանալ հարաւ-արաբականով՝ պարզապէս դուրս ձգելով Սամեքը: Սկզբնապէս այսպէս ալ վարուած են արաբները. արաբական հնագոյն արձանագրութիւնները կատարուած են հարաւ-արաբականով (Science et vie, 108-9), ինչ որ շատ բնական էր, քանի բոլոր պատշաճութիւնները առկայ էին: Բայց ահա ժամանակի ընթացքին հետզհետէ ձեւաւորուող գրական արաբերէնը սկսաւ երես դարձնել այդ պատրաստի ու ըստ ամենայնի գոհացուցիչ այբուբենին ու հակե-

ցաւ դէպի նաբատականը, որ հիւսիսային-սեմական այբուբեն մըն էր (նկ. 9), ուրեմն՝ թերի¹, քանի ունէր ընդամէնը 22 տառ, որոնց վրայ աւելի ուշ ստիպուեցան աւելցնել նորերը: Արաբներու այս ընթացքը շատ աւելի ապշեցուցիչ է, քան Մեսրոպինը, բայց նաեւ՝ բարացուցական:

Յաջորդ նախընթացը կը հայթայթէ ինքը՝ եթովպերէնը: Մենք գիտենք, որ եթովպացի բարենորոգիչները իրենց կարգին հրաժարեցան հարաւ-արաբականէն, որ իրենց սեփականութիւնն էր անյիշելի ժամանակներէ ի վեր, ու Գեեզին տուին բոլորովին նոր ոճաւորում մը այն աստիճան, որ անոր ծագումը երեւան հանելու համար՝ անհրաժեշտ է գրաբանական բաւական լուրջ բաղդատութիւն մը երկուքին միջեւ. ինչո՞վ բացատրել, հապա, եթովպացիներու ընթացքը:

Այս երկուքին միջեւ հասարակաց գիծը այն է, որ թէ՛ արաբները, թէ՛ եթովպացիք կը գտնուէին իրենց գիրին աւելի լայն գործառոյթ մը տալու սեմին. արաբներուն համար այդ գործառոյթը պետական-վարչական առօրեայ գրագրութիւնն էր, իսկ եթովպացիներուն համար՝ քրիստոնէութեան քարոզութիւնն ու տարածումը: Եւ ճիշդ այս պահանջին էր, որ հարաւ-արաբականը չէր յաջողեր գոհացում տալ:

Ինչո՞ւ:
Հարաւ-արաբականը յղացուած ու ձեւաւորուած է էպպէս վիմային արձանագրութեան համար, իսկ այդ արձանագրութիւնները մինչեւ հիմա ալ չեն կորսնցուցած իրենց անհուն գրաւէութիւնը. եւ ճիշդ այս պատճառով ալ ան կը մերժէր ենթարկուիլ թուղթ ու գրիչին, իսկ նոր պահանջներուն գոհացում տալու համար՝ անհրաժեշտ էր զայն արձանագրել կամ բազմացնել մագաղաթի կամ պապիրոսի վրայ: Պահանջուածը, ուրեմն, ընթացիկ ու հեզասահ գիր մըն էր եւ ոչ թէ գեղօր մը. յիշել այս առթիւ ինչ որ ըսինք մեհնագրերու ու անոնց կողքին զարգացած քրմագրին, իսկ աւելի ուշ՝ ռամկագրին մասին. ինչու չէ, յիշել նաեւ պարսկական սեպագրերը ու զանոնք փոխարինելու եկած արամէական այբուբենները. կարկինը քիչ մը եւս աւելի լայն բանալով՝ աչքի առաջ ունենալ այն բոլոր բոլորագրերն ու նօտրագրերը, որոնք յաջողեցին երբեմնի երկաթագիր մեծատառերուն: Շատ ճիշդ կը դատէ արդի բանասէր մը, որ կը գրէ. «Հարաւ-արաբական գիրը կը ներկայացնէ կառուցային արտասովոր կայունութիւն մը եւ սեմական բոլոր գիրերուն մէջ հաւանաբար ամէնէն վայելուչն է: Ան էպպէս կոթողային գիր մըն է իր ցուցաբերած համաչափական ու գեղազարդային յատկութիւններով» (SSS 342): Այս արժեւորումին

¹ Սկզբնապէս նաբատական տառերով կատարուած արձանագրութեանց մէջ, որոնց լեզուն արաբերէնն է, նկատելի են հետեւեալ պատշաճեցումները՝ Դալէթ տառը հաւասարապէս կը նշէ յ եւ ձ հնչիւնները, Հեթ տառը՝ Շ եւ Ը հնչիւնները, Ջայն տառը՝ Յ եւ Ն հնչիւնները, Այն տառը՝ Ը եւ Ը հնչիւնները, Մադէ տառը՝ Ս եւ Ս հնչիւնները, Թաու տառը՝ Է եւ Է հնչիւնները, որոնց երկրորդները, որոնք յատուկ էին արաբերէնին, կը պակսէին նաբատականին: Իսկ Սամեքը յատկացուած էր Սիմի, Փէն՝ Ֆէի:

մէջ ընդգծեցինք կայունութիւն ու կոթողային բառերը: արդ, գիր մը որքան կայուն է, այնքան աւելի կը պատշաճի կոթողային արձանագրութեան, թող որ կոթողն է որ կը կայունացնէ այդ գիրերը, սակայն նուազ ճկուն է ու նուազ կ'ենթարկուի գրիչին ու թուղթին քմայքներուն եւ կը խանգարէ հանրամատչելի դպրութեան մը կամ նոյնիսկ գրագրութեան զարգացումը: Եւ այս յատկութեան, աւելի ճիշդը՝ անպատեհութեան, բերումով ալ կը բացատրուին հարաւ-արաբականին յաջորդական լքումները:

Այնքան ատեն որ արաբական նախնական ցեղախումբերը զայն կը կիրարկէին տեղայնական նեղ կարիքներու համար, հարաւ-արաբականը կը թուէր գոհացուցիչ ըլլալ: Բոլորովին վերջերս Մէնտական Արաբիոյ հարաւը գրանուող ովասիսի մը շուրջ յայտնաբերուեցաւ բաւական ընդարձակ արձանագրութիւն մը, որ կրնայ հասնիլ մինչեւ երրորդ դարը Ք.Ա. (Sc. et vie, 108). ան գրուած է հարաւ-արաբականով: Ք.Ա. 150 թուականին հիմնուեցաւ նաբատական թագաւորութիւնը, որուն լեզուն այդ նոյն արաբերէնն էր: Այստեղ, նստակեաց կեանքի աճող կարիքներուն բերումով, հարաւ-արաբականը հետզհետէ իր տեղը զիջեցաւ արամէականին՝ ասոր նաբատական տարբերակին. եւ օր մըն ալ արաբական այդ առաջին պետութիւնը հրաժարեցաւ իր սեփական գիրէն:

Այս հրաժարումէն զգալիօրէն աւելի ուշ տեղի ունեցաւ եթովպացիներունը. այստեղ ալ պէտք եղաւ քրիստոնէութեան գրոհը իր բազմապատիկ կարիքներով. եթովպերէնը այնուհետեւ պէտք է մտնէր իւրաքանչիւր պալատ ու խրճիթ ու այնտեղ հասցնէր Աւետարանի խօսքը ու սեփականութիւնը դառնար այն բազմանդամ հօտին, որ հետզհետէ աճող քրիստոնեայ համայնքներունն էր. այս մէկը եւս կարելի չէր ընել հարաւ-արաբականով:

Այս նոյն եզրակացութեան պիտի հասնէր Մեսրոպ եթովպացիներէն կէս դար ետք եւ դրողուած նոյն մտահոգութենէն: Չմոռնանք, որ ան, նախքան հոգեւոր կոչում զգալը, իբրեւ քարտուղար ծառայեց Հայոց արքունիքին, հմուտ քարտուղար մը, որ շատ լաւ ծանօթ էր գրային պատկերներու յատկութիւններուն: Եւ, վերջապէս, պէտք է ենթադրել, թէ Մեսրոպ սիրեց Գեեզը անոր այն բոլոր յատկութիւններուն համար, որոնք հասարակաց էին յունական այբուբենին հետ, որուն կ'երթար իր նախասիրութիւնը՝ իրեն ծանօթ միւս բոլոր այբուբեններուն մէջ:

Գեեզը առձեռն ու ըստ ամենայնի պատրաստ, գրչագրութեան բովէն անցած ու ինքզինք արդարացուցած գիր մըն էր. մինչդեռ, եթէ շարունակէր կառչիլ հարաւ-արաբականին, — որուն ոչինչ կը կապէր զինք (իսկ հայ բանասիրութիւնը երկար ատեն բոլորովին հակառակ համոզումը ունեցած է), — զայն հայերէնին ընդունելի ու կիրարկելի այբուբենի մը վերածելու համար, պարտէր՝

- ա) Նախ լրացնել անոր տառերուն թիւը ու հասցնել 36-ի:
- բ) Ապա աջահայեաց դէմք տալ անոնց:

գ) Վերջապէս ու մանաւանդ վերածեալուրել զանոնք ու անոնց տալ երկաթագրային նկարագիր մը, որ յարմարէր գրչագրական արուեստին:

Այլ խօսքով՝ Մեսրոպ պէտք է մօտաւորապէս տանէր այն աշխատանքը, զոր օրին ի գործ դրին եթովպացի բարենորոգիչները՝ հարաւ-արաբականէն ստանալու համար Գեեզը:

Պէտք է ենթադրել, թէ Մեսրոպ որեւէ իմաստ չգտաւ նման աշխատանքի մը լծուելու մէջ, եւ գոհացաւ Գեեզի որդեգրումով, ինչ որ իրմէ աննշան հպումներ միայն կը պահանջէր անհամար առաւելութիւններու փոխարէն:

*
* *

Այսպէս, ուրեմն, Մեսրոպի ճամբորդութեան հիմնական ու միակ նպատակը դանիէլեան գիրերու կարծեցեալ հայկականութիւնն ու անոնց կիրարկութեան կերպերուն յայտնաբերումն էր. ան նոր գիրեր հնարելու համար ճամբայ չեղաւ: Սակայն, անգամ մը որ ան համոզուեցաւ, թէ այդ գիրերը հայկական չէին, Մեսրոպ հրաժարեցաւ անոնցմէ, որովհետեւ վերապահութիւններ ունէր անոնց հանդէպ: Եւ առանց որեւէ ավսոսանքի կառչեցաւ Գեեզին, — հաւանաբար նաեւ եգիպտական տառերուն, — որոնք շատ աւելի կը գոհացնէին իր ճաշակը:

Իր առաքելութեան նախօրեակին ան ոչ մէկ նպատակով կ'ակնկալէր ասորի կամ յոյն գիտնականներէ եւ որեւէ ատեն ալ իր գիւտի ընթացքին չզիմեց այդպիսիներուն. այբուբենի յօրինումի երկու մեծ փուլերը՝ տուեալ լեզուի հնչիւնական համակարգի ճշդումը եւ այդ հնչիւններէն իւրաքանչիւրին համար գրային պատկերի մը ընտրութիւնը, հայ միջավայրի ու հայ մտքի արգասիքն են: Ասոնցմէ առաջինը ամբողջութեամբ տեղի ունեցաւ Հայաստանի մէջ, թէ՛ կուզ աջակիցներու օժանդակութեամբ, իսկ երկրորդը՝ ենթադրաբար Եդեսիոյ մէջ, առանց բացառելու կարգ մը այլ ոստաններ:

Այս անսովոր սխրանքին ետին կանգնած է ինքը՝ Մեսրոպ Մաշտոցը, իբրեւ զայն յղացող, հետեւողականօրէն հետապնդող ու զայն իր աւարտին հասցնող մղիչ ուժն ու գլխաւոր դերակատարը:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՈՒԱԾ ԱՂԲԻԻՐՆԵՐ

ա) Գրականություն

Սուրիասս վ. Պարոնեան Հայկական նշանագիրք, Երկրագունտ, 1884-1885

Իսահակ Յարութիւնեան Հայոց գիրը, Թիֆլիս, 1892

Նազարէթ Տաղասրեան Ծագումն հայ տառից, Վիեննա, 1895

Գարեգին վ. Զարբհանալեան Պատմություն հայ հին դպրութեան, Գ. տպագրություն, Վենետիկ, 1932

Գաբրիէլ վ. Նահապետեան Վարք սուրբ Մեսրոպբայ, Բազմավէպ, 1913, էջեր 122-158

Աճ. Հրաչեայ Աճառեան Հայոց գրերը, Վիեննա 1928 եւ Երեւան 1984 (լրումները այս վերջինին). Արմատական բառարան, Երեւան, 1971-79.

Հայոց լեզուի պատմություն, Երեւան, 1940-1951

Ակն. Ներսէս վ. Ակինեան Հայերէն այբուբենի գիտը, Հ. ամս., 1938, էջեր 289-318, Վիեննա

Սեւ. Գուրգէն Սեւակ Մեսրոպ Մաշտոց, Երեւան, 1962

Մես. Ա. Մեսրոպ Մաշտոց, յօդուածների ժողովածու, Երեւան, 1962

Մես. Բ. Մեսրոպ Մաշտոց, յօդուածների ժողովածու, Երեւան, 1963

Պօղոս վ. Անանեան Վարք ս. Մեսրոպ Մաշտոցի, ս. Ղազար, 1964

Աբր. Աշոտ Գ. Աբրահամեան Հայոց գիր եւ գրչություն, Երեւան, 1977

Նախամաշտոցեան հայ գիր եւ գրչություն, Երեւան, 1982

Աղ. Էդիկ Աղայեան Նախամաշտոցեան հայ գրի ու գրականութեան, մեսրոպեան այբուբենի եւ յարակից հարցերի մասին, Երեւան, 1977

Արտաշէս Մարտիրոսեան Մաշտոց, Երեւան, 1982

Խաչ. Լեւոն Խաչերեան Հայ դպրութեան պատմությունը՝ քննական տեսութեամբ, հատոր Բ., Անթիլիաս, 2000

*
* *

Մանուկ Աբեղեան Կորին, Վարք Մաշտոցի, Գահիրէ, 1954

Ստեփան Մալխասեան Մովսէս Խորենացի, Երեւան, 1968

Բագրատ Ուլուբաբեան Ղազար Փարպեցի, Երեւան, 1982

Լոուկոսկա 2. Գրի զարգացումը, Երեւան, 1955

Peeters Paul Pour l'histoire des origines de l'alphabet arménien, Rev. ét. arm. t. IX, Paris, 1929

Ogg Oscar The 26 letters, U.S.A. 1961

Gelb I.J. A study of writing, U.S.A. 1963

Diringer David The Alphabet, 3^d edition, London, 1968

(SSS) Jensen Hans Sign, symbol and script, 3^d edition, London, 1970

Lefebvre Gustave Grammaire de l'égyptien classique, Le Caire, 1990

Gardiner Alan Egyptian grammar, 3^d edition, London, 1994

Maria Carmela Betrò Hyéroglyphes : Les mystères de l'écriture, Paris, 1996

(Read) Healy John Reading the past, p. 179-259, London, 1996

Science et vie L'écriture, Juin 2002, N° 219

Bekerie Ayele The International Journal of Ethiopian studies, 2003, Hollywood, CA

Հանրագիտարաններ Britanica, Universalis, Հ. Ա. Հանրագիտարան

բ) Նկարներու ցանկ

1. Փիւնիկեան այբուբեն
2. Հին-եբրայական այբուբեն
3. Արամեական այբուբեն
- 4ա. Յունական, ետրուսկական եւ լատինական այբուբեններ
- 4բ. Յունական հնագոյն այբուբեններ (մեծատառ)
- 4գ. Յունական այբուբեններ (մանրատառ)
- 4դ. Տառադարձական արժէքներ
5. Ղպտական այբուբեն
6. Պարսկական բեւեռագրեր
- 6ա. Պարսկական հինչինագիր այբուբեններ
- 6բ. Պարսկական աւեստական այբուբեն
7. Եբրայական այբուբեններ
8. Ասորական այբուբեններ
9. Նաբատական այբուբեն
10. Սամարական եւ ասորական այբուբեններ
11. Հիւսիսային-սեմական այբուբեններ
12. Հայր Ներսէս Ակիմեանի պատկերացումը
13. Աշոտ Աբրահամեանի պատկերացումը
14. Գարդհաուզէի պատկերացումը
15. Հայր Գարրիէլ Մենեիշեանի պատկերացումը
16. Հրաչեայ Աճառեանի պատկերացումը
17. Հայնրիխ Եունկերի պատկերացումը
18. Ուլրիխ Ֆր. Կոպպի պատկերացումը
19. Իսահակ Յարութիւնեանի պատկերացումը
- 19ա. Տոքթ. Նազարէթ Տաղաւարեանի պատկերացումը
20. Կարապետ Պասմաճեանի պատկերացումը
21. Հայր Բարսեղ Սարգիսեանի պատկերացումը
22. Վրացական այբուբեն
23. Ադուանական այբուբեն
24. Ցուցակ հարաւային-սեմական այբուբեններու
25. Հարաւ-արաբական այբուբեն
26. Գեեզ (դասական եթովպերէնի այբուբենը)
27. Ամհարական այբուբեն (արդի եթովպականը)
28. Հրաշքներու գիրքը
29. Տեկոբ

30. Հայր Ն. Ակիմեանի համադրական տախտակը
31. Պատատիկ
32. Հ. Աճառեանի «Այբուբեններու համադրական ցուցակ»ը
- 32ա. Համադրական տախտակ բնորոշներու եւ փոխառութիւններու
33. Հարաւային-սեմական գիրեր
34. Եգիպտական բոլորագրեր
35. Եգիպտական մեհենագրեր

գ) Նկարներու աղբիւրներ

- SSS - 1, 2, 3, 4բ, 5, 6ա, 6բ, 8, 9, 10, 14, 17, 22, 24
Science et vie - 4ա, 7
Read - 11, 25, 26
Հանդէս ամսօրեայ - 12, 15, 30
Աբր. - 13
Աճ. - 16, 32
Յարութիւնեան Իսահակ - 18, 19, 31
Սեւ. - 23
Համացանց - 27
Հրաշքներու գիրքը - 28
Պատմ.-բան. հանդէս - 29
Լոուկոտկա - 33
Maria Betò - 34
Alan Gardiner - 35
Բազմավէպ - 20, 21
I.J. Gelb - 25 (նմուշ)
D. Diringer - 4գ, 6
Տաղաւարեան Նազարէթ - 19ա

ՏՈՔԹ. ԱՐՄԵՆԱԿ ԵՂԻԱՅԵԱՆ

Ծնած է 1939-ին Պուրճ Համուտ, Լիբանան:

Նախակրթութիւնը կը ստանայ Ազգ. Արգարեան վարժարանին, իսկ երկրորդական կրթութիւնը՝ Նշան Փալանճեան ճեմարանի մէջ: Բարձրագոյն ուսումը կը ստանայ Ecole des lettres-ի մէջ՝ ձեռք բերելով Propédeutique-ի եւ Certificat supérieur de littérature française-ի վկայականները: Ապա կը յաճախէ ֆրանսական բժշկական համալսարանը, ուրկէ կը վկայուի իբրեւ վիրաբուժ-ատամնաբուժ:

Տասը տարի զբաղած է ուսուցչութեամբ՝ աւանդելով հայերէն, ֆրանսերէն եւ մաթեմատիկա: Պատրաստած է «Ծիածան» դասագրքերու շարքը՝ տասը հատոր (ընթերցարան եւ քերականութիւն): Կ'աշխատակցի սփիւռքահայ մամուլին, յատկապէս «Ազդակ»ին, լեզուական յօդուածներով:

Հրատարակութեան կը պատրաստէ «Դասական եզրադրումներու ու գրաբարի բառային առնչութիւնները» աշխատասիրութիւնը: